ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МӘДЕНИЕТ КОМИТЕТІ
«ЕСІК» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

II ЕСІК ОҚУЛАРЫ

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30-жылдығына арналған
«Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы
мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» тақырыбындағы
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

22 қараша 2021 ж

II ЕСИКСКИЕ ЧТЕНИЯ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

Международной научно-практической онлайн-конференции
на тему: «Возникновение и развитие государственности
степного пояса Евразии: предпосылки, этапы, последствия»
посвящённая 30-летию Независимости Республики Казахстан

22 ноября 2021г

II ESIK READINGS

The Origin and Development of the Statehood of the Steppe Belt
of Eurasia Background, Periods and Consequences
The International Scientific and Practical Conference devoted to
30 years of Kazakhstan Republic's Independency

COLLECTION OF ARTICLES

22 November 2021

Алматы
2021

Жауапты редактор:
Тарих ғылымдарының кандидаты ***Г.Р. Мухтарова***

Редакциялық алқа:
«Берел» музей-қорығының аға ғылыми қызметкері ***З.С. Самашев***
«Есік» музей-қорығы директорының орынбасары ***Д.Қ. Зікірия***
«Есік» музей-қорығының аға ғылыми қызметкері ***Х.А. Айтқұл***
«Есік» музей-қорығының ғылыми қызметкері ***З.К. Сураганова***

Құрастырушылар:
Э.А. Айткулова, Ә.Ж. Амаргазиева,
Д.Ж. Байдаралин, Г. Жумай, Ж. Құрбанәлі

II Есік оқулары: «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция материалдар жинағы / Жауапты ред. Г. Р. Мухтарова. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 284 б.

ISBN 978-601-04-5827-7

II Есік оқулары «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналған. Конференция 2021 жылдың 22 қарашасында Есік қаласында өтті. Пленарлық және секциялық отырыс барысында ежелгі және орта ғасырлардағы далалық Еуразияның мемлекеттілік генезисі мен қоғамдық-саяси тарихының өзекті мәселелерін зерттеу, сақтау, Ұлы дала тарихи-мәдени мұрасын пайдалану және кеңінен насихаттау мәселелері қаралды.

Жинақ материалдарын тарихшылар, педагогтар, музей қызметкерлері және өлкетанушылар пайдалана алады.

II Есикские чтения: Сборник материалов международной научно-практической конференции: «Возникновение и развитие государственности степного пояса Евразии: предпосылки, этапы, последствия» (Иссык, 22 ноября 2021 года) / Отв. ред. Г. Р. Мухтарова. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 284 с.

ISBN 978-601-04-5827-7

В сборнике представлены материалы Международной научно-практической конференции II Есикские чтения на тему: «Возникновение и развитие государственности степного пояса Евразии: предпосылки, этапы, последствия», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан. Мероприятие состоялась в г. Иссык 22 ноября 2021 г. В рамках пленарного и секционного заседаний обсуждались актуальные проблемы, связанные с генезисом государственности и социально-политической историей степной Евразии в древности и средневековье, проблемы и вопросы изучения, сохранения, использования и популяризации историко-культурного наследия Великой степи.

Материалы конференции будут полезны для историков, педагогов, музейных работников и краеведов.

ISBN 978-601-04-5827-7
© «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, 2021

ПРИВЕТСТВИЕ УЧАСТНИКАМ КОНФЕРЕНЦИИ

Абдуалиев А. Ж
Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі
Мәдениет комитетінің төрағасы

Құрметті ғалымдар мен зиялы қауым өкілдері!

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі атынан баршаңызды «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы жұмысының басталуымен құттықтаймын!

Барлықтарыңызға белгілі ғылым адамзат өмірі үшін шамшырақ іспетті. Ғылымсыз қоғам қараңғы тұңғиықтан ешқашан шықпақ емес. Сол шамшырақты жағатын адамдар қоғамның ағарту саласындағы қозғаушы күші – ғалымдар екені әмбеге аян. Тамыры тереңнен бастау алмайтын халықтың мәдениеті де орасан дей алмаймыз. Біздің де тарихи тамырымыз сонау көне замандардан бастау алады. Ол туралы әдебиеттанушы, этнограф, тарихшы, археолог ғалымдарымыз сүйекті зерттеулер жүргізіп еңбектерінің нәтижелерін дүниежүзінің ғалымдарына таныстыруда. Осылайша бұрындары дүниежүзіне белгісіз болып келген мәдениетіміз бен тарихымыз енді әлемдік аренаға шықты. Бұрындары дүниежүзі танитын ғалымдарымыз жоққа тән болса бүгінде тәуелсіздік арқасында олардың қатары молайып отыр. Осы жылдары біздің еліміз әлемдік деңгейдегі ғалымдарды қалыптастыра алды.

Ол ғалымдарымыз ғылымның түрлі салаларында еңбек етіп, арттарынан желкілдеп өсіп келе жатқан құрақтай жас ғалымдардың бірнеше буынын дайындап та үлгерді. Бұл сабақтастық жібі үзілмек емес.

Мемлекетіміз ғылым мен мәдениетіміздің дамуына барынша жағдай жасауға тырысып отыр. Елбасының бастамасымен тәуелсіздік жылдарында іске асқан «Мәдени мұра» бағдарламасы көптеген игі істерге мұрындық болды. Өздеріңіз бас қосып отырған «Есік» музей-қорығы да сол «Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық жобасының жемісі. Бұл игі бастама одан кейін де маңыздылығын жоғалтқан емес. Бүгінде елімізде басқа музейлерді былай қойғанда республикалық деңгейдегі 12 музей-қорық жемісті жұмыс істеп отыр.

Солардың қатарындағы «Есік» музей-қорығы да алғаш іргетасы қаланған 2011 жылдан бері Мәдениет және спорт министрлігі тарапынан қаржыландырылған бірнеше қолданбалы ғылыми-зерттеу жобаларын сәтті іске асырып келеді. Енді міне былтырдан бастап «Есік оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізуді қолға алып отыр.

Биылғы «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына арналғанымен де маңызды болып отыр. Конференция жұмыстарына еліміздің айтулы ғалымдарынан басқа Түркия, Ресей, ҚХР, Қырғыз Республикасы, Бельгия елінің ғалымдары да қатынасуда. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі атынан конференция қатысушыларын тағы да құттықтай отырып, жұмыстарыңызға сәттілік тілеймін. Бұл конференция жұмыстарының қорытындысы еліміздің ғылым саласына қосылатын жаңалықтарға толы болады деп сенемін!

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

Самашев З. С.
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
archaeology_kz@mail.ru

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ КУЛЬТОВО-ПОМИНАЛЬНЫЙ КОМПЛЕКС В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

Введение. Культово-мемориальный комплекс, о котором речь пойдет ниже, расположен на территории Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области, в 95 км к юго-юго-западу от поселка Аксуат, на третьей надпойменной террасе правого берега реки Каргыба, на восточном участке могильного поля Елеке сазы (рис. 1, 2). Его географические координаты: N 47˚ 19′ 48.21″ E 082˚ 08′ 10.37″.

Археологические исследования здесь ведутся в рамках реализации региональной «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в Восточно-Казахстанской области на 2016-2026 годы» (руководитель: Д. К. Ахметов).

До раскопок четко просматривались каменная конструкция храма, прямоугольные валы, рвы и платформы, на которых возведены составные части комплекса. Были слабо видны следы конструкций строений внутри пристройки к храму с его восточной стороны (рис. 3).

Памятник построен на возвышенном островном участке северного предгорья хребта Тарбагатай, между двумя речками, которые чуть ниже сливаясь, образуют горную реку Каргыба. Памятник вытянут по линии восток-запад, с заметным отклонением, что соответствовало принципам и представлениям о пространственной ориентации древних тюрков.

Исследуемый памятник на Елеке сазы по своим характеристикам полностью соответствует статусу так называемых «каганско-княжеских» (по терминологии В. Е. Войтова), обозначенных в древнетюркских письменных источниках как *barq* (ДТС, 1969, с. 84). Они маркировали сакрализованное пространство древнетюркского *эля* (*qorug* «коруг» (Войтов, 1996, с. 76-79), т. е. оберегать; заповедное место) и связаны, в первую очередь, с обожествлением образа умершего кагана.

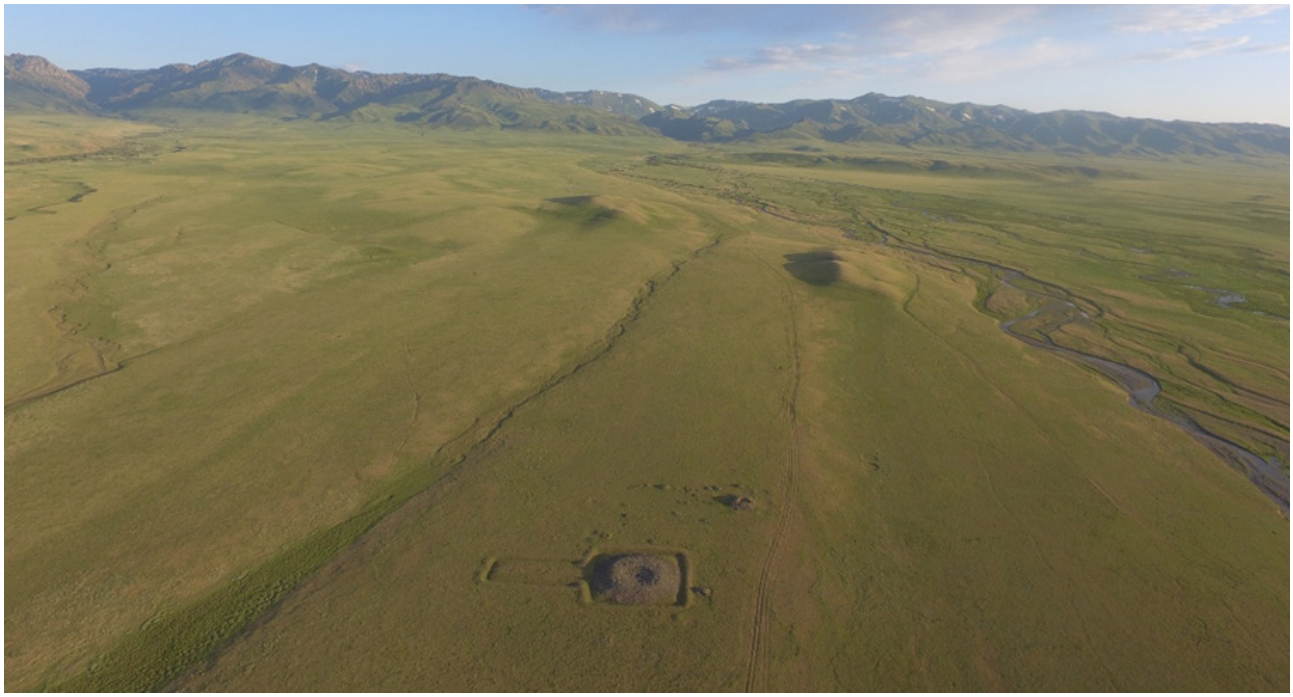

Рисунок 1 – Месторасположение культово-поминального комплекса в первой группе памятников Елеке сазы на правом берегу р. Каргыба

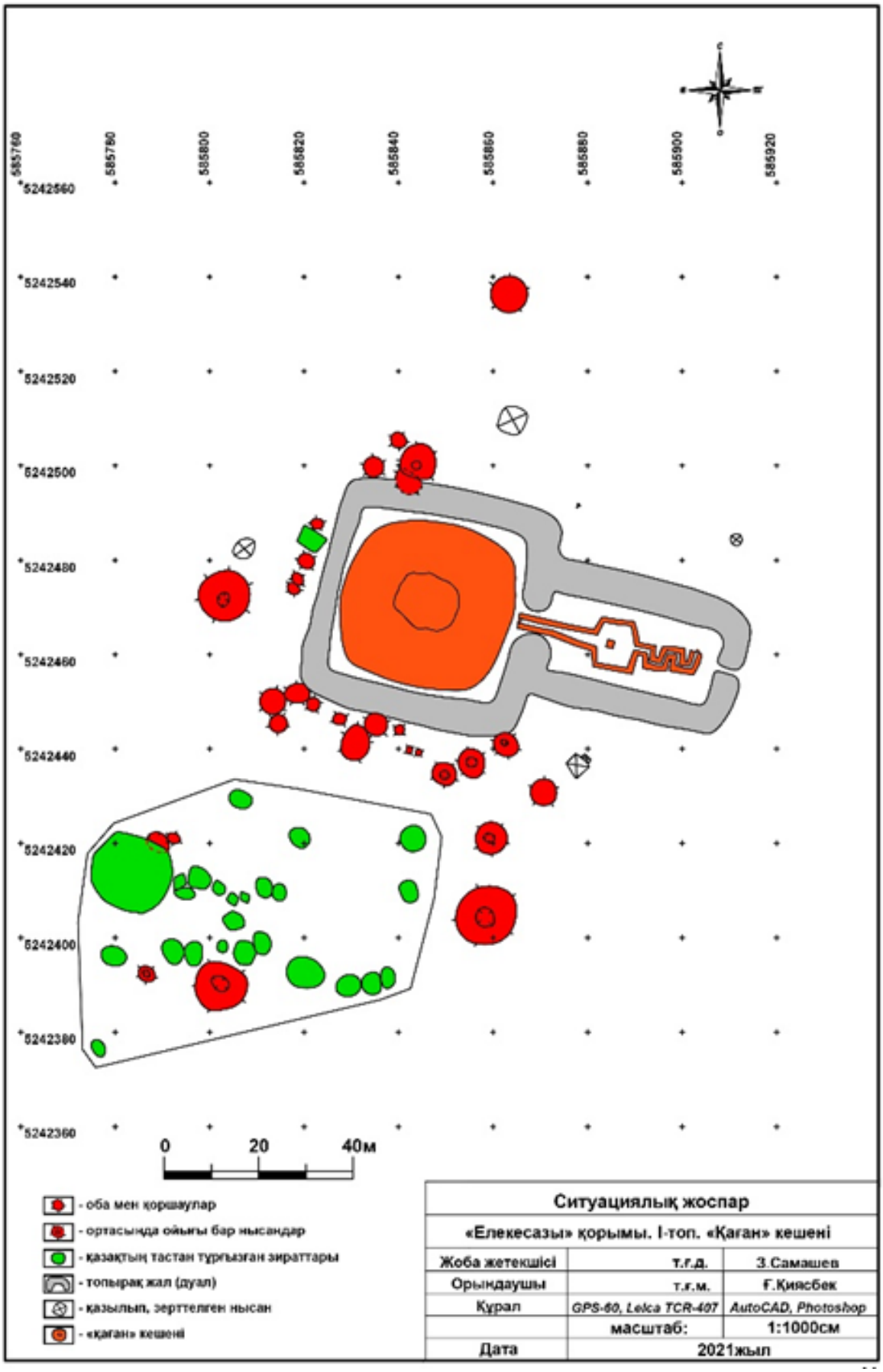

Рисунок 2 – План первой группы памятников Елеке сазы
с развалинами культово-поминального комплекса, 2021 год (исп. Г. Киясбек)

Рисунок 3 – Вид памятника до начала раскопок

Возникновение культово-поминального (или мемориального) комплекса на Тарбагатае отражает некоторые этносоциокультурные процессы в центре Азии, связанные с выходом на историческую арену древних тюрков (условно обозначенные как этапы от «легендарных предков до архаических империй» (Кляшторный, 2005, с. 74, 87), их духовно-мировоззренческими и религиозно-философскими ориентирами и многоплановыми контактами в пространстве.

Елекесазинский *корык* мог формироваться еще в хунно-сяньбийский период, даже намного раньше, в раннесакское время, а сам *барык* в северных пределах *Он ок эли*, с политическим центром в Суябе, в Чуйской долине, в VII-VIII вв. и позже.

Он структурно, планиграфически и по некоторым другим параметрам близко сопоставим с «каганско-княжескими» культово-мемориальными памятниками на Орхоне, наиболее известные из которых возникли в период существования Второго Тюркского каганата (в честь Кюльтегина – в 731 г., Бильге кагана – в 734 г. и др.), когда империя находилась в военно-политическом, этнокультурном отношениях в тесном контакте с Танским Китаем, что не исключало факторов взаимопроникновения и взаимных (но не односторонних) культурных заимствований (Шефер, 1981; Хаславская, 2000, с. 189-195). Однако, наибольшую близость он обнаруживает с памятником на горе Шивээт улаан в Центральной Монголии, возведенный, предположительно, в 693 г., в честь основателя Второй Тюркской империи Елтерис кагана (Самашев и др., 2016) хотя некоторые исследователи ему приписывают Онгинский комплекс (Малов, 1959, с. 7; Садри Максуди Арсал, 2002).

В то же время, некоторые элементы конструкции Елекесазинского комплекса отличаются от «классических» *барыков*, где отсутствуют лабиринты-коридоры, но, зато устанавливаются большое количество скульптурных изображений представителей различных социальных групп общества и различного рода зооморфные и полиморфные статуи с охранительными и иными символическими функциями. Считается, что такие комплексы символизируют структуру государственного устройства каганата.

В 2019 году на памятнике был заложен раскоп размерами 104х64м (сектора 8х8м), с общей площадью в 6 656 м² (рис. 4).

Общая длина комплекса, вытянутого с востока на запад составляет 90 м, максимальная ширина – 50, 90 м (рис. 3). По своим параметрам он ненамного уступает шивээтулаанскому или хошоцайдамским памятникам, которые близки по структуре и функциональному назначению. К примеру, комплекс Бильге кагана – 90х60 м., Кюльтегина – 82.4х48.0 м, Шивээт улаана – 107х45 м и др.

В 2021 году, в результате послойной разборки центральной части храма, на дне конструкции зафиксирована овальной формы каменная ограда со следами сильного прокала и заполненная золой и камнями. В пределах ограды и по периметру дна храма зафиксировано большое количество предметов, о которых речь пойдет ниже.

Следы огня, в виде зольных пятен и прокалов фиксируется практически на всех открытых участках дна храма.

Структура комплекса. Памятник представляет интерес для исследования как религиозно-идеологических явлений, так и технико-технологических аспектов строительно-архитектурного искусства древнетюркского общества. Сравнительно-историческое изучение структуры елекесазинского комплекса позволит определить его место в системе памятников, возникновение которых тесно связано с этнокультурными и этнополитическими событиями в Центральной Азии, в эпоху раннего средневековья.

Известно, что принцип возведения многокомпонентных комплексов восходит к раннесакскому времени, когда грандиозные курганы элиты общества состояли из центрального наземного сооружения с погребальной камерой внутри и примыкающего к ней с восточной стороны коридора-дромоса. Существенное различие заключается в том, что (ранне) сакские погребальные памятники внешне составляли единый монолит пирамидальной (или сферической) формы.

Елекесазинский комплекс состоит из двуединого каменно-земляного сооружения – квадратного в плане формы центрального элемента – храма и примыкающего к нему с восточной стороны – сложносоставного «коридора» и, как выяснилось позже, – с лабиринтом (рис. 1-4).

Рисунок 4 – Раскоп, заложенный на культово-поминальном памятнике в 2019 году

Валы. Оба компонента комплекса обнесены отдельными земляными (лессово-щебеночно-грунтовым составом) валами, которые, примыкая друг к другу, создают единый ансамбль, обеспечивая ему структурную целостность (и сакральность).

Вал, воздвигнутый вокруг самого храма, несомкнутый, имеет в плане подпрямоугольную форму с закругленными углами, а стены в разрезе – вид трапеции, с широкой основой. Его размеры, с учетом развала – 50,90х48,85 м, высота – 0,8 м, ширина у основания варьирует от 4,80 до 6, 40 м.

Вал «коридора-лабиринта» – второго компонента комплекса – имеет в плане «П»-образную форму, вытянут в широтном направлении, и пристроен разделенными концами к восточной стенке вала основного храма. Длина – 48, 90 м, общая ширина – 30, 20м, высота – 0,6 м. Ширина каждой из трех стенок у основания, с учетом развала варьирует от 6,30 до 7,30 м. В середине его восточной стенки имеется широкий проем (около 6 м), где некогда стояли главные внешние ворота, через которых паломники должны были попасть в сакрализованное пространство. Следовательно, эту точку можно определить как одну из узловых всего святилища.

Восточная стена вала, заметно вытянутая в наружную (восточную) сторону, в середине имеет разрыв, около 8 м, для установки ворот (или арки), через которые паломники, шедшие по лабиринту и коридору, попадали во внутрь священного храма.

Валы обеих структур комплекса были снабжены специальными *воротами,* которые обеспечивали сквозной проход (с востока на запад) паломникам, через лабиринт-коридор к алтарной части основного храма.

Платформы. Оба компонента культово-ритуального комплекса возведены на плотно утрамбованных лессовых (вперемежку с мелкими камнями) площадках, которые имели подпрямоугольные в плане формы и заметно возвышались на огороженной поверхности рельефа.

Платформы, как технические сооружения, имели, по-видимому, и ритуальную функцию.

Платформа коридора-лабиринта слегка вытянутая и имеет прямоугольную в плане форму с закругленными углами (рис. 8) и выполнена как основание для дорожки-коридора с лабиринтом, через которую должны были проходить к храму паломники. Длина ее – 37 м, ширина – 16, 50 м, высота – около 0,30м. Светло-серый цвет состава строительного лесса и щебенки резко выделяет ее на фоне темно-каштановой почвы местности (рис. 5).

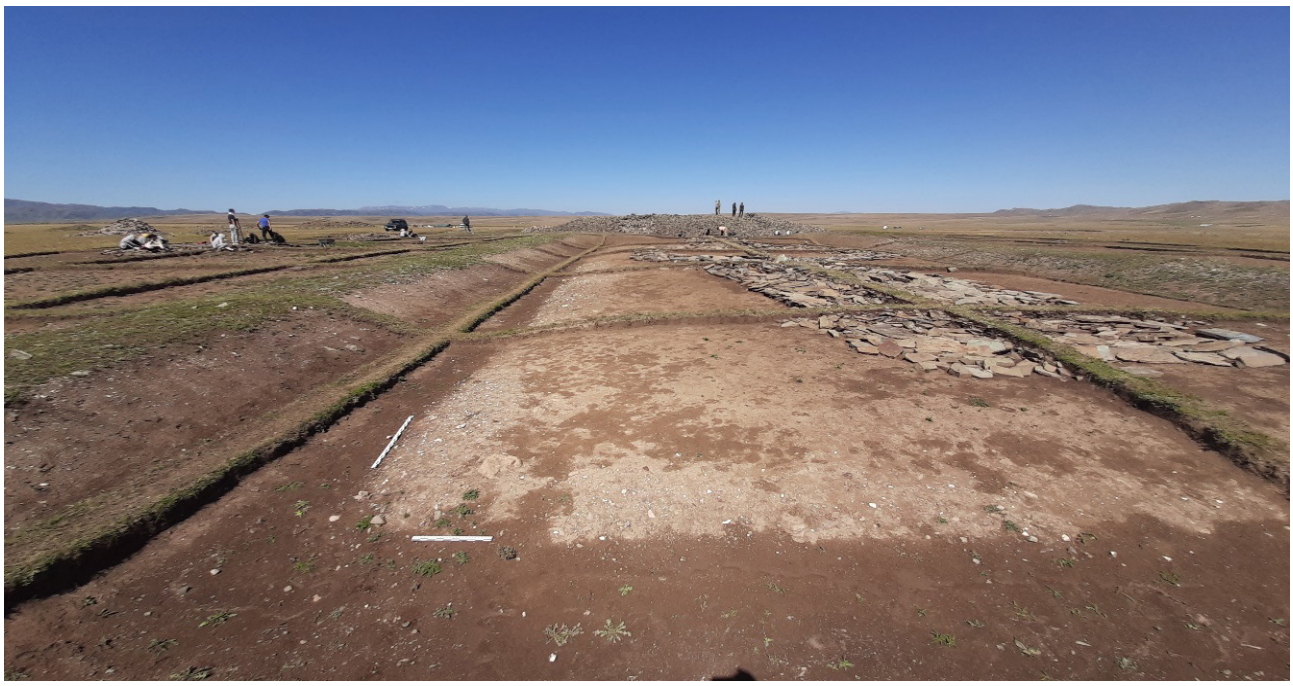

Рисунок 5 – Юго-восточный участок платформы коридора-лабиринта, после снятия дернового слоя

Забегая вперед отметим, что для панцирного покрытия поверхности основного храма были использованы исключительно буро-светло-коричневые, красноватые речные камни. Не исключено, что такое сочетание цветов изначально могло быть задумано создателями святилища, согласно цветосимволическим значениям, реализуемых здесь культово-ритуальных действий.

Платформа самого храма имеет квадратную в плане форму, размерами 38х38 м, высота – 0,40 м. По составу строительного материала, она идентична с предыдущей.

Ров, вокруг платформ, довольно заметный элемент структуры комплекса, глубина – около 0, 45 м, образован за счет изъятия грунта, что придает всему комплексу особую выразительность. Ров, возможно, так же как и платформа был многофункционален, активно использовался при проведении обрядовых действий.

Наравне с внешним валом, ров мог восприниматься, в религиозном мышлении как граница между сакральным и профанным мирами. «Переходы в иные миры», связанные с проведением различных мероприятий и паломничеством, осуществлялись на участках вала и рва с воротами, возможно, в определенные календарные циклы.

Ворота. Остатки внешних и внутренних ворот фиксировались на участках вала. В «классических» крупных каганско-княжеских культово-мемориальных комплексах на Орхоне и в Центральной Монголии, возле входных ворот устанавливались, под влиянием буддийских учений, фигуры хранителей от злых духов – полиморфных мифологических существ, наподобие волко-драконов и др. Здесь таковых нет, что может косвенно указывать на более архаичный архитектурно-планировочный облик елекесазинского комплекса. Сами вороты и момент перехода во внутрь через них имели, несомненно, ритуально-семантическое значение. Остатки внешних и внутренних ворот на комплексе, а также строительные камни фиксировались в процессе изучения комплекса.

Далее, рассмотрим основные компоненты культово-поминального комплекса – *Лабиринта-Коридора и Главного храма.*

Рисунок 6 – Культово-поминальныйт комплекс (храм и лабиринт-коридор) в процессе изучения

Под дерновым слоем, среди развала камней, читались остатки трехчастной конструкции и ее основные компоненты – подпрямоугольное срединное сооружение и пристроенные к нему с двух сторон полоски, которые оказались лабиринтом и сужающимся к западному концу проходным коридором (рис.).

Лабиринт. Оригинальным компонентом конструкции комплекса из Елеке сазы, отличающим его от известных памятников подобного рода, является лабиринт, который расположен на самом восточном участке платформы, напротив внешних ворот (рис. 6, 7). Лабиринт как наиболее интересный элемент комплекса был полностью выявлен после удаления развала камней.

Лабиринт был построен (как и само трехчастное сооружение) исключительно из сланцевых плит, в несколько слоев, без применения закрепляющих материалов. Местами сохранились до 6-7 слоев плит кладки, толщина которых не превышает 5-7 см. Использование в данном случае только сланца, в качестве строительного материала, видимо, неслучайно.

Высота стен лабиринта, судя по ее ширине и количеству горизонтальных кладок, доходила до уровня пояса человека.

Ширина лабиринта рассчитана на прохождение только одного человека и, по-видимому, навеса или потолка над ним не было.

Рисунок 7 – Лабиринт-коридор с многоугольным помещением в середине

Рисунок 8 – Многоугольное помещение в середине коридора- лабиринта

Оригинальной формы узкий лабиринт, через которого проходит в основное святилище только по одному паломнику является, вероятно, неким нововведением в обряде перехода или неизвестные нам особенности ритуалистики у древних тюрков.

Многоугольное помещение. Между вышеописанным лабиринтом и коридором, с сужающимся концом, находилось многоугольное помещение со сквозным проходом (рис. 8).

В средней части помещения фиксируются остатки прямоугольной формы площадки, которая была покрыта плоскими сланцевыми плитами. Часть плит этой конструкции находилась в вертикальном положении. На этой площадке, предположительно, была установлена каменная статуи кагана. Здесь фиксировались мелкие остатки кальцинированных костей и древесного угля и золы.

Рисунок 9 – Прямоугольная площадка внутри многоугольного помещения и кувшин

В юго-восточный угол данной площадки был вкопан глиняный кувшин станковой работы, с ручкой и с горизонтальными рельефными орнаментальными полосками. Изделие происходит, по-видимому, из какой-то южной периферии *Он ок эли*. Близкие аналогии встречаются среди керамического комплекса Пенджикента VI-VIII вв (Беленицкий , Бентович, Большаков, 1973, с. 51-57).

Вероятно, данное помещение играло ключевую роль при проведении каких-то ритуально-обрядовых действий, связанных с поклонением к статуе кагана и очищением огнем. После совершения предписанных ритуально-обрядовых действий внутри данного помещения, паломники двигались дальше, к основному храму, через сужающийся каменный коридор.

Каменная статуя кагана. Из этого комплекса происходит, как уже отмечено, каменная статуя, квалифицируемая нами как каганская (Самашев, 2012, с. 400-419). Она выполнена в каноническом стиле для каганских изваяний, которые происходят, преимущественно, из Северной Монголии и других территорий расселения средневековых древнетюркских народов.

Рисунок 10 – Статуя кагана, стоявшая в многоугольном помещении

Каган изображен в сидящей позе, со скрещенными ногами, правая рука покоится на бедре правой ноги, левой рукой персонаж на уровне груди держит ритуальный сосуд (рис. 10).

Статуя была установлена, как мы полагаем, в середине помещения на прямоугольном постаменте, от которого сохранились лишь базовые элементы. Изваяние дошло до нас в фрагментированном виде и в перемещенном из первоначально установленного места, состоянии. Сейчас статуя находится в экспозиции Национального музея Республики Казахстан.

Каменный коридор. От многоугольного помещения к храму проложен резко сужающийся к западному концу каменный «коридор».

Коридор возведен из сланцевых плит и представляет собой последнее звено трехчастного сооружения, которое, в свою очередь, входит в единый «каганско-княжеский» комплекс древнетюркской эпохи на Елеке сазы (рис. 7). Западный конец коридора как бы прорезает грунтовый вал вокруг храма и вплотную подходит к подножью храма. Коридор, так же как и вышеописанный лабиринт, имеет плиточную заставку. Такое конструктивное решение, как резкое сужение коридора у подножья основного храма, видимо, связано с тем, что в храм паломники должны были войти только по одному.

Планиграфически сочетание сужающегося каменного коридора и многоугольного помещения для статуи (?), отдаленно напоминает внешнюю структуру погребальных комплексов хуннских шаньюев (рис. 11).

Храм. Основным элементом культово-поминального комплекса является грандиозный каменный храм, возведенный на прямоугольной платформе и обнесенный почти квадратной формы грунтовым валом. Сама форма храма напоминает, в нынешнем состоянии, усеченную пирамиду с четырьмя (или более) гранями, но за счет развала выглядит как округлое сооружение.

На поверхности конструкции просматривалось воронкообразное углубление и слабые контуры прямоугольного сооружения (рис. 12).

Основная масса строительного материала храма – колотые и речные камни. Причем, в панцирном слое существенно преобладают разноцветные окатанные речные камни, что придают сооружению особый колорит.

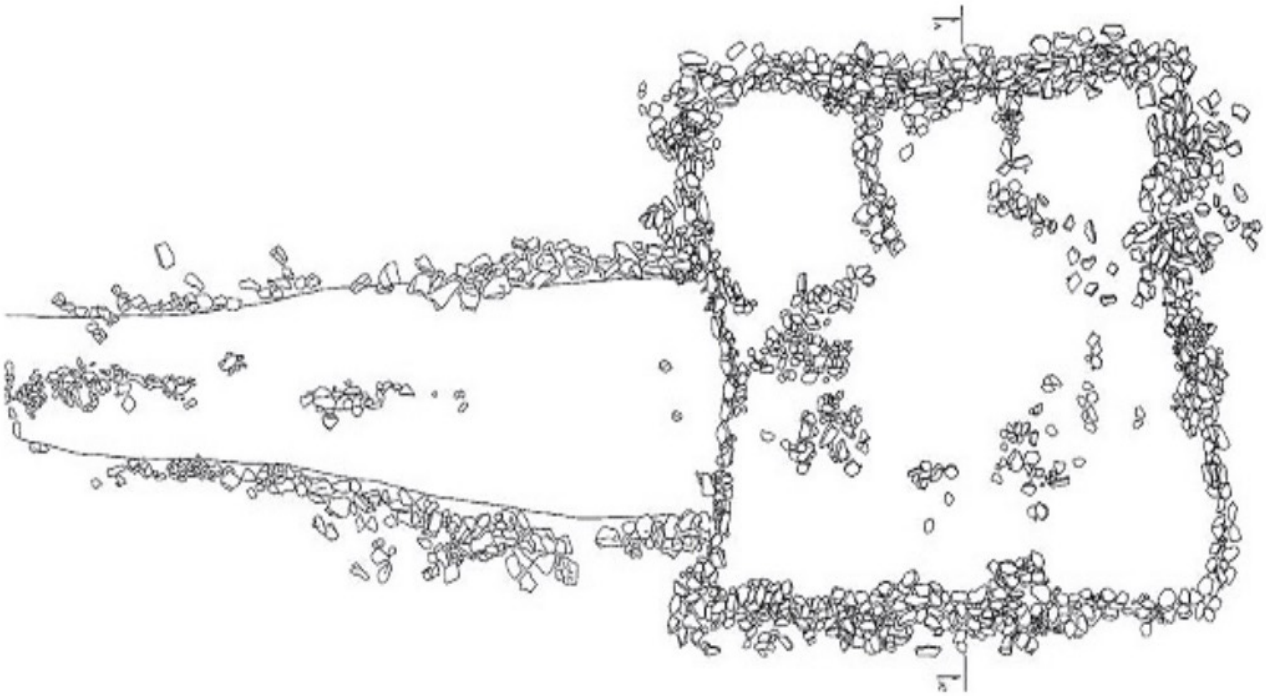

Рисунок 11 – План надмогильного сооружения хуннской знати
(по Н.В. Полосьмак и др., 2008, с.79)

Рисунок 12 – Основной элемент комплекса – храм, возведенный из камня на специальной платформе до начала изучения

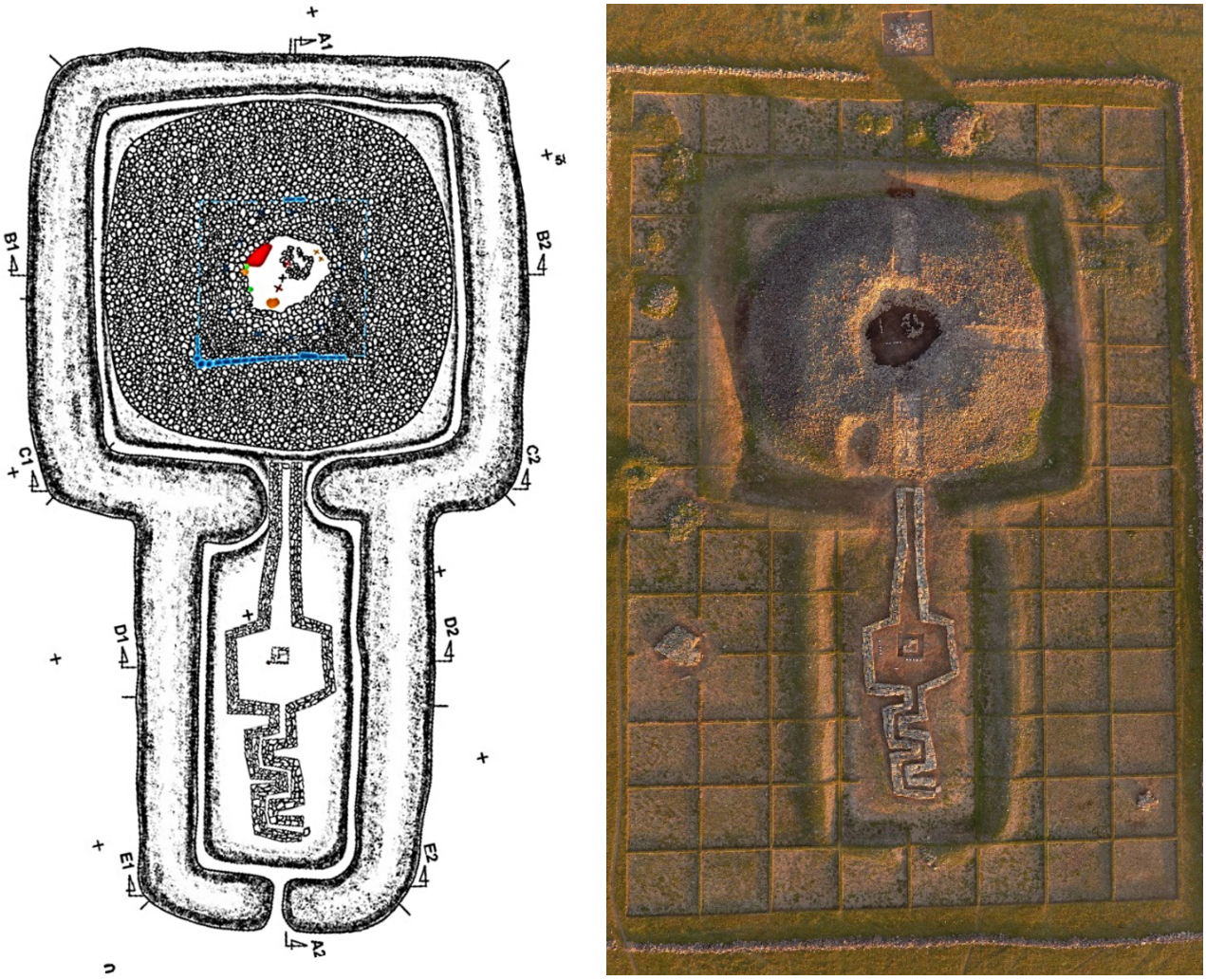

Рисунок 13 – Общий вид комплекса к моменту завершения полевых работ 2021 года

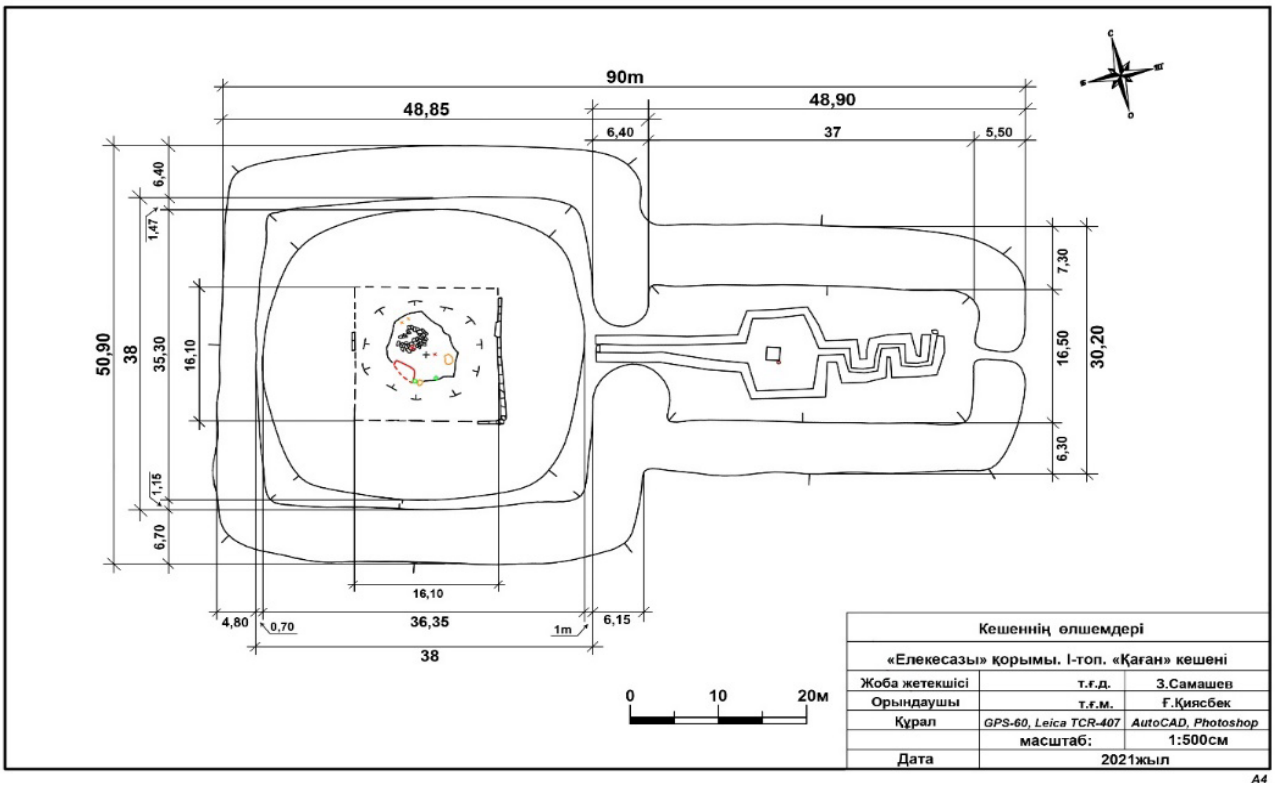

Рисунок 14 – План культово-поминального комплекса на Елеке сазы

Рисунок 15 – Ограда, где совершилась кремация и обряд подношения

В процессе послойного снятия «панцирного покрытия» и развала камней на поверхности храма, вдоль верхних краев его восточной и южной стен, были зафиксированы следы однорядных кладок из сланцевых плит. На боковых участках сооружения также просматриваются следы горизонтальных системных кладок. Данные элементы служат ориентиром для выявления общей конструкции и архитектурных особенностей храмовой постройки. Исследование храма еще не завершено, поэтому в будущем возможны сущетвенные коррективы по архитектурно-строительному облику сооружения (рис. 13-14).

На центральном участке дна храма выявлена ограда овально-вытянутой формы, возведенная из крупных блоков камней. Внутри каменной ограды прослеживались слои золы светло-серого оттенка и прокаленные пятна грунта, вперемежку с камнями и металлическими изделиями (рис. 15).

Рисунок 16 – Каменный диск

Следы огня, в виде темных пятен и светло-коричневых прокаленных полос, фиксируется практически на всех открытых в 2021 г. участках дна храма.

Таким образом, наличие специальной постройки в виде каменной ограды, возведенной в самом дне сооружения (храма), следы обжёга, мощные слои золы, вперемежку с речными камнями и нахождение престижных вещей (из золота, серебра и железа) внутри нее и некоторые другие косвенные данные явно указывают на то, что здесь совершали священный обряд сожжения тела «улетевшего» *чифа* – «удельного» кагана из рода ашинидов.

На месте кремации тела был построен (видимо, поэтапно) каменный храм с указанными выше пристройками.

Некоторые элементы конструкции Елекесазинского комплекса отличаются от «классических» *барыков* в Северной Монголии, где отсутствуют лабиринты-коридоры, и, самое важное, следы сожжения, но, установлено большое количество скульптурных изображений представителей различных социальных групп общества и различного рода зооморфные и полиморфные статуи с охранительными и иными символическими функциями (Самашев и др., 2016).

Считается, что такие комплексы символизируют структуру государственного устройства каганата.

Дальнейшее изучение внутрихрамовых построек (равно как и внешних структур) комплекса на Елеке сазы и расширение площади раскопа, должны внести существенные коррективы в наши представления о культово-обрядовых действиях, которые происходили здесь. Пока неясно, эти действия были одноактными или цикличными.

Характеристика находок. Кроме каменного диска, найденного среди камней конструкции храма (рис. 16) и керамического кувшина с ручкой, закопанного в юго-восточный угол прямоугольной конструкции внутри многоугольного помещения коридора-лабиринта (рис. 7-9, 17).

Широкогорлый кувшин, с четко выделенной горловиной цилиндрической формы, расширяющимся туловом (яйцевидной формы) и покатыми плечами. Венчик подтреугольной в сечении формы, профилированный, направлен внутрь, при этом получается определенное пространство «кармашек» с внутренней стороны, с внешней стороны имеется опоясывающая бороздка и валик. Вытянутый корпус тулова украшен слаборельефными горизонтальными полосами, получившиеся, по определению Е. Дубягиной, сотрудника Института архе-

Рисунок 17 – Керамический кувшин с ручкой

ологии им. А. Маргулана МОН РК, «вследствие выравнивания на круге. Нижняя часть корпуса обработана обточкой на вращающемся круге. Сосуд был изготовлен в несколько этапов, на внутренней стороне по шейке ясно видны полоски от круга. С внешней стороны по плечику имеются горизонтальные линии, прорезанные по круговому контуру в виде широкого пояса. Также заметна линия стыковки горловины и венчика. Ручка верхней частью прикреплена к венчику, нижней – к тулову. Поверхность сужающаяся книзу ручки орнаментирована прочерченными вертикальными вдавлениями, как бы выделяя по середине дополнительную бороздку.

Размеры кувшина: высота – 40,5 см; диаметр дна 14,5 см; диаметр по расширяющейся части тулова 26 см; диаметр венчика 11,5 см и по валику 14 см; высота шейки 6,2 см; толщина ручки 1,6 см; высота ручки 11 см.

Рисунок 18 – Приклад из предметов конского снаряжения, вооружения и быта

Рисунок 19 – Приклад из железной треноги и бронзового светильника с ручкой

Рисунок 20 – Бронзовое блюдо на поддоне

Сосуд тонкостенный (толщина верхней части стенок 0,6 см), внутренняя и внешняя поверхность кирпичного цвета, ядро так же кирпичного цвета, обжиг хороший равномерный, выполнен в окислительной среде. Внешняя поверхность сосуда покрыта светлым ангобом. Тесто кувшина однородное, в изломе черепка равномерное, хорошо промешанное. Сосуд изготовлен из ожелезненной глины, исходное сырье включает кварц, полевые шпаты, оолит, незначительное количество слюды и амфибола, размер зерен 0,034-0,077 мм, очень мелкий песок; отощитель песок + органика (навоз жвачных животных)».

Основная масса вещей была найдена внутри каменной ограды на дне храма, вперемежку с золой и мельчайшими кальцинированными костями и камней. Это фрагментированные и целые предметы из золота и железа. Среди них выделяются престижные и рядовые элитные, фрагментированные и другие категории и типы вещей, часть из них принадлежала, как нам представляется, самому умершему кагану, а часть оставлена участниками акта сожжения тела умершего властителя как свидетельство сопричастности к таинству проводов его бессмертной души в инобытие и как подтверждение готовности служить ему в другом мире (в качестве воина, соратника и т.д.).

С подобными представлениями связаны, видимо, найденные на разных участках дна храма преднамеренно уложенные или закопанные наборы вещей – приклады, которые также были подвергнуты к воздействию огня (рис. 18-20).

Из числа находок в пределах ограды отметим две золотые и одну серебряную пряжки (рис. 21) и орнаментированные геометризированными узорами накладки (рис. 22, 23).

Последние однотипны, но по размерам делятся на две группы. Орнаментальная композиция у обеих групп одинаковая: четырехлепестковая розетка с акцентированно большим и глубоким кругом в середине. Четырехлепестковые розетки являются излюбленным мотивом украшений поверхностей различных предметов с древнейщих времен до наших дней в различных культурах (Стюарт, 2020, с. 71-88).

Золотые украшения, найденные внутри ограды, на месте сожжения тела кагана, относятся к комплектам наборных поясов (рис. 21-25). С учетом неординарных изображений на двух накладных бляшках, предположительно, «великого кагана» (или каганов) из рода Ашина, следует определить наборные пояса как высшие знаки отличия и символы власти (Добжанский, 1990, с. 45-80).

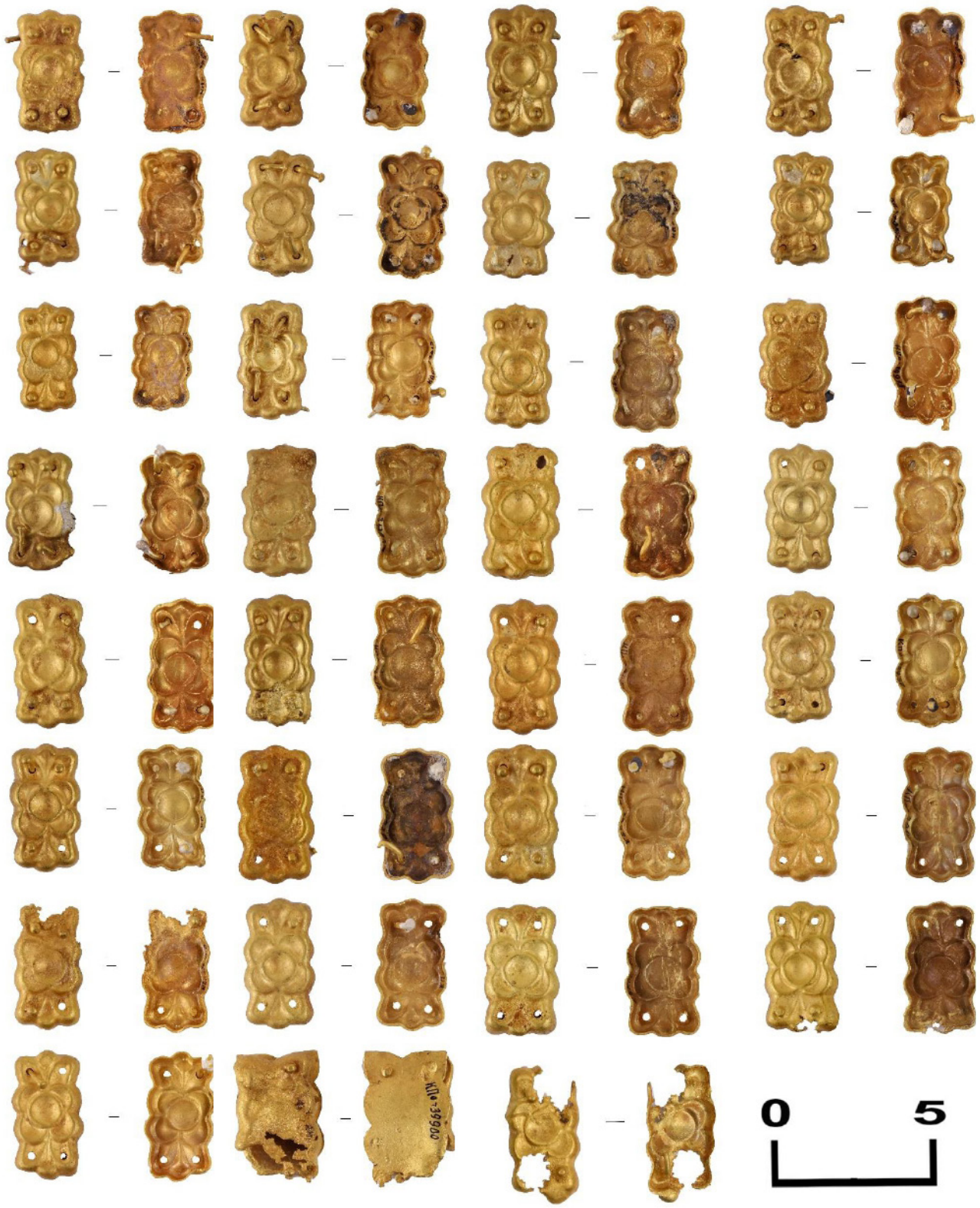

Рисунок 22 – Накладки от наборного пояса

Интерес представляют также маленькие сердцевидные поясные бляшки, оформление лицевых сторон которых вызывают ассоциации с головой барана (рис. 24). Элементы зооморфизма присутствуют, например, на поясной гарнитуре из погребения Юстыд XXIV на Алтае (Кубарев, 2005, с. 50).

Далее рассмотрим подробнее изображения на накладных бляшках для подвески.

Рисуок 23 – Накладки от наборного пояса

Бляшка для подвесного ремня – 1. Состояние первой золотой бляшки от наборного пояса, которая лежала в огне под крупным окатанным камнем, в целом, удовлетворительное. Она состоит из (лицевой) накладки-оправы для подвесного ремня с рельефными изображениями, зажимной пластины, с оборотной стороны, точно повторяющую ее контуры и гвоздей, с помощью которых прикрепляли изделие к полосе кожаного ремня (рис. 26-27).

Изделие, кроме золота (95, 7 %), включает в свой состав, серебро, цинк, магний, свинец и очень мало, меди, а гвозди, что очень интересно, кроме золота (85, 7 %) содержат много серебра (почти 9 %) и цинка (около 4%). Отмечается, что цинк облегчает плавку металла (Кубарев, 2005, с. 53).

Рисунок 26 – Золотая бляшка-1 с изображением коронованного кагана на троне (фото Н. Постникова)

Рисунок 27 – Графический рисунок бляшки (худ. К. Ахметжан)

Общие контуры изделия сохранились неплохо, однако, на лицевой части, между изображениями трона и фигурой слуги слева образовалось повреждение, видимо, за счет сильного направленного огня, в виде расплавленного углубления с небольшим отверстием.

Бляшка имеет в целом сегментовидное (портальное) очертание, края оформлены девятью лепестковидными выступами-фестонами, с едва загнутыми в лицевую сторону тонкими бортиками. Длина – 3 см, ширина – 3,7 см, толщина – 0,3 см.

Верхние пять выступы-лепестки образуют некий «облачный» фон, напоминающий спинку трона с волнистыми контурами и украшены растительными узорами в виде свисающих листьев и круглых плодов.

Два нижних боковых выступа преднамеренно выполнены заметно шире, чтобы на нем поместить изображения фигур еще двух персон, сидящих на коленях, очевидно, придворных служащих или слуг.

В нижней части изделия имеется овально вытянутое отверстие – прорезь с закругленными углами, для подвесного ремня, со слабым бортиком и треугольным выступом посередине. Прорезь имеет, как и некоторые образцы, в середине верхней части так называемый «мысок» (Распопова, 1980, с. 89). Последний элемент как бы завершает снизу вертикальную ось симметрии, идущей от «облака-лепестка» над короной кагана и завершающуюся на точке снизу, где соприкасаются пятки ног сидящего на троне персонажа.

На оборотной стороне изделия сохранились частично расплавленная огнем пластина для зажима кожаного ремня и золотые гвоздики-шпеньки, предназначенные для крепления бляшки к ремню.

Архитектоника изделия проработана очень тщательно и строго подчинена к основной задаче – изобразить на ограниченной поверхности прокламативный сюжет, наглядно раскрывающий сакральную природу власти в древнетюркском обществе, через лаконичный, но строго реалистичный образ коронованного государя, величаво восседающего на троне в канонизированной позе и в окружении слуг или служащих (возможно, олицетворяющих, в смысле кодификации – «мой народ» или «*кара будун*»).

Изделия можно рассматривать с искусствоведческих позиции как произведения торевтики малых форм с оригинальным антропоморфным декором (Король, 2008; 2021, с. 476-485).

Далее рассмотрим саму жанровую композицию, изображенную на лицевой поверхности изделия, но, сначала – атрибуты и элементы костюма персонажа по-отдельности.

Корона. На голове кагана изображена сложносоставная корона – атрибут, являющейся сакральным символом легитимности и божественного происхождения неограниченной власти повелителя.

В деле сакрализации власти у древних тюрков (равно, как у многих других народов), короне, как символу, организованному по осям пространства, принадлежит особая роль, поскольку она зримо выражает идею божественной воли, ниспосланной сверху, на повеление ее обладателем над подданными, живущими на «бурой» земле.

На лобовой части короны расположен основной вертикальный щит с аркообразно закругленным верхом. Именно этот элемент является носителем основной семантической нагрузки и, возможно, был украшен ступенчатыми (или лепестко-образными) внешними выступами.

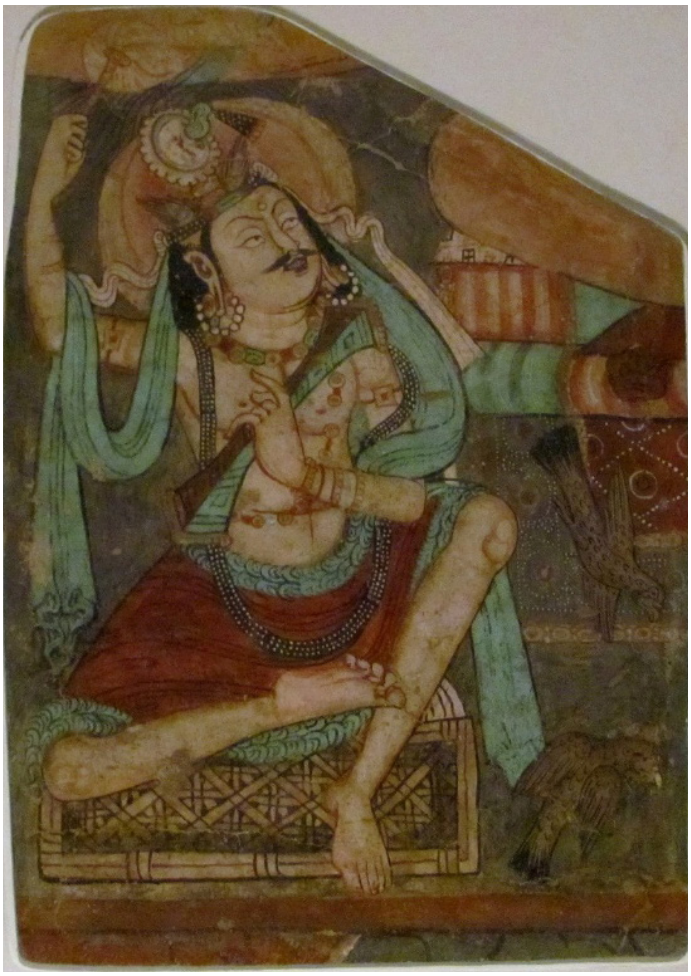

Рисунок 28 – Изображение манихейского божества с лентой, пропущенной через плечевой изгиб из Восточного Туркестана (по Татьяна Кох (Галюта), https://my.mail.ru/mail/tatyna.koch/photo/43818

В силу того, что изделие подвергнуто к сильному воздействию огня, многие детали оказались расплавленными, поэтому можно предположить, что передний щит мог быть украшен эмблемой в виде объемной фигуры птицы – феникса, как принято было украшать короны Великих каганов из правящей династии Ашины (из сокровищ Бильге кагана или на некоторых скульптурных изображениях, например: Нири кагана и др.).

По бокам расположены два закругленные сверху зубца, заметно наклоненные в наружные стороны. Эти элементы обычно прикрепляются к широкой горизонтальной пластинчатой основе короны, которые во многих случаях богато инкрустируются и дополняются треугольными зубцами или бордюрными обрамлениями.

Отличительной особенностью короны, изображенной на голове кагана является то, что четвертый, расположенный на задней части, лепестковидный щит, значительно превосходит по размерам всех остальных, что придает данному сакральному атрибуту власти, конструктивное своеобразие и особую семантическую значимость.

Лента от короны. По сторонам короны показаны две ниспадающие ленты, которые создают вокруг головы кагана и до уровня груди, симметричную окружную фигуру, а их раздвоенные и заостренные концы, проходя под плечевым изгибом, направлены вверх.

Включение ленточного элемента в качестве важного компонента церемониального облачения при создании иконического образа древнетюркского кагана придает анализируемой жанровой композиции особенный колорит, но, в то же время, ясно, что это не заурядный декор, усиливающий орнаментальное поле, а важнейший носитель сакрального смысла, связанного с правом на Верховную власть, даруемым Небом.

В этой связи интересным представляется, зафиксированный в письменных источниках миф о сдавливании горла шелковой тканью во время интронизации претендента на престол (Бичурин, 1950, с. 229), т. е. включение в официальную эмблему государя такого элемента не носит

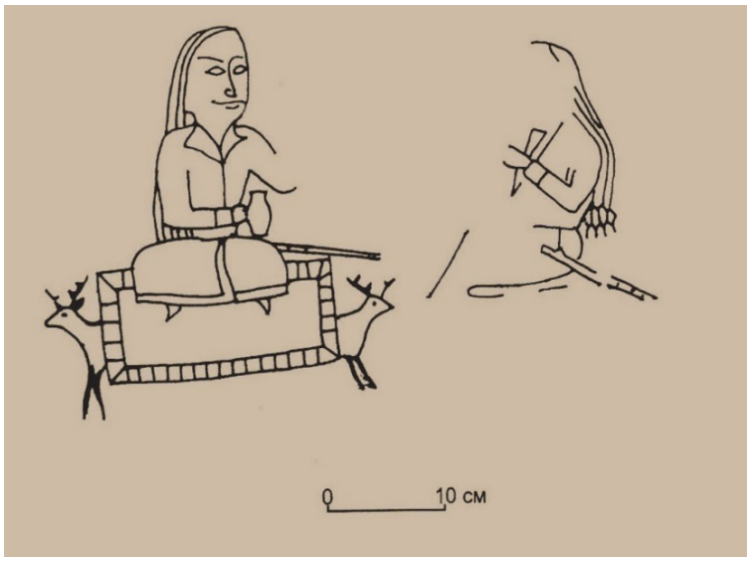

Рисунок 29 – Изображение тюркского кагана, сидящего на зооморфном троне без спинки, коленоприклоненного воина. Мунгут- хяс, Монголия

сугубо декоративный характер, а имеет глубокий смысл, порожденный самой идеей о божественном происхождении самой власти и сложившимися в древнетюркском обществе способами ее сакрализации. Если обряд символического удушения (лентой!) будущего повелителя и последующее обожествление его образа действительно имело место в древнетюркском обществе, то он мог быть заимствован из типологически близкого обряда избранничества в шаманстве. Изображение ленты вокруг головы в виде некоего ореола, придает композиции на бляшке из Елеке сазы на Тарбагатае особую торжественность и в то же время подчеркивает небесное происхождение тюркского императора с эпитетом – небоподобный, неборожденный и т. д.

Однако, фигурно оформленная лента, пропущенная под мышками кагана, скорее всего, кодифицирует явления в религиозно-мифологической системе у древних тюрков (Стеблева, 1972, с. 213-220), которые испытали, на этом этапе своего развития, сильное влияние манихейского религиозно-философского учения, поднявшегося, в ряде регионов тюркского мира, на уровень государственной религии (Кызласов, 1999, с. 10-41).

Манера пропускать специальную цветную ленту через плечевой изгиб рук была характерна, судя по сюжетам настенных росписей Восточного Туркестана для изображений божеств манихейского Пантеона (рис. 28).

Изображение древнетюркского кагана с такой символикой и в специфической иконографической манере церковной росписи, уподобляет его манихейскому Верховному божеству.

Интересно, что общее очертание изображения ленточного элемента на бляшке вызывает ассоциацию с тюргешскими (?) тамгами из Притяньшанья (Табалдиев, 2003, с. 97-106) и Жетысу.

Кубок. Далее, из предметных изображений отметим традиционный кубок для священного напитка в правой руке. Аналогичной формы сосуд известен в составе сокровища Бильге кагана.

Трон. Наиболее интересный элемент всей жанровой композиции. Древнетюркский император показан сидящем на троне, который является одним из главных атрибутов и символов его неограниченной и сакральной власти.

Особой тщательностью выполнена вся передняя часть коня – голова, шея, грудь и передние ноги. Головы животных показаны с острыми ушами, посаженные на изящные шеи с гривами; они направлены не вперед, как у типичных подлокотников, а в противоположные стороны. Поэтому эти скульптурные изображения квалифицировать как подлокотники, видимо, не следует.

Возможно, основу данного типа трон составляют соединенные по горизонтали скульптуры передних частей животных (лошадь, олень, баран и др.). В таком варианте, само сидение покрывается шкурой зверя (возможно, барса, тигра).

На бляшке из Елеке сазы изображена разновидность трона тюркского императора без спинки. Такие троны могли быть использованы в походных условиях и при проведении важных государственных мероприятий в ставках.

Укажем на изображение аналогичного типа трона (со скульптурами передней части оленя с передними ногами копытцами) с накинутым на поверхность ковром, на стеле Мунгут-хяса в Западной Монголии (рис. 29), впервые изученный Г. Н. Потаниным еще в 1876-1877 гг., зано-

во скопированной Д. Баяром в 1996 г. (Баяр, 2007, с. 63-76).

Изображение из Монголии, может быть, демонстрирует особый (походный?) вариант зооморфного типа трона без спинки.

Можно было бы допустить, что ювелир, на ограниченной поверхности изделия, в целях оптимизации, решил совместить изображение спинки трона с общей конфигурацией подвесной бляшки и, что из-за трудности показать объемные подлокотники в перспективе, мог развернуть скульптурные головы лошадей в профиль, в противоположные стороны. Однако, более вероятным представляется, что такие троны изначально не имели спинок, столь характерных для дворцовых приемов.

Рисунок 30 – Скульптура кагана из Огомоора. Монголия

Следует заметить, что атрибутика власти, в которой важное место принадлежит трону и короне тюркского императора слабо освещена в научной литературе, поскольку ученые апеллировали лишь данными письменных источников из-за малочисленности или отсутствия их материализованных остатков или изображений. В тексте сказано, что «…по воле тюркского Неба и тюркской священной Родины я стал ханом; когда я стал ханом, то тюркские беги и народ, опечаленные, что они должны были умереть, (теперь) радуясь смотрели кверху (на трон) спокойными глазами. Когда я сам воссел на трон, то я стал осуществлять столь крепкую власть (над народами), жившими по четырем углам (т. е., по странам света)» (Малов, 1959, с.20).

Из предметных изображений на этой бляшке отметим блюдца в руках коленопреклоненных слуг в нижней части композиции. Заметим, что такие блюда имеются в составе клада из культово-мемориального комплекса Бильге кагана.

Вернемся к образу самого кагана, изображенного на лицевой поверхности подвески-бляшки от парадного пояса.

Под короной просматриваются плотно заплетенные в косички волосы, которые падают на плечи.

Заметно, что лицо кагана изначально было проработано очень тщательно с подчеркиванием его индивидуальных черт, но в результате воздействия сильного огня на поверхность изделия, облик серьезно потускнел.

В верхней части изображения можно увидеть слабые следы традиционного треугольного лацкана халата, на поясе также слабо просматриваются следы ремня и складки одежды. Ближе к коленям, будто бы просматриваются раздвоенные полы халата. Явных признаков изображений оружия нет.

На бляшке зафиксирована каноническая поза властителя, выработанная для зримого восприятия его образа во время официальных приемов и иных церемоний. Особую выразительность и некоторую суровость динамичной фигуре повелителя придают положение согнутой

Рисунок 31 – Бляшка-2 от наборного пояса с изображением коронованного кагана на троне (фото Н. Постникова)

Рисунок 32 – Графический рисунок золотой бляшки с изображением кагана (рис. К. Ахметжана)

в локтевом суставе левой руки, которая покоится на бедре и резко раздвинутые в стороны колени. Складки выпущенных поверх голенища сапог брюк также усиливают восприятие благородного образа «небесного» кагана.

Образец роскошных парадных брюк с великолепными узорами и не заправленных в сапог, показан на скульптурном изображении персонажа из культово-мемориального комплекса на горе Шивэт уул на Орхоне, но особенно наглядно, с глубокими складками – на статуе из Огомора в Монголии (рис. 30). Вероятно, прототипами таких брюк являлись легкие широкие шаровары из шелковой ткани.

Вторая бляшка с изображением аналогичной жанровой композиции сильно повреждена: одна треть ее левой стороны расплавлена огнем и, в результате, полностью исчезли скульптурная голова лошади от трона и фигура коленопреклоненного персонажа с блюдцем в руках, а также раздвоенный конец ленты (рис. 31, 32).

Однако, на этой бляшке лучше сохранилось изображение трехрогой короны на голове кагана, которая имеет несколько иные конструктивные решения, нежели у персонажа, запечатленного на первой бляшке. Здесь лучше видны очертания лица, брови и глаз, хоть и несколько расплывчато, основание носа и подборок. Четко видны свисающие с головы до плеч волосы и местами, закрученные фрагменты косичек.

Ступни его ног показаны направленными противоположные стороны, на рисунке четко просматриваются высокие каблуки и слегка заостренные носки обуви. Едва приподнятые носки сапог будто бы упираются с обеих сторон на опущенные концы шкур зверей, которыми покрывали поверхность седловины зооморфного трона.

Фигуры двух слуг, помещенные в нижней части композиции и по сторонам отверстия для ремня, наглядно демонстрируют эпизод придворной церемонии подачи повелителю, сидя на одном колене, на блюде, нечто важное, но не пищу. Сидя на троне и

держа в правой руке ритуальный сосуд со священным напитком, вряд ли каган будет принимать пищу из рук своих придворных служителей.

Изображение облика коронованного кагана на троне и коленопреклоненных людей (возможно, олицетворяющих живущих между голубым небом и бурой землей «сынов человеческих»), по-видимому, являлось общеимперским символом. Видимо, эту эмблему обязаны были иметь при себе высшие титулованные лица государства, в той или иной форме (медальон на шее, на груди, перстень, наборный пояс и др.).

Наборный пояс с изображениями «великих каганов», возможно, являлся инвеститурным предметом, получаемым младшими каганами, при вступлении в должность из рук повелителя *Он ок эли,* ставка которого находилась в Суябе и на Мынбулаке (Цянь-цюань), в районе Тараза или Мерке, после переноса каганом Тун Шеху (Тон-ябгу), который царствовал в 618-630 гг. (Бичурин, 1950, с. 283, 284).

При разделении империи на десять уделов Шаболио Хилаши каган дал каждому *шаду-правителю* в качестве символа власти – по одной (возможно, золотой?) стреле и отсюда китайское название «десять Ше» (Бичурин, 1950, с. 286) т. е. «страна десяти стрел» (Кычанов, 2010, с. 128). Следовательно, можно допустить, что в качестве символа власти удельные правители (*ягбу*, *шад* и др. Анализ титулатуры см.: Кюнер, 1961, с.327, 328; Кубатин, 2016 и др.) могли получить из рук императора *Он ок эли*, кроме золотой стрелы, и золотой пояс, с изображениями Великих каганов из Дома Ашины (или с собственным изображением?).

Какие исторические личности изображены на золотых бляшках «инвеститурного» пояса из Елеке сазы, – вопрос пока остается открытым. Можно предположить, что изображены основатель Великого тюркского каганата Бумын (Ту-мэнь *и-ли кэ-хань,* Тишин, 2019, с. 133) и Мухань каган (552-572), при котором «тюрки достигли максимального могущества своего объединения, территория которого простиралась от Каспийского моря на западе и до залива Ляодун на востоке» (Ганиев, 2017, с. 189), т. е. личности, героические заслуги и божественный образ которых, безусловно, признавались и почитались во всем древнетюркском мире.

Вместе с тем, в «КТб.1», наравне с Бумын-каганом как один из основателей государства назван Истеми (Дизабул) ябгу – каган (умер в 575 году), который считался «каганом десяти племен» (Малов, 1951, с. 36; Кляшторный, 2005, с. 93), иконографический образ которого также мог быть запечатлен на подобном нашему инвеститурном предмете-символе.

Рисунок 32А – Золотая пластина

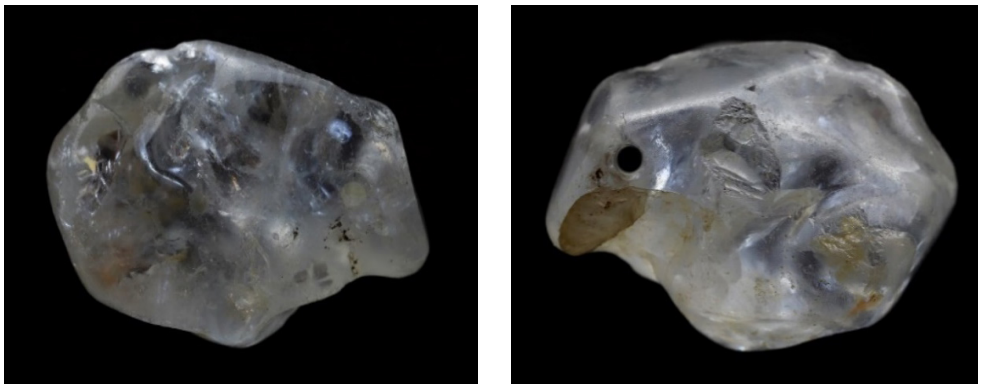

Рисунок 33 – Зооморфный амулет из горного хрусталя

Рисунок 34 – Фрагменты кольчуги из медных и железных колец

Рисунок 35 – Бронзовые пряжки и накладка от пояса

Интересно, что монетная чеканка некоторых правителей *Он ок эли* (преимущественно, в областях Среднеазиатского Междуречья) от собственного имени и с изображениями, позволяет предполагать возможность изготовления подобного рода продукции в государстве, при наличии политической воли. На монете одного из самых ярких правителей *Он ок эли,* упомянутый выше, Тун ябгу, при котором каганат находился в тесном военно-политическом кон-

такте с Византией, Сасанидским Ираном и Кавказом, в частности, участвовал в войне на стороне византийцев (за что император последних – Гираклий возложил на голову тюркского повелителя свою корону) имеется легенда, которая интерпретируется Г. Бабаяровым как «Божественный Тун джабгу-каган», а на аверсе показан он сам, что для нас очень важно, в контексте анализа иконографии елекесазинских каганских изображений, сидящим на зооморфном троне (Бабаяров, 2005, с. 9, 10; 2011; Бабаяров, Кубатин, 2014, с. 62-69. См. также: Тишин, 2021, с. 140-144).

Рисунок 36 – Пряжка-крюк от пояса

Поза кагана каноническая, идентична предыдущей – персонаж показан уверенно и властно сидящим на троне с лошадиными головками. У скульптурной головы коня на троне хорошо проработаны уши, глаз и короткими глубокими черточками – свисающие гривы. На сиденье трона, по-видимому, накинуты шкуры зверей, конечности которых как бы свисают у ног повелителя. У скульптуры коня показана в профиль передняя нога, которая символизирует ножку-опору трона императора.

Рисунок 37 – Железные и бронзовые стремена

Рисунок 38 – Подпружные пряжки с язычком на вертлюге

Рисунок 39 – Железные удила с прсалиями

Рисунок 40 – Бронзовые удила с S-видными псалиями и с пластинами с щипами на грызлах

Рисунок 41 – Фрагмент удил с дополнительными пластинами с щипами на грызлах

В правой нижней части композиции помещена фигура человека в профиль (слуга или символ «кара будуна»?), который подает на блюде что-то повелителю, сидя на одном колене. На голове у повелителя роскошная прическа, одет он в длиннополый халат со складками. Фигура коленопреклоненного человека несмотря на то, что она изображена на переднем плане, в два раза меньше, чем у кагана.

Естественно, возникает вопрос: здесь представлены разные исторические персонажи или можно допустить вариативность в трактовке иконографического облика одного и того же кагана, имея в виду различную трактовку конструктивных элементов короны на двух изделиях. На данном этапе исследования допускаем и то, и др. В этой связи, уместно вспомнить еще раз случай дарения византийским императором своей короны кагану *Он ок эли* Тун ябгу, который, в период своего долгого царствования обладал, естественно, и своей собственной короной, т. е. исторический персонаж может быть запечатлен на таких сакрально-символических предметах по-разному.

Завершая характеристику золотых изделий, укажем на круглую золотую пластину со штампованными изображениями (рис. 32А).

К числу интересных находок в каменной ограде на дне храма отметим зооморфный амулет из горного хрусталя (рис. 33).

Среди предметов, найденных в каменной ограде на дне храма есть обожженные фрагменты костяных (или роговых) накладок на колчан с гравированными геометрическими узорами. Ширина накладок – около 0,5-0,6 см.

В слоях золы внутри каменной ограды были обнаружены обрывки кольчуг из железных и медных колечек, в большом количестве, а также бронзовые пряжки и накладка на ремень, близкие по типологическим характеристикам, отмеченным выше образцам из золота (рис. 34, 35).

Приклады на дне храма, отмеченные выше, по составу разнообразны.

Основной приклад состоял из железных и бронзовых стремян, подпружных пряжек, наконечников стрел, удил с псалиями, железного клевца, разнотипных ножей, тесла,

распределителей ремней, панцирных пластин, колец и других предметов, которые закопаны вместе, в небольшой яме на дне храма (рис. 15, 36-47, 53-56). Среди указанных находок можно отметить железную пряжку-пластину с крючком на конце, предположительно, от от пояса (рис. 36).

Рисунок 42 – Железная псалия с инкрустацией серебряными пластинами

Из числа железных стремян неплохо сохранились около 11 экземпляров, из бронзовых – 3 единицы. Все они однотипные – массивные, удлиненнопластинчатые с бортиками на короткой суженной шейке и с овальновытянутыми дужками. Подножки у всех одинаковые, очень широкие, с ребрами жесткости посередине (рис. 37). Железные стремена инкрустированы разными узорами из серебряных пластин, широкие подножки некоторых из них имеют фигурные вырезы.

В составе приклада со стременами и другими предметами находились десять целых экземпляров массивных подпружных пряжек, которых называют «с язычком на вертлюге» (рис. 38).

Оригинальным можно считать бронзовые удила, грызла которых обернуты четырьмя пластинами с шипами. По типологии основных элементов не отличаются от известных: S-видные псалии прямоугольно-плоские в сечении, короткие грызла (рис. 40-41).

Рисунок 43 – Наконечники стрел

Отметим также наконечники стрел, боевой топор-клевец, различные ножи и большое количество обрывков кольчуги из железа, меди и др. находки (рис. 43).

Другой приклад, состоящий из бронзового светильника с ручкой, бронзовой чаши и железной треноги находился в южной части дна каменного храма (рис. 16, 48, 49).

Светильник, видимо, играл важную роль в проведении погребально-поминальных обрядов внутри храма, о чем свидетельствует упоминание о таком предмете в тексте, в честь Бильге кагана. Внутри предмета прослеживались остатки горелых веток какой-то растительности и темного цвета золистого вещества.

Третий приклад состоял из бронзового блюда с подвижными ручками по бокам и на поддоне (не сохранился) и бронзовой чашки (рис. 50-52).

Вопросы датировки. Елекесазинский памятник является единственным в Казахстане известным на сегодняшний день культово-поминальным сооружением «каганско-княжеского» облика, и, пока самым западным мемориалом подобного типа в ареале древнетюркских культур.

Рисунок 44 – Клевец

Рисунок 43

Рисунок 46 – Бронзовый распределитеь ремня

Рисунок 47 – Тесло

Рисунок 48 – Бронзовый светильник с ручкой

Рисунок 49 – Детали железной треноги

Рисунок 50 – Бронзовое блюдо с подвижными ручками

Рисунок 51 – Фрагмент изделия.
Подвижная ручка бронзового блюда

Рисунок 52 – Бронзовая чаша

Близкие Елекесазинскому по архитектурно-планировочной структуре, религиозно-мифологическому содержанию и социально-политической ориентированности, а также по функциональному назначению мемориалы известны в Северной Монголии, из числа которых отметим Шивээтулаанский комплекс, воздвигнутый, предположительно, в 693 г., в честь Елтерис кагана (Самашев, 2016, с. 55-56). Также близки по некоторым параметрам памятники Тарни, Шивээт уул, Могойн Шинэ ус, Хушон тал и др., которые появились в VII-VIII вв. (Войтов, 1996, с. 23, 25, 28).

Различные категории предметов, которые происходят из Елеке сазы позволяют предполагать, что комплекс мог быть возведен в период активной фазы развития *Он ок эли* в социально-экономическом, военно-политическом и культурно-идеологическом отношениях – в пределах середины VII в.- (середины) VIII в.

Некоторые образцы изделий (удлиненнопластинчатые стремена с широкими подножами, инкрустированными различными узорами из серебряных пластин; массивные наконечники стрел с отверстиями на лопастях и др.) продолжали существовать и в последующие периоды, даже в иной этнокультурной среде. Результаты радиоуглеродных анализов еще не готовы; они могут внести коррективы в датировку комплекса.

Рисунок 53 – Бронзовое стремя

Рисунок 54 – Удлиненнопластинчатое железное стремя с инкруситранной широкой подножкой

Самые знаковые вещи из Елеке сазы, найденные на месте сожжения, каковыми являются элементы наборных поясов из благородных металлов, имеют широкие соответствия среди известных образцов (согдийских и тюркских), вопросы классификации, типологии и хронологической атрибуции которых разработаны в науке основательно (Ковалевская, 1979; Распопова, 1980, с. 86-99; Добжанский, 1990, с. 30-44; Овчинникова, 1990, с. 23-44; Кубарев, 2005, с.48-59 и др.).

Комплекс найденных здесь вещей охватывают время существования *Он Ок Эли* и могут быть датированы в пределах VII-VIII вв.

Основным датирующим материалом являются железные и бронзовые стремена из основного приклада (рис. 37, 53-55) .

Вопросы происхождения, классификации и типологии, а также культурно-хронологической атрибуции стремян эпохи средневековья также разработаны в трудах многих поколений ученых (Гаврилова, 1965; Амброз, 1973, с. 81-98; Кызласов, 1973, с. 24-36; Вайнштейн, Крюков, 1984, с. 114-130; Савинов, 1984, табл. IV, V; Овчинникова, 1990, рис. 47; Неверов, 1998, с. 129-151; Кубарев, 2005, с. 131-133; Азбелов, 2014, с. 297-322 и др.), поэтому нет необходимости в

Рисунок 55 – Железное стремя с инкрустацией подножки серебряными пластинами

Рисунок 56 – Наконечники стрел с отверстиями на лопастях

данной работе детально останавливаться на них.

Железные и бронзовые стремена из нашего комплекса относятся к одному типу «удлиненнопластинчатых с бортиками» (Неверов, 1998, с. 129-151). У них очень широкие подножки с ребрами жесткости, у некоторых экземпляров имеются фигурные вырезы и инкрустации из серебряных пластин, которые образуют различные орнаментальные композиции (рис. 53-55).

В литературе отмечено, что такие массивные, с широкими подножками стремена использовались тяжеловооруженными воинами-катафрактами, а фигурные вырезы и орнаментальные узоры из серебряных пластин свидетельствуют о принадлежности их к элите древнетюркского общества.

В типологической таблице А.К. Амброза такие стремена с удлиненнопластинчатыми ушками с бортиками для путлища помещены в хронологические рамки VII в – начале VIII в (Амброз, 1973, с. 84, рис. 2).

В рамках VII-VIII вв. можно датировать стремена из комплекса на Елеке сазы, но, естественно, такой тип конского снаряжения развивался и в последующие периоды древнетюркской истории.

Стремя из кургана 11 могильника Балык-Сөөк I на Алтае, по мнению Г.В. Кубарева, датируется VIII – первой половиной IX в. (Кубарев, 2002, с. 92, рис. 2.14). Бытование данного типа стремян (равно как и др. категории предметов конского снаряжения и оружия) после VIII в., видимо, отражает этносоциокультурные явления в регионе, связанные с пребыванием средневековых кыргызов (см.: Дашковский, 2015, с. 98-120 и др.).

Наиболее близкие елекесазинским по типу и по времени бытования стремена происходят из многих памятников Алтая и соседних регионов (Худяков, 2005, с. 119-143; Тетерин, 2000, рис. IX; Сулейменов, Илюшин, 2005, с. 165, рис. 1; Кызласов, 1979, с. 134, рис. 93.3 и др.).

Что касается даты массивных железных подпружных пряжек «с язычком на вертлюге», то, Б. Б. Овчинникова полагает, что они появились в VIII в. (Овчинникова, 1990, с. 121-122). Близкие по конструкции пряжки обнаружены вместе с массивными стременами с пластинчатой петлей на Енисее, которых Л.А. Евтюхова. относила, в свое время, к VII-VIII вв. (Евтюхова, 1948, с. 16, 17, рис. 15). Они известны в Туве (Кызласов, 1979, с. 133, рис. 92.9). Г.В. Кубарев датирует их VIII-IX вв. (Кубарев,

2005, с. 135), а Д.Г. Савинов полагает, что на базе их конструкции в IX-X вв. складываются два новых типа пряжек, причем, один из них, близкий к кыргызскому (Савинов, 1984, с. 137, табл. IV-VI).

На Тарбагатае ранние образцы данного типа подпружных пряжек могли использоваться еще в VII в. Это, не вполне практичный по своей конструкции тип конского снаряжения и, по-видимому, начинает выходить из употреблении с конца VIII в., но, в ряде зон Южной Сибири их модернизированные варианты встречаются даже в культуре енисейских кыргызов в IX-X вв. (Савинов, 1984, с. 137, 138, табл. IV-VI; Грач, Савинов, Длужневская, 1998, с. 29-31).

Из числа наконечников стрел отметим редкий тип крупного трехлопастного черешкового наконечника стрелы (рис. 57). Он имеет общее удлиненно треугольное очертание лопастей и отверстия на них, но отличается от всех известных типов, заостренными, т. е. опущенными вниз «жальцами». Жальцы широких лопастей с отверстиями придает наконечнику некоторое своеобразие.

По классификационной схеме В.В. Горбунова, близкие (но не тождественные) типы наконечников стрел со свистульками имели распространение в VI-VIII вв. (Горбунов, 2006, с. 27-46, рис. 23-38).

Остальные типы наконечников стрел из Елеке сазы также вписываются в указанные хронологические рамки (Худяков, 1986 и др.).

Таким образом, Елекесазинский комплекс мог быть возведен в период активной фазы развития *Он Ок Эли* (Западно-Тюркский каганат) в социально-экономическом, военно-политическом и культурно-идеологическом отношениях – в пределах середины VII в. – (середины) VIII в., но, не позже. Пока мы не располагаем результатами естественнонаучных методов датировки по данному комплексу.

Обсуждение. В системе мировоззрения и идеологии древнетюркского общества вопросы сакрализации и обоснования божественного происхождения кагана и легитимизации права на власть (Торланбаева, 2003; Кляшторный, 2004, с. 100-103; Кычанов, 2010 и др.) занимали исключительно место, что многократно засвидетельствовано в памятниках письменности.

Рисунок 57 – Трехлопстной наконечник стрелы

Древнетюркская социально-политическая и военная титулатура и система придворных церемоний, которые включали много важных элементов, унаследованных от предшествовавших хунну-сянбэйских обществ и оттачивавшихся в условиях постоянного противоборства и конкуренции с танской империей, отличались чрезвычайной сложностью и многоступенчатостью. Они напрямую отражали идею могущества и незыблемости устоев древнетюркской империи, а также священности власти кагана и его самого, как сказано в текстах «богоподобного», «небом поставленного».

Создание культа божественного правителя, прокламация его героических подвигов, формирование соответствующих институциональных структур, включая всевозможных храмов и других, характерны для многих типов государственных образований древнего мира (Кошеленко, Гаибов, 2010, с. 141-146; Трепавлов, 2004, с. 76-100).).

Решающее значение в становлении институтов власти у древних тюрков, в ряде исследованиях, придается влиянию согдийцев, сасанидского Ирана и, естественно, Китая (Дробышев, 2018, с. 126-145). В то же время, односторонний подход к проблеме формирования властных структур в древнетюркском обществе может привести к не вполне объективной оценке роли самих создателей степных империй, сводя к минимуму их усилий всего лишь к адаптированию внешних институтов управления к своей повседневности. Это очень сложная научная проблема, прежде всего социокультурного и политического характера, где определенное место занимает и вопросы становления административной иерархии и системы бюрократии, различных придворных церемоний, религиозно-идеологических установок и прочее, призванных обеспечить нормальное функционирование социума. В решении этих и других проблем, наряду с письменными источниками, ценными могут оказаться новейшие археологические открытия.

Елекесазинский комплекс возведен на месте сожжения тела умершего «удельного» кагана, который принадлежал, по-видимому, к младшей ветви «золотой» династии Ашина (*«ашиниды»*). Его ставка (возможно, летняя), как правителя одной из «десяти стрел», могла находится в северном предгорье Тарбагатая, где-то недалеко от анализируемого комплека. Умерший «малый» каган, судя по параметрам данного *барыка*, который нисколько не уступает северомонгольским каганско-княжеским комплексам, кроме несомненных прижизненных заслуг, мог находится в очень близких отношениях с правящим Домом Орхонских ашинидов, подобно, например, Барс-бегу, которому, как сказано в тексте, даровали не только титул кагана, но и дали ему в жены сестру самого Кюльтегина (Малов, 1951, с. 38, КТб, 20).

Здесь наблюдаем ранее не зафиксированные в известных «каганских» комплексах признаки «обряда перехода», связанные с процедурой «освящения» (или погребения) остатков пепла на месте кремации трупа (в совокупности с его личными вещами и подношениями) и последующего (поэтапного?) возведения храма над ним.

Отсутствие до сих пор археологических свидетельств о сожженных останках представителей высшей элиты древнетюркского общества в таких комплексах, породило в научных кругах мнение о погребении кремированного праха на стороне (Тишин, 2021, с. 42, 49 и др.), т.е. вне территории *барыков*. Дискуссионость вопроса можно отчасти объяснить тем, что ни один из известных «каганско-княжеских» комплексов в Северной Монголии еще не исследован большими площадями полностью. Между тем, некоторые культово-мемориальные комплексы указанного региона имеют, в пределах своих территории, плиточные оградки (которые, в ряде случаев, покрыты орнаментальными узорами, изображениями мифических фениксов и др.), где, гипотетически, могли совершать обряды сожжения умерших, затем хоронить пепел (или кремированные костные остатки) в специальной яме.

Что касается рядовых оград, в особенности, с каменными изваяниями и рядами балбалов, то, иногда встречаются сведения о фиксации в них сожженных останков.

В качестве малоизвестного факта укажем на разведение костра в могильной яме, над насыпанными слоем земли останками человека и сопроводившего его коня, у древних тюрков на Среднем Енисее (Митько, Тетерин, 1998, с. 396-404).

Предание в землю тела умершего индивида и погребение пепла после кремации тела, хотя и относятся к единому циклу «обряда перехода», но предполагает, проведение отличных друг от друга циклов ритуально-обрядовых мероприятий. В этом и проявляется специфика гносеологической природы такого рода памятника (Михайлов, 2009, с. 95-97).

Подготовка и осуществление самой процедуры сожжения тела предполагает специфических мероприятий (выбор места сожжения, ограждение, подготовки топлива, инструментов, например, как отмечено в тексте в честь Могиляна «свечей», «сандалового дерева» и др.).

Археологически зафиксированные данные о погребении кремированных остатков умерших каганов или высшей знати в (больших) курганах или оградах, в ареале раннетюркских культур пока неизвестны, поэтому сошлемся на хронику из Таншу, где упоминается сожжение «по кочевому обычаю» трупа умершего в неволе в 634 г., некогда могущественного кагана

восточных тукюецев Хиели (или Сели, см.: Малявкин, 1989, с. 112), о котором писали: «Стоя на степени выше всех кочевых народов, он с презрением смотрел на Срединное государство, дерзко изъяснялся и на письме и на словах; производил большие требования» и возведении ему могильного сооружения на левом берегу реки Ба (Бичурин, 1950, с. 247, 256).

В другом месте *Таншу* содержится более подробное описание погребального обряда, связанного с сожжением тела покойного (кагана?), которое вызывают неоднозначные оценки у разных исследователей (Бичурин, 1950, с. 230; Бубенок, 2014. с. 77-79). Вариации данного сообщения встречаем у Лю Маоцая, и, есть новые переводы (Лю Маоцай, 2002, с. 21; Овчинникова, Ганиев, 2004, с. 25-54; Тишин, 2021, с. 22-63).

В виду важности этого сообщения в контексте анализа и интерпретации материалов по комплексу из Елеке сазы, ниже приводим его полный текст: «*Тело покойника полагают в палатке. Сыновья, внуки и родственники обоего пола закалывают лошадей и семь раз объезжают вкруг палатки на верховых лошадях, потом пред входом в палатку ножом надрезывают себе лице и производят плач; кровь и слезы совокупно льются. Таким образом поступают семь раз и оканчивают. Потом в избранный день берут лошадь, на которой покойник ездил, и вещи, || которые он употреблял, вместе с покойником сожигают: собирают пепел и зарывают в определенное время года в могилу. Умершего весною и летом хоронят. Когда лист на деревьях и растениях начнет развертываться. В день похорон, так же, как и в день кончины, родные предлагают жертву, скачут на лошадях и надрезывают лице. В здании, построенном при могиле, ставят нарисованный облик покойника и описание сражений, в которых он находился в продолжении жизни. Обыкновенно если он убил одного человека. То ставят один камень. У иных число таких камней простирается до ста и даже до тысячи. По принесении овец и лошадей в жертву до единой, вывешивают их головы на вехах. В этот день и мужчины и женщины в нарядных платьях собираются на кладбище; если мужчине понравится девушка, то по возвращении в дом он посылает сватать ее. И родители редко отказывают. По смерти отца, старших братьев и дядей по отце женятся на мачехах, невестах и тетках*» (Бичурин, 1950, с. 230).

При очевидной компилятивности данного источника, отмеченные некоторыми исследователями (Савинов, 2005, с. 198), в нем содержится важные, для использования при толковании материалов елекесазинского комплекса, сведения:

1) о существовании обряда трупосожжения у древних тюрков;
2) о сожжении трупа умершего вместе с вещами;
3) о захоронении сожженных останков (пепла);
4) о возведении специального здания «при могиле» (или на месте сожжения трупа?);
5) сведение об установке «нарисованного облика» покойного, т. е. его каменной статуи;
6) о жертвоприношениях и др., не говоря о вербально характеризуемых, но не материализуемых элементах погребально-поминальной обрядности (оплакивание, самоистязание и др.).

Небольшой фрагмент текста памятника в честь Бильге кагана в переводе С.Е. Малова содержит информацию о том, ему (умершему в 734 году, в год Собаки) в следующем, 735 году т.е. в год Свиньи, его сын (ставший каганом, под именем Ижан) устроил «похороны»: «*Ли сун Тай-сенгун (был) во главе пришедших ко мне пятьсот мужей. Благовонная …безмерное количество золота и серебра они принесли. Погребальные курительные свечи они принесли и установили их. Они принесли сандалового дерева… Столь много народа порезало себе волосы, уши и щеки. Они доставили без числа своих хороших верховых лошадей, черных соболей, голубых белок и пожертвовали покойнику*» (Малов, 1959, с. 23). Относительно упоминаемой в тексте «курительных свеч» заметим, что среди находок из храма на Елеке сазы имеется большой бронзовый светильник с характерным носиком и длинной ручкой, но, преднамеренно поврежденный, согласно предписаниям ритуала.

Данный текст не содержит прямого указания на кремацию тела умершего кагана, но обратим внимание, что «безмерное количество золота и серебра», принесенные участниками церемо-

нии или, может быть, другой комплект вещей (положенный при сожжении трупа, годом раньше), зафиксированы, во время археологических раскопок на комплексе Бильге кагана в сильно прокаленном до красноты грунте (Баяр, 2004, с.78-81), причем, часть из них, в расплавленном состоянии, как в нашем случае. Он интересен и тем, что он описывает два этапа погребально-поминальной обрядности, длиною в несколько месяцев и, возможно, больше. Например, Кюльтегину, поминки устроили через девять месяцев после смерти, а Могиляну – через семь месяцев (Войтов, 1996, с. 109). Ссылаясь на сведения проф. Хирта, В.В. Бартольд указывает, что их похороны произошли через 11 и 12 месяцев, соответственно (Бартольд, 1968, с. 320).

Итак, в религиозной системе древних тюрков, связанной с погребально-поминальной обрядностью, существовали различные ступени реализации «обряда перехода».

Фразу «устроили похороны» в различных текстах, следует понимать не в прямом смысле, а как организацию многоступенчатых поминально-обрядовых мероприятий через определенный календарный цикл. В то же время, есть мнение о мерах по временному сохранению тела умершего, вплоть до мумификации (Савинов, 1984, с. 59; Войтов, 1996, с. 109). Эта идея не основана на обряде трупосожжения у высшей знати древнетюркского общества, а на погребении тела умершего в могильной яме (Войтов, 1996, с. 109).

Считается, что отход от обычая кремировать тело умерших у древних тюрков фиксируется в Синь Тан шу в 30-е годы VII в, когда император Тайцзун обвинил Хиели в нарушении предписании предков, что туцюе теперь закапывают и сооружают могилы для умерших (Лю Маоцай, 2002, с. 68). Однако, это сообщение может касаться только населения приграничных с Китаем владений кагана Хиели (Сели) или, скорее всего, давно расселенных внутри Срединного государства побежденных тюрков, которые вынуждены были адаптироваться к новым условиям жизни. Поэтому более перспективным можно считать мнение, высказанное в свое время А.Д. Грачом о том, что «…обряд трупосожжения, по-видимому, имел место на Орхоне и позднее – при погребениях тюркских каганов, принцев и наиболее выдающихся деятелей II Тюркского каганата» (Грач, 1968, с. 211).

Кульминацией первого этапа погребально-поминальной обрядности является, безусловно, кремация тела и сожжение личных вещей (или их частей) умершего, затем строительство сооружения (временного или элементов основного комплекса) над этим местом.

Естественно, с момента оповещения о смерти и до процедуры сожжения тела умершего, проводились различного рода обряды поминовения, включая, оплакивание, акты самоистязания, скачки, принесение даров и др. (Рындина, 2002, с. 62-72; Самашев, 2017, с. 510-548). Профессиональные плакальщицы, которые могли быть привлечены для проведения похоронного обряда, судя по материалам живописей храмов Турфанского оазиса, были на особом счету в обществе. Интересно, что в комплексе, в честь Кюльтегина скульптурное изображение плакальщицы входит в общий ансамбль удостоенных такой чести лиц.

Мы отмечали, что лабиринт-коридор Елекесазинского комплекса выделяет его от других подобных сооружений и указывает на специфику проводившихся здесь культово- обрядовых действий.

Лабиринт, состоящий из восьми взаимовертикальных ломаных проходов имеет, по-видимому, некую числовую символику, связанную с образом умершего кагана (и, возможно, с политико-административной структурой государства, например, сегиз огузами или родо-племенным составом конкретного удела, либо с какими-то природными, или жизненными циклами). Не исключено, что правая и левая внешние стороны полосок-стен лабиринта и проходов также могут иметь самостоятельные значения или дополнительные семантические нагрузки.

Высота стен лабиринта, судя по развалу камней кладки, не превышала уровень пояса человека, а его узкие коридоры были сконструированы так, чтобы дальнейшее движение вперед (к основному храму) паломники могли совершать только в одиночку, друг за другом (по крайней мере, до многоугольного помещения со статуей кагана) и, самое важное – в коленопреклоненном положении.

«Головосклонение» и «коленопреклонение» являлись общеустановленной социально-политической традицией, которая сложилась в ходе длительного исторического развития древнетюркских государств (Жумаганбетов, 2007, с. 152). Такая норма была закреплена в придворных церемониалах и отражены в различных письменных текстах. Тексты позволяют реконструировать кульминационные моменты обрядовых действий, связанных с культовым почитанием и обожествлением кагана, которые могли происходить в специализированных культовых сооружениях и на других сакрализованных точках пространства.

Вход в лабиринт устроен с северной стороны, а не прямо – со стороны внешних восточных ворот. Это, возможно, связано со спецификой ориентационной системы древних тюрков в горизонтальном линейном пространстве (Подосинов, 1999, с. 416-445), и правилами бинарной оппозиций: левый (север) – правый (юг), верх – низ и др.

Паломники должны были соблюдать установленные здесь порядки: после вхождения в сакральную территорию через восточные внешние ворота, подниматься на платформу, в соответствии с линейно-солярной системе ориентации древних тюрков (лицом на восход солнца, идти назад (в реальности – вперед), *в* сторону заката солнца, где обитают «улетевшие» предки, затем повернуть влево, т. е. на север, «лицом к полуночной стороне — к тому месту, где ночь в зените», после этого резко повернуться лицом на юг, т.е. «лицом к полуденной стороне — к тому месту, где солнце в зените» (Кононов, 1978, с. 73) и подойти к входу в лабиринт, который был заставлен большой плитой.

У входа в лабиринт могли находится привратники, которые пропускали паломников во внутрь по – одному, предварительно открыв им каменную заставку. Далее ритм движения продиктован конструкцией лабиринта и, по всей вероятности, паломники двигались вперед только на коленях. Судя по древнетюркским текстам, состоянию коленопреклонения в придворных церемониях придавали особое значение. Поэтому в данном случае вполне можно допустить прохождение определенного участка пути (например, до статуи умершего кагана в многоугольном помещении) паломники могли совершать на коленях.

Из лабиринта паломники сразу же попадали в зал со статуей кагана, где совершали соответствующий обряд, очищались священным огнем, который горел здесь и двигались дальше, к основному храму, через сужающийся каменный коридор.

Оригинальной формы узкий лабиринт, через которого проходит в основное святилище только по одному паломнику является неким нововведением в обряде перехода или перед нами, не изученные, но, известные особенности ритуалистики у древних тюрков.

Двигаясь на коленях до многоугольного помещения (закрытого типа), где стояла каменная статуя кагана, паломнику нужно было преодолеть, как отмечено выше, восемь резких, но коротких, поворотов внутри лабиринта.

После предварительного очищения огнем в многоугольном помещении и всевозможных поклонов и различных других действий, паломник попадал через резко сужающийся коридор и внутренние ворота, в основной храм для совершения в узловой точке пространства (место сожжения тела кагана) предписанные ритуалом культово-мистериальные действия. Какие действия происходили внутри храма во время посещения паломников, какие структуры внутри храма еще находились, предстоит еще выяснить.

Заключение. Елекесазинский культово-поминальный комплекс возник на месте сожжения тела одного из «удельных» каганов *Он ок Эли* (Западно-Тюркского каганата). Это принципиально важное утверждение.

Комплекс по структуре и архитектурно-планировочным особенностям, относится к категории «каганско-княжеских» (по терминологии В.Е. Войтова) *барыков* древнетюркской эпохи, т. е. VI-VIII вв., которые были призваны обеспечить посмертную сакрализацию образа небесного кагана и укрепить реальную власть и авторитет его преемника и могущества государства.

Среди найденных в храме предметов выделяются образцы высочайшего художественного творения древнетюркских мастеров-торевтов, особенно, жанровые композиции с изображени-

ями, на ограниченных поверхностях предметов, коронованных персон на зооморфном троне в канонизированных позах, в сопровождении коленопреклоненных слуг и других мотивов, с великолепной демонстрацией иконографии образа повелителя, его изысканный костюм, элементы государственной атрибутики, подчеркивающие сакральность его образа. Эти и другие произведения художественной культуры, предметы оружия и быта, найденные в храме Елекесазинского культово-мемориального комплекса, представляют собой новый исторический источник, необходимый для разработки актуальных проблем социально-политического устройства государства, религиозных воззрений, придворных церемоний, разноплановых связей средневековых степных империй в пространстве.

Полевые исследования данного комплекса еще не завершены, поэтому многие вопросы, связанные с анализом и интерпретацией, в том числе, хронологической и этнической атрибуцией (см.: Кубарев, 2021, с. 305-323) мы оставляем на будущее.

Работа выполнена в рамках проектов: «Памятники казахского Алтая начала I тысячелетия н. э.: истоки великого переселения народов и формирования этнокультурной структуры Евразии» и ИРН AP09260487 «Древнетюркский культурный комплекс Восточного Казахстана: истоки и трансформация».

Список использованных источников и литературы:

1. Азбелов П.П. Еще раз о ранних стременах // Российский Археологический Ежегодник. 2014, № 4. – С.297-322.
2. Амброз А.К. Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV-VIII вв.) // Советская археология. 1973, № 4. – С. 81-98.
3. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса (VI-VIII вв. н. э.). – Ташкент: Из-во Нац. библ. Узбекистана, 2997. – 120 с.
4. Бабаяров Г., Кубатин А. Очерки по истории нумизматики Западно-Тюркского каганата. Часть I. – Saardbrucken: Lap Lambert, 2014. – 190 с.
5. Бартольд В.В. Новые исследования об Орхонских надписях // Академик В.В. Бартольд. Собрание соч. Том V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Наука, 1968. – С. 312- 328.
6. Баяр Д. Новые археологические раскопки на памятнике Бильгэ-кагана // Археология, этнография и антропология Евразии. – 4(20), 2004. – С.73-84.
7. Баяр Д. Уникальный памятник древнетюркского искусства в Западной Монголии // Тюркологический сборник-2006. – СПб., 2007. – С. 63-76.
8. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973.- 390. С.
9. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т.I.М. – Л.: Из-во АН СССР, 1950. – 382 с.
10. Бобоёров Ғ. Тун ябғу-каган (рисола). – Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2011. – 48 б.
11. Бубенок О.Б. Новации и традиции в погребально-поминальной обрядности древних тюрков Центральной Азии // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. – Барнаул, 2014. – С. 77- 89.
12. Вайнштейн С.И., Крюков М.В. Седло и стремя // Советская этнография, № 6, 1984. – С. 114-130.
13. Васютин С.А. Эпоха тюркских каганатов // Кочевые империи Евразии: особенности исторической динамики. – М.: «Наука», 2019. – С. 166-199.
14. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. – М.: Из-во Гос. музея Востока, 1996. – 152 с.
15. Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ, как источник по истории алтайских племен. – М.-Л., 1965. – 144 с.
16. Ганиев Р.Т. Политика первых каганов и возвышение тюрков в Центральной Азии (534-572 гг.) // Проблемы истории, филологии, культуры. –№ 1, Екатеринбург, 2017. – С. 189–201
17. Горбунов В.В. Военное дело населения Алтая в III- XIV вв. Ч. II: Наступательное вооружение (оружие). – Барнаул: Из-во Алт. Ун-та, 2006. – 232 с.
18. Грач А.Д. Древнейшие тюркские погребения с сожжением в Центральной Азии // История, археология и этнография Средней Азии. Сборник, посвященный 60-летию со дня рождения С. П. Толстова. – М., 1968. – С.207-213.
19. Грач А.Д., Савинов Д.Г., Длужневская Г.В. Енисейские кыргызы в центре Тувы (Эйлиг-Хем III. Как источник по средневековой истории Тувы). – М.: «Фундамента-Пресс», 1998. – 84 с.
20. Дашковский П.К. Кыргызы на Алтае в контексте этнокультурных процессов в Центральной Азии. – Барнаул: Из-во Алт. Ун-та, 2015. 224 с.
21. Добжанский В.Н. Наборные пояса кочевников Азии. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1990. – 164 с.

22. Древнетюркский словарь / под ред. В. М. Наделяева, Д. М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М. Щербака. Л.: Наука, 1969.
23. Дробышев Ю.И. Тюркский каган и сасанидский шаханшах: к вопросу об идеологических заимствованиях древних тюрков у иранцев // Тюркские кочевники в Азии и Европе: цивилизационные аспекты истории и культуры. – Труда Института востоковедения РАН. Выпуск 7. – М., 2018. – С. 126-145.
24. Евтюхова Л.А. Археологические памятники Енисейских кыргызов (хакасов). – Абакан: из-во Хаккасского НИИЯЛИ, 1948. – 110 с.
25. Жумаганбетов Т.С. Древнетюркский каганат: становление и развитие государственности. VI-VIII вв. – Алматы: ААЭС, 2006. – 395 с.
26. Кляшторный С.Г. Образ кагана в Орхонских памятниках // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан -Удэ, 2004. – С. 100-103.
27. Кляшторный С.Г. Степные империи: рождение, триумф, гибель // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
28. Ковалевская В.Б. Поясные наборы Евразии IV-IXвв: (Пряжки). САИ, вып. EI-2. – М., 1979. – 88 с.
29. Кононов А.Н. Способы и термины определения стран света у тюркских народов // Тюркологический сборник. 1974. – М., 1978. – С. 72-89.
30. Король Г.Г. Искусство средневековых кочевников Евразии. Очерки. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2008. – 332 с.
31. Кошеленко Г.А., Гаибов В.А. Возникновение культа царей на эллинистическом востоке // Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 544 с.
32. Кубарев Г.В. Доспех древнетюркского знатного воина из Балык-Сёёка // Материалы по военной археологии Алтая и сопредельных территорий: Сборник научных трудов. – Барнаул, 2002. – С. 88-112.
33. Кубарев Г.В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). – Новосибирск: Издательство Института археологии и этнографии СО РАН, 2005. – 400 с
34. Кубарев Г.В. Карлуки Алтая по письменным и археологическим данным // Творец культуры. Материальная культура и духовное пространство человека в свете археологии, истории и этнографии: сб. науч. ст., посвященный 80-летию профессора Д. Г. Савинова (Труды ИИМК РАН. Т. LVII). – Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2021. – С. 305-323.
35. Кубатин А.В. Система титулов в тюркском каганате: генезис и преемственность. – Ташкент: Yangi nashr, 2016. – 192 с.
36. Кызласов И.Л. О происхождении стремян // Советская археология. 1973, № 3 – С. 24-36.
37. Кызласов Л.Р. Древняя Тува (от палеолита до IX в.). – М.: Из-во Московского университета, 1979, 207 с.
38. Кызласов Л.Р. Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии // Открытие государственной религии древних хакасов. – Москва-Абакан, 1999. – С.10-41.
39. Кычанов Е.И. История приграничных с Китаем древних и средневековых государств (от гуннов до маньчжуров). – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 2010: Петербургское лингвистическое общество. – 364 с.
40. Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.: Из-во Восточной литературы, 1961. – 392 с.
41. Лю Маоцай. Сведения о древних тюрках в средневековых китайских источниках / пер. с нем. В.Н. Добжанский и Л. Н. Ермоленко. – М.: Институт востоковедения РАН, 2002.– 126 с.
42. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Из-во АН СССР, 1951. – 92 с.
43. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М-Л.: Из-во АН СССР, 1959. – 112 с.
44. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука, 1989. – 432 с.
45. Митько О.А., Тетерин Ю.В. О культурно-дифференцирующих признаках древнетюркских погребений на Среднем Енисее // Сибирь в панораме тысячелетий (материалы международного симпозиума): Т. 1. Новосибирск, 1998. – С. 396-409.
46. Михайлов Д.А. Гносеологическая природа погребального памятника // Древность: историческое знание и специфика источника. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Э.А. Грантовского и Д.С. Раевского. Выпуск IV. – М., 2009. – С. 95-97.
47. Неверов С.В. Стремена Верхнего Приобья в VII- XII вв. (классификация и типология) // Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье: Сборник научных трудов. – Барнаул, 1998. – С. 129-151.
48. Овчинникова Б.Б. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв. – Свердловск: Изд-во Урал. гос. ун-та, 1990. – 150 с.
49. Овчинникова Б.Б., Ганиев Р.Т. Лю Мау Цай о тюрках-тугю (Ту-Кюе) // Культурные традиции Евразии: вопросы средневековой истории и археологии // Серия «Восток-Запад: Диалог культур Евразии». – Казань, 2004. – С. 25 -54.
50. Подосинов А.В. Ex oriente Luxi. Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии. – М.: «Языки русской культуры», 1999, – 720 с.

51. Полосьмак Н.В., Богданов Е.С., Цэвэндорж Д., Эрдэнэ-Очир Н. Изучение погребального сооружения кургана 20 в Ноин-Уле // Археология, этнография и антропология Евразии. 2008, № 2 (34). – С.77-87.
52. Распопова В.И. Поясной набор Согда VII -VIII вв // Советская археология. 1965, № 4. – С. 78-91.
53. Распопова В.И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. – Л.: Наука, 1980. – 139 с.
54. Рындина О.М. Погребальный обряд в аспекте археолого-этнографического синтеза // Междисциплинарные исследования в археологии и этнографии западной Сибири: материалы Всероссийской научной конференции. – Томск, 2002. – С. 62-72.
55. Савинов Д.Г. Древнетюркские курганы Узунтала (к вопросу о выделении курайской культуры) // Археология Северной Азии. – Новосибирск, 1982. – С.102-122.
56. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1984. – 176 с.
57. Савинов Д.Г. Древнетюркские племена в зеркале археологии // Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.
58. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. – Казань: Из-во Фан. 2002. – 412 с.
59. Самашев З. Древнетюркские каменные статуи в контексте ритуала // Түркі дүниесі. Ғылыми-көпшілік альманахы. – Астана, 2012. – 400-419 б.
60. Самашев З. Древнетюркский культово-мемориальный комплекс на горе Шивээт Улаан в Центральной Монголии // «Кадырбаевские чтения-2016». Материалы V Международной научной конференции. – Актобе, 2016. – С. 19-64.
61. Самашев З., Цэвэндорж Д., Онгарулы А., Чотбаев А. Древнетюркский культово-мемориальный комплекс Шивээт Улаан. – Астана, 2016. – 272 с.
62. Самашев З. Погребально-поминальная ритуалистика древних кочевников Казахского Алтая в контексте онтологической концепции жизни и смерти (по материалам Берельских курганов) // Мир Большого Алтая. 2017, 3 (4). – С. 510-548.
63. Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. 1971. – М., 1972. – С. 213-226.
64. Стюарт Ч.Э. Четырехлепестковая миндалевидная розетка в Центральной Азии // Вестник международного института центральноазиатских исследований. Выпуск 30. – Самарканд, 2020. – С. 71-88.
65. Сулейменов М.Г., Илюшин А.М. Конское снаряжение в раннем и развитом средневековье на территории Кузнецкой котловины // Снаряжение кочевников Евразии: сб. науч. тр. – Барнаул, 2005. – С. 162-167.
66. Табалдиев К.Ш. Новые сведения об археологических памятниках Кочкорской долины // Академический вестник. – Бишкек, 2003. – № 1. – С. 97-106.
67. Тетерин Ю.В. Древнетюркские погребения могильника Маркелов Мыс I // Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии: Сб. науч. трудов. – Новосибирск, 2000. – С. 27-54.
68. Тишин В.В. Фрагмент китайского источника о тюркской титулатуре (перевод и комментарий) // Восток (Oriens). 2019, № 3 – С. 130-150.
69. Тишин В.В. Наследник Хусрава II и западно-Тюркский каганат: к хронологии правления Тон йагбу кагана // XXI əsrdə elm və təhsi nəzərivvə tacrubə. – Истанбул, 2020. – С. 140-144.
70. Тишин В.В. Некоторые вопросы изучения погребальной обрядности кочевников древнетюркского круга: новые решения в свете письменных источников // ALTAISTICS, TURCOLOGY, MONGOLISTICS. 2021, № 3. – С. 22-63.
71. Торланбаева К.Е. Институт каганской власти (Второй Восточно-Тюрский каганат). Автореферат на соискание учен. степ. канд. истор. наук. – Алматы, 2003. – 25 с.
72. Трепавлов В.В. Вождь и жрец в эпическом фольклоре тюрко-монгольских народов: некоторые особенности традиционной организации власти у кочевников // Монгольская империя и кочевой мир. – Улан-Удэ, 2004. – С. 76-100.
73. Хаславская Л.М. О некоторых аспектах этнокультурных контактов кочевников Южной Сибири с Китаем // Памятники древнетюркской культуры в Саяно-Алтае и Центральной Азии: Сб.науч. трудов. – Новосибирск, 2000. – С. 189-195.
74. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. – Новосибирск, 1986. – 268 с.
75. Худяков Ю.С. Сёдла древних тюрок Центральной Азии // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. – Горно-Алтайск, 2005. – С. 119-143.
76. Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. – М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1981. – 608 с.

Түйіндеме. Мақала Шығыс Қазақстан облысындағы Он оқ Елі (Батыс Түрік қағанаты) «дербес» қағандарының құрметіне арналған Елеке сазындағы ғұрыптық-жерлеу кешенінде жүргізілген зерттеулер жөнінде.

Құрылымы мен сәулет-жоспарлау ерекшеліктері бойынша кешен VI-VIII ғасырларға жататын қаған-билеушілерге арналған барлық түріне жатады.

Кешенде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған заттар көне түркі торевттерінің аса жоғары көркемдік шеберлігін айғақтайды. Елекесазы ғұрыптық-мемориалдық кешенінің ғибадатханасынан табылған қару-жарақ пен тұрмыстық заттар мемлекеттің әлеуметтік-саяси құрылымының өзекті мәселелерін,

діни көзқарастарын, сарай рәсімдерін және кеңістіктегі ортағасырлық дала империяларының түрлі байланыстарын дамытуға бірқатар түзетулер енгізе алатын жаңа тарихи дереккөздер болып табылады.

Abstract. The article is devoted to the study of the Elekesazy cult-memorial complex in the East Kazakhstan region, built in honor of one of the "specific" kagans of the *On Ok Eli* (West Turkic Kaganate). In terms of its structure and architectural planning features, the complex belongs to the "Kagan-Ruller" type, dating back to the 6th-8th centuries.

The objects found during the archaeological excavations of the complex testify to the highest artistic skills of the ancient Turkic torevts. Weapons and household items found in the temple of the Elekesazinsky cult-memorial complex represent new historical sources that can make a number of adjustments to the understanding of the development of correspondıng problems, socio-political structure of the state, religious beliefs, court ceremonies, and diverse ties of medieval steppe empires in the vast Steppe.

Гаркавец А. Н.
Республика Казахстан, г. Алматы
qypchaq@gmail.com

РУНИЧЕСКАЯ НАДПИСЬ НА МАЛОЙ ИССЫКСКОЙ ЧАШЕ

Когда раскопки дважды разграбленного кургана были уже практически закончены и бульдозеристы, огорченные неудачей, уже собирались уходить, неуёмный начальник отряда Бекен попросил не торопиться и пройтись еще пару раз, сбоку. Вскрылось второе, боковое захоронение. О находке тут же позвонили в Алма-Ату Кималю Акишеву, руководителю экспедиции и автору подробного описания этого бокового захоронения (Акишев, 1978) на могильнике из 80 опустошенных курганов. Вскоре весть о сенсационной находке стала достоянием всей страны.

Габит Мусрепов, написавший сценарий кинофильма «Кыз-Жибек», связался со съемочной группой и предложил использовать бутафорию с тюркской руникой. По книге Сергея Ефимовича Малова нанесли небольшую надпись на стелу. Украсили рунами посох старейшины. И даже первым кадром фильма пошло его название в рунах. К этому приложили руку редактора фильма – молодые писатели Аскар Сулейменов и Олжас Сулейменов. По ходу дела Олжас попытался понять надпись на серебряной чаше размером 75-77×22 мм, воспользовавшись только что вышедшим «Древнетюркским словарем». И 31 октября 1970 года опубликовал свое понимание в «Комсомольской правде» и местных газетах: “Сын хана в двадцать три (года) умер, имя и слава (народа) обратились в прах / иссякли”. Одним словом, казахи неистово воодушевились, почувствовав себя народом с великой тысячелетней культурной традицией.

Сорок лет спустя Бекен – теперь уже маститый археолог-аксакал Бекмуханбет Нурмуханбетов, основатель Иссыкского музея, перекопавший тысячи тонн земли своим совочком, вспоминая эти события, подытожил: “Наконец мы поняли, что за человек был этот Алтын Адам. Он же воин! Иссыкский воин! Царевич! А его головной убор – не остроконечная шапка саков-тиграхауда (букв. “в остроконечных шапках”) наскальной Бехистунской надписи Дария, а остроконечная корона. Царская. Значит, была уже государственность. Не случайно на нашем гербе крылатые тулпары-единороги с его короны. Он собрал нас в час независимости. Он по праву – наш символ”. Что касается выражения “царская шапка”, то, без сомнения, это – ссылка на персидское *шаh-і куле* ‘шапка шаха’ и одновременно – на общенациональный праздничный головной убор казахских невест и молодух, называемый *саукеле*. Эта высоченная конусообразная шапка в идеале столь же богато украшена и тоже красного, царского цвета. Подобный убор носят и кыргызки, называя его ещё более созвучным словом *шөкүлө*. Принят он отчасти у каракалпаков, алтайцев и ближайших родственных и соседних народов. То есть именно там, где обитали загадочные саки-тиграхауда.

Не прошло много времени, как в сторону Олжаса понеслись письма от критиков, о чем он напомнил в эссе «Аз и Я»: “...авторы восприняли наше сообщение, прочтение и выводы как результат незнания «очевидных», «твердоустановленных» положений, как-то: орхоно-енисейское письмо возникло не раньше V-VI веков нашей эры на основе одного из позднейших иранских вариантов арамейского письма. Эта дата подтверждается незыблемыми в тюркологии авторитетами; следовательно, Иссыкскую надпись никак не можно относить к тюркским рунам, скорее всего чаша с надписью занесена из стран, применявших арамейское письмо, вероятно, из Ирана, и случайно попала среди утвари в курганное захоронение. Таким образом, содержание надписи не должно отражать ситуацию, т. е. не эпитафия”. В. А. Лившиц и С. Г. Кляшторный предположили, что надпись содержит ираноязычный или семитский текст, но прочесть не смогли.

Венгерский лингвист Янош Гарматта в 1999 году прочел ее по-ирански – на хотано-сакском диалекте:

za/m/-ri ko-la/m/ mi/m/-vam-vam-va pa-zam pa-na de-ka mi/m/-ri-to

na-ka mi pa-zam vam-va va-za/m/-na vam

Чаша должна содержать виноградное вино, добавлена приготовленная пища, [пусть да] приумножится для смертного.

Затем туда добавлено приготовленное свежее масло (Harmatta. 1996, с. 411-412).

Свои иранские чтения предложили Селахи Дикер и Эдуард Хуршудян, а Ф. Хамори прочел по-венгерски (Гасанов, 2015).

Сергей Рябчиков – на славянском:

p(i)-u-r-u v(e) n-r v(e) l-e-sh

s-e v(e)-e-r A-n-i p(e)-u-t n-b-e-u

Сказочная лошадь, в, в ярости, стремление

Огонь, небесная тропа; поворачиваться, это пожар/верх; небо.

Игорь Сергеевич Кузнецов прочел эту эпитафию с помощью “влесовицы" и перевел так:

И бых ище Арсатану Пещуру, хто весь зря узащан, т. е. и был еще Арсатан Пращур, кто весь зорко защищал.

Его подход поддержал Валерий Алексеевич Чудинов, а Галина Григорьевна Котова дала свою не менее изощренную интерпретацию:

БоХ ИЩё АКСАУХАНУУ ПИЩУ СИУСи ХУХ

ХаЗяИН УЖАЩАН

“БОХ ЕЩЁ АКСАХАНУ ЗАБОТУ СЕСЬ ГРОХНУЛ,

ХОЗЯИН УЖАСНУЛСЯ” или “БОХ, ЕЩЁ ПЕЧАСЬ об АКСАХАНЕ, так НЫНЕ ГРОХНУЛ, что ХОЗЯИН УЖАСНУЛСЯ”.

Линию тюркских чтений далее повёл наш крупный специалист в области руники Алтай Сарсенович Аманжолов (Аманжолов, 1971; 1975; 2003). Как и другие, он продолжил читать надпись справа налево, как было заведено у тюрков, но, увы, тоже вверх ногами, то есть в обратном направлении. При этом все же не ошибся в определении значения около половины букв-перевертышей.

Вот чтение А. С. Аманжолова 1971 и следующих годов:

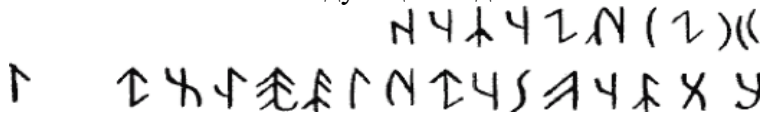

aγa saŋa očuq = Aγa, saŋa očuq!
bäz čök boqun ičr(?)ä uzuq ...i = Bez, cök! Boqun ičrä [r?] azuq! ...i
Старший брат, тебе (этот) очаг.
Чужой, опустись на колени! (Да будет) у поколения пища
Вариант:
Старший брат (это) очаг для вас! Незнакомец, преклонись! Потомство [пусть имеет] еду!

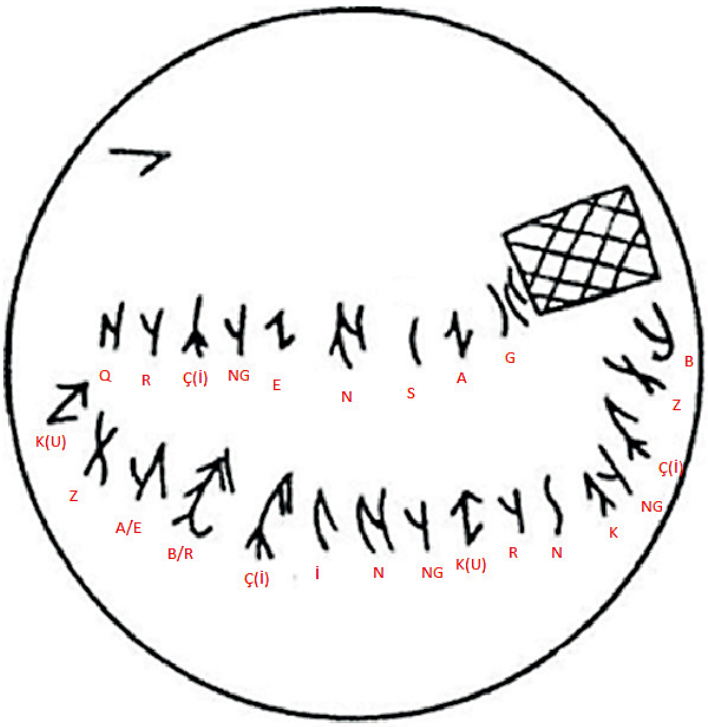

Чтение А. С. Аманжолова принял и несколько модифицировал и Насимхон Рахмонов:
Azuq, ochuq at atsar, ash azaq,
Utashta qan asu
Если пища и родина будут далеко,
друг останется внизу или Уташта хан станет хозяином.

От предложенного Сулейменовым О.О. ракурса не отклонился и искренне уважаемый мною выдающийся турецкий учёный Ахмет Бижан Эрджиласун, возглавлявший Турецкое лингвистическое общество в 1993-2000 годах. В угоду попытке чтения некоторые идентичные символы здесь толкуются как разные по значению, а разные – как идентичные. Транслитерация А. Б. Эрджиласуна из весеннего выпуска журнала «Dil Araştırmaları» за 2017 год (Ercilasun, 2017) на прорисовке А.С. Аманжолова.

Транскрипция надписи и турецкое толкование А.Б. Эрджиласуна:
Aga, esen, eŋ iç arak abız içiŋ. Eke anruk eŋ iniçre azuk
Yükselerek, esenlikle (afiyetle), en içten (yanan) mumlar ile (eşliğinde) için.
Abla hazırlatmış (tır) en küçük kardeşçağıza azık.
По-русски примерно так:
Возносясь, выпей на здоровье при пылающих из самых недр свечах.
Старшая сестра велела приготовить самому младшему братику съестные припасы.

Еще одно чтение предложено на сайте Рустама Абдубаитовича Абдуманапова «Центральноазиатский исторический сервер», читается справа налево сверху вниз и тоже вверх ногами:

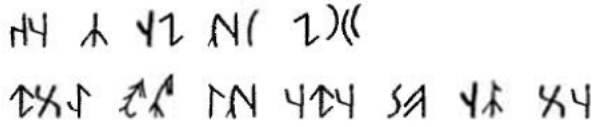

OĞA SeN ANg İÇ SaK
SöZ eReNg öGüNç SƏS-üNİ eRiR ÜZƏ
Сак, испей ты клятву во имя народа!
Слово донесет голос и славу восхваления эрена на небеса.
Вариант:
Сак, испей ты клятву именем (своего) народа!
Слово (данное при клятве) вознесет голос и славу восхваления эрена на небеса.
Еще один вариант:
Сак, поклянись именем своего народа!
Клятвенно данное слово возносит голос хвалы и славу эрена на небеса.

В литературе и в интернете имеется огромное множество и других толкований, предложенных маститыми учеными и любителями древней словесности. Однако все они, как и приведенные здесь примеры чтения вверх ногами и в обратном направлении, неубедительны по причине бросающейся в глаза неестественности.

Мне чтение тоже не очень удавалось, пока не посчастливилось исследовать саму эту чашечку воочию, с лупой. Затем – по снимкам высокого разрешения, выполненным фотографом Национального музея РК Канатом Кудайбергеновичем Мусиным с моей помощью.

Скрупулезное исследование артефакта показало, что надпись наносилась не штихелем, а закруглённым концом лезвия стального ножа и не процарапывалась, а продавливалась, причем правой рукой и от себя, не в один прием и не вполне уверенно. Это видно по характеру бороздок, они извилисты и прерывисты, вытесняемый металл сдвинут преимущественно влево и вперёд. Острые углы и зигзаги букв, типичные для надписей в виде насечек и резьбы, превратились в плавные дуги поворотов ножа. Еще одна важная техническая деталь – неоднократные попытки нанести одни и те же элементы. Надпись производилась на месте захоронения, буквально на колене. Чашечка малюсенькая, а нож большой и работа мелкая. Строку приходится загибать, буквы прыгают, перекашиваются, промежутки становятся меньше, текст уплотняется. Из-за этого элементы символов зачастую дублируются. Да еще помимо воли возникают странные завитушки, словно неопытный гравёр делал это чуть ли не впервые в жизни.

В конце первой строки почти параллельно окружности чаши у самого ее края имеется прямая черта. Но это не буква для s, а элемент незаконченного начального символа следующего слова, перенесенного на вторую строку, потому что дальше писать было некуда.

Многое из этого хорошо просматривается на прорисовке Кималя Акишева 1978 года. Прорисовка уточнена нами в отношении не показанных ранее штрихов внизу и слева (один из элементов внизу посередине А. С. Аманжолов принял за букву **i**), и первой буквы нижней строки, начертание которой, как я понимаю, содержит доработку и двойную правку.

Правее нее на разном расстоянии друг от друга имеется еще несколько пробных вертикальных прямых коротких штрихов. Здесь изображение намеренно увеличено. Реальный размер показан шкалой в сантиметрах.

Геометрически правильный рисунок слева вверху имеет одно назначение. Это – намеренно процарапанное для лучшего сцепления место крепления отпавшей ручки, на что указывают следы окалины. Сама ручка для ношения чаши на поясе могла быть сделана из другого металла в виде перстня с плоской прямоугольной печаткой.

Царапины слева посередине и рисунок внизу образовались случайно в ходе пользования. Все их разной глубины тонкие черточки заметно залощены, одни больше, другие меньше, а значит появились они не одновременно.

Рельеф надписи, напротив, однороден в целом и в частности и в равной мере лишь немного потёрт, вероятно, во время очистки.

Символы Иссыкской надписи (NSMiklos = Öztürk, Segoe)			
Буква	Звук	Буква	Звук
𐰀	a	𐰇	ġ
𐰁	e	𐰈 = 𐰉	k
𐰂	i	4 = 𐰋 𐰋𐰋	n = ŋ
𐰃 = 𐰃	o u ö ü	𐰊 = 𐰊	q
𐰄 𐰄 = 𐰄	b	𐰌 = 𐰌	r
𐰅	č	𐰍	s
𐰆 𐰆 = 𐰆	g	𐰎	z

Отбросив технические помарки и учтя перемены в написании символов к эпохе орхоно-енисейских рунических памятников, мы получили две довольно чёткие строки, идущие против часовой стрелки. Первая – ближе к краю чаши, вторая – по центру.

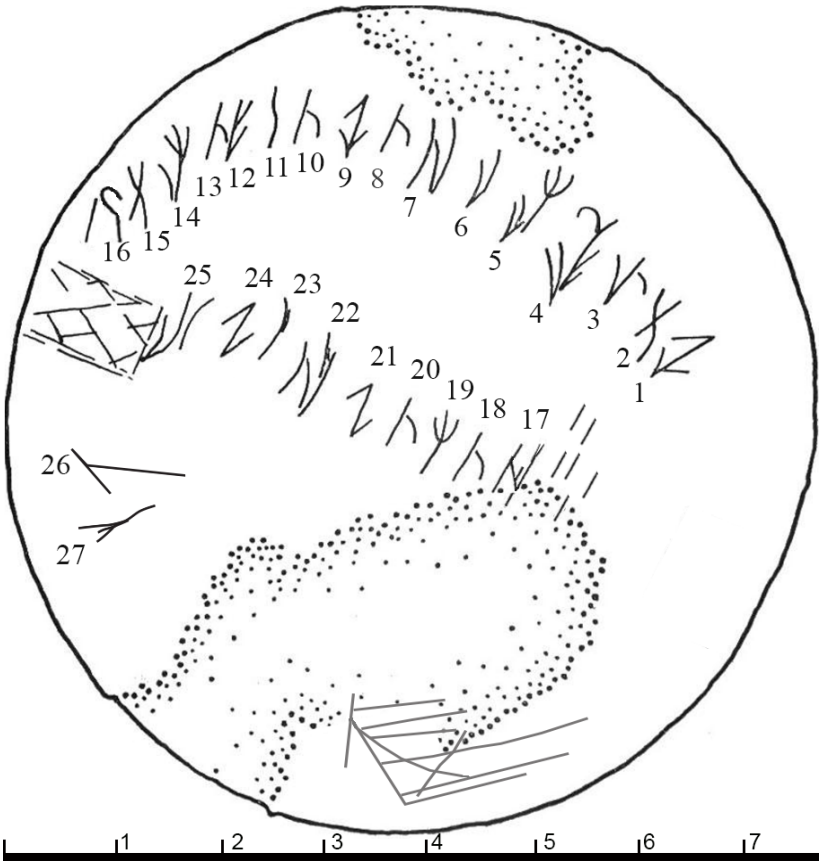

Определившись с направлением письма, к нашему собственному удивлению, мы ясно прочли, как по учебнику, следующий древнетюркский текст, который как бы сам собою перевёлся на украинский и русский языки:

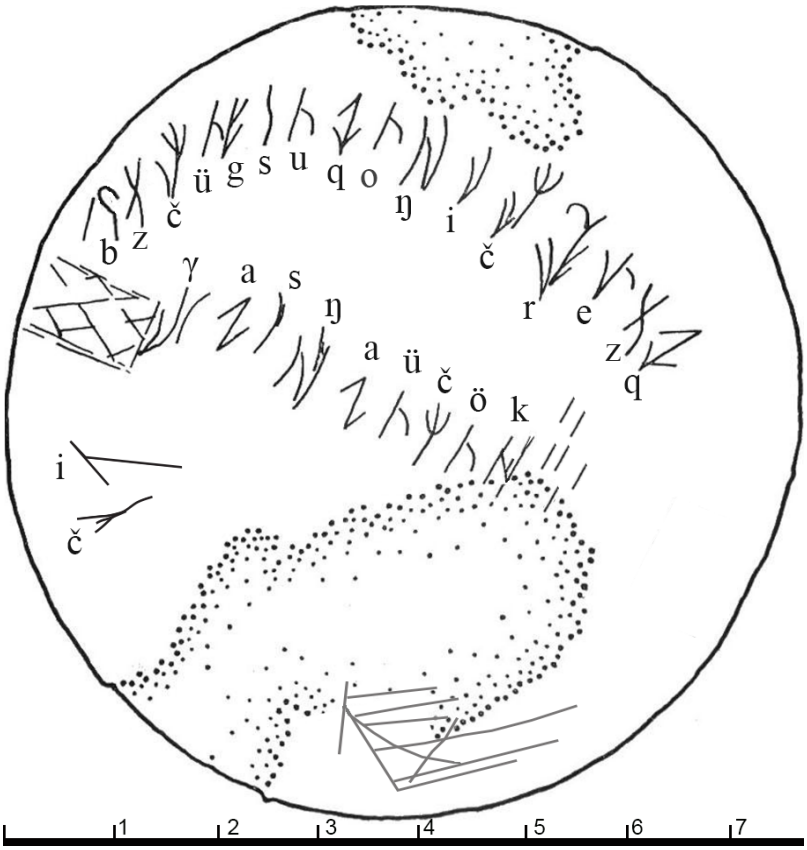

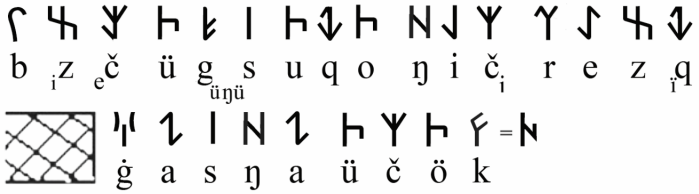

Qïz-er, ičiŋ, oqu-sü^{ŋü}gü čezib, / köčü aŋsaġ
То же самое казахской кириллицей:
Қыз-ер, ічің, оқу-сү^{ҥҮ}гү чезіб, / көчү аңсағ
Дівчино-герою, випий, коли ми, відторочивши (відв'язавши) стріли-списи,
поминатимемо кочівлю
Дева-герой, выпей, когда мы, отторочив (отвязав) стрелы и копья,
будем поминать кочёвку.
И в переводе на казахский:
Қыз-ер, ішің, оқ-сүңгі шешіп, көшті аңсақ (еске түсірсек).
Перевод на татарский Ильнура Мидхатовича Миргалеева:
Кыз-ир, эчең, ук-сөңге чишеп, күчне аңсак (аңга китерсек).

По своему строю это ритуальное обращение представляет собой лаконичное стихотворение из трёх ритмических групп в 2, 3 и 2 двухсложных стопы. Первый слог каждой стопы – короткий, второй – долгий, что-то вроде ямба античной силлабической метрики. В угоду ритму в слове *süŋük* 'копьё, пика', выступающем в винительном падеже, редуцирована группа ŋü: *süŋügü.*

Впечатляет изящество грамматики. В этой эмоционально прочувствованной и абсолютно выверенной по содержанию фразе, символизирующей высокую премудрость единства мира живых с миром усопших, каждая частица несёт максимальную смысловую нагрузку. Обращение кратко, без междометий и притяжательных формантов. Призыв к общению через совместное испитие освященного напитка передан не грубо-императивно вроде **ič** 'пей', а

более интимно, как накоротке обращаются к кому-то одному в кругу присутствующих, выделяя его из многих: *ičiŋ* ‘выпей вот ты’.

Пауза.

Далее – мир живых. Они отягощены бременем оружия, постоянных войн и мирской суеты. Снова винительный падеж оформлен аффиксом, что придает оттенок определенности: *oqu-süŋügü* ‘вот эти стрелы и копья, о которых ты знаешь’. Не абстрактное *oq-süŋük* ‘всякие стрелы и копья’, а конкретные тяготы собравшегося народа, который, освободившись от повседневных уз тривиальной жизни, может посвятить какое-то короткое время общению с дорогим человеком, безвременно покинувшим этот мир. И далее – ключевое слово *köč* ‘кочёвка’, переход в другую область, а может – и в другой мир. Тоже в оформленном аффиксом винительном падеже. То есть не кочёвка вообще, а та конкретная перекочёвка, когда любимый человек покинул мир живых и перекочевал со своим скарбом в инобытие. Завершается поминальный стих утраченным многими современными тюркскими языками глаголом *aŋ-* ‘вспоминать, напоминать, поминать’ в условной форме первого лица множественного числа, объединяющей мир живых в едином порыве вселенской скорби по усопшим.

Но поначалу на языке вертелся османский вариант с арабским союзом не из тенгрианской, а из совсем другой – исламской эпохи:

قز ار اچیڭ اوق و سونگو چزب
کوچو آڭساغ

В турецкой транскрипции:

Ḳız-er, içiñ, oḳ u süngü çezib, / köçü añsaġ.

На современном турецком: *Kız-er, için, ok ve süngü çözüb, /göçü ansak.*

С этой надписью перекликается поминальное выражение, услышанное мною от тюркоязычных греков-урумов Северного Приазовья на кыпчакском и на огузском наречиях:

Ічкенім сінсін – бойуна тійсін / Ічтігім сінсін – жанына дәгсін

(Ičkenim sinsin – boyuna tiysin / Ičtigim sinsin – canïna degsin)

Пусть впитается моё питьё – пусть (моё слово) достигнет его души.

Это древнее тюркское речение, пережившее тысячелетия, отражает изменение взгляда на загробный мир. Покойному уже не ставят в могилу продукты, посуду и вещи, которыми он пользовался. Плоть обратилась в прах. Поминающие обращаются к его бессмертной бесплотной душе, отделившейся от тела. В более древнем кыпчакском варианте ещё неразделимо – *бой (boy)* ‘тело; рост; сущность, душа’, в огузском – *жан (can)* ‘дух, душа’, по-персидски.

Я счастлив, что надпись наконец прочлась, так легко и естественно. И лишь одна мысль не даёт мне покоя. Какая вдохновенная сила направляла руку автора надписи, чтобы он на оставленной для усопшего чаше выбрал именно эту часть, которая более чем за две тысячи лет не подверглась коррозии? Ведь вся остальная поверхность кесушки вокруг надписи изъедена до дыр, а изумительный по своей духовности и поэтической красоте стих совершенно не затронут, словно написан недавно. И вспоминаю, что и знаменитый кыпчакский письменный памятник «Кодекс Куманикус», невзрачный, написанный на бумаге, чуть ли не один-единственный уцелел – посреди кучи отсыревших, истлевших и превратившихся в кирпичи пергаментных фолиантов Петрарки в заброшенной на столетия кладовке. Поразительно! Как в этих строках из 90/91-го псалма Давида в кыпчакском переводе 1575 и 1580 годов:

[1]Kim dä tïnïptïr bolušluχundan / [1]Kim ki dä turuptur bolušluχuna Biyiktäginiŋ, kölegäsi tibinä Teŋriniŋ köktä tïngay... [7]Tüssün / Tüskäylär yanïŋdan seniŋ miŋlär da tümänlär oŋuŋdan / saγïŋdan seniŋ, ki saŋa nemä / χaysï ki saŋa heč nemä yovuχlanmagaylar

[1]Живущий с помощью / при поддержке Всевышнего под сенью Бога-Тенгри покоится... [7]Пусть падёт рядом с тобою тысяча, и десять тысяч справа от тебя, но к тебе не приблизятся.

Чудо-чудом, но в действительности сохранность надписи, по существу, может быть объясненаа вполне материалистически.

Серебряных предметов в захоронении три. Ложка цела. А обе серебряные чаши повреждены.

У большой чаши выщерблены края и даже отсутствует небольшой фрагмент сбоку. У малой недостает ручки, в прошлом прикрепленной, как я понимаю, методом горновой пайки. Возможно, именно вследствие неравномерного накаливания и охлаждения чаши при пайке в трех местах была нарушена кристаллическая структура неоднородного сплава. Потому-то к моменту нанесения надписи эти места уже были поражены не критичной, но заметной на взгляд поверхностной коррозией. Впоследствии коррозия проникла внутрь, перейдя в стадию язвенной с образованием сквозных каверн. Для надписи подошел не шероховатый, а более-менее гладкий сегмент любимой чаши усопшего – сначала по хорде между двумя большими шероховатыми участками и третьим в обход последнего, а затем параллельно первой строке от середины чаши и тоже до упора в место отвалившейся ручки.

С исторической точки зрения поразительно другое. Выходит, и в IV веке до нашей эры в Великой Степи, в том числе среди ираноязычных саков, тюркский был языком межнационального общения, а для большинства ее обитателей – и родным, как и во времена «Слова о полку Игореве», Плано Карпини, Виллема Рубрука и Марко Поло!

И еще один вопрос. Его ставили многие с самого начала. Центральное, собственно царское, дважды ограбленное захоронение археологами не было инвентаризовано и не описано. А при усопшем, похороненном в боковом склепе, не было лука со стрелами, типичного для мужчины-воина, но была туалетная сумочка с зеркальцем и кусочком красной краски. Да еще бусы: 10 бусин из сердолика (одна крупная круглая) и 16 цилиндрических из пасты, все очень мелкие, около 3 мм в диаметре. Эта тоненькая, коротенькая, простенькая ниточка бус, по-моему, носимых с детства, может рассказать о личности не меньше, чем статусная золотая гривна с царственными львиными головами на концах, тремя с половиной витками обнимающая шею, и не цельно золотые, а лишь обернутые золотой фольгой бесчисленные бляшки парадного кафтана. Потому предполагалось, что это член семьи царя и не “алтын адам”, а “алтын мадам” или скорее – “алтын мадмуазель”. Надпись подтверждает последнее.

Кстати, кое-что подобное обнаружено в могильнике Акбейит неподалеку от Каркаралинска, где погребена 10-11-летняя сакская принцесса: при ней были золотые серьги с бирюзой и литая золотая гривна, а в ее косметичке, обтянутой кожей, лежало похожее бронзовое зеркальце. Вспоминается и головной убор 40-45-летней сакской жрицы из Урджарского района Восточно-Казахстанской области – он тоже представляет собой саукеле. Но оружия ни при той, ни при другой не было обнаружено.

По поводу макияжа и косметики, распространенной среди народов региона, заслуживает внимания следующий фрагмент из словарного отдела арабского учебника “по чисто тюркскому, то есть кыпчакскому языку” Халила бин Мухаммада бин Юсуфа ал-Кунави 743 / 1343 года, составленного в Египте при мамлюках:

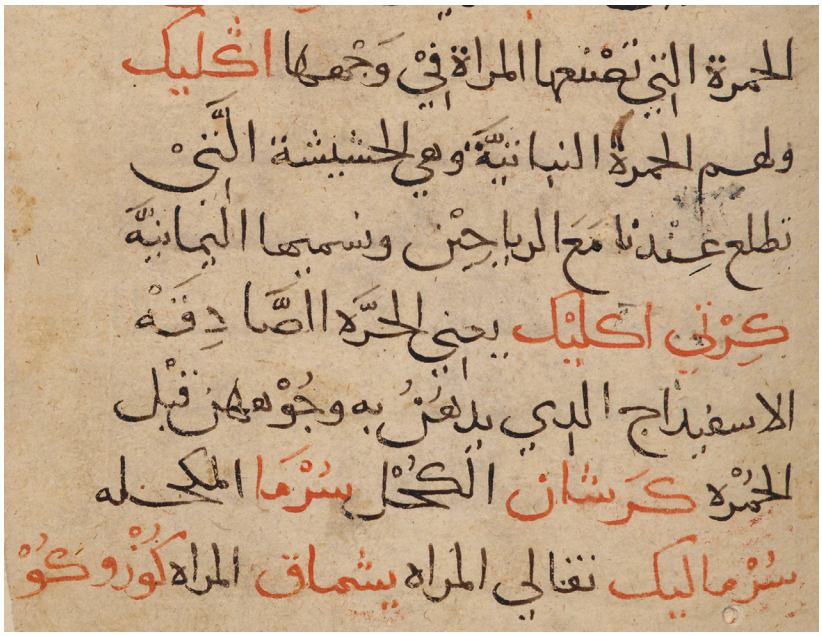

الحُمْرَةُ الَّتِي تَصْنَعُهَا المَرْأَةُ فِي وَجْهِهَا اڭْلِى ۜ.
وَلَهُمُ الحُمْرَةُ النَّبَاتِيَّةُ وَهِيَ الحَشِيشَةُ الَّتِي
تَطْلُعُ عِنْدَنَا مَعَ الرَّيَاحِينَ وَنُسَمِّيهَا اليَمَانِيَّةَ
ۜرْتِي اۜلِىْ ۜ يَعْنِي الحُمْرَةُ الصَّادِقَةُ.
الإِسْفِيدَاجُ الَّذِي يَدْهُنُ بِهِ وُجُوهَهُنَّ قَبْلَ
الحُمْرَةِ ۜرْشانْ. ال ۜحْلُ سُرْمَا. المُ ۜحْلَةُ
سُرْمالِى ۜ. نِقَابُ المَرْأَةِ يَشْمَاقْ. المِرَآةُ ۜوْزو ۜوْ = ۜوْزْ ۜو *19r7-13*

“Румяна, которые наносят женщины на свои лица, – *eŋlik*.
У них есть румяна на растительной основе, из травы, которую
нам привозят парфюмеры, и мы называем ее йеменской, –
kerti eŋlik, то есть – истинный румянец.
Белила, которые наносят на лицо перед
румянцем, – *kerşän*. Сурьма – *sürmä*. Сосуд для сурьмы –
sürmälik. Женский платок с вуалью никаб – *yaşmaḳ*. Зеркало – *küzgü*”.

Bölgedeki halklar arasında yaygın olan makyaj ve kozmetik malzemeleri ilgili olarak, 743 hicri / 1343 yılında Mısır'da Memlûkler döneminde Halil bin Muhammad bin Yusuf el-Kunavi tarafından Arap dilinde hazırlanan ‘arı Türk yani Kıpçak dili’ ders kitabının sözlük bölümünden şu parça kayda değerdir: “Kadınların yüzlerine sürdükleri allık *eŋlik*tir. Parfümcülerin bize getirdiği ve bizim Yemen otu dediğimiz ottan yapılan bitki bazlı allıkları var – *kerti eŋlik*, yani ‘gerçek allık’. Allıktan önce yüze sürülen düzgüne *kerşän* denir. Sürme – *sürmä*. İçine sürme konulan küçük kap – *sürmälik*. Kadınların ince kumaştan yüz ve başörtüsü nikap – *yaşmak*. Güzgü – *küzgü*”.

Если анализ ДНК покажет, что иссыкский скелет принадлежит все-таки юноше, а не девушке-батыру, то выходит, что надпись была адресована некой иной тюркоязычной Томирис и что ритуальная чаша из ее могилы попала в иссыкское боковое захоронение уже как бы не по изначальному адресу. Тем более, что и золотые перстни, приплюснутые, дабы не сползали с тонких пальцев нашего загадочного усопшего, скорее всего, тоже были трофейными – с чужой, более крупной руки.

Остаются неразрешенными и другие сомнения: когда и кто именно нанес звучащую довольно по-турецки древнетюркскую надпись, из какого металла сделан инструмент для письма, адекватно ли прочитаны все символы и пр.

Одно из них касается группы штрихов 26+27. Не попытка ли это написать для пробы на еще одном свободном от коррозии месте слово ᛘᛚ (ič “пей, выпей”), причём не с принятой в

данной надписи повёрнутой на 180° буквой i (ᛇ), а с обычной, как в Древнетюркском словаре 1969 года?

Имеется вопрос в отношении знака для ŋ (7 и 22). Поскольку в орхоно-енисейских и других памятниках он отсутствует, мы транслитерируем его имеющейся буквой 𐰋 шрифта Öztürk для звука n_2. В шрифте Segoe UI Historic есть более похожая и более зигзагообразная ее разновидность: 𐰋. Если последнюю рассечь наискось слева-сверху через центр направо-вниз, получится ровно две буквы, похожих на ту, что в нашей надписи обозначает ŋ, только поменьше: $_N{}^N$. Может быть, все-таки нам стоило отойти от рунического набора символов и ради наглядности воспроизводить ее родственной греческой буквой N или производной от нее тождественной латинской N без засечек?

Мне порою также кажется, что слишком уж легко вкупе с повторными штрихами мною были отброшены и “завитушки” внизу букв 4, 5 и 14. А вдруг это не помарки, а полнозначные символы, помещённые в позицию нижнего индекса? Ведь они и вправду напоминают буквы, употребленные в этом тексте самостоятельно.

Попробуем их воспроизвести компьютерным руническим шрифтом и затранскрибировать латиницей:

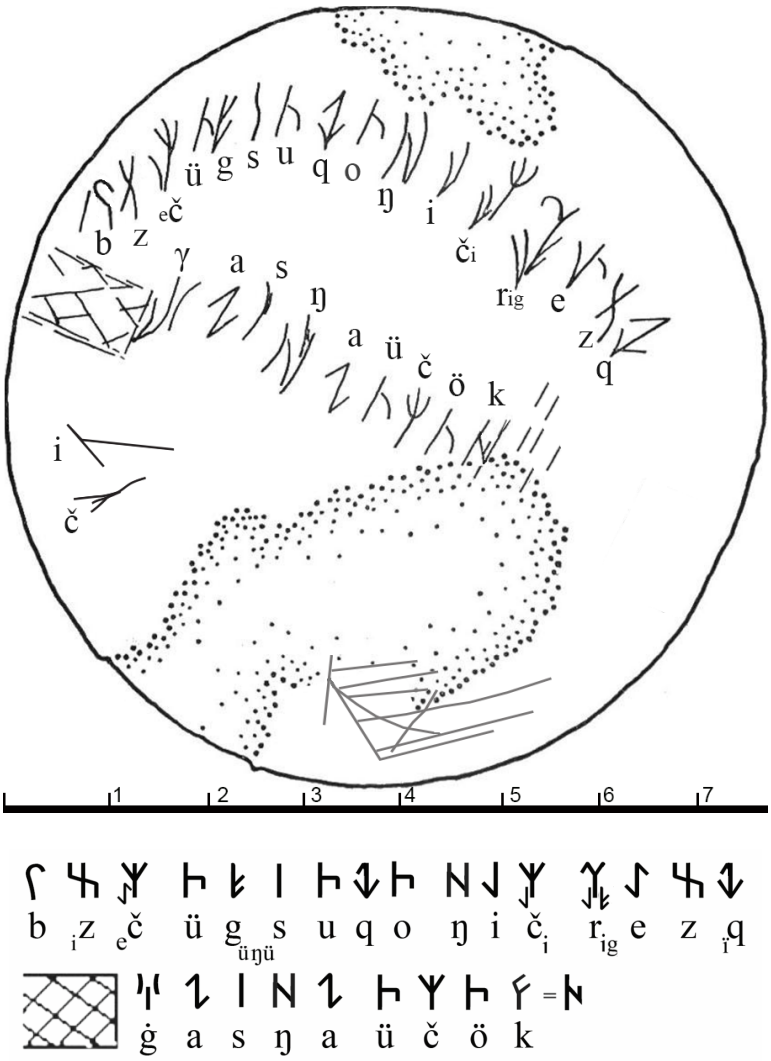

В этой версии чтение немного меняется:

Qïz, egir ičiŋ, oqu-sü^{ŋü}gü čezib,

köčü aŋsaġ

Дочка, выпей аир, когда мы, отторочив стрелы и копья,

будем поминать кочёвку

Вместо эпитета “герой” имеем название ритуального напитка из корня аира болотного, называемого еще татарским зельем, который шаманы использовали для достижения транса. По наблюдениям наркологов, доза корня аира в 5 см вызывает эйфорию и по действию равна амфетамину, а в 25 см – это уже психоделик, сопоставимый с современным наркотиком экстази. В результате – видоизменение сознания, в данном случае – иллюзия сверхъестественного контакта между мирами. Может нет, а может и да, если писавший обращался к этой девушке не как батыру и герою, а просто советовал испить конкретный чудодейственный напиток в момент, когда близкие объединятся для общения с ней на границе бытия и инобытия.

Однако мы вряд ли узнаем, что было в чаше на самом деле, потому что наши археологи, привезя скарб к себе домой в Алма-Ату, поступили с ней, как аккуратная хозяйка со случайно подгоревшей любимой кастрюлькой, – тщательно очистили от грязи и серебряные чаши, и золотые пряжки-бляшки, соскребли с них ржавчину, вымыли дочиста кухонными средствами и довели до блеска чем попало, дабы – “О чудо!” – поразить их невообразимым допотопным сиянием сбежавшихся родственниц.

Список использованных источников и литературы:

1. Акишев К. Курган Иссык. – М.: Искусство, 1978.
2. Аманжолов А.С. Руноподобная надпись из сакского захоронения близ Алма-Аты // Вестник АН Казахской ССР, 1971, 12 (320), с. 64-66;
3. Аманжолов А.С. Материалы и исследования по истории древнетюркской письменности. Автореферат докт. дисс. – Алма-Ата, 1975;
4. Аманжолов А.С. Генезис тюркского рунического алфавита. – Алматы: Мектеп, 2003.
5. Гасанов З.Г. Иссыкская посвятительная надпись // Эпиграфика Востока, XXXI. – М.: 2015: 34-59. Обзор чтений 28 авторов на полдюжине языков: http:// s155239215.onlinehome.us/turkic/ 30_Writing/CodexIssykInscriptionEn.htm.
6. Ercilasun A.B. Bilinmeyen metinlerin çözülmesi konusunda teorik bir yaklaşım ve Altın Elbiseli Adam yazıtı için yeni bir okuma denemesi // Dil Araştırmaları, Bahar 2017 / 20: 7-14.
7. Harmatta J. Languages and scripts of Graeco-Bactria and the Saka kingdoms // History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250 / Ed. J. Harmatta. Co-ed. B. N. Puri, G. F. Etemadi: UNESCO Publishing, 1996: 411-412.

Түйіндеме. Есік қорғанындағы күміс тостағандағы руникалық жазбаның жаңаша оқылуы – жазбаша, графикалық және кездейсоқ белгілерді мұқият талдауға негізделе отырып оқылды. Кейбір өзгерістер әр түрлі уақытта енгізілген, сол себепті бірдей дәрежеде өшірілмеген. Графика екі рет жасалған және өткір затты қолдану арқылы сызылған. Жазба белгілер бір уақытта дөңгелектенген пышақтың жиегімен доғаның ішінен тостағанның шетіне дейін басу арқылы енгізілген. Бұрыштар мен иректер жиі дөңгелектелген. Көптеген әрлеу жұмыстары бірнеше қадаммен орындалған әрі жиі қайталанады. Жазу реті оңнан солға қарай. Алдымен тостағанның шетіне сызық жазылады, содан кейін ¬– ортасында, екеуі де – құлаған тұтқаны бекіту орнына бағытталады. Мәтін тоттанбайтын жерден орын алған. Ортаңғы сызықтың басталуына дейін бір сызықта емес, әртүрлі биіктіктегі бірнеше параллель сынақ сызықтары бар.

Бұл жазудың жазылуы негізінен көне түркі жазуларымен бірдей. Мазмұны жағынан бұл еске алу сөз тіркесі және оны жазу марқұмның тікелей жерлеу кезіндегі тостағанға түсірілген: *Qïz-er, ičiŋ (Qïz, egir ičiŋ), oqu-süŋügü čezib, / köčü aŋsaġ* “Қыз-ер, біз жебе мен найзамызды шешіп, көшті еске алғанда ішіп ал (Қыз, біз, жебе мен найзаны шешіп, көшуді еске алатын кезде айыр ішіп ал)”.

Abstract. The new reading of the runic inscription on the silver cup from the Issyk Barrow is based on a thorough analysis of written, graphic and random strokes. Random risks are inflicted at very different times and are therefore not wiped out in equal measure. The graphics are executed twice and scratched with a sharp object.

Written signs are applied at one time with a rounded edge of the knife by pressing along the arc from itself to the edge of the bowl. Angles and zigzags are often rounded. Many strokes are made in several receptions and often repeatedly. The order of the letter is from right to left. First, a line is written at the edge of the bowl, then in the middle, both in the direction to the place where the fallen handle was attached. The text takes place, not damaged by corrosion. To the right of the middle line there are several parallel test risks of different heights and not on the same line.

The characters of this inscription are basically identical to the ancient Turkic writing. In content this is a memorial phrase, and its recording was made on the cup of the deceased at the burial: *Qïz-er, ičiŋ (Qïz, egir ičiŋ), oqu-süŋügü čezib, / köčü aŋsaġ* “Virgo hero, drink (Virgo, drink calamus root *juce*), when we, having untied arrows and spears, / will commemorate the migration.”

Зекенұлы Т.
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
kairkentz@mail.ru

ШЫҒЫС ТЯНЬ-ШАНЬДАҒЫ САҚТАРДЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫ

Сақтар Еуразия кеңістігне кең жайылған скиф қауымының бір бұтағы. Оларды ғалымдар шығыс ирандықтарға, яғни ариандарға жатқызып келді. Алайда олардың қоныстанған ауқымынан қарағанда бір ғана нәсілге тәуелдеп көрсету тым үстіртпікір болмақ. Б.з.д. I-II мыңжылдық кезінде олардың бір бөлігі шығысқа қарай қоныс аударған және олардың қауымы Батыс Қытайға дейін жеткен. Күндердің күнінде сақтар қайта толқып Ордос үстірті және Хэси дәлізі арқылы Орта Азияға қоныс аударған. Хуанхэ бойынан Қара теңізге дейін олардың әр түрлі қауымы жасаған. Қытай деректері олардың Хэси дәлізінен батысқа көшіп Орталық және Шығыс Тянь-Шань мен Іле алқабын қоныстанған бөлігі туралы ғана мәлімет береді. Сондықтан Қытайдың «Шицзи» және «Ханьшу» атты көне жазбаларында: «Үйсін мемлекеті... шығыста хұндармен, солтүстік-батыста Қаңлымен, батысында Даюаньмен (Ферғана), оңтүстігінде қала мемлекеттермен шектеседі. Бұл әсілі сақтардың жері еді, ұлы юэчжилер сақ патшасын талқандап, Сақ патшасы оңтүстікке Суандуға қарай кетті, ұлы юэчжилер осы жерді келіп қоныстанды. Кейін Үйсін күнбиі ұлы юэчжилерді бұл жерден ығыстырып, ұлы юэчжилер батыста Бактерияға барып бағынды. Ал, Үйсін күнбиі болса осы жерді мекендеп қалды. Сондықтан үйсіндердердің ішінде сақтар мен ұлы юэчжилердің де қаны бар», – дейді. Бұл дерек ең жоқ дегенде мына екі жағдайдан хабар береді: біріншіден, ұлы юэчжилер мен үйсіндер бұрынды-соңды б.з.д. III ғасырдың бас кезінде Хэси дәлізінен Іле және Ыстықкөл алқабына барып қоныстанғанын, бұған дейін осы өңірде әрекет еткен этностың сақтар екенін, сақтардың ең кем дегенде б.з.д. II ғасыр бедерінде әлі де болса Іле аңғарын мекендеп отырғанын; екіншіден, сақ, юэчжи, үйсін- осы үш этностың көшпенділер мәдениетінің белгілеріне жататындығын әрі аралас қоныстанғанын, үйсін мәдениетінің сақ мәдениетінің мұрагері әрі жалғасы екенін көрсетіп береді.

1980 жылдары Қытайдың физикалық антропология ғалымдары Іле аймағы Моңғолкүре ауданына қарасты Сятай, Пома қатарлы жерлеріндегі қазып алынған үйсіндер мен сақтардың бас сүйектеріне сараптама жасау арқылы олардың арасында ешқандай айырмашылық жоқ екенін байқады. Ендеше, сақтардың Іле бойында пайда болуы қай кезге тура келеді? Көптеген ғалымдар б.з.д.VII ғасырда сақтар Оңтүстік Орыс даласы мен Қаратеңіз алқабында және Еділ-жайық өңірінде тіршілік етіп, б.з.д. VI-V ғасырларда Іле алқабына келген деп есептейді. Ендеше, б.з.д. VI-II ғасырлар аралығындағы Іле бойы мен жалпы Шығыс Тянь-Шань алқабындағы көне мәдениет іздерін түгелдей сақтардыкі деп қарауға негіз бар.

XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап Іле бойындағы көне сақ қабірлеріне Хуан Вэнби археологиялық зерттеулер жасады. Бұдан соң көптеген көне заман қабірлері ашылды. Олар: Күнес ауданындағы темірлік көне қорғаны, Шынжаң өндіріс-құрылыс армиясының 71 полкі 1 ротасына қарасты Ютан көне қабірі, Нұрасай және Юантоу-Шань мыс кені және мыс балқыту орны, Моңғолкүре ауданына қарасты Қаратөбе, Сятай, Бома, Сарықобы, Қаратас көне қабірлері, Күнес ауданы Темірлік көне қорымдары, Күнес өзені бойындағы және Чжунянчан (Нәсілді ұрық фирмасы) көне қабірлері, Текес мал фермасына қарасты қабірлер, Сортынбұлақ, Шөңкек көне қорымдары, Ұтылан және Құжыртай көне молалары т.б. бұл көне қабірлердің уақыты шамамен б.з.д. VI ғасырдан б.з.д. I ғасырға дейінгі кезеңге тура келеді. Яғни сақ мәдениеті кезеңі.

Бұл қабірлерден әдетте қыш ыдыстар, сүйек бұйымдар, аздаған темір құралдар, сиыр мен қойдың сүйектері, қола айна, тастан жасалған керек-жарақтар табылды. Көп мөлшердегі оңай сынатын қыш ыдыстардың табылуы осындағы бір бөлім сақтардың сол кезде-ақ отырықшылық

тұрмысқа бейімделгенін көрсетеді. Осы кезге тән қола бұйымдардың табылуы, мысалы, Күнестен табылған қоладан жасаған сақ жауынгерінің мүсіні (биіктігі 40 см, салмағы 3 кг.) сол кезде металл байыту технологиясының едәуір жоғары өреге көтерілгендігінен дерек береді. Аталмыш сақ жауынгерінің бір тізерлеп жүгініп отырған қола мүсіні құдды өмірдегідей өте әсерлі әрі шынайы, басына киген шошақ төбелі бөркі, жазық маңдайы мен қарсы алдына тура қадалған отты жанары, үлкен сүйір мұрны, бүйрек беті, белінген жоғары бұлшық еттері ойнап тұрған жартылай жалаңаш бейнесі, омсалап отырған батырға тән бейнесі адамға ой салады. Ол екі қолына бір нәрсе ұстап отырған бейнеде сомдалған. Бірақ қолындағы заты жоғалған.

Алайда Сақтар – көп жағдайда көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданған этнос. Олардың тек біраз бөлігі ғана отырықшы болған. Ол туралы «Хан кітабында» да деректер бар: «Сақтар судың тұнығын, шөптің сонысын қуалап көшпенді мал шаруашылығымен шұғылданады» – делінеді онда. Ертедегі Грек тарихшылары да сақтардың көшпенді халық екенін тілге тиек етеді. Үрімжінің оңтүстігіндегі Алагу кенді аймағындағы сақтардың тік ақымды ағаш қабырғалы қабірлерінен (竖穴木椁墓) қазып алынған қоса көмілген ағаш астауда қойдың мүшеленген сүйектері мен кішкентай темір пышақ қойылған. Бұл өлген адамның тірісінде етті негізгі арқау асы еткенін көрсетеді. Қабірден қоса табылған қой, сиыр, жылқы сүйектері (文物, 1981, 84 页.), мұндағы жұрттың сол кезде мал шаруашылығын негіз еткенін, негізінен жылқы, сиыр, қой, түйе өсіргенін дәлелдейді.

Сақтар патшалық саяси жүйедегі ел болған. Кей мәліметтерде олар төрт ірі тайпалық бөлікке бөлінеді, әрбір бөлік өз ішінен және де белгілі территориялық аумақтан құралады, әр аумақты бір басқақ (тұтықбек немесе губернатор – ауд.) басқарған» (Mogovern, 1958, p. 63). Геродот сақтардың өлтірген жауының бас сүйегін шарап тостағаны ретінде пайдаланатын салты жайында жаза келіп: «Олар адамның бас сүйегінің қастан төменгі бөлігін әбден кептіріп тазалайды. Егер ол адам кедей кісі болса, онда ол тек бастың сыртын сиырдың қатты қайысымен қаптап алып, пайдалана береді. Егер қолы жетіп тұрған бай болса, онда бас сүйекті сиырдын терісімен қаптап алғаннан кейін, іш жағына алтыннан жалатып, шарап тостағаны (мәй қадақ) ретінде пайдаланады. Өз тайпаласының бас сүйегінен осындай қадақ-тостаған жасау үшін ол адам сөзсіз патшамен де, өзімен де жауласқан кісі болуы керек» (Herodoti, 1959, p. 456).

Сақтар қайтыс болған адамға *өзінің* ең көрнекті киімін кигізіп, сауыт-сайман, ат-әбзел, ас-тағамын қоса көмеді. Көзі тірісінде жақсы *көретін* атын да пышаққа жығып, қабірінің қасына көмеді. Мұндай қабірлер жалпақ тастар мен топырақтан қаланып, айналасына жалпақ тастардан тағы да жол сорабы жасалады. 1976, 1978 жылдары Үрімжі маңындағы Алагу сайының шығыс аузынан төрт жерден тік ақымдап қазған ағаш табытты сақ қабірі байқалды. Бұл қабірлер де тас кесектерінен тұрғызылған, пішіні дөңгелек, диаметрі 5 м, биіктігі 1 м. шамасында, олар бір-бірімен қатарласа сротүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай көлбеп жатыр. Ал, қабірлердің тік төрт бұрыш формалы әрбір ішкі ақымы шығыс-батыс бағыты бойынша келген. Ең үлкенінің ұзындығы – 6, 56 м, кеңдігі – 4, 22 м, тереңдігі – 7, 1 м. Ақым ішінде малта тастар мен үлкен жалпақ тас қойылған (біршама үлкен тастың ұзындығы, ені, қалыңдығы түгелдей 1 м. астам). Оның астында – ағаш табыт. Ағаш табыт тағы да диаметрі 10-24 см. қарағай бөренелермен 1 м биіктікке дейін айқастыра бастырылған. Адамның мүрдесі табыт ішіне қойылған, онда екі адам жерленген, сүйек бітімдері ерекше кесек. Енді бір үлкен қабірде жап-жас әйел жерленген, оның бас сүйегін әлденедей өткір нәрсе тесіп өткен, диаметрі 0,5 см. тесік бар (文物, 1981, 85 页.).

Шығыс Тянь-Шаньдағы Алагу сақ молаларынан табылған сақтар құрал-жарақтарынын ішінде алтын, күміс, мыс, темір, фарфор, ағаш, түрлі сырлы бұйымдар бар. Темір құралдардан жебе ұшы, кішкентай темір кездік бар. Соның ішінде алтын бұйымдар мен әшекейлер көп. Қола бұйымдар мен әшекейлер стиль жағынан Қазақстаннан табылған осы тектес мұрағаттарға ұқсас келеді. Осылардың арасында айырықша көзге түсетіні төрт бұрыш тұғырға қондырылған түз тағысының бейнесі орнатылған мыс табақша. Оның жалпы биіктігі 32 см, тұғырдағы айналасы 30 см-лік төрткіл табақшаның ортасына қатар тұрған арыстан

тақылетті екі жыртқыштың бейнесі қойылған. Олардың жалы толқындаған түрде қуыс түтік рәуішті түйістірілген.

1983 жылы тамыз айында, Күнес өзенінің оңтүстік жағасынан, Бестөбе қаласынан солтүстік шығысқа қарай 20 км жерден бұдан екі мың жылдан астам уақыт бұрынғы бағалы қола мұрағат табылды. Бұл мұрағаттар: үш сирағы жыртқыш аң бейнесіндегі салмағы 21 кг үлкен қола қазан, бір қола қоңырау, бір-біріне айқасқан сақина пішініндегі қоладан жасалған жұп жолбарыс, бір-біріне қазинектене қарасып жатқан бір жұп қанатты мақұлық, сынған қола шырағдан, тізерлеп, тік отырған 42 см. батыр бейнесі. Ол жайынан мәлімет берушілер мұны «Үйсін мұрағаты» деп хабарлады (Байдаулет, Го Вэнцин, 1983, 5 б.)

Осындай түз тағысының бейнесі орнатылған мыс табақша, сирағы жыртқыш аң бейнесіндегі қола қазан сақ мәдениетінің типтік ерекшелігіне жатады. Мұндай дүниелер Қазақстанның Жетісу, Тянь-Шань өңірінен ұдайы қазып алынады. Ал, жоғарыдағы айқасқан жолбарыс, қанатты мақұлық стилі, жалпы сақиналық шешім – сайып келгенде, бәрі де сақтарға тән көркемдік шешім болып табылады. Бұдан өзге, Алагуден табылған жолбарыс нақышты алтын жапырақшалар мен Шығыс Қазақстандағы Маямерден табылған бүктетілген қабылан бейнесіндегі дөңгелек алтын жапырақша бір-біріне өте ұқсайды (Руденко, 1949, 6 б.). Осынау мысық тұқымдас жыртқыш аңдардың образы сақ-скиф бейнелеу өнеріндегі негізгі өрнектеу үрдісінің бір түрі деп есептеледі (Ильинская, 1976, 9 б.).

Сақтар алтынға тәу етті. Сол заманда алтын бұйымдар мен алтын әшекейлер өте көп қолданылғандықтан, қазылған қабірлерде де олар ұдайы кездеседі. Алагуден табылған мұрағаттардың ішінде алтын бұйымдар баршылық. Сондағы төрт орынның (қабірдің) төртеуінен де алтын бұйымдар табылды. Олардың көбі денеге, киімге тағатын әшекейлер. № 30 қабірді мысалға алсақ, одан бастарын көтеріп, аяқтарын жоғары сермеп, денесі алға қарай атылғалы тұрған бейнеде бүгілген, кейбірі оңға, кейбірі солға қарап тұрған жолбарыс бедерлі манетадан 8 данасы (әр бірі 6 см, 20 гр.), қарама-қарсы қарап отырған жолбарыс бейнесі түсірілген алтын фольга 4 нұсқа (әр бірінің ұзындығы 20 см., ауырлығы 27.75 гр.), аузын ашып атылып бара жатқан арыстан бейнесі салынған алтын фольга – 1 нұсқа, ромбы тәрізді алтын әшекейден – 3 дана, дөңгелек, кесегірек алтын жәлемшеден 33 дана, кішірегінен (әйел мүрдесінің бас жағынан табылған) 10 дана, тал жапырақшаларындай алтын әшекейлерден 100-ге тарта, бұранда тәрізді алтын түйреуіштен 33 дана, одан басқа төрт бұрыш, сопақ, алты бұрыш формалы алтын жапырақшалар, алтын шеге, алтын сақина, алтын жіп т.б. табылды, үлкен-кішісі болып олардың ұзын саны 200-ден асады (Су Бэйхай, 2018, 245 б.). Бұлардың бәрі тоналған (ұрланған) моладан қалған тәжіге, киімге, белдікке, аяқ киімге тағатын алтын әшекейлер (苏北海, 1989, 125 页). Ал, күміс бұйымдардан осында табылғаны небәрі 7 дана. Бұдан алтынға тәу етудің сақтар өмірінің ерекше бір белгісі екенін байқаймыз. Алагудегі тік ағаш қабірлерден сырлы бұйымдар, жібек кездемелер де табылды.

Нылқы ауданындағы Нұрасай мыс кенінің орнындағы *карьерлерден* кен шығаратын таразы тас табылды. Оның ортасы ойқыл, үш жағында да байлауға қолайлы болу үшін жасалған кертпек бар. Нұрасайда кен орны ашылған дәуір туралы ондағы үңгір тіреулеріне, ішінен өскен ағаш өсімдіктерге «С-14» әдісімен талдау жасағанда, оның бұдан 2440 + 75 жыл бұрын болғаны анықталды (文物, 1984, 163 页). Бұл бд.д. IV ғасырға тура келеді. Ал, Алагу сақ молаларының дәуірі де б.д.д. III ғасырға тура келеді. Бұл Алагудегі сақтар моласы мен Нұрасайдағы кен орнының бір кезеңге тән ескерткіштер екендігін әйгілесе керек.

Шығыс Тянь-шань аймағында сақтардың осы тақылеттес мәдени орындары өте көп. Олардың көбі тоналған. Кейбірі әлі де болса заманауи әдіс-тәсілмен ашуды күтіп жатыр.

1949 жылдан кейін, Шығыс түркістанның Хотан, Марал-басы секілді жерлерден көптеген Хотанның көне жазба мұрағаттары (于阗文书) табылды. Зерттеу материалдарына негізделгенде, көне Хотан жазуы «негізі үнділік брахман жазуының Гупта стилінен пайда болған. Ол Хотан аймағындағы сақтар қолданған жазу. Ол жазумен хатқа түскен тіл «бүгінде Хотан тілі немесе Хотан – сақ тілі деп аталып жүрген тіл». «Бұлай болатын себебі, Хотан аймағы сақтардың мекені әрі олар үнділік сақ қауымымен

белгілі қандастық байланысқа ие, тіпті, Орта Азияның солтүстік жағындағы скифтер де олардың туысқандары деп есептеліп келгендіктен еді. Сондықтан Г.У. Бэли Хотан тілі үнді-скиф тілі, немесе дағдылы айтылып келе жатқан сақ тілі дейді» (Хуан Чжэнхуа, 1982, 168 页). Бұл әрине, тіл ғалымдары мен сақтардың антропологиялық ерекшеліктерін зерттеуші ғалымдардың назарын өзіне тартуға тиіс. Өйткені Тянь-Шаньның оңтүстігі этно-мәдени тұрғыда ерекше күрделі аймақ.

Жоғарыда біз сақтардың Шығыс Тянь-Шаньдағы кейбір мәдени орындарына шолу сипатты ғана тоқталып өттік. Мұндай жерлер Қазақстан мен Орта Азияның, Алтайдың басқа да жерлеріндегі сақ мәдениетімен белгілі сабақтастыққа, ортақ ерекшеліктерге ие. Сондықтан алдағы жерде Қытай ғалымдарымен бірлесіп зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Ильинская В.А. Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М.: 1976. – С. 9-29.
2. С.И. и Н.М. Руденко. Искусство скифов Алтая. – М.: ГМИИ. 1949. – 92 с.
3. Су Бэйхай. Қазақтың жалпы тарихы. I т. Қазақ халқның тегі және ұлт болып қалыптасуы.Алматы. ауд. Т.З. Қайыркен. «Асыл кітап» баспасы. 2018. – 692 б.
4. Байдаулет 巴衣达吾列提, Го Вэнцин 郭文清. 伊犁哈萨克自治州新源县出土一批青铜武士俑等珍贵文物 ІҚАО Күнес ауданынан табылған қоладан жасалған сарбаздың мүсіні және басқа бағалы мұралар // 新疆大学学报
5. СУ ғылыми журналы (哲社版). 乌鲁木齐. 1983. № 4；文物保存科学技米研究所碳14实验室：碳14年代测定报告（五）Карбон – 14 әдісімен уақытты айқындау тәжірибесінің баяндамасы – V //文物 Вэну-Мәдени мұра. 1984年4月.
6. СУАР ҒҒА Археология институты 新疆社会科学院考古研究所. 新疆阿拉沟竖穴木椁墓发掘简报СУАР Алагудегі тік ағаш ақымды моланы қазудан хабарлама//文物. Вэну-Мәдени мұра. – 1981. – №1. – 84 б.
7. Хуан Чжэнхуа黄振华. 于阗文//中国民族古文字. 中国民族古文字研究会编. 1982. 第163-170页.
8. 巩乃斯河南岸出土珍贵文物 Күнес өзенің оңтүстік жағынан табылған бағалы мәдени мұралар//新疆艺术. 1984. № 1.; 新疆曰报 Синьцзян газеті. 1983年10月15曰, 第4版.
9. 苏北海. 哈萨克族文化史. 新疆大学出版.1989. -560 б.
10. Herodoti 希罗多德著，王家隽译. HISTORIAE. 历史 商务印书馆. 北京. 1959.
11. Mogovern W. M. 麦高文. 中亚古国史The Early Empires of Central Asia, қытайша басылымы. 章巽译, 中华书局. 1958.

Аннотация. Основываясь на древнекитайских источниках, населявшие Илийскую долину со II века до н.э. саки, юэчжи и усуни основывали здесь смешанные поселения, при этом усуни были наследниками и преемниками саков. Также, обзор некоторых культурных памятников саков Восточного Тянь-Шаня показывает преемственность и общие особенности культуры саков Казахстана, Средней Азии и Алтайского края.

Abstract. Based on the ancient Chinese accounts, the Saka, Yuezhi and Wusun tribes that inhabited the Ili valley since the 2nd century BCE lived here in mixed settlements, and the Wusuns were the heirs and successors of the Sakas. Also, when reviewing some of the cultural sites of the Sakas in the Eastern Tien Shan, the continuity and common features of the culture of the Sakas of Kazakhstan, Central Asia, and the Altai Region become notable.

Жеменей И. А.
Республика Казахстан, г. Алматы
jemeneyislam@yahoo.com

САҚТАР ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУ ЕҢБЕКТЕРДЕ

Бүгінгі қазақ халқы ежелгі түрік қауымдастығының (бүгінгі күні түріктектес халықтарды «түркі», – деп айтып және жазып жүрміз. Бірақ қытайдың көне жазбаларында «түрік», – деп айтылған) бір бөлігі болған. Түрік атауы бұрынғы сақ және ғұн тайпаларының қауымдастығына берілген. Өйткені олардың тілі, әдет-ғұрпы, тіршілік тәсілдері, дүниетанымы, жауынгерлік табиғаты бір-біріне жақын қауымдар болғандықтан «түрік» деп бір атаумен аталған. Сондықтан, олардың түп тамырын зерттеу өте маңызды тақырып. Олар тек қана түркілер немесе қазақ үшін емес. Бәлкім сақтар мекен еткен Иран, Ресей және Европа ғалымдары олардың мәдениетіне елеулі үлес қосқанын білгендіктен оларды зерттеу нысанасына алып келе жатыр. Ал түркілер үшін мәні айрықша себебі бүгінгі Қазақ елі сақ пен ғұн қоныс тепкен территориясы кеңістігінің айтарлықтай бөлігін иеленіп отыр және олардың көптеген заттық әрі рухани-мәдени дүниелерінің заңды мұрагері екендігі анық. Сондай-ақ, сақ тайпаларының ежелгі қонысы болған қазіргі Әзірбайжан өлкесі түркілердің тарихының қақ ортасында ерекше орынға ие. Себебі Әзірбайжан түркі дүниесін бір-бірімен байланыстырған табиғи өткел рөлін атқарған. Және күні бүгінге дейін оның маңызы жойылған емес. Оған Түркия мен Орталық Азияны тікелей байланыстырып, олардың экономикалық қарым-қатынасын тікелей байланыстыратын жол Әзірбайжанның Нахжыван автономикалық республикасынан «Zenguzur» арқылы Анадолы-Әзірбайжан туысқан Орталық Азиядағы түркі халықтарымен тікелей байланысқа өту мүмкіндікке ие болады. Түркілердің бүгінгі мемлекеттері Түркия, Қазақстан, Түркіменстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Әзірбайжан елдерінің «Түркітілдес мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі» 2009 жылдың 3 қазанында Нахжыван қаласында құрылды. Биыл яғни 2021 жылдың 12 қарашасында «Түркітілдес мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі» VIII саммитін Ыстанбұл қаласының оңтүстік-шығысында Мәрмәр теңізінде орналасқан Демократия және бостандық аралында өткізді. Алқалы жиынға Қазақстан Президентінен басқа Әзірбайжан Президенті Ильхам Әлиев, Қырғызстан Президенті Садыр Жапаров, Түркия Президенті Режеп Тайып Ердоған және Өзбекстан Президенті Шавкат Мирзиёев қатысты. Сондай-ақ Саммитке бақылаушы елдердің басшылары Түрікменстанның Президенті Гурбангулы Бердімұхамедов пен Мажарстанның Премьер-Министрі Виктор Орбан қатынасты. Осы жиынның нәтижесінде «түркі кеңесі» бұдан былай «Түркі мемлекеттері ұйымы», – болып жаңа атауға ие болды. Бұл түркі елдерінің одан әрі ынтымақтасуын одақтасу деңгейіне дейін көтеруге ниеттенгенін меңзейді. Өйткені жиындағы 2040 жылға дейінгі стратегиялық маңызды экономикалық бағдарламада капитал көлемін жүз миллиярд доллардан асыруға жобалап отыр. Түркі мемлекеттерінің бұндай жиындары олардың тарихы мен ынтымағының тарихи маңызын көрсетеді. Айтпағымыз – түркі халықтарының ежелден «Тұран» атымен бастау алған бүгінгі тарихы сол баяғы жағрафилық терриотриясы мен империялық кейпіндегі елдермен бәсекелесіп келе жатырған жағдайда. Сондықтан түркі ынтымақтаса, одақтасуы өздерін өзге отаршыл күштерге қарсы қорғай алатын жалғыз шара болып есептеледі. Содан болар түркілердің саяси-тарихи санасының жетіліп, қалыптасуы үлкен мәнге ие. Сол үшін биылғы 2021 жылдың 31 наурызында «Түркістан – түркі әлемінің рухани астасы» атты басқосуда Түркістан декларациясы қабылдануы рухани тұтасуға жол ашты. Бірақ бір шындықты ұдайы есте сақтаған жөн. Ол түркілер мен тәжік және ауған халықтарының рухани-діни ортақ құндылықтарын әрқашан басты назарда ұстап, бірге болуымыздың маңызын баса айтып отырған абзал. Әйтпесе алпауыт отаршыл күштерге арамызға алауыздық от салуға мүмкіндік береміз. Сол себепті отаршыл күштерге түркі, тәжік, ауған

халықтары арасына жік салуға мүмкіндік бермейтіндей олардың саяси санасын достық пен рухани бауырластыққа жетелеп отыруды басты саяси-мәдени жоспар ретінде қадағалап отыруға тиіспіз.

Ендігі жерде түркі тарихына үңіле қарағанда Мағжан Жұмабай жырлаған «Түркістан» атты поэмасында айтқандай:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім өніп-өскен
Тұранды түгелімен билеп тұрған

Ертеде ертегі хан Афрасиаб, – түркінің ежелгі елдік тарихы «Тұран» атауымен жазба деректерде айтылған. Сондықтан сақ пен ғұн тайпаларының тоғысқан ежелгі өлкесі «Тұран» атанған. Кейін «Түркістан», ал бүгінгі күні Орталық Азия республикалары атауына ие болды. Осы орайда ғұн мен сақ тайпаларының ежелде мекен еткен территориясы мен ерекшеліктеріне шолу жасаған жөн.

Сонау бұрынғының көп елін,
Түгелдей тізе бүктірген.
Батыстағы көп жұртты
Бір шыбықпен айдаған.
Қалың түрік көп халқын,
Дүниеге үстем етем деп
Мынау сұм жалған дүниеден
Еділ батыр, бұл өткен...
Халық жырынан.

Еділ образының халық жыры арқылы сонау ерте орта ғасырдан бізге келіп жетуі, Қазақ халқының түркілердің ауыз әдебиетіне мұрагер болып қалуында жатыр. «Сана мен тіл, тайпа мен эпос – құрдас» деген қанатты сөз де соған айғақ. Б.з.д. X ғасырдан бері ғұн тайпасының ата қонысы Қытайдың ежелгі шекарасымен шектесіп жатты. Кейінгі ғасырларда Қытай елінің жан-жақты жүргізген саясатының салдарынан Батыс Түркістанға шегініп, Талас жазығында қоныс тепті. Б.з.д. 36 жылы Чече (Шеше) қағанның тұсында Қытай әскерінен қатты соққы жеп, ұзақ уақыт тарих сахнасынан із-түссіз жоғалып кеткендей де көрінді. Сөйтіп Қытайдың психологиялық-саяси тәсілдері арқылы әскери шабуылдарды үдете түскенде 216 жылы оңтүстік ғұн патшалығының тас-талқаны шықты. Сосын Қытайдың солтүстігіндегі 19 түрік тайпасы бес түрлі аймаққа таратылып бөлінді. Сөйтіп, Қытай императоры оларды басқаруға әр аймаққа бір қытай текті басшыны тағайындады. Қытайдың бір ғасырға жуық әскери және саяси қысымында болған ғұндар сол кезеңде аса ірі империя құра алмаған соң тарих сахнасында үнсіз қалғандай болды. Бірақ сол аралықта ғұндардың ұрпақтары іштей бұлқынып тәуелсіз ел болу қамында қимыл жасап, кішігірім биліктерге қол жеткізіп те жатты.

Ал сақтар жайындағы мәліметтерге қарағанда иран ғалымдарының пайымдауынша сақтар тұратын алты аймақ болған. Олар:

1. Жейhун өзенінің аржағындағы сақтар аймағы;
2. Сейhун өзенінің аржағындағы сақтар аймағы;
3. Патшалық құрған сақтар аймағы;
4. Егінші сақтар аймағы;
5. Теңіздің аржағындағы сақтар аймағы;
6. Далалық сақтар аймағы.

Иран ғалымдары пайымдаған бұндай қортындыға қарағанда сақтар иран елінің тағдырына тікелей қатысты болғанын аңғаруға болады. Дегенмен ахеменид патшалары сақтармен біркелкі қатынаста болып, оларды бағындырып келмегені де анық. Ахеменид патшалары мен сақтар ұрыстары Геродот жазбаларында да хатталған. Ал енді сақтардың тарих сахнасында қашан пайда болды? Қандай территорияда қоныстанды? Деген екі сұраққа жауап берген жөн. Қазіргі Иракта б.з.д. XVIII ғасырда патшалық құрып, мың жыл салтанат

құрған ассирияның б.з.д. IX-VII ғасырлар аралықта тасқа қашалған жазбаларында сақтар туралы мәліметтер бар. Сақтар Каспий теңізінің шығыс пен батыстына екі қанаты іспеттес қоныстанған. Одан әрі бүгінгі Ресейдің оңтүстігі, оңтүстік және солтүстік Кавказдар, Иранның шығыс пен солтүстік шығысына дейін, Кашғар мен Шығыс Түркістан жағрафиясын қамтыған территорияда өмір сүрген сақтар тайпалары адамзат үшін өте қызықты және күрделі тарихқа ие. Біз осы тұста ғұн мен сақтар тайпасының қоныстанып, өмір сүрген кеңістігін еске салып отырған себебіміз бар. Өйткені ғұн тайпаларының ата қонысы б.з.д. X ғасырдан бері Қытайдың ежелгі шекарасымен шектесіп жатты. Ал сол дәуірде ассириялықтардың берген мәліметіне қарағанда сақ тайпалары бүгінгі Ирак яғни Эфрат және Дижла өзендері аралығынан анау Шығыс Түркістан мен Батыс Түркістаннан Каспийді жағалаған төңіректі мекен еткен. Ғұндар мың жыл бойы қытай империясының түрлі әскери және саяси тәсілдерімен олардың ұлы қорғанынан мың жыл көлемінде ығыстырылып, Батыс Түркістанға енгенді. Ал сақтар болса б.з.д. VII ғасырдан бастап қазіргі Иранның батысында патшалық құрған Мад тайпасына, одан кейін ахаменид патшалығынан жеңілген дейді иран зертеуші қауымы. Бұл әңгімені осында тоқтатып, бір тұжырым жасайық. Ол ғұн тайпалары шығыстан Батыс Түркістанға қоныстана бастаса, сақтар бүгінгі Орталық Азия яғни орта ғасырдағы Батыс Түркістанда емін-еркін өмір сүріп, атажұрт еткен жайы бар еді. Оған ежелдің белді белгісі болып келе жатқан сақ обалары. Мәселен: Біріншіден – б.з.д. V ғасырдан б.з.д. VI ғасыр аралықта сақ тайпаларының ақсүйектері жерленген Ордабасыдағы обалы қорымдар соған дәлел (сур-1. Ордабасы сайтынан).

1-сурет – Обалы қорымдар (Ордабасы саитынан)

Әлгі обалар Ордабасының қақпасынан үш шақырым жерде орналасқан. Ол жерде сегіз қорған бар, барлығыда таспен қоршалған. Екінші айғақ: «Боралдай сақ обалары» Алматының солтүстік-батыс аймағында Үлкен Алматы өзенінің сол жағалауында орналасқан. Хронологиялық мерзімі: б.з.д. VIII-III ғасырлар мен б.з.д. III ғасыр мен б.з. III ғасырда тұрғызылған қорғандар. Боралдай қорғаны 430 гектар аумақты алып жатыр. Сақ тайпасына арналған қырық жеті оба бар (сур. 2).

Ассирия жазбаларынан кейін сақ тарихына мән берген Геродот тарихында көптеген мәлімет кездеседі. Одан кейін сақтар Иранның мад және ахаманид патшалықтарымен талас-тартысқа түскені үшін иранның сол дәуірден мұраға қалған шеге жазуларында сақтарды бағындырған жеңістерін айтқаны мәлім. Жалпы одан бұрын сақтардың патшасы тұрандық Афрасиаб Иран елін жаулап түрлі пайымдаулар бойынша 12 немесе 28 жыл билеп келген. Оның иран патшалығы тарапынан ұйымдастырған қастандығынан уланып қаза тапқан. Немесе Әбілқасым Фирдауидың ирандықтардың ұлттық саяси санасын ояту мақсатында ойдан шығарған дастаны бойынша Иранға жау болған Тұран елінің патшасы Афрасиабты

иранның Кейхұсырау атты патшасы ұлы Сияуыш қазасына байланысты өш алу үшін Афрасиаббен шайқасып жүріп оны өлтірген деп жазғаны бар. Бұл әрине ақынның өз елінің еңсесін араб басқыншыларына қарсы көтеруді көздеп жырлаған дастанында шайырлық қиялынан туған дастан деп қабылдау керек. Алайда сақтар ахеменид патшалығы кезеңде империялық қуатқа ие болмаған. Дәл сол жылдары сақтар тұрған қазіргі Қытай, Иран, Ресей, Түркістан бүгінгі Орталық Азиядағы тұрғындарының арасына сіңісіп кетті. Сол себептен Ирандағы бұрынғы Сәкестан (Сақстан) иран жерінің бір бөлігі болып, шығыс жағындағы Систан уалаяты болып атанып келеді. Алайда Систан өлкесіндегі сақтар иран патшалығына толық бағынбай, автономиялық ел болған. Яғни көптеген ішкі саясатының тізгіні өз қолдарында болған.

2-сурет

Осылай сақтар бүгінгі Орталық Азияның кеңістігінде Каспий төңірегінен бастап кең байтақ жерді иеленіп тұрған территорияда шығыстан келген ғұн тайпаларымен Түркістан топырақтарында тоғысып «түрік» елі атанған. Өйткені олар сол заманға сай ең мықты қаруға аса шебер болған. Оның бірі – атқа қонып, асқан жылдамдықпен шауып келе, ат үстінде семсер мен найзасын қолдана білгендері сақ пен ғұнның ортақ ерекшелігі болса, екіншісі – олардың киімдері мен киіз үйлеріне әшекейлі бұйымдарын мол пайдаланған. Сондықтан болар сақтардың қорымдарынан әшекейлі бұйымдар молынан табылып жатады. Осы жайтта көңіл бөлуге тиіс бір нүкте бар. Сақтар ғұн тайпаларынан бұрынырақ Орталық Азияға келгендігі, оған Жетісу, Сырдария, Орталық, Солтүстік, Шығыс Қазақстандағы сақ мәдениетінің нышандары болған қорғандар мен Есіктегі Бесшатыр обасынан табылған Алтын адамның киіміне 4000 әшекей тағылғаны нақты айғақ. Алтын адамнан басқа қару-жарақ, ыдыс-аяқ табылған. Сақ тайпаларының қорамындағы күміс сырға, қыш ыдыстар, коладан құйылған ыдыстар сынды түрлі әшекейлі бұйымдар мен алтын адамның алтыннан жасалған көркем киімі және төрт мыңнан аса алтыннан жасалған бұйымдар сақтар әдемі ою-өрнекке ерекше көңіл бөлгенін көрсетеді.

Әлем зерттеушілерінің пайымдауына қарағанда европалық ғалымдардың сақ тарихын танып, білуге өте құштар екендігінің бір себебі сақтардың қол өнері мен тапқырлығы европалықтарды ұдайы қызықтырып отырған. Соның бір дәлелі ретінде сақтардың үлкен Есік қорымынан табылған «темір түйреуіш» осыған ұқсас басқа өлкелерде сақ қорымдарынан табылған. Ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек темір түйреуіш кейіннен европалық-

тардың қолданатын бұйымына айналғанын айтады. Осы үлгіге қарап, сақтар Европа елдерінің заттық мәдениетіне елеулі үлес қосып келгені мәлім.

3-сурет

Сондай-ақ, сақ тайпаларынан жазу деректері жоқтай ешбір мәтін табыла қоймаған. Сондықтан көптеген европалық зерттеушілер: «осыншама тамаша бұйымдардың шебері бола тұра қалайша олардын ешқандай жазуы болмаған», – деп таңданады. Ал, 1969-1970 жылдары археолог Кемел Ақышев (1924-2003) жетекшілік еткен Жетісу археологиялық экспедиция-сының қазба нәтижелерінің нәтижесінде айрықша екі үлкен табысқа қол жеткізген болса, оның біреуі Алтын адам, ал екіншісі 26 таңбалы жазуы бар күміс тостаған. Ол «Есік жазба ескірткіші» атпен әйгілі болған болса, оның пайда болу тарихына, жазылу үлгісінің одан әрі қалай дамығаны? Немесе не себепті әрі қарай жалғасын таппағаны жөнінде тұрақты және жүйелі зерттеуге ресми түрде маман даярлауға жұмыс істеліп жатқаны байқалмайды.

Сақ тайпасының Тұран елі араб халифатының осы өлкеге келуімен тарих жадынан өше бастады. Орнын «Түрік елі» (Түркістан) атымен жаңа сипатта өмір сүре бастады. Өткен тарихы барлық әдеби-мәдени құндылықтарымен VII-VIII ғасырларда үммеийе халифаты билікте тұрған 632-750 жылдары жойылды. Бұл жайында Әбурейhан Мұхаммед ибн Аhмет Бируни ұлы ғалым (973-1048) «Өткен ғасырлардан қалған ескерткіштер» атты кітабында: «Құтейбе (Баhли) харезм жазуын, мәліметін білетін және білетіндерімен дәріс оқып жүретін тұлғаларды біртұтас жойды. Барлық тарихи-ғылыми бағын үзді. Сондықтан тарихи мәліметтердің жойылғаны соншалық бүгінгі күні исламнан бұрынғы дәуірдің шындығын тани алмайсыз», – деп жазды.

Сақ тайпалары туралы алғашқы болып ассириялықтар жазған болса, кейін иран мен грек ғалымдары түрлі мәліметтер берген. Ал сонымен б.з.д. II-III ғасырларға аяқ басқанда сақтар тарих сахнасынан жоғалып кетеді. Бірақ сонда әлемнің саяси сахнасына Ғұн тайпаларының шыққанын көре аламыз. Бұдан шығатын қорытынды иран ғалымдары сақтарды иран текті арий тайпа қатарына жатқызады. Бірақ олар далалық тайпа болғандықтан ешқашан Иран және өзге отырықшы мәдениеттің ықпалында қалған емес. Олар өздерінің далалық дәстүрі, әдет-ғұрпына берік болған. Әрі сақтар тілінің аз-көп пайда болған сөздерін зерттегенде ежелгі иран тілі екен деп қортынды жасайды. Бұл турасында Резаи Бақбәнди атты иран зерттеушісі мынадай көрсеткіш ұсынған (кесте – 1.).

1-кесте

سکایی	فارسی نو	سکایی	فارسی نو	سکایی	فارسی نو
abra	آسمان	āp	آب	arma	دست
arya	آریایی	aspa	اسب	baga	بغ، پروردگار
dānu	رود	gauša	گوش	hazahra	هزار
kuti	سگ	madu	عسل	matuka	ملخ
mṛga	مرغ، پرنده	raupāsa	روباه	sauka	آتش
syāva	سیاه	varka	گرگ	varāza	گراز
xšas	شش	xvar	خوردن	zantu	قبیله
zaranya	زر، زرین	-	-	-	-

Жоғарыдағы кестеде 22 сөз иранның ежелгі тілінен бүгінге жеткен сөздерге тамырлас екенін дәлелдеп баққан. Бұл жайында иранның ежелгі тілін білетін маман қажет. Бірақ ондай маман қазақта жоқ.

Иран әдебиеттерінде сақ немесе олардың айтуынша «сәка» (سکا) десе, екі топқа бөлінеді. Бірі – арий текті, екінші – үнді-арий тобы деп тұжырым жасаған. Ал үнді-арийлары сол б.з.д. сегізінші ғасырдағы соңғы көшпен Иран, Сібірдің оңтүстігіне, Каспий солтүстік пен батысына, Кавказ тауларының аржағына дейінгі территория мен Орталық Азияның солтүстігіне келгендер дейді. Осы екінші болжамға қарағанда бұрынғы түркі елі тұран өлкесіне келгендер түркі тілі мен көшпенділік мәдениетіне әбден сіңісіп кеткен. Одан әрі саяси қуаты төмендеген кезеңде ғұндардың тұран еліне келуімен ассимиляцияға ұшырап толықтай түркіленіп кеткен. Ал бірінші болжамды қабылдар болсақ, сақтар арий ирантекі қауым, бірақ көшпенді болған. Олай десекте сақтардың өмір салтымен сәйкес келмес еді, арий сақтарда Тұран жерінде тұрып, толық түркіленіп кеткен қауым болып шығады.

Иран жұрты сақ (سکا) сөзін «күшті, қуатты» деген мағнасы бар деседі. Ал герк жазбаларында «Скит» (*scythai*) деп атаған. Ал европалықтар оны өзгерген түрімен «сит» (Secolotes) деп атап жүр. Әрі ол сөздің мағнасын «паяла» деп түсіндірген. Сақтар пияланы иғына алып жүретін болған. Ал европалықтар (skuda) Шкуда деп айтып келген. Иран зерттеушілері сақтарды үш топқа бөледі. Олар: 1. Дай сақтар, 2. Массагет, 3. Сәкаhеhуме атауымен белгілі болған. Сондай-ақ сақтардың дай (адай) тайпасы бес жылға жуық Иран елін билеген дейді зерттеулерде.

Сақ тайпасының бір бұтағы болған дай (адай) тайпасы кейінгі 28 жылғы Иран елін билеуінен кейін оларды иранның мад патшасы Һувәхшатра жеңіліске ұшыратқаны айтылады. Мад патшалығы б.з.д. 678-549 жылдар аралығында Геродот шамалап айтқандай Иранның батыс пен орталық аймақтарына билік құрған. Мадтардың төрт патшасы: Диаку, Фәрвәртиш, Һувәхшатра және Иштугу 150 жыл тақ құрған екен. Ал сақ тайпасының тағы бір бұтағы болған масагет көбінесі шөл даланы мекен етіп, анау Қытайға дейінгі шекараны өз билігінде ұстап тұрған. Осы массагет тайпасы Иранның ахеманид патшалығының әйгілі Кир патшасын «Курыш» (کورش) жеңді, Кир сол соғыс майданында қаза тапты. Кир ахеманид патшалықтың негізін қалаушы ретінде 530-556 жылдар аралығында салтанат құрған, өз заманында өзін әлемді билеп тұрған патшасы санайтын. Ахеманид патшалығы б.з.д. 550-330 жылдар аралығында 13 патшасы болған. Олар Мысыр, Ливияға, Үндістаннан Дунайға дейінгі аралықты билеп тұрған. Кейін Ахеманид патшалығының даңқты патшасы Дарий «Дариуш» (داریوش) массагет патшасы Скунха қағанды жеңіп, оны тұтқынға алады деген күмәнді мәлімет айтылады. Алайда оған айғақ ретінде әлгі массагет патшасының суреті Керманша қаласының маңындағы Бисутын тауларында тау беттеріне қашалған бейнелерде сомдалған делінеді. Ахеманид патшалығынан кейін Иранды Ашкан немесе Ашк патшалығы б.з.д. 247 жылынан б.з. 227 жылына дейін бес жүз жылға жуық Иран елінің саяси билік

тізгінін өз қолдарында ұстайды. Ашкан патшасы екінші Фарһад сақ тайпасымен соғысып, шайқас майданында қаза тапты. Бірақ Фарһадтан кейінгі патша екінші Меһрдад сақтарды біржолата жеңіп, бұдан былай Иран еліне шабуыл жасай алмайтындай етіп, оларды Иранның оңтүстігінде Зәрәнг қаласын орталық етіп, өз аттарына сай «Сәкістан» өлкесін оларға тапсырды. Сәкістан кейін «Систан» атымен бүгін Иранның шығысында бір уалаят болып өмір сүріп келеді. Содан бастап Ирандағы сасан патшалығы дәуірінде сақ тайпасының Иранға шабуыл жасады деген бірде бір ақпарат айтылған да жазылған да жоқ. Сасан патшалығы біздің заманымыздың 224-651 жылдар аралығында Иранды билеген ежелгі дәуірдегі соңғы патшалық болды. Өйткені одан кейін Иран ислам халифатынан ойсыра жеңіліп 200 жыл бойы араб халифаты тарапынан биленді. Осылай сақ тайпаларының атымен даңқы мың жылдан аса уақытта мүлдем тілге алынбай да жазылмай тарих жадынан жойылып кеткендей болды. Бірақ олардың өз заманында мұраға қалдырған аса көп мөлшердегі алтын, күміс, қоладан жасаған бұйымдары оларды тарих сахнасына қайта шығарды.

Адамзат негізінде өзінің кім болғанын білгісі келіп, үнемі ізденісте болады. Сондықтан өзінің өткенін білуге бір ілік тапса болғаны оның соңына дейін іздестіріп, түп-тамырына қол жеткізуге тапынады. Соның бірі-сақтардан мұраға қалған жер астындағы кереметтей әшекей бұйымдар. Олардың пайда болуына біріншіден – қазба жұмыстармен айналысып, алтын, күміс және антика бұйымдарын іздеушілер сақтардың мың жылдан кейін өткенінің қазіргі заманға шығуына сеп болды. Екіншіден – сондай бағалы антика бұйымдарға қызығатын саудагерлер сақтардың әлгіндей баға жетпес дүниелерін қоғамдық айналымға салды. Содан европаның өнертанушы зерттеушілері өз елдеріндегі көптеген әшекей бұйымдар сақтардан европаға таралғанын байқап қалды. Соның бірі – «темір түйреуіш», – деп атай аламыз. Сонымен қатар жұмбаққа толы сақ қорғандары олар мекен еткен Иран, Европа, Ресей, Сібір, Орталық Азия тағы басқа өлкелерден табылып жатқандығы сақ тайпаларының қаншама кең көлемде әлем өркениетіне үлес қосқандары көрініс таба берді.

4-сурет – Бехустин тауындағы суреттер

Тағы бір айтарлық нәтиженің бірі – сақ тайпалары европа елдеріне әжептәуір әшекей бұйымдарын таныстырып, оларды қызықтырған, олардың көзін сұлу дүниеге ашып берді. Ал, ғұндар мемлекет құрып, оны орталықтан басқаруды европа елдеріне үйретті деуге болады.

5-сурет

Қорыта айтқанда, ассириялық жазбалар алғашқы болып сақтар туралы жазды. Олардан кейін грек тарихшылары сақтар тарихына ден қойып жазған. Әсіресе Геродот оларға кітап арнап жазған. Сосын Иран мен Ресей жазбалары мен европа ғалымдарының зерттеу жұмыстары аса құнды еңбектер. Ал, қазақ ғалымдары сақтарды зерттеуде көштің соңына ілессе де, Есік, Батыс, Орталық және Шығыс Қазақстанда әлем ғалымдарының назарын өздеріне аудара алатындай үлкен нәтижелерге қол жетізіп жүр. Әсіресе тәуелсіз Ел болғалы этнограф, фольклорист және деректанушы ғалымдардың да араласуымен қазақтың түркілік тарихы жаңаша түрде жазыла бастады. Оған соңғы жылдары жаңадан табылып жатқан жаңа деректер ерекше дәйек ретінде сақтардың түркі екендігі анықталып келеді. Соның бірі – сақ патшасы Атауыс Македониялық Филиппен шайқаста қаза тапқан. Одан қалған металлдан жасалған теңгеде «Ата елі» сөзі жазылып тұр. Бұл жазбаның өзі сақ тайпалары тұтастай түркі елінің аталары болғанын көрсетеді.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Umay Turkesh – Guney «Turklerin Tarihi» 2.Baski, Ankara, 2007, – 648 sayfa
2. Баласағұн Ж. Құтты Білік. аударған: А. Егеубай, Алматы, 1986 ж. жауапты шығарушы: Нимәт Аhмеди. Үш томдық, – 836 б.
3. Геродот. Геродот тарихы. Теhран, 1973, – 46 б.
4. Жәлел Д. Авеста ирандықтардың ежелгі әндері. Теhран «Меруерт» баспасы, 1377 hижри шәмси жылы, – 1206 б.
5. Жеменей И. Парсы және түркі жазба деректердегі қазақ тарихы. Ежелгі және ортағасырлық дәуір. Алматы: ”Сардар” баспа үйі. 2019, – 224 б.
6. Жеменей И. Түрік халықтарының әдебиет тарихы. Алматы, ”Таңбалы” баспасы, 2014, – 200 б.
7. Ираника данешнама.
8. Қашғари М. Түрік сөздігі. аударған: А. Егеубай, Алматы, «Хант» баспа, 1997, – 591 б.
9. Мұхаммед Асан хан Итимад әс-Сәлтәне «درر التيجان فى تاريخ بنى الاشكانيان»,
10. Мұхаммед М.М. Иранның тарих пен мәдениеті. Төрт томдық. – Теhран, ”Тус” баспасы, 1379 hижри шәмси жылы
11. Мүйін М. Фәрhәнг мүйін. Көп томдық. VIII-басылым. – Теhран: “Әмир Кәбир” баспасы, 1371 hижри шәмси жылы. – 650 б.
12. Өтенияз С. Атилла. Алматы, ”Арыс”, 2000, – 216 б.
13. Рези Ә. Иранның мың жылдық тарихы. Төрт томдық. – Теhран. “Иқбал” баспасы, 1381 hижри шәмси жылы. – 520 б.
14. Рене Г. Көшпелілер империясы. парсы тіліне аударған – Әбдол Хүсейін Мейкәде. Теhран: Ғылыми «фәрhанги» баспасы, екінші басылым, 1365, –1016 б.
15. Салғараұлы Қ. Түрік әлемі. Астана ”Елорда”, 2000. – 476 б.

16. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Алматы ”Санат”, 1997, –464 б.
17. Үсейін Шәһиди Мазандерани «фәрһәнг Шаһнама», Tehran “Бәлх” баспасы, 1377 һижри шәмси жылы. – 814 б.
18. Шабани Р. Иран Тарихы. аударған: И. Жеменей, Алматы, ”Зерде” баспасы, 2008. – 288 бет.

Абстракт. В статье предпринимается попытка определить место саков в тюркской истории. Автор, обращаясь к анализу древних ассирийских письмен, трудов греческих историков, а также иранских письменных памятников и исследований более позднего периода, рассматриваются проблемы происхождения саков, их языках и территории их обитания. Кроме того, автор пытается выяснить была ли в исторической науке выявлена связь саков с гуннами.

Abstract. This article attempts to determine the place of the Sakas in the Turkic history. Using the ancient Assyrian writings, works of Greek historians, as well as Iranian written records, and studies of the later period, the authors are trying to determine the origins of Sakas, their language, and the territory of their tribes. In addition, the author is trying to find out whether the connection between the Sakas and the Huns was ever revealed in historical science.

Мухтарова Г.Р.
Республика Казахстан, г. Есик
railovna@mail.ru

ПРОБЛЕМА ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ТРУДАХ К.А. АКИШЕВА

Одной из самых актуальных проблем на протяжении второй половины XX века и начала нынешнего столетия в отечественной исторической науке остается проблема возникновения и развития государственности. Эта проблема нашла также отражение и в трудах известного казахстанского археолога Кималя Акишевича Акишева.

Анализ проблемы государственности в трудах К.А. Акишева представлен в работах А.С. Ганиевой и А.Х. Бикенова, имеющих обзорный характер.

Археолог А.С. Ганиева в своем диссертационном исследовании (подраздел «Вопросы политогенеза (формирование государства у саков и усуней; Казахское ханство)») и статье «К вопросу об истоках государственности в трудах К.А. Акишева» отмечает, что высказанные ученым «положения, позволили проследить развитие раннегосударстенных образований с эпохи племенных союзов до периода сложения казахской государственности» (Ганиева, 2010, с. 19-22; 2014, с. 74). Сложение ранней государственности К.А. Акишев реконструировал на основе археологиеских материалов и письменных источников по усуням (Ганиева, 2010, с. 4). В статье этнографа А.Х. Бикенова «О государственности кочевников в трудах К.А. Акишева» «проведен анализ работ ученого по основным проблемам зароэжения и развития государственности у саков и усуней» (Ганиева, 2010, с. 5).

Настоящая статья, не претендуя на полноту анализа рассматриваемой проблемы, представляет собой попытку дополнить работы предшественников.

Свою концепцию Кималь Акишевич построил на убеждении, что при «изучении социально-экономических отношений в древних обществах могут быть использованы данные двух типов источников: сведения нарративных источников и археологический материал» (Акишев, 2013, с. 79). Археолог «при попытке изучения социальной структуры древних обществ воочию испытывает мертвость археологического материала, предельно глухо передающего отзвуки былых взаимоотношений людей. К тому же этот источник заастую фрагментарен. Трудности очевидны, – подчеркивает Акишев. Но все же метод комплексного исследования двух видов источников письменных и археологических – единственный, – по его мнению, – способ решения вопроса» (Акишев, 2013, с. 80).

Рациональной основой концепции ранней государственности К.А. Акишева являются археологические факты, обнаруженные на обширной территории, включающей долину р. Сыр-Дарья – на юге, Тарбагатайские горы – на востоке, где он выделяет 6 микрорайонов: Алматинский, Иссыкский, Бериктасский, Сырдарья-Таласский, Бесшатырский, Кегенский микрорайоны (Акишев, 2013, с. 48-49). При этом он делает акцент на Семиречье, которое характеризуется им как феноменальное явление в Центральной Азии (Акишев 2013, с. 50).

Ученый указывает на прямую связь между погребальным обрядом и социальной структурой, поскольку «погребальные обряды отражают не только имущественное, а именно социальное положение умерших» (Акишев, 2013, с. 45). Археологические факты (ландшафтная планиграфия, конструкция и погребальный инвентарь) дают ему позможность создать интепретационную модель, отражающую его представление о признаках, свидетельствующих о наличии государственного устройства, его характере.

Раскопки Бесшатырских курганов в 1950- начале 1960-х гг. несмотря на то, что они, в большинстве своем, были разграблены еще в древности, дали основание утверждать, что усыпальницы Бесшатыра представляют собой единый архитектурный комплекс и, «несомненно, был

священным герросом какой-то группы саков-тиграхауда, обитавших в долине р. Или. Местность, где расположены огромные царские курганы Бесшатыра, была священна в теении ряда столетий, сюда приходили на поклонение, приносили многочисленные жертвы, совершали различные культовые обряды, устраивали поминки» (Акишев, Кушаев, 1963, с. 74). «Учитывая ограбленность практически всех погребений, он положил в основу реконструкции размеры и сложность погребальных сооружений. В результате ему удалось выделить погребения трех социальных групп: вождей племен, племенной знати и воинов, прославившихся в походах, рядовых кочевников, «совершивших подвиг и удостоенных в честь этого лежать рядом с «царями» и знатью». Отдельную (т. е. четвертую) группу составили захоронения простых скотоводов» (Васютин, Дашковский, 2009, с. 36). В результате своих исследований Акишев пришел к выводу о том, что кочевые сообщества дóлжно рассматривать как сложные социальные организмы (Акишев, 1959, с. 204-209; Акишев, 1962, с. 61-65; Акишев, Кушаев, 1963).

В концепции К. А. Акишева «важнейшим признаком государства является знаковая система. У саков в роли такой системы, с одной стороны, выступало искусство в виде различных образов звериного стиля. С другой стороны, исследователь считал, что важным признаком развитой социально-политической организации является алфавитная письменность (Васютин, Дашковский, 2009, с. 55-57).

Планиграфия сакских элитных некрополей (центрическая и линейная), их устройство по мнению Акишева отражают не только конструктивные особенности и технологию их сооружения, но также «закодированные в них космологические и иерархические смыслы», которые выступают как манифестация «(символ) существовавшей сословной структуры общества» (Акишев, 2013, с. 60). Указанные археологические ориентиры (символы), как считал Акишев, «содержат кодовую информацию о структуре организации древних социумов. В топографии кургана на могильном поле отражен прижизненный статус погребенного в нем человека. В планиграфии сакрального пространства произведена модель социальной действительности прошлого» (Акишев, 2013, с. 62). К этим выводам ученый пришел еще в ходе исследований Бесшатырских курганов. Изучение погребального обряда и конструкций надмогильных сооружений могильника позволили ученому охарактеризовать их как памятники древней архитетуры, воздвигнутые «для увековечения памяти вождей и возвеличивани славы и могущества племени» (Акишев, Кушаев, 1963, с. 27).

Отсутствие погребального инвентаря на множестве памятников сакского времени с лихвой было восполнено иссыкскими находками. Роскошь одеяния «иссыкского сака», как пишет Акишев, – были предназначены не только чтобы потрясти воображение соплеменников, они отражали социальную принадлежность, «преследовали политико-пропагандистские цели» – возвеличивание личности правителя, «возводили его в ранг солнцеподобного бога» (Акишев, 2013, с. 65). Изучение головного убора иссыкского сака позволило Акишеву обозначить его как «племенной символ веры», предназначенный «для воображения живых, возвеличивала высшего над низшим» (Акишев, 1978). В целом есикские находки позволили ученому прийти к выводу о том, что государство саков имело теократический характер. Свой вывод он основывал на трех традиционных формулах теократии:

1) «владыка народов волею божьей;
2) подобный богу; бог – «медиатор»;
3) властелин четырех сторон света» (Акишев, 2013, с. 67).

Основываясь на положении о естественности ассоциации социокосма (государство, союз племен) и макрокосма в мифологическом сознании древних, Акишев утверждает, что правитель в сакскую эпоху «провозглашался центром мира и образом народа, а его корона, соответственно, обладала функцией этнического индикатора, как тамга, герб, эмблема. Соответственно развитию государственного аппарата развивалась иерархия инвеститурных символов – различных частиц той божественной сущности, которой была главная корона царя» (Акишев, 2013, с. 67-68).

Опираясь на достаточно тщательное изучение археологических материалов Семиречья, аргументацию коллег-археологов (чешского ученого М. Стингла, российских ученых: С.А. Арутюнова, И.И. Крупник, М.А. Членова и др.) Акишев создает социологическую реконструкцию, носящую, по его признанию, единственно возможный для изучения общественного строя у саков, интерпретационный характер (Акишев, 2013, с. 53). «Правомерность подобной интерпретационной оценки сакских курганов, – подчеркивает исследователь, – подтверждается находками при раскопке (царских) больших материальных ценностей в погребальных камерах, богатсвом одеяния и оружия, как это имело место в Иссыкском кургане, в других (рядовых) – отсутствием таковых... Грандиозность курганных насыпей – это также инсигнии власти, утверждающие былое величие в обществе» (Акишев, 2013, с. 56). Более ранние раскопки Бесшатырских усыпальниц стали основанием для заключения о том, что размер насыпей «зависел от степени знатности погребенного, от его заслуг перед обществом, от воинской доблести, от численности и богатства племени» (Акишев, Кушаев, 1963, с. 86). Большие курганы (насыпь диаметром 105-50 м, высота 17-8 м) – это могилы сакских «царей», «племенных вождей – военачальников, средние (насыпь диаметром 45-30 м, высотав 6-5 м) – «знатных и прославленных воинов», а малые (диаметр насыпи 18-6 м, высота 2-1 м) – «храбрых рядовых воинов» (Акишев, Кушаев, 1963, с. 86). Значимость исследований ученого в 1957-1962 гг. погребений Бесшатырского могильника «легли в основу реконструкции К.А. Акишевым стратификации сакского общества» и внесли весомый вклад в развитие представлений о социальной организации ранних кочевников Казахстана, которые были высоко оценены зарубежными учеными (Васютин, Дашковский, 2009, с. 140-141).

Помимо интерпретации ученый использовал экспериментальный метод, который нашел выражение в таблице II (Акишев, 2013, с. 59). Подсчет затрат на сооружение курганов, показывает статусный и элитный характер «царских» усыпальниц. Даже приблизительные подсчеты в ходе экспериментальных расчетов только на примере Большого Бесшатырского кургана привели исследователей к заключению о том, что на его сооружение было потрачено свыше 20 тысяч человеко-дней (Акишев, 2013, с. 58).

Исследования сакских древностей позволяют Акишеву прийти к выводу о том, что в «среде семиреченских саков-скотоводов (VII-IV вв. до н.э.) социальная дифференциация произошла раньше, чем у саков-земледельцев Приаралья и Сыр-Дарьи» (Акишев, Кушаев, 1963, с. 85).

Заключительным и весомым аргументом К.А. Акишева в пользу тезиса о государственности у саков стала находка серебряного блюда с надписью: «Процессы возникновения государства и появления письма взаимосвязаны, – подчеркивает ученый, – Вероятно, письменность появляется на ранних этапах сложения государственного управления. Письмо было одним из важных инструментов в руках государства для регулирования взаимоотношений государства и граждан, чиновников и подчиненных, для определения прав и обязанностей граждан, ответственности их перед правителями и обществом, для учета государственных доходов и расходов, для регулирования внешних межгосударственных связей и отношений. Поэтому существование алфавитного письма может указывать на зарождение государства» (Акишев 1978, с. 54).

Начало формирования государственности на территории Казахстана К. Акишев соотносит с «У-сунь» – гегемоном в Семиречье на рубеже и в первые века н. э. (Акишев, 2013, с. 168). При этом, ученый подчеркивает, что «процесс сложения классовых отношений и государственного образования, начался уже в сакском обществе, затем активно продолжился после установления политического господства в регионе племенем «У-сунь».

Акишев выделяет два фактора, которые имели решающее значение в развитии классов и государственности у семиреченских усуней:

– внутренний фактор – экономическое развитие Семиречья;

– внешний фактор – высокие темпы развития империи Хань.

Он подчеркивает, что опережающее развитие Семиречья в отличие от др. регионов Казахстана объяснялось тем, что ее территория находилась «в сфере влияния великодержавной политики Ханьской империи» (Акишев, 2013, с. 80).

В начале VII в. Семиречье, по определению Акишева, становится одной из основных территорий Западно-Тюркского Каганата, хотя он определяет «тюркское» владычество в этом регионе как номинальное, в то время как в Юго-Восточном Казахстане в этот время продолжает развиваться государство Усунь (Акишев, 2013, с. 169).

Ученый, опираясь на тезис К. Маркса и Ф. Энгельса, указывает на то, что к зарождению государственных образований в кочевых обществах приводили:

– быстрое накопление богатств (скот и предметы роскоши), сосредотачиваемых в руках отдельных индивидов в результате легкой отчуждаемости основного богатства и скота,

– социальное расслоение (Акишев, 2013, с. 80).

По оценке ученых, «утвердившаяся в работах значительной части номадологов идея существования у кочевников раннеклассового («раннегосударственного») общества (...) была призвана разрешить теоретические противоречия, возникшие в предыдущие десятилетия, связанные с тем, что кочевые социумы плохо вписывались в формационные модели. Привлекательность теории раннеклассового общества состояла в том, что для того времени она наилучшим способом выражала представления значительной части исследователей об особенностях социогенеза у номадов и вписывалась в популярные в 1970-1980-х гг. концепции переходных (от доклассовых к классовым) обществ» (Васютин, Дашковский, 2009, с. 84).

Обращаясь, учитывая особое отношение к формационной теории в советской науке, к классикам маркизма Акишев в то же время подчеркивает, что «изучение кочевых государств через призму признаков классических государств (Афины, Рим, Китай) имеет свои отрицательные стороны» (Акишев, 2013, с. 80). Непродуктивность этого метода очевидна, поскольку «исследовались реликтовые патриархально-родовые органы и на этой основе делались выводы о позднем возникновении, примитивности и отсталости государства кочевых народов» (Акишев, 2013, с. 80).

Действительно «формационный подход оставался довлеющим над теоретическими обобщениями ученых, которые во многом определялись позицией того или иного автора в отношении вопроса о доклассовом или классовом характере кочевых обществ. Практические же разработки проблем социального ранжирования кочевников на основе изучения могильников номадов в этот период преимущественно опирались на исследования археологических материалов» (Васютин, Дашковский, 2009, с. 39-40).

Считая ошибочными, Акишев подвергает критике ряд историко-археологических работ (История Казахской ССР 1957, 1977 гг.), их выводы касательно социальной и политической истории Казахстана. В ходе критического анализа он прибегает к рассмотрению, порождающих эти ошибки причин. Первая из них:

– Тенденциозный подход, который априори допускает отсталость кочевого общества, а значит и его базисных надстроек (Акишев, 2013, с. 82);

Ученый выражает несогласие с Л.Н. Гумилевым, который определил первым государством, возникшим на территории Казахстана Западно-тюркский каганат (конец VI в.) – государство раннефеодального типа (Акишев, 2013, с. 83). По этому поводу К. Акишев пишет: «Никакими особенностями исторического развития древнего Казахстана, спецификой кочевого скотоводства нельзя объяснить причину столь медленного, длительностью пять-шесть веков возникновения государства после зарождения классовых отношений еще на рубеже нашей эры» (Акишев, 2013, с. 84).

Акишев отмечал неравномерность государствообразующих процессов у тюркоязычных народов, который распространился на обширные степные пространства Центрального, Северного и Западного Казахстана только после падения Караханидов. Процесс возникновения и развития государства тюркоязычных племен охватывает племена Кимакского каганата, усту-

пившие позднее кыпчакским племенам (Акишев, 2013, с. 169). «Кыпчакское государство (XI – начало XIII вв.) объединяло огромную территорию от Иртыша до Эдиля» (Акишев, 2013, с. 169). Оно распалось под ударами орд Чингисхана и вновь возродилось. В «процессе консолидации тюркоязычных племен кыпчакам было суждено второй раз появиться на исторической арене как одним из основателей государства Абул-хайр-хана, называемого в источниках государством кочевых узбеков» (Акишев, 2013, с. 169-170).

Вторая причина, порождена, по мнению Акишева:

– Упрощенно-схематическим пониманием всего исторического процесса развития экономики, общественных отношений и культуры на территории Казахстана в древний и средневековый периоды.

«При исследовании этих вопросов, – отмечает он, – не учитываются различия природно-климатических условий этой огромной страны» (Акишев, 2013, с. 84).

В теории социогенеза кочевников К.А. Акишев опирается на влияние окружающей среды и и хозяйственно-культурную типологию (Акишев, 1973, с. 31-46). Основой политического доминирования кочевых племен и народов на степных просторах Евразии, по мнению Акишева, было кочевое скотоводство, прогрессивное в древности, переход к которому ученый относил к XI-IX вв. до н.э. Ярким свидетельством этого перехода является, по его мнению, Бегазы-Дандыбаевская культура, сформировавшаяся в финальной стадии эпохи бронзы, а ее носители характеризуются им как кочевые андроновские племена. По этому случаю он пишет: «Кочевое скотоводство в экологической ситуации региона было резко прогрессивной формой жизнеобеспечения и культурогенеза. Погребальные памятники (Дандыбай, Бегазы, Сангру и др.) по многим параметрам превосходят предшествующую антроновскую, а по отдельным – даже скифо-сакскую культуру» (Акишев, 2013, с. 165).

При этом, как отмечал археолог, природно-климатические условия и особенности ландшафта стали основанием для формирования трех субрегионов с различными хозяйственно-культурными типами на территории Казахстана:

– развитое поливное земледелие (Южный Казахстан),

– экстенсивное скотоводство (Западный и Центральный Казахстан),

– яйлажное скотоводство и богарное земледелие в хозяйстве и полукочевничество и полуоседлость в образе жизни (Восточный, Юго-Восточный Казахстан).

В результате на территории нашей страны уже в древности отмечается различие, как в культуре, так и в образе жизни, но при этом, как верно подмечает К.А. Акишев, указанные особенности не помешали складыванию, колоссальной по своим пространственным масштабам, единой историко-культурной общности скотоводческих народов. Эта общность возникла благодаря сосуществованию цивилизаций «совершенно разного характера и этнического состава» и несмотря на их разнородность «они составили, – как утверждает К.Акишев, – грандиозный сбалансированный организм» (Акишев, 2013, с. 167).

Блестящая эрудиция, многолетние исследования памятников бронзы (его кандидатская диссертация «Эпоха бронзы Центрального Казахстана», 1953 г.), раннего железного века, средневековой культуры, а также знание традиционной культуры казахов стали основой для фундаментальных выводов о сходстве культуры народов степного пояса Евразии в диахронном измерении. Не случайно, Акишев подчеркивает: «У поздних кочевников (казахи, киргизы, туркмены и др.) в XVII-XIX вв. некоторые стороны общественной и культурной жизни и военной организации по уровню развития вполне могут быть сравнимы даже с ранними кочевниками Евразии» (Акишев, 2013, с. 163). К таким же выводам пришел в свое время и С.И. Руденко, изучая быт и культуру казахов-адаевцев на Мангышлаке.

В современной археологической науке ученые совершенно справедливо относят К.А. Акишева к плеяде талантливых советских исследователей, внесших «значительный вклад в разработку методик палеосоциологических изысканий и социальные реконструкции на основе археологических данных..., в развитие интерпретивных возможностей археологии» (Васютин,

Дашковский, 2009, с. 59-60). В своих исследованиях 1970-1980-х гг. ученый отстаивал идею о существования у кочевников раннеклассового («раннегосударственного») общества (Акишев, 1978, с. 60; Акишев, 1986, с. 25-26). Как утверждают ученые «К.А. Акишев, по существу, первым создал на основе археологических источников социальную типологию кочевнических погребений, включавшую четыре ступени. Главным ее достоинством была попытка вычленить отдельные слои в составе привилегированного населения, что не делалось в то время даже на материалах наиболее изученной причерноморской Скифии (Васютин, Дашковский, 2009, с. 141). Не случайно ученые отмечают, что К. А. Акишев наряду с другими исследователями внес «важный вклад в конкретизацию представлений о социальной структуре ранних кочевников Казахстана и Средней Азии» (Васютин, Дашковский, 2009, 39-40).

Таким образом, концепция государственности, сформулированная К.А. Акишевым, аргументированно доказанная им на анализе сакских древностей, демонстрирует наличие признаков государственности в древнее время – эпоху саков. Первым государственным образованием, возникшим на территории Казахстана, по его мнению, является государстве У-сунь. В целом ученый относит к кочевым государственным образованиям империи и государства хунну, усуней, кангюй, каганаты тюргешей, карлуков и тюрков, Казахское ханство (Акишев, 2013, с. 80-81). Он выделяет развитую форму государства, характерную для тюрков, кыпчаков, кочевых узбеков, казахов, монгол (Акишев, 2013, с. 81).

Концептуальные основы проблемы государственности, разработанные в свое время К.А. Акишевым, позднее были использованы А.И. Мартыновым, который сформулировал идею о возникновении в скифское время степной цивилизации Евразии с несколькими раннегосударственными очагами (Мартынов, 1980, с. 11-20; 1986, с. 28-33; 1988, с. 23-28; 1989, с. 284-291; 1989а, с. 5-12; 2000, с. 80-84), легли, в том числе, в основу концепции Н.Н. Крадина о кочевых империях как суперсложных вождествах, возникавших «исключительно для разрешения внешних задач: получения земледельческо-ремесленной продукции посредством внешнеэксплуататорской деятельности и / или противостояния давлению со стороны земледельеских цивилизаций» (Крадин, 2007, с. 117).

Список использованных источников и литературы:

1. Акишев К.А. Древние и средневековые государства на территории Казахстана (Этюды исследования). – Алматы, 2013. – 192 с.
2. Акишев К.А. К проблеме происхождения номадизма в аридной зоне древнего Казахстана // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата, 1973. С. 31–46.
3. Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. – М.: «Искусство», 1978. – 131 с.
4. Акишев К.А. Саки Семиречья (По материалам Илийской экспедиции 1956 и 1957 гг.) // ТИИАЭ АН КазССР. Археология. Алма-Ата, 1959. Т. VII. С. 204-209.
5. Акишев К.А. Шестой Бесшатырский курган // Древние культуры юга СССР (КСИИМК. Вып. 91). М., 1962. С. 61-65.
6. Акишев К.А. Экономика и общественный строй Южного Казахстана и Северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н.э. – V в. н.э.): Науч. докл., представленный в качестве дис. ... докт. ист. наук. М., 1986. 49 с.
7. Акишев К.А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1963. – 320 с.
8. Ганиева А.С. Вклад К. А. Акишева в археологию Казахстана и Евразии: автореферат дис. канд. истор. наук. – Алматы, 2010. – 30 с.
9. Ганиева А.С. К вопросу об истоках государственности в трудах К. А. Акишева // Диалог культур Евразии в археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева. – Астана, 2014: Издательство «Сарыарка». – С. 68-75
10. Васютин, С.А., Дашковский П.К. Социально-политическая организация кочевников Центральной Азии поздней древности и раннего средневековья (отечественная историография и современные исследования): монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2009. – 400 с.
11. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 416 с.
12. Мартынов А.И. Скифо-сибирское единство как историческое явление // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Кемерово, 1980. С. 11-20.
13. Мартынов А.И. О древней государственности у народов Южной Сибири (к постановке проблемы) // Проблемы этногенеза и этнической истории аборигенов Сибири. Кемерово, 1986. С. 28-33.

14. Мартынов А.И. О развитии государственности у древних народов Сибири // Известия СО АН СССР. Сер.: История, филология, философия. Новосибирск, 1988. Вып. 1, N 3. С. 23-28.
15. Мартынов А. И. О степной скотоводческой цивилизации I тыс. до н.э. // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, 1989. С. 284-291.
16. Мартынов А. И. Скифо-сибирский мир – степная скотоводческая цивилизация – V-II вв. до н.э. // Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения): Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. Кемерово, 1989а. Ч. I. С. 5-12.
17. Мартынов А. И. Два этапа развития степной скотоводческой цивилизации // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии: Мат. междунар. конф. Т. I: Археология. Этнология. Улан-Удэ, 2000. С. 80-84.

Түйіндеме. Мақалада қазақстандық ғалым археолог А.К. Ақышевтың еңбектерінде ерте кезеңнен (сақ, үйсін) кейінгі ортағасырлық кезеңге (Қазақ хандығы) дейінгі мемлекеттіліктің өзіндік теориялық моделін құрудағы тұжырымдары қарастырылады. Қазақстан теорриториясындағы социогенез, политогенез деңгейі, мемлекеттіліктің белгілері және оның сипаты туралы ойтүйіндері әлемдік археологиялық ғылымы үшін маңызды теориялық тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Abstract. This article is an attempt to analyze the problem of statehood in the works of the well-known Kazakh scientist-archeologist K.A. Akishev. Many years of practical experience in archaeological research allowed K.A. Akishev to create his own theoretical model of the early statehood formation from antiquity (Saka, Wusun) to late Middle Ages (Kazakh Khanate). This theoretical understanding led the scientist to a number of conclusions about the level of sociogenesis, political genesis, and state features on the territory of Kazakhstan, which were significant for the world archaeological science.

Hermann L.
Бельгия, г. Арлон
lhermann2@hotmail.com

SAKA ANIMAL STYLE PETROGLYPHS FROM SAIMALUU-TASH (JALAL-ABAD PROVINCE) IN KYRGYZSTAN

Introduction. Early Iron Age petroglyphs in the Saka Animal (or Siberian) style are quite rare in Kyrgyzstan. Few of them are known on the northern shore of the Issyk-Kul Lake (Hermann, 2010, p.17ff) or in the Kenkol Valley (Hermann, 2020). However, in the province of Talas in Northwestern Kyrgyzstan, there is an important site in Zhaltyrak-Tash in the Ur-Maral region with many Early Iron Age drawings in Siberian style (Tashbaeva & Francfort, 2005; Miklashevitsh, 2012). This site is located 180 km northwest of Saimaluu-Tash.

Saimaluu-Tash, sometimes spelled Saimaly-Tash, is probably the most important site in Kyrgyzstan and one of the most important in Central Asia. It is located at the Fergana Mountain ridge between 2,900 and 3,400 m a.s.l. in the Jalal-Abad province, ca 30 km southwest of the city of Kazarman. The site is actually divided in two parts separated by a ridge at a high of 3,400 m. Both parts offer a different topography: the main part with the higher number of engravings is called Saimaluu-Tash 1. This part is constituted by many moraines and by three lakes. The petroglyphs are located between 2,900 and 3,400 m. The second part is called Saimaluu-Tash 2. It is located at the east of Saimaluu-Tash 1 and has one lake. This area is smaller and flatter with petroglyphs between 3,200 and 3,400 m a.s.l. The total amount of engraved rocks is not yet known, even if nearly 10,000 rocks with drawings would have been documented (Tashbaeva et al., 2001, p.21). Between 2015 and 2017, I tried to survey and to fully document Saimaluu-Tash 2 and came to a result of ca 1,500 engraved rocks.

Iron Age petroglyphs in Saimaluu-Tash. Due to the huge number of petroglyphs in Saimaluu-Tash 1, a first statistical analysis is not yet finished. However, a first analysis of the engravings in Saimaluu-Tash 2 attributes to the Iron Age circa 25 % of the petroglyphs, most of them from the Late Iron Age. Among these rock carvings, there are many caprids (ca 75 %) (fig.1), sometimes in hunting scenes (figs. 2 A & B), but also some canids (ca 13 %), horses (2 %), or deer (1 %). Furthermore, there are a few depictions of camels, felids, bears and of wild boar (fig.3). It should also be noted that a couple of panels shows cultic scenes, such as two worshippers in front of a probable deer (fig. 2 C) or two (or three) dancing anthropomorphs with a camel (fig. 4). A rare subject is also a goat turning its head (fig.2D; another one was published by Sulaimanova et al., 2016, p.148).

Some of the Iron Age petroglyphs are attributed to the Early Iron Age and were already published (Martynov et al., 1992, fig.114ff; Tashbaeva et al., 2001, figs.71, 81 and 91, but also pictures 6 and 7; Sulaimanova et al., 2016, p.112ff), some of them in Saka Siberian style (as defined by Sher, 1992). The purpose of this paper is to analyse this style in the context of Saimaluu-Tash and to present new material for further analysis.

Siberian style in Saimaluu-Tash. The Saka Animal style presents different variants, as already analysed in the context of the Kenkol Valley in the province of Talas (Hermann, 2020). These different variants can also be found in Saimaluu-Tash, but for this paper we would like to focus our analyse only on the type with a “shaped body” and to make an inventory of the petroglyphs done in this type.

Some drawings have a “shaped body”, meaning that the body is only defined by a line, but not pecked inside the shape. The whole features of the animals show a strong stylisation; the body is characterised by curves, sometimes also inside the shape (fig.5). Furthermore, the zoomorphs have two legs, each of them depicted either by two open lines (fig.8A), which are sometimes joining and making the shape of the letter W (fig.8C) or of two V joined by a line (fig.9 C). Their paws are never depicted. Most of the animals have the shape of a round eye.

In Saimaluu-Tash 1, there are in this style 13 caprids (figs.2B, 6, 7, 8B & 8E; the others were published by Martynov et al., 1992, fig.123; Tashbaeva et al., 2001, fig. 91; Sulaimanova et al., 2016, p.186-187), two horses (figs.7C & 8D), one deer (fig.8A) and most probably two bulls (fig. 8C), but also one anthropomorph in a hunting scene (fig.2B). One caprid was executed in a mixed style (fig.8B): it partly has a shaped and a full-pecked body, combining two of the variants of the Saka Siberian style as defined for the Kenkol Valley (Hermann, 2020, p.62-63). This caprid is on a panel with a bear depicted with a full-pecked body, showing that these variants of the Saka Siberian style were (at least partially) chronologically simultaneous. However, in this case, the question remains to know why a variant of the Animal style was chosen instead of another one.

In Saimaluu-Tash 2, 14 caprids (figs.5, 9, 10B, 11B-C & 12; two others were published by Sulaimanova et al., 2016, p.186-187), four horses (figs.10C-D & 12), two eagles (fig.10A, the second one was published by Sulaimanova et al., 2016, p.208) and probably one canid (fig.10E) are in this style.

Furthermore, one petroglyph shows a composite animal: its body and head are typical for a horse, but it also has goat's horns (fig.11A). Such horned horses' petroglyphs are already known during the Bronze Age in Tamgaly, but especially during the Early Iron Age in Siberia and in Mongolia (Francfort et al., 1995, p.185ff). Skeletons of horses with goat's horns were also found in tombs in Bashadar, Tuekta and Pazyryk (Francfort et al., 1995, p.193-194) and small sculptures of horned horses were found in many kurgans from the Pazyryk culture, for example in Ulandryk and Katanda (Francfort et al., 1995, p.194-195), but also in the Issyk (Esik) kurgan (Francfort et al., 1995, p.196). Even if the horned horse thematic appears during the Late Bronze Age, it seems typical of the Pazyryk culture.

The same kind of eagles that the one of fig.10A is also known in Eshkiolmes (Baipakov et al., 2005, p.182) or in Akterek in Kazakhstan (Hermann & Zheleznyakov, 2016, p.19), but also as decorations found in kurgans, for example in Taldy-2 in Kazakhstan (on view in the National Museum in Nur-Sultan). The kurgans of Taldy-2 are dated back to the Tasmola culture (Beisenov, 2014, p.201). However, the second eagle depicted in Saimaluu-Tash (Sulaimanova et al., 2016, p.208) shows slight differences with the other one: it has two legs, no round eye and has a simplified shape presenting less curves, seeming to be later executed than the other.

Altogether, 41 petroglyphs on 19 panels correspond to this variant of the Saka Siberian style from the Early Iron Age in Saimaluu-Tash. 19 engravings on 17 panels were found in Saimaluu-Tash 1 and 22 rock carvings on 15 panels are in Saimaluu-Tash 2. In comparison with the amount of rock carvings at both sites, this style is overrepresented in Saimaluu-Tash 2 or underrepresented in Saimaluu-Tash 1. Could it be an evidence for a privileged use of Saimaluu-Tash 2 during the Early Iron Age? We also observe that these drawings are mainly alone on their panels in Saimaluu-Tash 1 while two or three of them are on the same panel in Saimaluu-Tash 2.

However, the relevance of this stylistic variant should be open to debate. Even if it is doubtless that all these petroglyphs are from the Iron Age and that they correspond to some criteria of the Saka Animal style, we should put into question the relevance of defining a stylistic variant by the difference between a "shaped body" and a "fully-pecked body". Some of the engravings of our inventory sometimes show strong differences: one horse is very naturalistic (fig.10D) compared to the extreme stylisation of the other animals, even if its legs are depicted by two open lines with an absence of paws. The same can be said about the "horned horse" (fig.11A) which in addition has naturalistic legs with paws. How to understand that some goats have curves inside their body (figs.5 & 10B) while the other animals' bodies are empty? And in this case how to classify the goat with lines instead of curves rhythming its body (fig.11B), even if its legs are more or less constituted by four lines making two V with the absence of paws? And what about some animals (the goats of figs.7B and 9B, the goat and the horse of fig.12) whose legs do not correspond at all to our defined criteria? Interesting is to compare the goats of figs.9B and 9C: these three goats simultaneously show some similitudes and strong differences although they are on the same panel. They have a strong stylised "shaped body" constituted by curves, but one goat has only two lines as legs while both others have the features of

the two V joined by a line. Were these goats depicted at the same moment or could we suggest that the goat of fig.9B is a later copy of the other goats? We think that this group of petroglyphs defined by a "shaped body" is relevant. We explain the differences between some of the engravings both by the personal touch of each artist and by a chronological evolution of the style. This last remark seems to be confirmed by the depictions of eagles, probably one from the Tasmola culture and the second one executed later in a simpler version.

About the orientation of the rocks:

The rocks with Saka Animal style with a "shaped body" present a large variation of orientations: two rocks are facing north, three to the south, four to the west, three to the east, six are on a flat stone and four others on a flat stone lightly facing east. The positioning of the other rocks is no more relevant because they moved with the glacier. Even if the amount of data is small, it seems that flat rocks, and the east and west orientations were favoured.

About the dimensions of the engravings. The dimensions of these depicted animals vary from 6x7 cm for the smallest caprid (fig.9D) to 18x39 cm for the biggest goat (fig.6) and to 27x43 cm for a deer (fig.8A). However, we can distinct three groups of depictions by their dimensions:

– the first one corresponds to nine engravings which are ca 9x12 cm width.

– the second one includes eleven drawings with dimensions of ca 11x17 cm.

– the third group is constituted by seven drawings which are ca 16x27 cm width.

Conclusions. The Siberian style in Saimaluu-Tash is very rare regarding the large number of petroglyphs. Furthermore, these drawings are more concentrated in Saimaluu-Tash 2 than in Saimaluu-Tash 1 although the density of petroglyphs is much more important in the second site.

The depicted animals are mainly caprids, even if there are also some horses, probably two bulls, a deer and two eagles, as well as one anthropomorph. In Zhaltyrak-Tash, there are also some engravings of camels and predators (snow leopards or other felines) in this style. Interesting in Saimaluu-Tash 2 is the presence of an eagle typical of the Tasmola culture and of a horse with goat's horns. Horned horses seem to be typical of the Pazyryk culture, even if they appeared in the Late Bronze Age. The style of this composite animal is more naturalistic than the other petroglyphs presented in this paper, which show a strong stylisation. For this reason, we suggest that the stylistic variant analysed here corresponds to a later diffusion and to a local adaptation of the Tasmola and Pazyryk cultures in Kyrgyzstan. However, we notice that this style is quite rare regarding the numerous petroglyphs from the Iron Age in Saimaluu-Tash in particular, and in Kyrgyzstan in general, contrarily to the site of Zhaltyrak-Tash in the province of Talas.

Aknowledgment. I am very grateful to Boris Zheleznyakov for his help for this paper, but also for the field prospections in Kazakhstan and for his hospitality. Furthermore, I would like to thank Alexei Rogozhinskii for his fruitful comments by the determination of some petroglyphs.

Reference list:

1. Amanbaeva B., Suleymanova A. & Zholdoshov Tch. M. Rock art in Kyrgyzstan // Rock art in Central Asia. Clottes J. (ed.). 2011. p.43-71.
2. Baipakov K.M., Maryashev A.N., Potapov S.A. & Goryatshev A.A. Petroglify v gorakh Eshkiolmes, Almaty, 2005. 228 p.
3. Beisenov A.Z. Architectural characteristics of the Sak barrows from Central Kazakhstan // Science Direct, Social and behavioral science. 2014, 122, p.199-203.
4. Francfort H.-P, Soleilhavoup F., Bozellec J.P., Vidal P., D'errico F., Sacchi D., Samashev Z. & Rogozhinskij A. Les ssykuentl de Tamgaly // In Bulletin of the Asia Institute, New Series, 1995. 9, p.167-207.
5. Gaponenko V.M. Naskalnie izobrazheniya Talasskoï doliny // Arkheologitsheskie pamyatniki Talasskoï doliny. Frunze, 1963. p.101-110.
6. Hermann L. Les ssykuentl de Tcholpon-Ata au Kirghizstan. Paris: BOD, 2010. 74 p.
7. Hermann L., – Early Iron Age petroglyphs from the Kenkol valley (province of Talas) in Kyrgyzstan // Materialy mezhdunarodnoi nautshno-praktitsheskoi onlain-konferentsii "I Issykskie Tshteniya: Zolotoi Tshelovek I ssyku arkheologii kotshevnikov stepnogo poyasa Evrazii". Mukhtarova G.R. (ed.). Esik, 2020. p.61-65.
8. Hermann L. & Zheleznyakov B. Le site d'art rupestre d'Akterek au Kazakhstan (oblys d'Almaty) // Inora, 2016. 76, p.14-21.

9. Martynov A.I., Maryashev A.N., Abetekov A.K. Naskalnye izobrazheniya Saimaly-Tasha, Alma-Ata, 1992. 112 p.
10. Miklashevitsh E.A., Tekhnika gravirovki v naskalnom iskusstve skifskogo vremenii // Izobrazitelnye I tekhnologitsheskie traditsii v iskusstve Severnoї I Tsentralsnoї Azii, 9, Kemerovo, 2012. – p.157-202.
11. Sher J.A. A propos des origines du «style animalier» // Arts asiatiques, 1992. 47, p.5-18.
12. Sulaimanova A. T., Zholdoshov Tsh. M., Duishanalieva A. T. Arkheologitsheskii landshaft Saimaluu-Tash, Bishkek, 2016. 304 p.
13. Tashbaeva K.-I. & Francfort H.-P. Studies of the Jaltyrak-Tash Petroglyphs // Bulletin of the International Institute for Central Asian Research. Samarkand, Bishkek, 2005. p.14-19.
14. Tashbaeva K., Khuzhanazarov M., Ranov V. & Samashev Z. Petroglyphs of Central Asia, Bishkek, 2001. 224 p.

Абстракт. Цель настоящей публикации – представить и проанализировать новые материалы по изображениям среди петроглифов Саймалуу-Таша, относящиеся к раннему железному веку, и в частности, петроглифы, выполненные в сакском зверином стиле. Была составлена опись 41 петроглифов в этом стиле с так называемым «фигурным телом». 19 гравюр находятся в Саймалуу-Таше 1 и 22 в Саймалуу-Таше 2. В целом на этих скалах идентифицируются изображения: двадцати семи козлов (архаров), шести лошадям, одной лошади с козьими рогами, двух орлов, одного оленя и, вероятно, двух быков и одной собаке, и тоже одно антропоморфного изображения. Мы наблюдаем, что по сравнению с общим количеством петроглифов на обоих памятников, этот своеобразный сакский звериный стиль относительно широко представлен в Саймалуу-Таш 2 (и слабо представлен в Саймалуу-Таш 1). Однако заметим, что этот стиль довольно редко представлен среди многочисленных петроглифов раннего железного века в Саймалуу-Таше и, в частности, в Кыргызстане в целом, за заметным исключением известного Жалтырак-Таша в Талаской области.

Түйіндеме. Мақаланың мақсаты – ерте темір дәуіріне жататын Саймалуу-Таш петроглифтері, атап айтқанда сақ аң стилінде жасалған петроглифтер арасындағы суреттерге негізделген жаңа материалдарды ұсыну және талдау. Мұндай стильде «фигуралы дене» деп аталатын 41 петроглифтен тұратын тізім жасалды. Саймалуу-Таш 1-де 19 гравюра және Саймалуу-Таш 2-де 22 ою бар. Жартастардағы бейнелерден жалпы жиырма жеті ешкі (арқар), алты жылқы, ешкі мүйізді бір жылқы, екі бүркіт, бір бұғы және, екі бұқа мен бір ит, сонымен қатар бір антропоморфты бейнелер анықталды. Екі нысандағы петроглифтерді жалпы санымен салыстырғанда мұндай стиль сақтардағы ерекше жануар Саймалуу-Таш 2-де салыстырмалы түрде қарағанда (ал Саймалуу-Таш 1-де нашар) көрсетілгенін байқаймыз. Алайда, мұндай стиль ерте темір дәуіріндегі Саймалуу-Таштағы петроглифтерде, атап айтқанда Талас өңіріндегі әйгілі Жалтырақ-Ташты қоспағанда, жалпы Қырғызстанда өте сирек кездесетінін байқаймыз.

ILLUSTRATIONS

Figure 1 – Caprid, Saimaluu-Tash 1,11x12 cm.

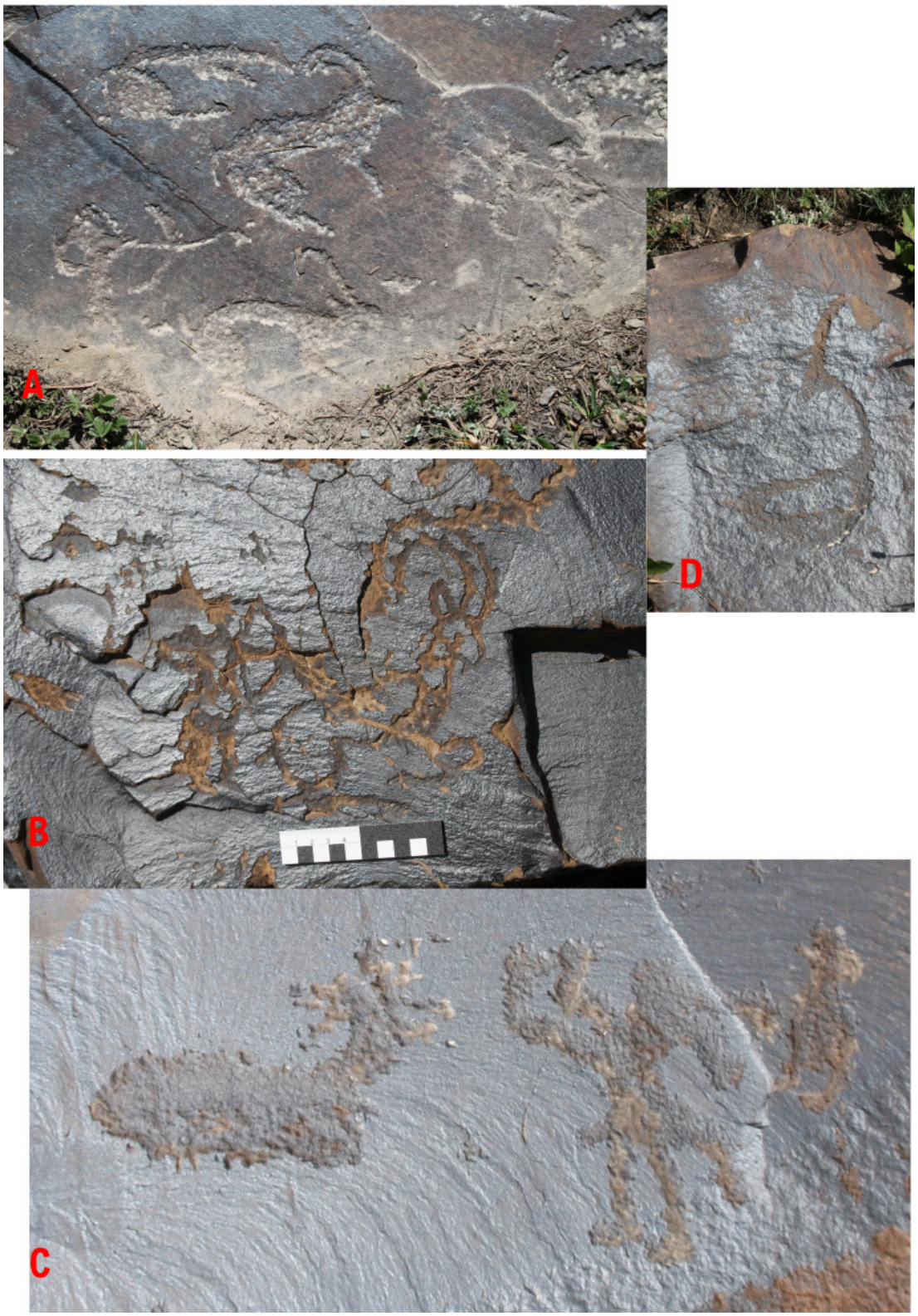

Figure 2 – A. Hunting scene (detail), Saimaluu-Tash 2; B. Hunting scene (detail), Saimaluu-Tash 1, 21x18 cm; C. Cultic scene, Saimaluu-Tash 1, 15x43 cm; D. Goat turning its head, Saimaluu-Tash 2, 14x23 cm.

Figure 3 – Wild boar, Saimaluu-Tash 2,18x12 cm.

Figure 4 – Dancing anthropomorphs with a camel, Saimaluu-Tash 1,30x24 cm.

Figure 5 – Two caprids, Saimaluu-Tash 2, 11x13 cm and 15x11 cm.

Figure 6 – Caprid, Saimaluu-Tash 1, 39x18 cm.

Figure 7 – Caprids and horse I, Saimaluu-Tash 1; A. 13x18 cm; B. 17x9 cm; C. 10x9 cm; D.17x16 cm; E. panel: 60x64 cm.

Figure 8 – Saimaluu-Tash 1; A. Deer, 27x43 cm; B. Goat (12x14 cm) and bear (12x7 cm);
C. two bulls (?), left: 21x14 cm; right: 28x23 cm; D. Horse (27x16 cm) and deer; E. Caprid, 22x17 cm.

Figure 9 – Caprids, Saimaluu-Tash 2; A. 18x25 cm; B. 9x12 cm; C. 12x9 cm and 15x11 cm, same panel than fig.9B; D. 6x7 cm.

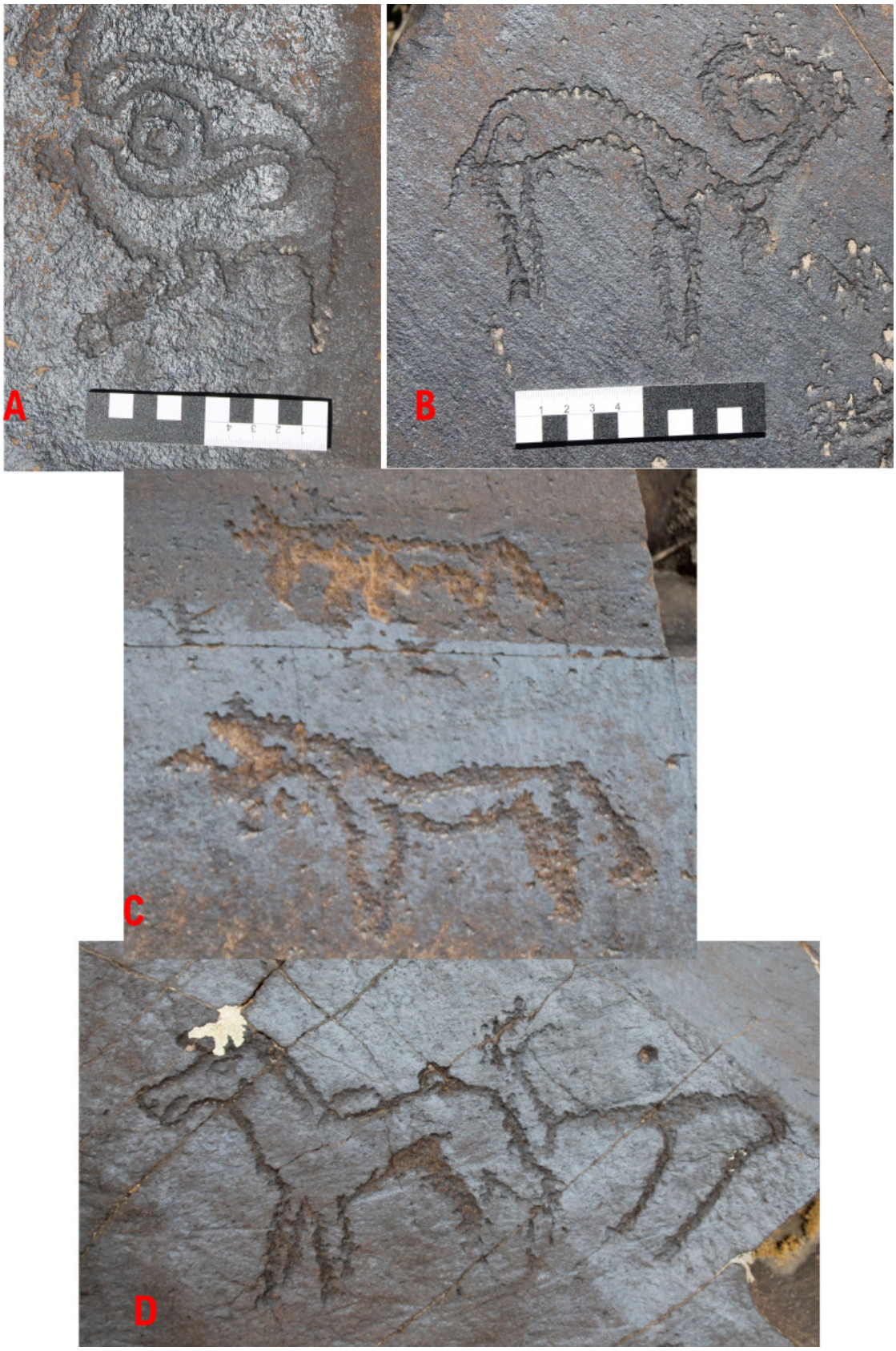

Figure 10 – Saimaluu-Tash 2; A. Eagle, 13x13 cm; B. Caprid, 16x12 cm; C. Two horses, below: 22x8 cm; D. Horse, 17x12 cm; E. Canid (?).

Figure 11 – Saimaluu-Tash 2; A. Horse with goat's horns, 16x26 cm, same panel than fig.9 D; B. Caprid, 16x25 cm.; C. Two caprids, 22x21 cm.

Figure 12 – Horse (10x8 cm) and caprid (13x14 cm), Saimaluu-Tash 2.

Қартаева Т. Е.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
kartaeva07@mail.ru

МУЗЕЙЛІК ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРГЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЖАСАУ ӘДІСТЕРІ

Қорық-музейлер немесе Ашық аспан асты музейлері ескерткіштерінің этнографиялық реконструкциясы сол кезең мәдениетін қалыптастырған байырғы тайпалардың мәдени өмірімен және олар қалыптастырған мәдениеттің кейінгі ғасырлар сатысынан өтуін, қазіргі материалдық емес мәдениет мұраларымен шендестіре зерттегенде және музей экспонаттарының атрибуциясынан бөлек, далалық зерттеулерді қоса қамтығанда туындайды. Археологиялық және археоэтнографиялық мұраларындағы суреттер, белгілер, символдар, атрибуттардың негізгі дені исламға дейінгі реликтер жүйесімен тығыз байланысты. Қазақ жерін мекен еткен ежелгі тұрғындардың дүниетанымдық көзқарастарының белгісі, археологиялық ескерткіштердің барлық қырынан көрініс табады.

Музей академиялық ғылыми-зерттеу мекемелері сияқты өңірлерге археологиялық, этнографиялық, археографиялық, фольклорлық және т. б. ғылыми экспедициялар ұйымдастырып тұрады. Музейлік далалық экспедиция, бір жағынан, музейлік қорды толықтырып отырудың ұтымды жолы болса, екінші жағынан, музей қызметкерлерін ғылыми шыңдайтын «далалық мектеп», яғни, музейлік мамандарының методологиялық мәдениетін көтеретін тиімді дәстүр болып табылады.

Экспедиция ұйымдастыру музей қорын толықтырумен қатар, музейдің музейден тыс қорының «мәліметтер банкісін» қалыптастыруға, музей затының, дәстүрлі мұралардың қолданыс аясын, ескерткіштердің халық қолында сақталу деңгейін, дәстүрлі мұраларға қазіргі ортаның көзқарасын, қарым-қатынасын анықтауға қоса бағытталады (Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі, 2017, 5-15 бб.). Музейлік экспедициялардың негізгі мақсатының бірі тарихи мәдени мұраны қолдану, сақтау, олардың қолданыс аясын анықтау ғана емес, материалдық мәдениет мұраларын қорғау, сақтау мәселесі хақында далалық зерттеу жүргізу болып табылады.

Музейлік далалық экспедиция ұйымдастырудың нәтижесінде музейдің музейден тыс қоры, мәліметтер қоры, ашық экспозиция маршруты қалыптасады. Музейлік экспедиция өтетін жер «далалық лагерь» этнографиялық, экологиялық, геологиялық т. б. бағыттар бойынша таңдалады. Далалық лагерьдегі жұмыстың бірінші кезеңі жергілікті дерек кісілермен (өлкетанушылар, тұрғындар) пікір алмасу, зерттеу ортасынан музейлік маңызы бар затты, ашық аспан асты этнографиялық ескерткішіне халықтың танымын анықтау (Қартаева, Бексейтов, 2018, 9-12 бб; Қартаева, Бейсегулова, 2017, 75-85 бб.). Ал, алдын ала дайындық жұмысында ескерткіш орналасқан жердің тарихи топонимикалық, тарихи ономастикалық атауын, топокартадағы орнын, жету маршруттарын нақтылау кіреді. Мысалы, 2021 жылғы жаз айындағы «Шу-Іле аңғары» сапары барысында, бұрын Аққайнар өңіріндегі «Аққайнар петроглифтері» деп белгіленген петроглифтер топтамасының бір бөлігінің Бөрішолақ, бір бөлігінің Жартас шатқалдарында орналасқаны анықталды. Зерттеушілер «Аққайнар – 1 топ» деп белгілеген петроглифтер «Жартас» шатқалында орналасқан. Топокартада да «Горы Жартас» деп енген. Ал, «Аққайнар – 3 топ» деп белгілеген петроглифтер шын мәнінде Бөрішолақ шатқалында орналасқаны нақтыланды. Жергілікті малшылар қауымы, жергілікті тұрғындар да бұл ескерткіштер орналасқан жердің «Жартас шатқалы», «Бөрішолақ шатқалы» екендігін нақтылады. Мысалы, бұрынғы зеттеулерде «Аққайнар – 1» деп белгіленген петроглифтердегі танымал болған көріністің бірі «Қасқыр адам». Бұл аңшылық композициясының шын мәніндегі орны Жартас шатқалы (сур. 1; Байпаков, Маряшев, 2009, 8, 66-67 бб; Херманн, 2016,10 б; Херманн, 2019, 37, 43, 48 бб.).

1-сурет – Қасқыр адам. Аңшылық композициясымен бірге.
Жартас шатқалы. Аққайнар сапары – 2021

Экспедиция барысында анықталған ескерткіштердің графикалық сызбасын, графикалық реконструкциясын жасау, белгілер анық болмаған жағдайда, техниканың көмегімен бедер, сызбасын шығару, ескерткіш жасалған уақыттағы ортаның дүниетанымын, ескерткіштің бастапқы сипатын, ескерткішті қалыптастырған ортаның танымын анықтауға мүмкіндік береді (Омаров, Қартаева, 2017, 28-33 бб.).

Ашық аспан асты ескерткіштерін, қорық музейлер ескерткіштерін зерттеуге бағытталған далалық экспедициялардың этноархеологиялық бағытта жүргізудің маңызы зор. Этноархеология – ежелгі дәуірлерге саятын археологиялық ескерткіштерді этнографиялық тұрғыда зерттеу. Этноархеология археологтарға қазіргі қоғамдағы материалдық және материалдық емес дәстүрлерін зерттеу арқылы ежелгі өмір салтын тарихи контексте қайта қалыптастыруға, яғни мәдени мұраны жасалған дәуіріндегі келбетімен көрсетуге көмектеседі. Этноархеологиялық зерттеу нысанына алынған ескерткіштің жасалу жолын, қалыптасу кезеңін және оны пайдалану мақсатын түсінуге де көмектеседі. Этноархеологиялық зерттеулер нәтижесінде ежелгі дәуірдегі тайпалардың қандай бір ескерткішті жасарда, қазіргі заманғы әріптестері сияқты әдістерді қолданған деген қорытындыға келуге болады. Мысалы, қазақ жеріндегі жартас галереяларында қола дәуірден, түркілік кезеңге дейінгі уақытқа саятын көп кездесетін көрініс «қасқыр адам», қасқырдың аңшылық композициясымен бірге салынуы. Жартас суреттерінің анық берілуі, жартас бетіндегі тас тақтаның қолайлы болуымен байланысты. Ал жартас бетінде анық берілмесе, анық көрінбесе немесе вандализм әсерінен зақымданса, компьютерлік өңдеу, бедер шығар әдістері қолданылады (сурет 2 а, ә). Қола дәуіріне саятын бұл «ритуалдық-мифтік» көрініс «жауынгер мен бөрі» танымының көнеден астасып жатқандығының дәлелі. Алайда бұл екі азулы қасқыр көрінісіне «т 560 кроних, 1981» деп ақ сиямен көлемді етіп жазып кеткен. Ал дәл осыған ұқсас екінші жағын етіп салынған бөрі қара түсті жартастан анық көрінбейді. Бұл петроглиф орналасқан жер бұрынғы зерттеулерде «Аққайнар – 2» топтамасында деп белгіленген. Шын мәнінде бұл да Жартас шатқалында, яғни «Жартас – 2» деп нақтылауға болады. Аққайнар өңіріндегі Жартас шатқалындағы екі азулы бөрінің екі суреті де оңтүстік-батысқа қарап салынған, әрі бір автордың қолынан шығуы мүмкін (сурет 2).

Азулы екі қасқырдың бір-біріне қарама қарсы берілуі «бөрі» танымдағы екі жауынгердің жекпе-жек күреске дайындық көрінісі болуы да мүмкін. Бір жағынан аулы екі бөрінің ұштасып бейнеленуі бірлік пен татулықты символ ету, ал азуды айқара ашу, жауға қарсы айбат шегу,

жаудың мысын басу десек, екінші жағынан екі көкжалдың ұйығу кезіндегі айқасынан хабар бергендей.

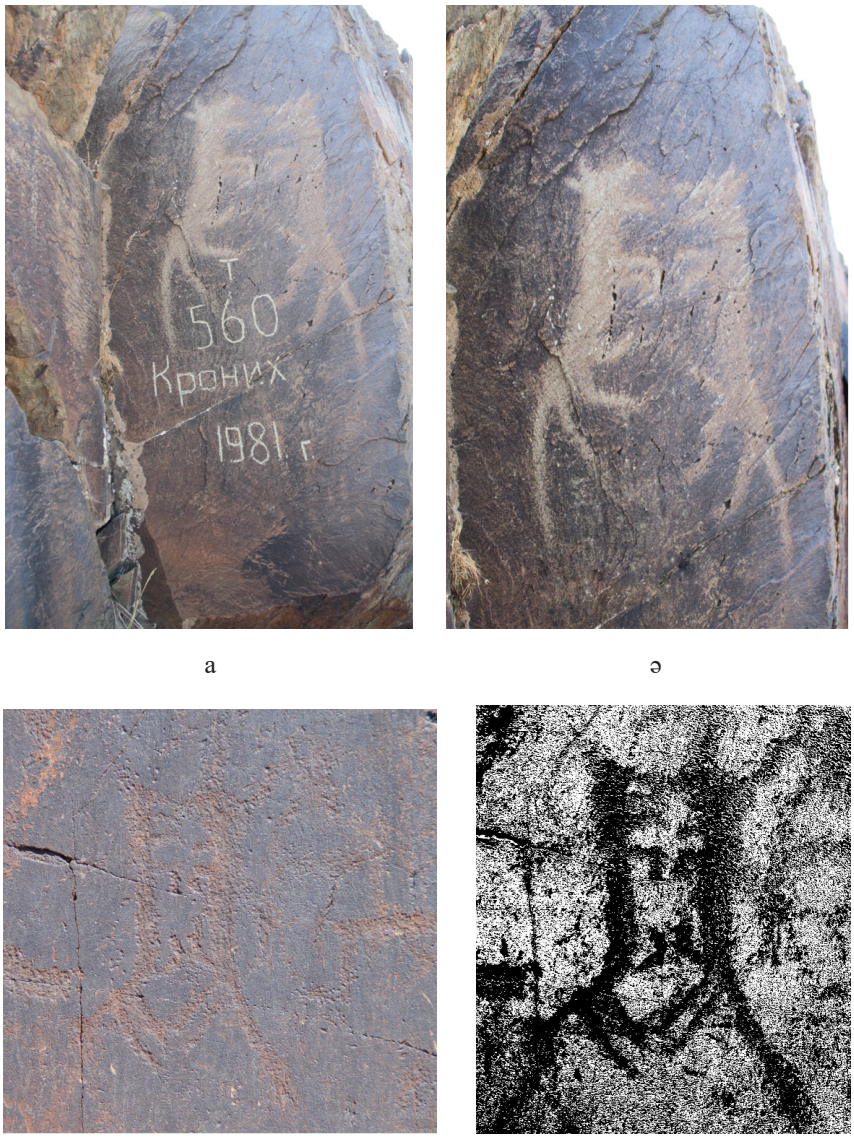

а ә

б в

2-сурет – Азулы екі бөрі – 1: а) жалпы көрінісі; ә) компьютерлік өңделуі; Азылы екі бөрі – 2: б) жалпы көрінісі; в) компьютерлік бедері. Қола дәуірі. Жартас шатқалы. Аққайнар сапары – 2021

Жартас бетінен анық көрінбей, компьютерлік өңдеуге сұранып тұрған суреттің бірі – Бөрішолақ шатқалындағы «жортуылға шыққан» қасқыр бейнесі (сурет 3).

2021 жылғы Шу-Іле аңғары, Аққайнар сапарындағы далалық зерттеулер кезінде бұрын тіркелмеген, белгісіз болып келген «қасқыр адам» суреттері табылып тіркеуге алынды. Аққайнар шатқалындағы «қасқыр адам» композициясындағы «әке қасқыр» мен «бала қасқыр» өзіне ерекше назар аудартады. Екеуі де қозғалыста, жортуылда. Әкелі балалы екеуінің алға созылған қолы «болашаққа ұмтылуды», «жеңіске жетуді», артқа тастаған құйрығы «өмір жалғастығын», бала қасқырды, әке қасқырдың баласын алға салуы, азулыққа баулу, өмірге шыңдауға тәрбиелеуді бейнелегендей. Аққайнар шатқалындағы «әкелі, балалы қасқыр адам» (сурет 4; Қартай, 2021: 32), Жартас шатқалындағы «қасқыр адам» бейнелері қола дәуіріне саяды. Бұл екі көріністің де шығысқа қарап салынуы, Жартас шатқалындағы «қасқыр адамның» маңғаз тұрысы (сурет 1), Аққайнардағы аталы, балалы «қасқыр адамның» қозғалыстағы бейнесі түнгі жортуылдағы бағындырған асуларын, таңғы тыныштықты меңзегендей.

3-сурет – Жортуылдағы қасқыр. Бөрішолақ шатқалы.
Компьютерлік бедерін шығарған Самат Сапатаев. Аққайнар сапары – 2021

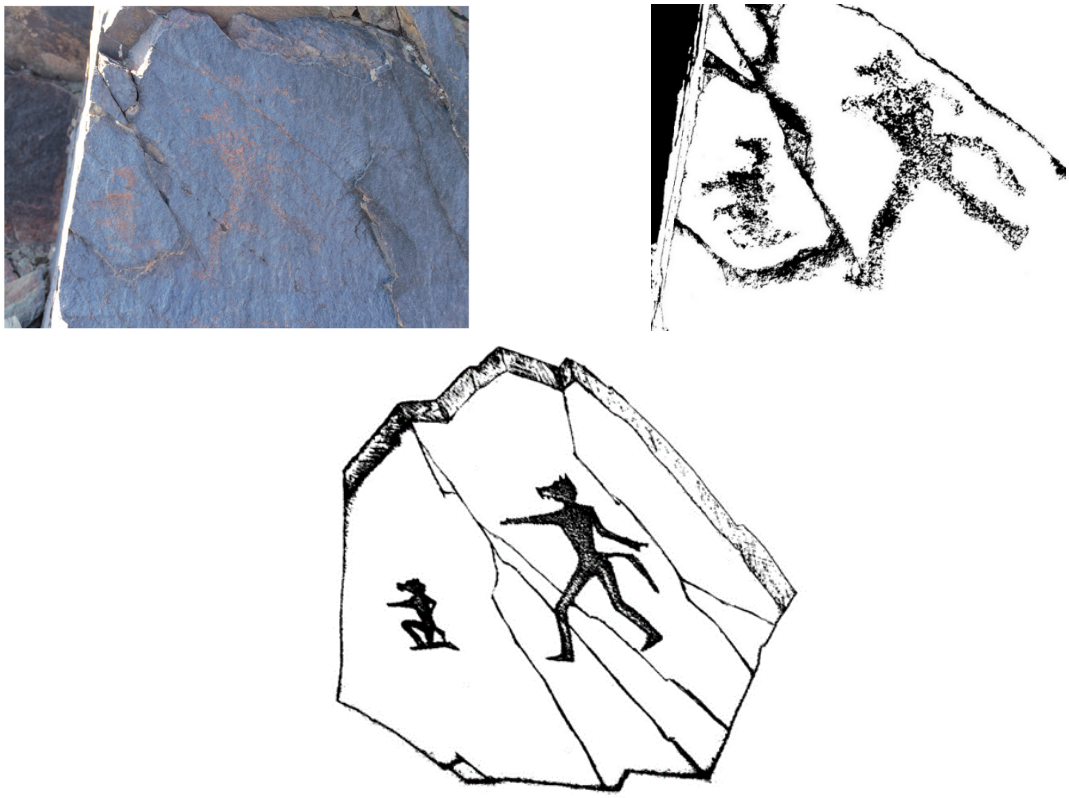

4-сурет – Қасқыр адам мен қасқыр бала. Аққайнар шатқалы.
Компьютерлік бедерін шығарған Самат Сапатаев.
Графикалық сызбасын жасаған Әділхан Рахметов. Аққайнар сапары – 2021

Аққайнар сапарында, Жартас шатқалы тас тақтаның бетінде анық көрінбейтін, тіпті осы уақытқа дейін зерттеушілер назарынан тыс қалып келген жаңадан тіркеуге алған бейненің бірі арқарға шабуылдап жатқан қасқыр бейнесі. Бұл көріністе компьютерлік бедер шығаруға сұрынып тұрған бейненің бірі (сурет 5).

Қазақ жерін мекен еткен ежелгі тұрғындардың дүниетанымдық көзқарастарының белгісі, жалғасы ортағасырлар ескерткіштерінен көрініс табады. Мысалы, ерте түркілердің «бөрінің» ұрпағымыз деп санауының бір айғағы Ұлытаудағы Алаша хан мазарының мінбер қақпасының үстінгі қатарына қасқырдың ізі түскен кірпіштің қалануынан көрінеді. Осындай қасқыр ізімен қаланған кірпіш Алтын Ордалық Сарайшықтан, Ортағасырлық Көктам қаласынан табылған. Қасқырдың ізі жаңбырдан соң анық көрінген. Ертеде жаңбырдан соң қасқыр ізі түскен жерді кеуіп кетпей тұрып, ойып алып, қата бастағанда кірпіш формасында өңдеген. Жан жағын қырлап түргілеп, пешке күйдіріп кірпіш жасап, кесене, қала құрылысына қосып өріп жіберген.

Қасқыр ізді кірпіш қала тұмары ретінде қызмет еткен. Далалық зерттеулер құрғақ жерге түскен қасқыр ізін ойып алу мүмкін емес, тек жаңбырдан кейінгі із қажет екенін нақтылады (Қартай, 2021,15-16; сурет 6).

5-сурет – Таутекеге шабуылдаған қасқыр. Жартас шатқалы.
Компютерлік бедерін шығарған Самат Сапатаев. Аққайнар сапары – 2021

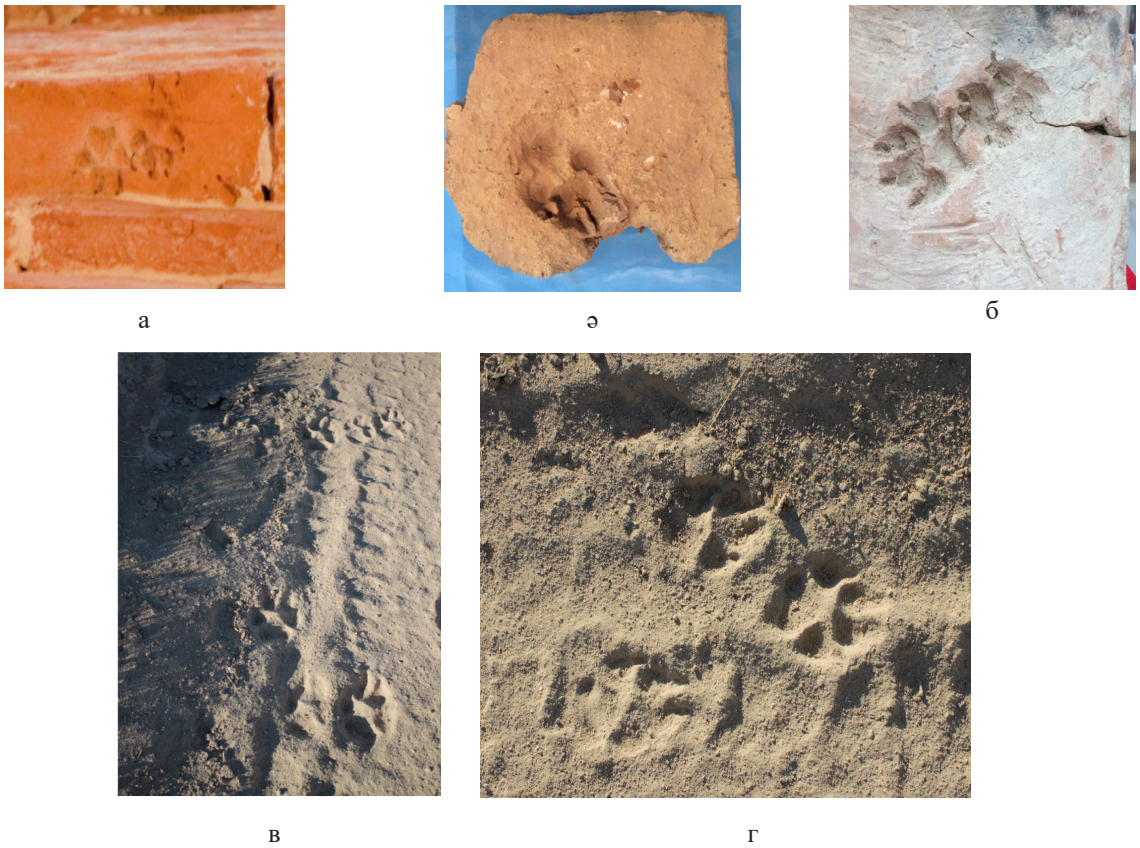

6-сурет – Қасқыр ізі: а) Алаша хан мазары мінберінде шығар есіктің
жоғары тұсына қалаған кірпіштегі қасқырдың ізі. XI – XII ғасыр, Ұлытау сапары – 2018;
ә) Ортағасырлық Көктам қаласы қабырғасына қаланған қасқыр ізі қалған кірпіштердің бірі.
Темір ауданы тарихи-өлкетану музейі. Шұбарқұдық. Ақтөбе экспедициясы – 2019;
б) Ортағасырлық Сарайшық қаласы қабырғасына қаланған қасқыр ізі қалған кірпіштердің бірі.
Атырау тарихи-өлкетану музейі. Атырау сапары – 2021;
в, г) Доңызтау. Тасқабақ. Автордың із кесуі. Ақтөбе экспедициясы, 2019.

Шартты түрде «Арал-Асар қалажұрты» деп аталған Арал теңізінің кепкен табаны мекеніндегі Кердері кесенесіне жүргізілген археологиялық қазба кезінде табылған алтын сырға ортасы қуыс алтын түтікшеден иіп жасалып, бір ұшы бөрінің басы бейнесімен тұйықталған, ал екінші ұшы алтын сыммен жиектеле бұралып, нефрит асыл тастан жасалған моншақ ілінген. Кердері кесенесі XIV ғасыр, Алтын Орда кезеңіне саяды деп мерзімделіп, осыған орай «аң стиліндегі» бөрі басты сырға да XIV ғасыр деп құжатталып, Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейінде экспозицияланған. Бұл бөрі басты алтын сырға «аң стилі» өнерінің нәтижесі немесе ортағасырлық өнердегі жалғасы. Бөрінің тотемдік танымы ежелден орта ғасырға, орта ғасырдан кейінгі кезеңнен бүгінге дейін мұра болып жетіп отыр, сондай ақ Алтын Ордалық сырғаға салынған ақық асыл тасының қасиетіне деген сенім ерте кезден жалғасыпп келеді (сурет 7; Байпақов, Воякин, 2009, 12-14 бб.).

7-сурет – Бөрі басты Алтын Ордалық алтын сырға. Кердері кесенесі. XIV ғасыр. Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейі.

Ұлы Дала өркениетінің туындысына айналған ою-өрнектер қазақ халқының дүниетанымынан, ұшқыр қиялынан туындаған. Алаша хан мазары қабырғасына кірпіштен өрілген шаршы, алабас, құсқанаты өрнектері қазақ халқының дәстүрлі тоқыма бұйымдардағы негізгі өрнектерінің бірі. Алаша хан мазарының хас бетінде күмбезді арканың екі жақ бетіне терракота кірпіш өрілген. Кесененің терракота кірпішіндегі өрнек шығыстық стильмен салынған (сурет 8).

Алтын Ордалық Қышқала қаласы кесенесінің, Ұлытаудағы Болған Ана кесенелерінің терракота кірпішіндегі қыздақгүл өрнегі ойылған композициялы өрнектер қазақ этнографтарының назарын өзіне аудармай қоймайды (сурет 9). Ертетүркілік кезең ескерткіштерінде қызғалдақгүл өрнегінің кездесуі бұл гүлдің тотемдік мәні болғанын дәлелдейді. Қызғалдақгүл өрнегін шеку, салу мәнінде мәңгі тіршілік, өмір, ұрпақ жалғастығы, өсіп-өркендеу идеясы жатыр, себебі, қызғалдақ өздігінен өсіп, өздігінен көбейетін дала гүлі. Қызғалдақгүл өрнегі қазақ құлпытастарында, қолөнер бұйымдарында да жиі кездеседі.

Ерте түркілік, ортағасырлық тиындарындағы символдар мен атрибуттарға да этнографиялық интерпретация жасау маңызды, әсіресе тайпалық таңбалар, тотемдік бейнелер, аспан денелері, жыртқыш аңдар бейнелері өзіне назар аудартады.

Этноархеологиялық экспедиция сәулеттік өнер туындыларын, байырғы құрылыс өнерін, байырғы баспана түрлерін, мерзімдік қоныстар (қыстау, жайлау, көктеу, күздеу), көш, керуен жолдарын, құдық түрлерін, байырғы егіншілік және егістікті суландыру іздерін, бейіт, зират құрылыстары, құлпытастар, жерлеу орындарындағы ескерткіштерді, табиғи-мәдени ландшафтарды да зерттеуге негізделген (Әжіғали, Бекназаров, 2012, 24-39 бб.).

Экспедиция жұмысы ғылыми есеп жазумен аяқталады. Ғылыми есепте алға қойған міндеттердің орындалуын нақтылау, далалық ғылыми жаңалықтар, табылған мұраның сипаттамасын жасау, алдағы экспедицияға ұсыныстар көрсету жатады. Есепке сұрақтар, бағыт сызбасы, күнделік, фото есеп қоса тіркеледі.

а

ә

б

в

8-сурет – Алаша хан мазарындағы шаршы, алабас (а), құс қанаты (ә) өрнектерінің фрагменті; б) кілемдегі алабас өрнегі фрагменті; в) қоржындағы құстаңдай, құсқанат өрнектері.

а

ә

б

в

9-сурет – Терракота кірпіштегі қызғалдақгүл өрнегі: а,ә) Ортағасырлық қышқала кірпіші. Археолог М.Елеуов қазбасы; б,в) Ұлытаудағы Болған Ана кесенесі кірпіші. ҚРМОМ музейі, Археология залы.

Ал танымдық есепке көзделген немесе жаңадан тапқан мұра хақындағы мәлімет берушілер сөзін жазу, жергілікті өлкетанушылардың ел арасынан жинаған деректері жайындағы пікірлерін көрсетеді. Экспедиция нәтижесін фотокөрмеге шығару, экспедиция тақырыбына сәйкес шығармашылық жұмыстарға конкурс ұйымдастырудың танымдық есеп негізінде танытудың маңызы зор.

Қорыта айтқанда этноархеологиялық экспедициялар ашық аспан астында сақталған археологиялық ескерткіштерді этнографиялық, этнофольклорлық тұрғыда зерттеуге негіз болады. Ескерткіш орналасқан өңірдің тарихи-мәдени ландшафтарын, халықтық ботаника, табиғатты игерудің дәстүрлі жолдары тұрғысынан қарастырудың қазіргі ғылымдағы пәнаралық байланыста маңызы ерекше. Халық қолданысындағы этнографиялық ескерткіштерді зерттей отырып, оның мәденигенезін археология ғылымының әдістерімен байланыстыра отырып зерттеудің берер нәтижесі зор. Археологиялық ескерткіштерден көрініс табатын тотемдік белгілер исламға дейінгі реликтермен, тотемизм дінімен байланысты, әрі бұл тотемдік сарқыншақтар ислам дінінің қағидаттарына сіңіп, кірігіп кеткен. Ескерткіштердегі символдар мен атрибуттар тарихтың сөзсіз тілі, рәміздік белгілер, байырғы тайпалардың айтар ойы, дүниетанымы. Арғытүркілер өз ескерткіштеріне салған символдар мен атрибуттарды кейінгі ұрпаққа аманат еткен. Сол символдардың мәнін ашу бүгінгі ғалымдардың мойнында.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Ажигали С.Е., Бекназаров Р. А. К методике комплексного исследования архитектурных некрополей и кладбищ Западного Казахстана: предварительные замечания (из опыта работы ЗККЭАЭ) / Қазақ ескерткіштану мәселелерінің 1-ші және 2-ші Симпозиум материалдары: Ақтөбе, 15 қыркүйек; Атырау, 22–24 қараша. – Алматы-Атырау: «Ағатай», 2012. – 226 б. (24-39 бб).
2. Байпаков К., Марьяшев А. Петроглифы Ак-Кайнара. – Алматы: «Gredos», 2009. – 104 б.
3. Байпақов К., Воякин Д., Долгушев А., Құдабаев Ш., Сорокин Д. Арал-Асар мекенжұрты мен Кердері 2 кесенесіндегі далалық зерттеулер. 2009. URL: http://archaeolog.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=82:--------2–2009-&catid=19:-----2&Itemid=25&lang=kz (Қаралған мерзімі: 23.09.2021).
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. ҚРМОМ энциклопедиясы / Ғылыми редактор Н. Әлімбай. 5 томдық. – Алматы: Адам Даму Интеграция, 2017. – 845 б.
5. Қартаева Т., Бейсегулова А. Этнологиялық танымдар сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 108 б.
6. Қартаева Т., Бексейтов Ғ. Музей ісі және ескерткіштану. – Алматы, Казак университеті, 2019.
7. Қартай Т. Бөрітаным. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 104 б.
8. Омаров Ғ., Қартаева Т. Музей нысандарын реставрациялау және консервациялау. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 102 б.
9. Херманн Л. Аққайнардың жартас өнері. Ерекшелігі және зерттелу тарихы. / Мына кітапта: Әмірғалиев М., Железняков Б., Херманн Л., Шарипов Р. Жетісудың жартас өнері / Қорық-музей «Таңбалы». – Алматы: «Жамбыл», 2019. – 36-54 бб.
10. Херманн Л. Наскальное искусство местности Аккайнар // Древности Жетысу. Памятники Археологии Жамбылского района / Под ред., А. Садуакасулы, Б. Байтанаев, Б. Железняков. – Алматы, 2016. – 52-72 бб.

Абстракт. Этнографическая реконструкция памятников музеев – заповедников или музеев под открытым небом осуществляется при изучении культурной жизни древних племен, сформировавшие культуру того периода, и передачи ими культуры в более поздние века, в сочетании с современным нематериальным культурным наследием. Большинство изображений, знаков, символов и атрибутов в археологическом и археo – этнографическом наследии тесно связаны с системой доисламских реликвий. Символики мировоззрения древних жителей казахской земли отражены во многих аспектах археологических памятников. Музейная экспедиция – одна из основных направлений деятельности музея. Музейные этноархеологические экспедиции направлены на изучение архитектурных памятников, традиционных типов жилищ, следов сезонных пастбищ (зимние, весенние, летние и осенние пастбища), кочевые – караванные пути, типов колодцев, следов древнего земледелия и посевов, кладбищ, некрополей, надгробий, историко-культурных памятников, природных и культурных ландшафтов.

Abstract. Ethnographic reconstruction of monuments of museums – reserves or open-air museums carried out in the study of the cultural life of the ancient tribes that formed the culture of that period, and their transmission of culture in later centuries, in combination with modern intangible cultural heritage. Most of the images, signs, symbols, and attributes in the archaeological and archaeo-ethnographic heritage are closely related to the system of pre-Islamic relics. The worldview of the ancient inhabitants' symbolism of the Kazakh land is reflected in many aspects of archaeological sites. Museum expedition is one of the main activities of the museum. Museum ethnoarchaeological expeditions are aimed at studying architectural monuments, traditional types of dwellings, traces of seasonal pastures (wintering, springing, summering, and autumn pastures), nomadic – caravan routes, types of wells, traces of ancient agriculture and crops, cemeteries, necropolises, tombstones, historical and cultural monuments, natural and cultural landscapes.

1-СЕКЦИЯ

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ДАЛАЛЫҚ ЕУРАЗИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСИ ТАРИХЫ

СОЦИАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ В ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Абдуахитов Е.С.
Қазақстан Республикасы, Шәуілдір
Erkoja_18.89@mail.ru

КӨШПЕНДІЛЕР ӨРКЕНИЕТІНІҢ ТАРИХИ ФИЛОСОФИЯСЫ

Жаңа заманның бастапқы кезінде-ақ, еуропалық әдебиеттерде көшпенді малшылардың аңшылық қоғамнан шыққандығы туралы тұжырымдама болды. Ал одан кейінгі көзқарастар бойынша, көшпенділік көне дүниенің табиғаты қолайсыз аймақтарында егіншілікке балама ретінде пайда болды. Әлемдік құбылыс ретіндегі көшпелі өркениет көне дүниенің тарихында неміс палеонтологы Фредерик Зеунердің «Екінші номадизм» дегенін білдірді. Оның пікірінше, мал шаруашылығы егіншіліктің алдында болды деген болжам дұрыс емес. Ұзақ уақыт бойы қоғамдық пікірде дамудың сабақтастықты үш кезеңі – 1) жабайы табиғат өнімдерін тұтыну (терімшілік, аңшылық, балықшылық), 2) малшылық және 3) егіншілік туралы тұжырымдама орнықты. Қазіргі кезде арнаулы егіншілік пен малшылықтың алдында кешенді егінші-малшылық шаруашылық болды деген көзқарас басым. Малшылықта болса, көшпелі шаруашылыққа дейін жайылымдық малшылық болды. Арнаулы егіншілік пен малшылыққа келер болсақ, онда бұл үшін өндірістің үдеуінің белгілі бір деңгейі мен соған сәйкес экологиялық ахуал қажет (Қоңыратбаев, 1991, 85б.).

XX ғасырдағы әлемдік ғылымның аса ірі жетістігі өсімдіктер мен жануарларды қолға үйретудің бастапқы ошақтары туралы Н. И. Вавиловтың ілімі болды. Онсыз көне өркениеттердің пайда болуы мен дамуын көзге елестету мүмкін емес. Бұл шындығында солай, малды жүйелі түрде дамыту егіншіліктен 2000 жыл кейін пайда болды. Сол сияқты мәдениет пен өндіріс тұрғысынан алғанда, малшылыққа қарағанда егіншілікке кесімді түрде басымдылық беру соншалықты дұрыс емес. Анағұрлым кейін пайда болған және отырықшылықты қажет ететін, өзінің арнаулы және дамыған формаларындағы егіншілік ерекше мәдени рөлге ие болғанымен, өмірдің санитарлық-гигиеналық шарттарының төмендеуіне әкелді. Халықтың шоғырланып тығыз орналасуы инфекциялық аурулардың таралуына сеп болды, жалпы адамдардың ағзасына теріс ықпал етті. Сондай-ақ, көшпенділіктің қалыптасқан жері мен уақыты, номадизмнің эпицентрі мен мезгілі мәселесі де көптеген пікірсайыстың өзегіне айналды. Кейбір зерттеушілер, көшпенділік б.з.д. IV-III мыңжылдықтарда Таяу Шығыста алғашқы өркениеттердің шеткері аймақтарында пайда болды деп есептейді. Ал, басқалары бұл уақытта шаруашылық-мәдени тип ретіндегі көшпенділіктің болуы туралы сөз қозғаудың өзі ерте деп санайды. Тіпті, б.з.д. II мыңжылдықта арбаның пайда болуы, тіпті оның алдындағы жылқының қолға үйретілуі тұсында да номадизмнің қалыптаса қоймағанын көрсетеді. Ғалымдардың басым көпшілігі нағыз көшпенділікке өту б.з.д. II-I мыңжылдықтардың аралығында Еуразиялық далалы аймақтарда жүзеге асты деген тоқтамға келеді. Бұл кезеңде өндіргіш күштердің өсуімен және халық санының артуымен Еуразияның таулы-далалы аймақтарының тайпалары отырықшы және жартылай отырықшы жайылымдық малшылықтан ауыспалы, қозғалмалы, көшпелі малшылыққа өтті. Қола дәуірінде бұл кеңістікті біртұтас «андрон мәдениетінің» (Қазақстанда «бегазы-дәндібай мәдениеті» деген атпен белгілі) өкілдері деген шартты атаумен белгілі тайпалар мекендегенін тарихшы-археологтар дәлелдеп отыр. Дәл, осы кезден бастап, яғни біздің заманымызға дейінгі бір мыжылдықтан бастап бұл территория, көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына негізделген Еуразиялық номадизмнің эпицентрі болды (Ғабитов, 1998, 102 б.).

Қозғалысы динамизммен, дәстүрі статизммен сипатталып, үш мың жыл бойы тұрақтылығын сақтаған бұл әлеуметтік-тарихи формацияны «дала өркениеті» немесе «атты-көшпелі өркениет» деп атауға болар еді. Біздің заманымызға дейінгі I мыңжылдықта көшпенділік Орталық, Орта және Батыс Азияда, Қара теңіз аймақтарында, кейінірек Солтүстік Африка мен Тундраға

дейін кеңінен таралды. Көшпенділік мал санының өсуіне, бұрын қоныстанылмаған құрғақ аймақтардың игерілуіне, тайпалар мен халықтар арасындағы байланыстың өсуіне үлкен ықпал етті. Олардың киім-кешек, тұрғын үйлері мен тұрмыста қолданатын құрал-жаблықтары да көші-қон-ға бейім жиналмалы, құрастырмалы болды. Көшпенділікке ең бейімделген төрт түлік мал – қой мен ешкі, жылқы мен түйе болды, сиыр соншалықты транспортабелді болмады. Қазақтың ауыз әдебиетіндегі жырларда бүлдіршін балаларды «қозым», «құлыным», «ботам» деп еркелетеді де, бұзауым немесе торпағым деп айтпайды. Арктикалық аймақтарда, кейінірек бұғы шаруашылығы да болды. Географиялық тұрғыдан алғанда, көшпенділіктің таралған алты аймағын бөліп қарастыруға болады. Олардың біріншісі, әри-не, төрт түлік мал асырап, әсіресе, жылқыны қадірлеген, уақытында құдіретті империяларды құрған (сақ, ғұн, түркі, моңғол және т.б) Еуразиялық Дала (түркілер, қазақтар, моңғолдар және т. б. мекендеген) аймағы. Екіншісі, аша тұяқты уақ мал өсіріп, түйені, жылқы мен есекті мініс және жүк көлігі ретінде өсірген Таяу Шығыс (бахтиярлар, бассерилер, пуштундар және т.б.) аумағы. Үшіншісі, түйе өсірушілер (бәдәуилер, туарегтер және т.б.) басым болып келетін Сахара мен Арабия шөлдері. Төртіншісі, мүйізді ірі қара өсіретін халықтар (нуэрлер, динкалар, масаилар және т. б.) мекендейтін Сахараның оңтүстігіндегі саванналар мен Шығыс Африка жері. Бесіншісі, жергілікті халық як, лама, альпака тәрізді жануарларды асырайтын халықтар мекендейтін Ішкі Азия (Тибет, Памир) мен Оңтүстік Американың (Анд таулары) биік таулы аймақтары. Алтыншысы – бұл жергілікті халық (саамдар, чукчалар, эвенкілер және т.б.) бұғы шаруашылығымен айналысатын солтүстік, негізінен, субарктикалық аймақтар. Бұлардың арасында классикалық көшпенділік аумағы Орталық Азия мен Еуразиялық Ұлы дала ерекше көзге түседі. Орталықазиялық көшпенді үшін төрт түліктің ішіндегі жылқының орны ерекше. Әлемдік өркениеттің бір құбылысы ретіндегі «көшпенділік» феноменінің көрінуіне мүмкіндік берген жағдайлардың арасында алғашқы орындардың біріне жылқыны қолға үйрету тиесілі болып табылады. Ол, мініс пен жүк тасымалы үшін қолданылатын транспорт қана емес. Ат – сол заманның «танкі» және ердің серігі әрі қанаты. Көшпелі өркениеттің қалыптасуына ықпал еткенімен, оның күйреуінен кейін бір жарым ғасыр бойы – екінші дүниежүзілік соғысқа дейін кавалерияның маңызды орын алғаны тегін емес. Жылқы кең жазира даланың теңдессіз сусыны – қымызды берді, көшпендіні қысқы азықпен – соғыммен қамтамасыз етті. Алыс қашықтықтарға көшу жылқысыз мүмкін емес және бұл мал санының сапалы құрылымын өзгертуді, онда жылқының өзіндік үлесі болуын талап етті. Оның үстіне жылқылар өзіне азықты мұздың астынан да ойып ала алатын, қыстың күні жемін тұяғымен теуіп, шөп пен тамыр жей алатын еді, мұны «тебіндеу» деп атайды. «Екінші номадизм» феноменінде бірінші орын жылқыға тиесілі. «Жылқы адамға бұрынғысымен салыстырғанда, теңдессіз мобильділік берді және бұл екінші номадизмге дақылдар өсірумен бірігуге мүмкіндік жасады». Зеунер жылқыны доместикациялаудың бастапқы ошағы Түркістан деп есептейді. Аңшылықты мал асырау және егін өсірумен араластырған шаруашылық кешенінің көшпенділікке трансформациялануы технология саласында қоладан темірге өту дәуірімен байланысты болды (Орынбеков, 1996, 89 б.).

Скиф-сақ мәдениетінің шығу тегінен хабар беретін және археологиялық қазбалар барысында табылған бұл үдерістің материалдық іздері «Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron age. Berkeley, 1995» деген кітапта талданып түйінделеді. Мұнда Моңғолиядан, Оңтүстік Сібірден, Оңтүстік-Шығыс Еуропадан, Қырымнан, Солтүстік Кавказдан табылған археологиялық жаңалықтар берілген. Біздің назарымызды аударып отырған аймақты Л. Яблонский талдайды. Темірді құю ер-тұрман әбзелдерін ішінара жетілдіруге, ішінара қайта ойлап табуға мүмкіндік берді. Сонымен бірге оларды безендіру де қатар жүрді. Көшпенділер еркектер мен сайқымазақтар емес, бүкіл адамзат киетін шалбар, етік, биік өкше тәрізді киімнің маңызды бөліктерін ойлап тапты. Ұштары металдан жасалған жебелерді өндіру жолға қойылды. Шамамен б.з.д. VI-V ғасырларда көшпенділер ұшу қашықтығын 700 метрге дейін жеткізген жиналмалы садақты ойлап шығарды. Осылайша қаруланған, жаны мен тәні төзімділікке шыныққан сарбаздары бар өркениеттің өзін өзі қорғап қана қоймай, белсенді экспансия жасауға да қа-

білетті екені өз-өзінен түсінікті. Епті қимыл жасау үшін, алысты айналып өтетін стратегия үшін, тұтқиылдан шабуыл жасау үшін, қарсыласын тұзаққа түсіру үшін барлық алғышарттар қалыптасты. Әрбір сарбаз үзеңгіге сүйеніп, ат құлағында ойнай отырып, садақ тарта білетін (атуға кедергі болмасы үшін жылқының жалын күзеп тастайтын, бірақ, неге екені белгісіз, жауынгерлердің өздері өріп қоятындай шаш өсіретін). Дегенмен, табиғатта таза көшпенділіктің болмайтыны да белгілі. Экономикалық әрекетінің тиімділігіне қарай көшпенділік былайша жіктеледі: көшпенді, жартылай көшпелі немесе жартылай отырықшы шаруашылық, жайылымдық (тұрғылықты халық отырықшы болып, малды ғана сыртта бағады), маусымдық (малды қыста қолда ұстайды). Малшылық көшпенділер мен жартылай көшпенділердің негізгі кәсібі болғанымен, әдетте, олар егіншілік, аңшылық, сауда, қолөнер сияқты қосымша кәсіптермен де айналысты. Әрқилы табиғи жағдайларда көшудің формалары қалыптасты: ендік бойынша (меридианды, горизонталды немесе көлденең), бойлық бойынша (солтүстік пен оңтүстік арасында), тік немесе вертикалды (таулы аймақтарда). Көшпелі мал шаруашылығы белгілі бір деңгейде тиімді әрі игілікті іс болатын. Мал құнарлы тағам мен нәрлі сусын берді, киіммен қамтамасыз етті, құрастырылмалы киіз үйдің астын паналауға мүмкіндік берді. Мал асырау табиғатты мейлінше терең тәжірибелі білуді талап етті. Қоршаған ортаны, миграцияның өрісін және, әрине, жануарлардың биологиясын жан-жақты білуді қажет етті. Мал ұстау үдерісінің әртүрлі қырлары туралы көшпенділік білімнің теңдессіз талдауын қазақтардың шаруашылық тәжірибесін қорыту негізінде Алаш арыстарының бірі әрі бірегейі Ә. Бөкейханов көрсетіп беріп еді. Ол малдың сұрыпталуы мен іріктелуіне, физиологиясы мен патологиясына қатысты олардың білімдерінің, ет-сүт өнімдерін дайындау мен сақтау, жүн мен теріні өңдеу тәсілдерінің негізділігін дәлелдейді (Нысанбаев, 2001, 130 б.).

Номадизмнің пайда болуындағы экологиялық тәжірибенің рөлін атақты тарихшы-көшпендітанушы Н. Масанов тамаша жазып қалдырды. Ол бұл тәжірибені көлемі жағынан да, сапасы жағынан да белгілі бір деңгейге жетті деп есептейді. «Жаңа экологиялық аймақты – Еуразияның қыратты аудандары мен өзен аңғарларынан тыс жатқан далалық және шөлейтті кеңістіктерін игеру табиғат ырғақтарының барлық кілтипандары мен ерекшеліктері, маусымдық жайылымдардың орналасу географиясы, көштің төте және әр алуан жолдары, суаттардың орналасқан жерлері, су көздерінің гидрохимиялық құрамы, жайылымдық қабаттың өнімділік ырғақтары, онымен малдың қоректенуі мен қорытуы деңгейі, малдың физикалық жағдайының сапасы мен оны семірту үдерісі, атмосфералық жауын-шашынның түсуі мен өзендердің тасу кезеңдері, қардың түсу уақыты мен қалыңдығы және еруі тағы көптеген басқа нәрселер туралы білімді талап етті». Көшпелі өркениет жағдайында көші-қон (миграция) «беткейде» (таулардың арасындағы далалы алқаптар осылай аталды), яғни ендіктер мен меридиандарда қоныс аударудың бағыттарына қарай жайылымдар мен өзен-сулардың жеткіліктілігіне, жыл мезгілдеріне бағынышты болып келетіндей қатаң реттелген сипатта болып келетін. Даланың аймақтары гомогенді болған жоқ. Оның гетерогендігі, ең алдымен, биік таулармен және өзен аңғарларымен байланысты. Демек, көші-қон «вертикал» бойынша да жүрді. Малдың жазғы және қысқы уақыттағы бағылуы бір бірінен ерекшеленді. Қазақтар жазғы мекендерін «жайлау» деп атаса, қысқы қоныстарын «қыстау» деп атады. Таудың етегі мен өзен аңғарлары құрғақшылық жылдары да тіршілік етуге мүмкіндік береді. Мұнда мал жаздың аптабы мен шыбын-шіркейден қорғана алады. Таулы аймақтар мен ормандарда далалықтар өз жауларынан жасырына алады. Әсіресе Алтай көшпенділердің мекен етуі үшін, мәдениеттің пайда болуы мен дамуы үшін мейлінше қолайлы жағдайлар туғызды. Темірдің Алтайда өндіріліп, өңделуі, түркі суперэтносы мен этносының отаны Алтай болғаны бекерден бекер емес. Түркілердің өсіп-өніп өркендеген, әлемге таралмай тұрып балалық шағын өткізген отаны «Ергенекон», «Өтікен» туралы аңыздары сағынышты сарынмен сипатталады. Азональды жер кесінділерімен қоса алғандағы дала өз табиғатынан мал асырауға бейімделген алқап болып көрінеді (Кшибеков, 1984, 75 б.).

Жұт пен құрғақшылықтан аман жағдайда ол көшпенділердің өмірі мен рухына, шексіздіктің алдында өз өзімен ойға шомуына тамаша мүмкіндік беріп, шабыт қосатын. Ал, құрғақшылық пен жұт жылдары табиғат көшпенділерден физикалық және моральдық төзімділікті, рухтың беріктігін талап етті. Бұл туралы А. Тойнбидің ескертпесі де бар: «Скифтердің мінезі мен психикасына еуразиялық дала тиімді ықпал етті». Бұл ерекше ментальдық олардың уақыт пен кеңістікті ерекше қабылдауынан, қанағатшылдық, қошкөрушілік, қонақжайлық, кең пейілділік сияқты рухани құндылықтарынан, көшпендінің күн көріс көзі – табиғат пен малға деген аялы қатынастан, ата-баба рухын қастерлеуден, ерлік пен батырлықтың қадірленуінен және т.б. аңғарылады. Көшпелі өркениеттің жеткен шыңы, мүмкін белгілі дәрежеде, оның тарихи негізі де болуы ықтимал, рухани-дүниетанымдық саладағы жетістіктері болды. Оның дәлелі – «аң стилі өнері» дәстүрі деп аталатын жоғары көркемдік дәстүр мен әртүрлі жанрға толы ауыз әдебиеті. Мал шаруашылығымен айналысқан көшпенділер мен егіншілікпен айналысқан отырықшылар дүниетанымы мен саналарының арасындағы айырмашылықты кейбір зерттеушілер атап өтеді. Мысалы, «көшпелі өмір сүру тәртібі отырықшыларға қарағанда мүлдем өзгеше түсініктер мен құндылықтарды, өзге салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастырады. Көшпелі ментальдықта бәрі ағады, бәрі өзгереді. Уақыт пен кеңістік көшпенділер үшін мүлде басқа мәнге ие. Көшпенділер аспан мен жердің арасында өмір сүреді, өйткені олар үнемі ат үстінде. Мобильді өмір сүру тәртібінің нәтижесінде көшпенділер құрылықтың алып кеңістіктерін игеріп, халықтар мен мәдениеттердің өзара алмасуын, әсерін қамтамасыз етті. Үш мың жыл бойына қос өркениет (көшпенді және отырықшы) салыстырмалы түрде ішкі автономияларын сақтай отырып, иық тіресе дамыды, бірін-бірі үздіксіз байыта отырып, біртұтас жалпы-адамзаттық мәдениетті қалыптастырды (Қазақтың көне тарихы, 1993, 112 б.).

Масанов қазақ халқына деген нигилистік көзқарасымен танылса да, бұл тақырыпты терең зерттеген әлемге танымал көшпелітанушы болды, Алматы қаласынан арнайы «Көшпенділердің мәдени мұрасы мәселелері жөніндегі қазақ ғылыми-зерттеу институтын» құрды. Сондай-ақ өз зерттеулерінде Т. Сұлтанов, К. Пишулина, Е. Нұрпейісов, Ж. Қасымбаев, М. Қозыбаев, А. Күзембайұлы сынды тарихшылар көшпенділік тақырыбын жанама түрде болсын қамтыды. Кейінгі ортағасырлар мен жаңа замандағы Қазақстанның саяси тарихының сюжеттік-оқиғалық тізбегін реконструкциялауға маманданған тарихшы-шығыстанушылардың үлкен тобы қазақтардың отаршылдыққа дейінгі өткенінде әлеумет ұйымдасуының мемлекеттік үлгісі болған деген пікірді ұстанады және осыған орай аймақтың көшпенді халқындағы хандық биліктің тарихи эволюциясының негізгі кезеңдерін «бір орталыққа бағынған мемлекет», «мемлекеттік ыдыраңқылық» және «қазақ мемлекеттілігінің күйреуі» деп анықтайды. Бұл тұжырымдамалық ұстанымға қарама-қарсы ғалымдардың келесі тобы номадтық қоғамның әлеуметтік-экономикалық негізін жүйелік-құрылымдық әдісті қолдану арқылы зерттеп, қазақтарда да және жалпы көшпенділерде де мемлекеттік биліктің дәстүрлерінің болмағанын айтады және билік құрылымдарын ұйымдастырудың мемлекеттік үлгісімен салыстырғанда, көшпелі қоғамда әлеуметтік қатынастар қызметінің мүлдем басқа құрылымдары мен тетіктеріне негізделген билік жүргізудің тарихи қалыптасқан әскери-потестарлық жүйесі туралы айтқанды дұрыс көреді», – деп жазады. Мыңжылдықтар тұрғысында тарихи жағынан Қазақстан жергілікті халықтың көшпелі өмірін, көшпенділікті аумақтық қамту бойынша Еуразиядағы ең ежелгі және ең үлкен аймақ болып табылған. 3,5 мыңжылдық шамасында көшпенділік Қазақстан тұрғындары өміріндегі өндірістің жетекші өмір үлгісі болған. Көшпенділік жергілікті халықтың өмірді қамтамасыз етуі мен табиғатты қолдануы, материалдық және рухани мәдениеті, менталитеті мен психологиясы, көрші халықтармен қарым-қатынасы, әлеуметтік ұйымдары, әлеуметтік-экономикалық қатынастары және қоғамдық-саяси жүйелері негізінде жатқан. Осы мыңжылдықтар ағымында Қазақстанның бар тарихы мен мәдениеті тікелей көшпенділікпен байланысты болған. Көшпенді халықтар Еуразияның бүкіл аумағындағы өркениеттену процестерінің дамуына үлкен ықпалын тигізген. Көшпенділер өздерінің көшіп-қонуымен бытырай шашыраңқы орналасқан кеңістік-

терді, континенттерді, әлемдер өркениеттерді біріктіріп, оны әлемдік өркениет кеңістігінің бір бөлігі етіп жасады (Сатершинов, 2009, 214 б.).

Қорыта айтқанда көшпенділердің арқасында әлем біртұтас, ал өркениет жүйесі өзара байланысты болды. Көшпенділер мен отырықшылар шекарасында өзара тиімді айырбас пен қарым-қатынастың орталығы ретінде қалалар пайда бола бастады. Әсіресе мемлекеттік институттардың дамуына көшпенділердің қосқан үлесі ерекше. Британ ғылым академиясының мүшесі, американдық профессор А.М. Хазановтың көзқарасы бойынша, ортағасырлар дәуірінде Еуразия аумағындағы көптеген мемлекеттік білім беру орталықтары көшпенділердің жаулап алуымен қалыптасқан. Нақ осы көшпенділер тұңғыш рет мемлекеттің жаңа үлгісі – орталықтандырылған мемлекет – империяны құрды. Олар отырықшы-шаруашылық қоғамындағы билік институттарының қалыптасуына әсер етті. Отырықшы-шаруашылық халықтың арасына үй жануарларын әкелген де – көшпенділер. Көшпенділер оңтайлы тамақтың сапасының артуына көмектесіп, ақуызды тамақтың рөлін арттырды. Бұл Еуразия мен Солтүстік Африка тұрғындарының демографиялық өсуіне себепші болды. Сол себепті, көшпенділік мәселесі Қазақстан мен Еуразияның ішкі таралу аймағының тарихы мен мәдениетінің ең маңызды, әрі өзекті мәселесі болып табылады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Ғабитов Т.Х. Қазақ мәдениетінің типологиясы: Мәдениеттану оқу құралы. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1998. – 203 б.
2. Екімыңжылдық дала жыры / Бас редакторы Ә. Нысанбаев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2001. – 715 б.
3. Кшибеков Д.К. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: Наука, 1984 – 238 с.
4. Қазақтың көне тарихы / Дайындаған М. Қани. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.
5. Қоңыратбаев Ә., Қоңыратбаев Т. Көне мәдениет жазбалары. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 400 б.
6. Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы: Ғылым, 1996. – 168 б.
7. Сатершинов Б. Еуразиялық кеңістіктегі қазақ халқының этномәдени дамуы. – Алматы: 2009. – с 254.

Абстракт: Кочевники способствовали формированию самобытной системы материальных и духовных ценностей, институциональных отношений. Их культура имела инновационный потенциал и внесла весомый вклад в развитие и технологий, торговли.

Abstract: The nomads strengthened material and spiritual values, institutional relations and extended the path of globalization to Colombia. They led to significant changes in the growth of an innovative culture and technology, trade, the development and spread of a monotonous culture.

Жексенбаев О.А.,
Ташимов Б.К.
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.
koshbasshy_83@mail.ru,
baglan_083@mail.ru

ХАЛЫҚ АҢЫЗДАРЫНДАҒЫ БӨРІ БЕЙНЕСІ МЕН ТІЛДІК ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗ РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Әлемдік тарихтың деректану саласындағы әлі де болса күрмеуі шешілмеген ақтаңдақтар сынды жалпы түркітану мәселесінде де кенжелеп келе жатқан сала – түрік халықтарының ауыз әдебиеті. Сирек болса да жазба деректерде кездесетін мәліметтерді тарихи дереккөз тұрғысынан зерделеу. Өйткені, қатаң жазба мағлұматтарды ғана негізгі тарихи дереккөз ретінде қарастыру кешегі Кеңестік дәуір тарих ғылымының алдындағы басты мақсаттардың бірі болды. Алайда, өз жазуын тасқа қашап жазған бабаларымыз аумалы-төкпелі замандарда төл әліпбиінен ажырап қалғаны да айдай ақиқат. Осыны ескере отырып, көшпелі өмір салтына орай және түрлі тарихи жағдайлармен тікелей немесе жанама байланысты кенжелеп қалған қазақ халқының тарихын тек жазба деректерден ғана іздестіру көп жағдайларда тарихи деректердің жұтаңдауына апарып соқтырары даусыз. Әсіресе, хатқа түсірілген нақты мағлұматтар аз кезеңдер тарихын қазбалағанда зерттеушілердің түрлі дереккөздерін пайдалануға деген мұқтаждығы арта түсуде. Шынтуайтында ерте және ортағасырлық тарихты зерттеуде ғылыми құндылығы жағынан маңызды саналатын жазба деректер тапшылығы молынан сезіледі. Ортағасырлық тарихқа қатысты тілдік және жазба деректер мол дегенімізбен сол жазба мұралардың көпшілігін халықтың тарихи санасынан хабар беретін аңыздар мен фольклорлық шығармалармен байланыстыра қарағанда, ұштастыра дамытқанда ғана тарихи шындықты жақын тануға келеріміз сөзсіз.

«Тілдік деректер» арқылы этностың болмысын, тұрмысын және өзіндік тарихи ерекшеліктерін айқындауға болады. Өйткені қай халық болмасын тарихи санасы арқылы өзін толық тани да, таныта да алады. Халық өз тұрмысы мен болмысындағы бар, әрі қажет еткен дүниенің бәрін, тарихи санадағы ұғым, – түсініктерін тіл арқылы сыртқа шығарады да және бойтұмарындай жадына сақтайды (Қайдар, 1998, 304 б). Сондықтан қай уақытта да халық тарихына үңілген зерттеушілердің фольклорлық және тілдік материалдардың деректік құндылығына назар аудара жүргені құптарлық іс. Алайда, бұл бағыттағы ғылыми зерттеулер қарасының сирек екені де жасырын емес (Марғұлан, 2007, 94 б.). Дегенмен соңғы уақыттағы зерттеулерде осы мәселеге ден қоюшылар қарасының көбейе бастағаны көңіл қуантады.

Фольклорлық материалдар бүгінгі күнге дейін түрліше сипатта жете отырып, өз бойында халықтың тарихи санасында орныққан мол деректерді бауырына басып жатқан қазына іспетті десекте болады. Аңыз атаулы кішкентай тары сынды болса да түбі ақиқатқа құрылатыны белгілі. Түсіндіре алмаған құбылыс біткенді белден бір сызып, жоққа шығара салу жан қинамас оңай тәсіл болғанымен, ұлтымызбен біте қайнасып, жасасып келе жатқан наным-сенімдердің астарына көңіл бөліп қарауды қажет етеді-ақ. Мақаламыздың арқауы да халық санасындағы қасқырды яғни бөрі тотемді қасиет тұтқан тарихи аңыздардың тілдік материалдар арқылы ұрпақтан – ұрпаққа жете отырып, өз бойында тарихи дереккөз боларлық мағлұматтар сақталған кейбір тұстарына назар аудару болып тұр.

Ежелден бөрі тотемі – Көк тәңірісімен байланыстырыла қаралғаны анық. Академик Ә. Х. Марғұлан зерттеулерінде қытай деректерінен келтірілген аңыздардың бірінде бұл жайт айқын көрініс тапқан. Аңыз бойынша: «Ғұндардың бір ханынан екі қыз туыпты. Олар күн десе күндей, ай десе айдай, адам таңқаларлық сұлу болыпты. Әкесі «осы сияқты айдай ару баламды басқаға бергенше, Көкке (Тәңірге) тапсырайын деп, айдала жапан түзге сарай салдырып, екі қызын

сонда сақтайды. Хан күн сайын аспанға қарап тілек тілеп: «Ару баламды құшағыңа ал (бала бер)» – дейді. Үш жыл өткен соң шешесі «қыздарды қапасқа тастау жарамас, үйге алайық» десе, енесі: «әлі уақыт болған жоқ шығар, күтейік» – дейді. Бір жылдан соң бір көк бөрі сарайдың қасына келіп, күндіз-түні ұли беріпті. Ханның кіші қызы «сол бөріге тигісі келетінін айтқанда, үлкені ұрсады». Ақыры аңыз бойынша қыз сол бөріге тиіп, одан бір ұл туады (Марғұлан, 2007, 99 б). Көкжал бейнесі түріктектес халықтардың фольклорлық шығармаларында да сақталған. Ал еуропалықтарда бөріге қатысты аңыздардың тууын Ә. Марғұлан ғұндармен тікелей байланысты деп санайды.

Мұнда халық аңыздары түркі халықтарының бөріні «күштілік» пен «ерліктің», «рухтың» символы ретінде қарастырғанын байқатады. Сонда түрік деген Көк тәңірі жарылқаған ұлы халықтың бір ұрпағы – біздің бабаларымыз бөрі атын тегін жанға телімеген болды ғой. Оғыздардың көне жыры «Оғызнамеде» Оғыз қағанды жеңісті жорықтарға бастайтын аң – көктен түскен көкжал. Түріктектес халықтардың басынан бақ ауар уақытта қасқыр тотем жаудың рухынан жеңіледі. Айталық, тарихшы ғалым М.Әбдіровтың зерттеулерінде осыған мысал боларлықтай ауыз әдебиетінің материалдары оңтайлы пайдаланылады. Сібірдің соңғы ханы Көшім Ермактың әскері келер алдында түс көреді. Түсінде Ертіс жақтан келген ақ қасқыр мен Тобыл жақтан келген ит бір-бірімен төбелеседі. Кішкентай қара ит жеңіп, ақ қасқыр қашып, Ертіске батып кетеді. Хан жанындағы түс жорушылар ақ қасқыр ханның өзі, ал қара ит Ресейден келіп жеріңді алатын жау деп жориды (Әбсалықов, 2007, 92 б). Осы аталған зерттеу еңбектің авторының бар қазаққа киелі саналатын «Алаш» сөзінің арғы шығу тегін осы тотеммен байланыстыра қарастыруының ғылыми тұрғыдан да маңыздылығы бар деп санаймыз. Осы тұста ойды тереңдету арқылы өзге де фольклор және тілдік материалдарды шола отырып, бөрі тотемінің тарихы тереңге кететінін де аңғаруға болады. Ондай түсініктер кейде еріксіз өте ерте заман тарихына үңілуге мәжбүрлейді. Айталық, ежелгі Рим негізін қалаған этрускілерде қасқыр тотемді елден шыққаны туралы деректерді ғылыми сараптау әлі күнге кенжелеп келе жатқан мәселелердің қатарында қалып келеді. Бұл туралы О. Сүлейменов еңбектерінде ой қозғар біршама пікірлер айтылғаны белгілі (Сулейменов, 1998, 55 б.).

Сондықтан да төл тарихымызға қатысты деректерге көз жүгірту арқылы сонау көне замандардан бөрі тотемді елдің ел билеумен тікелей байланысты аңыздарға арқау болғаны назар аударуды қажет ететін сияқты.

Жаугершілікте екі қолы шабылған мүгедек жас нәрестені қаншық қасқыр асырап, есейгенде соған жары боп өсіп-өнгендігі, Ашынадан дүйім ел тарағаны әрине ежелгі заман аңызы десек те өздерін көкбөрінің ұрпағы санаған бабалардан біздің құлағымызға құйылған. Тарихи әдебиеттер мен ғылыми зерттеулерде көп айтылып жүргендей ең алғашқы қасқыр тотемді ел туралы аңызды ежелгі Үйсін мемлекетінің ерте тарихынан кездестіреміз. Содан соң, осыған ұқсас аңыз ғұндардың шығу тегіне қатысты ауызекі әңгімелерге негізделген жазбаларда айтылғаны белгілі. Үшінші рет, қасқыр төтемінің іздерін ортағасырлық Түрік қағандығының генеологиясына қатысты аңыздан көреміз. Фольклорлық туынды Оғыз қаған туралы халық аңыздарында да бөрі тотемі айқын көрініс берсе, ортағасырлық Қыпшақ хандығының ел билеген тайпасы да елбөрі атауымен белгілі болған. Қазақ халқы басқа да туыс халықтар сияқты қыпшақ тілді халық екені, қазақ әдеби тілінің қайнар көзі – қыпшақ тілінде екені белгілі. Қыпшақтар қазақ халқының қалыптасу үдерісінде (процесінде) де ұлттың басты құрамдарын (компоненттерін) құраған тайпалардың бірі болатын және ортағасырлық қыпшақтар құрған мемлекеттің орталық аумағы қазақ даласы болды.

Ұлы Дала дәстүрі бойынша қыпшақ қоғамындағы саяси билік атадан балаға мұрагерлікпен өткені ортағасырлық жазбагерлердің еңбектерінен белгілі. XIII ғасырда Шыңғысхан «Дешті Қыпшақты» және оған қараған аумақтарды басып алған соң осы билік басындағы елбөрі тайпасының мұрагерлерін аяусыз қырғынға ұшыратты. Осы тайпаның ұрпақтары Мысыр мен Үндістанға құлдыққа сатылып немесе әскери жасақ ретінде барса да билеушілер тұқымынан екендіктерін дәлелдегені Бейбарыс сұлтан сияқты тұлғалар тарихынан белгілі (Кумеков, 1994,

34 б). Бейбарыстың тегі Беріштен екені, ал Беріштің «бөрімен» байланысты екені зерттеушілер тарапынан айтылып келеді.

Әйгілі «Алпамыс батыр» жырында да Байбөрі есімі қоғамы мен халқына қадірлі адамға қатысты айтылғаны эпостың мәтінінен-ақ көрініп тұр. Халықтың Бөрібай, Бөрібек, қыздарына құртқа (бөрінің ұрғашысы) деп те ат қойғаны тек емес. Біздіңше осы жайттар мен түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының тарихи жадында «бөрі киесіне» қатысты айтылатын тілдік материалдар, яғни мақал немесе мәтел деңгейінде күні бүгінге дейін қолданыста келе жатқан сөз тіркестерінің арасында бір байланыс бар. Миф мазмұнындағы бөріні жебеген тәңірлік ұғым немесе киелі санау қазақтың «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірісі бар» мақалында сақталған. «Бөрі арығын білдірмес, Сыртқа жүнін қампайтар» – деп болмашыға сыр бермеуге, әлсіз көрінбеуге үндесе, нағыз ер азаматты «жігіттің сырттаны екен» деп әспеттеуі де бекер болмаса керек-ті немесе «Аш қасқырдай аранын ашып», «Көк бөрідей азуын көкке білеп», «Жонданған көкжалдай» деген сөз тіркестері қасқырдың қамықпастығына, өжеттілігіне орай айтылған. Этнографиялық деректерден негізінен қазақ ортасы қасқырдың атын тікелей атамай «ұлыма», «иткүс» сияқты атаулармен атағаны да осы тотемдік түсініктермен астасып жатса керек. «Қасқыр да қастық қылмас жолдасына» немесе «Бөрі де өз ортасына шаппас болар» дегенде оның тектілігін ділмарлықпен баяндайды.

Халық аңыздарында «ер боларлық ұл дүниеге келер мезгілде шешесі бөрі етіне жерік болатыны» сияқты оқиғалар желісі көп кездеседі. Осы орайда аңыз астарында әйелдің жолбарыс, қабылан, бөрі жүрегіне жеріктігі арқылы белгілі, атышулы жандар дүниеге келеді деген ойды санаға ұялату да жатқан жоқ па? Ә.Марғұлан тарапынан бөрі етіне жерік болған әйел руластары тарапынан құрметтеліп, одан туған балаға «Маңғыс», «маңғыт», «ноғай», «адай», «көбек» сияқты ат қойғаны, осы аңыздармен Адай руына қатысты айтылатын «Танысаң адаймын, танымасаң құдаймын» деп келетін тіркесте де немесе Үргеніш сияқты қаланың арғы атауына да осы аңыздар ізі жатыр деген ой айтылған (Марғұлан, 2007. 102-103 б). Бұл пікірлер, әлі де қосымша зерттеулерді қажет еткенімен де, ішінара келісудің де негіздері жоқ емес сияқты. Себебі, ресми тарихтың іздері де Маңғыстау өңірінің ертедегі ғұн ордаларының бірі болғанын көрсетеді. Аттила ордасының сол батыстағы Еділді кесіп өтіп Батыс Еуропаға жеткені белгілі.

Жалпы түркі-моңғол халықтарында кездесетін бөріге қатысты аңыздар түрлі кезеңдерде пайда болғанына қарамастан , осы бөрі тотемді ердің немесе елдің ел билеу құқығына ие болғаны байқалады. Болмаса, кейінгі Шыңғысхан тегіне қатысты «Моңғолдың құпия шежіресіндегі» аңыздарда ит тотеміне (қасқыр тұқымдас) қатысты аңыздар тумас еді. Шыңғыстың шыққан тегі боржигин атауымен аталуында да осындай аңыздар ізін анық байқауға болады.

Қасқыр бейнесі – қазақтың жауға шапқанда көтеретін байрағында да кездеседі. Атақты ақын Сүйінбайдың «Бөрілі менің байрағым, Бөрілі байрақ көтерілсе, Қозып кетер қайдағым...» деп жырлауында қасқырдың жаудың құтын қашыратын қасиет пен бірге көнеден келе жатқан тарихи сана сабақтастығын көруге болады. Көне түріктердің де байрағында алтынмен зерленген бөрінің басы бейнеленген.

Қорыта келе, бөрі тотемді билеушілер немесе солардың елі қоғамда ерекше құрметке ие болған деген қорытынды жасауға негіз бар. Ал, туда бөрі басының бейнеленуі, сол саяси билеуші елдің туының астына қалған елді жинау деп қарастыру керек. Тарихта Абылайдың ақ туы астына елді жинау немесе төрелердің туында арқар бейнесінің болуы немесе одан да ертерек замандарда саяси билеуші ру-тайпалар астына оларға бағынышты елдерді қосу тәжірибелерін кездестіреміз. Әрине, бір мақала шеңберінде халық аңыздарын тізбелеп, олардың тарихи-деректік маңызды мәселелеріне талдау жасау мүмкін емес. Дегенмен, осындай жайттарға зерттеушілер мен мамандар үнемі назар аударып, жазба деректердегі фольклорлық және тілдік материалдарды қосымша қарастыру деректердің маңыздылығы арта түсер еді.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Әбсалықов А.А. Алаш және бөрі тотемі // Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ «Отандық түркология: мәселелер, ізденістер, нәтиже» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы, 2007. 88-94 бб.
2. Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков YIII-нач. XIII вв. – Санкт-Петербург РАН Институт Востоковедения, 1994. – с. 34.
3. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы:Ана тілі, 1998. – 304б.
4. Марғұлан Ә.Х. Ертегі – жыр тудырудағы жұртшылық сарындары // Шығармалары. III том. Алматы «Алатау» 2007. – 94-144 бб.
5. Сулейменов О. Язык письма: Взгляд в доисторию – о происхождении письменности и языка малого человека. – Алматы; Рим: San Paolo, 1998. – 497 с.

Абстракт. В данной статье на основе народных преданий, фольклорных источников и языковых фактов анализируется образ волка, представляется его значение в исторической традиции тюрков, казахской культуре.

Abstract. The article deals with some aspects of polklore and lingual materials as one of the most important sources of historical facts.

Ибадильдаева М. М.
Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
madina27.91@mail.ru

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТАРИХЫ МЕН ТАҒДЫРЫ

Тараз Қазақстанда ғана емес, Орта Азиядағы ең көне қалалардың бірі. Белгілі тарихшы Л.Н. Гумилевтің айтуынша, Тараздың алғашқы аты Талас болған. Қытай деректерінде қаланың негізін б.з.д. I ғасырда ғұн билеушісі Чжан Чжин (Чжи Чжи) қалап, атын То-ло-со деп атаған. Қала 630 жылға дейін То-ло-со, одан кейін Талас, 893 жылы Тараз деп аталған. Кейбір зерттеулерге қарағанда қаланы алғаш салушылар Парфия шеберлері, Рим легионерлері және жергілікті халық болған.

Тараз қаласының атауы хақында көптеген парсы тілінде жазылған деректерде «Тараз», «Талас» не «Банки», яки «Йанги» немесе «Йанки» болып айтылады. Оның мән-жайын анықтау үшін ең әуелі Махмұд Қашқаридың түрік сөздігіне жүгінсек: «Талас», «Тараз» дей келе, Талас екеу болған. Бірі – «Ұлұғ Талас» (Ұлы Талас), екіншісі – мұсылмандар шекарасында орналасқан «Кәми Талас» деп аталады.

Ал, Тараз өңірінің ежелгі тарихы ерте палеолит дәуірінен басталады. Мұнда ежелгі адамдардың қоныстануына анағұрлым қолайлы орындар –Қаратау таулары болды. Бұл жердегі Арыстанды өзені бойынан табылған тас еңбек құралдары ежелгі адамдардың аң аулау, терімшілікпен айналысқанын көрсетеді. Келесі дәуірде тарих сахынасына келген ұлы ғұндар тұсында Тараз қаласының іргесі қаланды.

Белгілі қазақ ғалымы, академик Ә.Х. Марғұлан археологиялық қазба деректеріне сүйене отырып Тараз іргесі б.з.д. III-II ғасырларда қаланған деген қорытынды жасайды. Ал, академик В.В. Бартольд ұзақ зерттеулер нәтижесінде ескі қаланың орны қазіргі орталық базар орналасқан алаң деп көрсетті. Археологтар зерттеулер жүргізіп, Тараз қаласы I-ғасырдың бас кезінен бастап салына бастаған деген қорытындыға келген. Б.з.д. I ғасырдан бастап Талас өзені бойын қаңлы тайпалары мекендей бастады. VI ғасырдан бастап осы өңірді түркі тілдес ұлттар қалыптаса бастады. Зерттеушілердің айтуынша, Тараз сонымен қатар, Орта Азияның басқа қалаларындағы негізгі тұрғындары түркілер болды. Түркілермен қатар соғдылар, арабтар, парсылар, сириялықтарда көп болды. VIII ғасырдан бастап Батыс Түрік қағанаты құрамындағы тайпалар арасында өзара соғыс басталды. Нәтижесінде, Іле өзеніне ығысқан. Бұл кезде Тараз аса ірі әрі бай қала болатын. Осы кезден бастап тәжіктер Талас қаласын Тараз – деп атай бастады.

Ежелгі Тараз қаласы Ұлы Жібек жолы бойындағы ірі әкімшілік орталығы болып табылған. Оның өсуі мен өркендеуі әйгілі сауда жолының тарихымен тығыз байланысты. Ежелгі Тараз Еуразия тарихында ең маңызды халықаралық сауда, қолөнер, ғылым және мәдениет орталықтарының бірі ретінде баға жетпес рөл атқарды. Тараз қаласы туралы алғашқы ақпарат қытай дерек көздері бойынша біздің ғасырға дейінгі I-ғасырды қамтиды және Қазақстан аумағында алғашқы мемлекеттердің бірі болған Қаңлы бірлестігінің саяси тарихымен байланысты. Тараз туралы ортағасырлық көптеген географтар, тарихшылар мен саяхатшылар жазды. Ол түргештердің, қарлұқтардың және қарахандардың кезінде ірі әкімшілік орталығы және олардың астанасы болған. Қала Ұлы Жібек жолы бойында орталықтардың бірі болып, оның өсуі мен өркендеуі, бай сауда және мәдени дәстүрлері әйгілі сауда жолымен тығыз байланысты. Тараз өзіне тек саудагерлерді тартып қоймай, мұнда әртүрлі ұлттар мен өркениеттердің рухани мәдениеті де қарқынды дамыды.

Жібек жолы бойындағы тауар-ақша айналымы белді демеуші болды. Ел мен жердің бел ортасында көшпенділік пен жаугершілік, сауда-саттық пен егіншілік, қол өнері мен құрылыс-сәулет өнері, байланыс пен басқару, діни рәсім мен көршілерді сыйлау салттары қалтқысыз

сақталды. Қолайлы осы өңір мен дәуірде түрлі өркениет негізі зор нәр алды, құрал-саймандар жасалды, адамдардың іс-әрекет өлшемі мен аумағы шаруашылықта, мәдениетте, саясатта астасып жатты. Ел мен ел, құрлық пен құрлық жақындасар жаһаннамалық кезеңде Тараз қамал мен қорғаныс, діңгек пен демеулік қызметті тең ұстаған ордаға, ортаға айналды. Осы уақыттан бастап оның атағы кең жайыла бастайды.

Макдиси, X ғ. географы, былай деп жазған: «Тараз бау-бақшалы, қалың елді, оры, төрт қақпасы және қоныcталған рабады бар үлкен бекітілген қала. Медина қақпасының түбінде үлкен өзен аққан, оның арғы жағында қаланың бір бөлігі жатыр, үстінде өткелі бар. Алқалы мешіті базарлардың арасында».

Қазіргі кезде Тараз қалдықтарының үстіне басқа үйлер салынып, оның бұрынғы көрінісін тек XIX ғ. 30-жылдарының басындағы мағлұматтар бойынша елестуге болады. Ол жерде бір кездерде көптеген бөлек-бөлек төбешіктер және жеке қоныс айналары мен ғимарат – сарайларының қалдықтары жатқан. Мысалы, XIX ғ. аяқ шенінде жасалған схемалардың біреуінде көне қаланың жалпы территориясында 48 төбешік белгіленген (Назаров, 1968, с. 33).

VI-VIII ғғ. қабаттары назар аударарлық, олар барлық стратиграфиялық қазбалардан табылған. Олардың қалыңдығы 1,5-2,5 м.

Қабаттан алынған қыштың әртүрлілігімен және өзгеше сәнділігімен ерекшеленеді. Едендері күйдірілген кірпіштен жасалған ғимарат қалдықтары (кірпіштің өлшемдері – 0,22х0,22х,0,05 м), жұмыр тас төсеніштердің қолданылуы құрылыс техникасының өзгергендігін көрсетеді.

Қыштың екі түрлі тобы табылған: глазурь жалатпаған және глазурь жалатқан. Жалатпағанының ішінде көбінесе қызылжылтыр сапытаяқтар кездеседі. Ал екінші тобында – ақ, мөлдір, жасыл және қоңыр глазурь жалатқан ыдыс. Оюлары өсімдік әуендерінде жасалған өрнектерден құралған.

Тараз моншасы Каср-ал Хайр ал-Гарбидағы таяу шығыс моншасын еске түсіреді. Зерттеушілердің пікірі бойынша, моншалар Орта Азия қалаларында VII ғ. пайда болған, олар Жерорта теңізі алқабынан шығып, Таяу және Орта Шығыс арқылы Орта Азияға жеткенге ұқсайды.

Монша салынатын кезеңге қазба кезінде табылған қала жабдықтарының қалдықтары да жатады. Ең алдымен ол – қаланың сутартқыш жүйелері. Ол 12,8 м ұзындықта байқалған. Оның құрылыс техникасы зерттеліп, қалпына келтірілді.

Қала территориясындағы қазбалармен үй – жайлар және қорғаныс қабырғасын ішінен бір-біріне жапсыра салу принципіне негізделген құрылыс-салымдар ашылған. Олардың сипаттамасы мынандай: «Бірінші бөлме жобасында квадрат тәріздес, өлшемдері 4х3,4 м. Солтүстік-шығыс қабырғасы қорғаныс қабырға болып келген. Бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасының ортасына тіркеп биіктігі 0,4 м пеш салынған. Іші толы ақшыл-қызғылт күл, жағатын ауызы солтүстік жағында. Ошақтың алдында тікбұрыш формалы тереңделген жазықтық орналасқан. Бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасында, ошақтан оңға қарай, еден деңгейінен 2 қуыс жасалып шығарылған. Олардың биіктігі 20 см, ені 15 см, тереңдігі 15 см. Бөлменің едені тегіс емес, еденнің бетін күйіп кеткен қамыс пен ағаштың қалыңдығы 3 см қабаты басып қалған.

Керамикалық материал Төрткөл қонысының өмір сүрген кезеңінің XI ғ. басы – XIII ғ. екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Басқа табыстардың ішінде темірден және мыстан жасалған шамалы ұсақ-түйек заттарды атап кету керек: темір тоғалар, шегелер, тұтқалар, садақ ұштары. Мыстан жасалған кішкене құмған аса назар аударарлық. Біржақты формада құйылған, бедерлі, білігінен қысқан жарты сауыт тәріздес алқа. Мұндай алқалар Пенжикент қазбаларында табылған VIII ғасырмен мерзімделген материалдардан белгілі.

Барыстың басы бедерлендіріп салынған қыш ыдыстың қалдығы, сондай-ақ кашиннен жасалған, анық шет елдік, тамаша тостаған табылған. Оның беті мөлдір глазурьмен жағылған және өсімдік әуендері мен геометриялық формалар сипатындағы көркемсуреттермен әшекейленген.

Төрткөлдің стандартты секциялардан құралған салыну жобасы, керуен жолы трассасында орналасуы, шет елдік заттардың табылуы оны Тараздың тура жанында орналасқан керуен-сарайдың қалдығы деп санауға мүмкіндік береді.

Тараз керуен жолдарының түйіскен жері және Талас аңғарының негізгі қаласы болған. Испиджабтан Таразға жүретін жібек жолы Шараб, Будухкет, Тамтадж, Абарджадж және Джувикат арқылы өткен. Соңғысы Тараздан батысқа қарай 2 фарсах кейін орналасқан. Джувикаттың орналасқан жері дәл тауып көрсетілген: ол-ежелгі Тараз қалдықтарынан 17 шақырым шығыстау орналасқан Бектөбе атты көне қала, яғни екі қала аралығы деректерде аталған екі фарсахқа тең болып отыр (Лаврентьев, 1900, 39-45 бб.).

Ол үлкен Бурылтай жотасының оңтүстік баурайында орналасқан. Қаланың Орталық бөлігі жобасында өлшемдері 100х120 м, биіктігі 5-7 м болып келген тікбұрыш төбе. Оның жалауында бұрыштары мен периметрі бойында мұнаралары бар қабырға іздері байқалады. Оның солтүстік-батыс бұрышында жобасында сопақ төбе ұсқынды, үсті жазық ішкі қамал қалдығы орналасқан. Оның түп кенересінің өлшемдері 30х20 м, ал үстіндегі жазық алаңның өлшемдері – 20х15 м.

Орталық қаусырықтарға ұзын қабырғамен қоршалған ауыл шаруашылық аймақ жанасады. Көне қала VI-XII ғасырлармен мерзімделген, бұл Джувикат қаласының өмір сүрген кезеңіне сәйкес келеді және Бектөбе-Джувикат тепе-теңдігін дәлелдейді.

Алқаптың ірі қалаларының бірі Атлах болған. Ал Максиди оны былай деп сипаттаған: «Атлах-үлкен қала, ауданы жағынан негізгі қалаға жақын, айналасы қабырғамен қоршалған. Үлкен бөлігі бау-бақша, ал рустагінде көбінесе жүзім егісі. Алқалы мешіт мединеде, ал сауда орталығы рабадтың ішінде». Қаланың Тараздан мұндай қашықтығы Қашқарлық Махмұдтың мәліметтерін анықталады.

Атлах Тараздан 12 шақырым оңтүстіктеу жерде орналасқан Жуан-төбе атты ескі қала қалдығымен тепе-теңдестірілген. Соңғы жылдардың археологиялық зерттеулері бұл пікірге дәлел болатын жаңа материалдар берді. Жуан-төбе Талас алқабының ең ірі қала қалдықтарының бірі деп табылған. Ол VI-XII ғг. мерзімделді.

Жалпақ-төбе ескі қала қалдығы жобасында түп-кенересінің өлшемдері 90-95 м және биіктігі 3-4 м, тік бұрыш болып келген төбе. Шығыс бөлігінде биіктігі 4,5 м дейін және диаметрі 30 м төбешік түрінде сақталған ішкі қамал орналасқан. Төбе айналасында тереңдігі 0,5 м. дейін, ені 10 м. дейін ордың іздері әлі күнге дейін байқалады. Қаланың үлкен қақпасы оңтүстік қабырғаның ортасында орналасқан және екі жағынан екі дөңгелек формалы мұнарамен бекітілген. Қазіргі кезде қалаға кіретін жердің орны сай тәріздес. 1986 жылғы зерттеулер кезінде орталық қаусырықтардан 1-1,5 шақырым жерде қабырға табылған.

Қала территориясындағы қазбалау жұмыстары кезінде VI-IX ғг. деңгейіндегі үй-жай құрылысының ерекшеліктері анықталған. Ол тұтас құрылыс болған, барлық үй, қора-жай, бөлмелер бір-біріне жалғастырыла салынған. Тұрғын бөлмелерде ашық типті ошақтар мен софылар болған. Софылар қабырғалар бойында орналасқан.

Жалпақ-төбедегі құрылыс комплексін тюргеш тиындары VII-IX- ғг. мерзімдейді.

Көне қаланың жоғарғы құрылыс қабаты, жалатпа керамиканың сынақтарына қарағанда, X-XII ғг. жатады.

Қазбалаулар қаланың бекініс құрылымы сипатын анықтауға мүмкіндік береді. Қабырғалары 4 м-ге дейінгі биіктікте сақталған. Олардың түп ені 5 м, жоғары қарай жіңішкеленген. Қабырғалардың ең астыңғы қабатында өлшемдері 80х80х60 см пахстан жасалған блоктар қойылған, олардың үстіне өлшемдері 35х25х10 см шикі кірпіш қаланған. Қабырғалар бұрыштарында дөңгелек мұнаралар орналасқан. Солтүстік қабырғасының бермасы болған – ені 4 м, шығыңқы жері (Каллаур, 1899, 53 б.).

Тараздан солтүстікке қарай жүретін жолдың ең ыңғайлысы Талас жағалауларымен өткен. Сондықтан Кевакиб жерін, екі қаласымен бірге, Талас аңғарынан іздеу орынды. Тараздан солтүстікке қарай тұрған Орта ғасырлық көне қалалардың ішіндегі ең ірілері Тоймакент пен

Оххум. Тараз бен көне қала қалдықтарының арасындағы қашықтық 50-55 шақырым, ал бұл деректерге сәйкес келеді.

Таразға жақынырақ тұрған Адахкент қаласын Тоймакентпен, ал дех Нуджикесті – Оххум қаласымен, тепе-теңдестіру керек. Бірақ жаңа археологиялық материалдарға негізделген басқа да пікір бар. Адахкент пен Дех Нуджикестің қоныстанылған жері Жамбылдан 30 шақырым солтүстік-шығысқа қарай орналасқан Асса аңғарындағы Қаракемір көне қала қалдығының орнында болуы мүмкін. Жібек жолы трассасында шығыс бағыттағы келесі қала ретінде деректер Төменгі Барсханды атайды. Ибн Хордадбех пен Құдаманың жол бағдарламалары бойынша Төменгі Барсхан Тараздан 3 фарсах жерде орналасқан. Ол туралы былай делінген: «Барсхан – Тараздан шығысқа қарай екі адам дауыс қашықтықтағы қала, оның айналасында қабырға, ол қирап та қалыпты (Волин, 1960, 83 б).

Төменгі Барсхан Талас теміржол станциясы жанындағы Тараз қаусырықтарынан 15 шақырым қашықтықта орналасқан Төрткөл-төбе атты ескі қала қалдығымен тепе-теңдестіріледі. Қала топографиясында ішкі қамал мен шахристан ажыратылады. Көне қаланың жобасындағы түрі екі қабатты, жақтарымен жердің бөлімдеріне бет қойған тік бұрыш төбе. Төбенің түп кенересінің өлшемдері 140х140 м, биіктігі 4-5 м Солтүстік-батыс бұрышында ішкі қамал орналасқан. Оның орнындағы төбенің биіктігі 10 м, өлшемдері 30х30м. Шахристан барлық жағынан бұрыштары мен периметрі бойында мұнаралардан қалған төбешіктері бар шөккен дуалмен қоршалған. Ішкі қамалмен ұласып жатқан ең биік қабырғасы солтүстік жақта-8 м. Шахристан территориясына кіретін жерлері екеу, орнында шығыс пен батыс жақтарында байқалады. Кіретін жерлері екі жағынан мұнаралармен мықталған. Қала қақпалары тұрған жақтарына екі алаң жанасқан – шығыс жағында, өлшемдері 70х70 м. Және батыс жағында, өлшемдері 100х100 м. Бұл рабад қалдықтары. Алаңдарынан территориясында ойдым жерлердің ізі байқалады – хауздардың қалдықтары.

Қаладан шығыстау жерде бөлек-бөлек төбешік болып қалған құрылыс іздері байқалады. Бұл қаланың ауыл шаруашылық аймағына кіретін жеке қоныс қалдықтары. Үлкен масштабты кварталдың аэрофотосуреттерінің мәнін ашып талдау бізге орталық қаусырықтардың айналасынан олардан 1,5-2 км. Қашықтықтағы территорияны қоршап тұрған ұзын қабырғаның қалдықтарын табуға мүмкіндік береді.

Ішкі қамалда жасалған қазбалардың нәтижесінде жобасында тікбұрыш және шаршы болып келген бөлмелер тобы ашылды. Едендеріндегі жер-ошақтар мен олардың жанындағы тас төселген орындар тазартылды. Бөлмелердің бірінде күлгін қырдан жасалған өлшемдері 2,5х3,7 м кішкене алаң болған. Оның жанында жерге қазып орнатылған биіктігі 1 м., тұлғасының диаметрі 70 см, хум табылған. Бұл құрылыс шарап жасайтын жердің қалдықтары болып шықты.

Ішкі қамалдың жоғарғы құрылыс қабаты X-XII ғғ. мерзімделген. Шахристанда жасалған қазбалар ошақтары мен тандырлары бар бірнеше үй-жай қора-қопсы құрылыстарды ашқан. Олар VIII-IX ғғ. мерзімделеді.

Пахса қабаттарынан таспа техникасымен жасалған бекініс қабырғасының бір бөлігін тазалай алдық. Қабырғаның түп қалыңдығы 5,5 м сақталған биіктігі 5 м (Волин, 1960, 84 б.).

Көне қаланың өзіндік тарихы, тағдыры бар. Қызық-қилы кезеңдерде өсіп-өркендеген даму жолдарының да шежіре-сырлары мол. Ең негізгісі, ірі сауда орны, әрі мәдени-рухани орталық болғаны.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX—XVI вв. о долине р. Талас и смежных районах // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. – С. 72-92
2. Каллаур В.А. Древние местности Аулиэатинекого у. на древнем караванном пути на запад от Аулиэата к границе Чимкентского у. // ПТКЛА. 1904. Год 9. С. 48-55

3. Лаврентьев В.П. Краткий перечень бугров (курганов), находящихся в черте г. Аулиеата // ПТКЛА (Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии). – Ташкент, 1900. – С. 39-45
4. Назаров Ф.Д. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: Главная редакция восточной литературы «Наука», 1968. – 66 с.

Абстракт. Древний город Тараз являлся одним из крупных административных центров на Великом Шелковом пути. Его рост и процветание тесно связаны с историей этого торгового пути. Древний Тараз сыграл значимую роль в истории Евразии, как один из важнейших центров международной торговли, ремесел, науки и культуры. Первое упоминание о городе Тараз, согласно китайским источникам, относится к I в. до н. э. и связано с политической историей объединения Канлы, ставшего одним из первых государств на территории Казахстана.

Abstract. The ancient city of Taraz was a major administrative center along the Great Silk Road. Its growth and prosperity are closely connected with the history of the famous trade route. Ancient Taraz has played an invaluable role in the history of Eurasia as one of the most important centers of international trade, crafts, science and culture. The first information about the city of Taraz, according to Chinese sources, covers the I century BC and is connected with the political history of the Kanly union, which became one of the first states on the territory of Kazakhstan.

Сураганова З. К.
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
suraganova_zk@mail.ru

СОЦИАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН «QAZAQLIQ» В КОНТЕКСТЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Настоящая работа, учитывая формат конференции, имеет обзорный характер и представляет собой заявку на разработку проблемы набеговой всаднической культуры в контексте истории Центральной Азии на основе рассмотрения ключевого, на наш взгляд, тюркского термина «qazaqliq», объясняющего саму ее природу.

Создателями Степной цивилизации, как замечательно в свое время подчеркнул историк рыцарства Ф. Кардини, стали *народы-всадники* (Кардини, 1987, с. 275). По его утверждению именно в среде народов-всадников сформировалась культурная тюрко-монгольско-германская общность, которая «возникла как следствие гуннской войны, но предпосылки ее существовали задолго до того, как на горизонте появились гунны» (Кардини, 1987, с. 98). Первыми среди народов-всадников Ф. Кардини называет тюрков. Одним из самых интересных явлений, характеризующих *всадническую культуру* средневековой Центральной Азии, представляется феномен Qazaqliq.

На основе краткого обзора интерпретаций понятия «qazaqliq» попытаемся показать его связь с *набеговой всаднической культурой*.

По всей видимости термин «qazaqliq», имеет довольно глубокие исторические корни и возник, возможно, еще в раннее средневековье. Наиболее ранние памятники тюркской эпиграфики, содержащие близкие по значению к термину «qazaqliq» – слова «qazɣaqim» («казгакым») обнаружены в Туве. Впервые слово «qazɣaqim» выявлено на оленных камнях среди Енисейских памятников письменности и датируются VIII-IX вв: в 5-ой и во 2-ой строках надписи Уюк-Туран (Е-3) (Радлов, 1892-1899; Васильев, 1976, с. 73) и Уюк-Оорзак I (Е-108) (Васильев, Чадамба, 1981, с. 67) соответственно.

Начиная с конца XIX в. и до сих пор слова «qazɣaqim» – «казгакым», «qazaqliq», продолжают оставаться в поле зрения исследователей-лингвистов. К прочтению и толкованию надписи на памятнике с литерой Уюк-Туран (Е-3) обращались российский востоковед-тюрколог, этнограф, археолог В.В. Радлов, а затем во второй половине XX века советский лингвист Г.Ф. Благова, казахстанские учёные В.П. Юдин, А. С. Аманжолов. Связывая древнюю фиксацию слова «казак» с очерченным ареалом, В. В. Радлов предположил время его появления – рубеж X-XI вв. (Благова, 1970, с. 145). Его широкое распространение ученые относят не ранее XI в., в эпоху господства кыпчаков, когда они выдвинулись из Средней Азии в Восточную Европу (Благова, 1970, с. 144-145). Академик Б.Е. Кумеков относит применение слова «казак» к IX в., добавляя, что это понятие усвоено кыпчаками из огузской лексики (Кумеков, 1997, с. 300).

Следуя позиции В. В. Радлова и других тюркологов, Г.Ф. Благова, подчеркивала, что «первоначальный ареал слова казак – это в основном степи центральных и юго-восточных территорий современного Казахстана (Дешт-и-Кыпчак) и сопредельные районы современного Узбекистана (Мавераннахр)» (Благова, 1970, с. 144). Свой анализ она подкрепляла выводами А.Н. Самойловича, который также придерживался тюркского происхождения слова «казак». Востоковеды С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов отмечали, что «для обозначения образа жизни казака в мусульманских источниках образовано существительное казаклык «казакование», «казачество». Понятие «во времена казачества» обычно передается, соответственно: «казаклыкда», «казаклыкларда» (в тюркоязычных источниках) и «дар аййам-и казак(и)», «муддат-и казак» (в ираноязычных)» (Кляшторный, Султанов, 1992, с. 251).

Лингвист-тюрколог, специалист по исторической грамматике тюркских языков, истории древнетюркской письменности А.С. Аманжолов интерпретирует слово «қазғақым-қазғақ» как «добыча, нажитое добро» (Аманжолов, 1996, с. 49). Лингвисты Д.Д. Васильев и З. Б. Чадамба толкуют это слово, как «военная доблесть, военная добыча» (Васильев, Чадамба, 1977, с. 67). Т.е. слово «казгакым» содержит важный смысловой контекст, указывающий на *набеговую культуру*, цель которой – проявление доблести и получение в результате добычи – итог успешного набега.

Как полагает В.П. Юдин, звук «ғ» в слове «казгак» VIII-IX вв. с течением времени вполне мог выпасть в устной речи и приобрести ко времени кыпчаков в XI в. форму «казак», означающим, как подчеркивает академик Б.Е. Кумеков, «индивида, людей, отделившихся от своего рода, племени, государства, добывавших средства к существованию участием в военных предприятиях, и он связывался с институтом казакования» (Кумеков, 1997, с. 297).

Значимым для репрезентации феномена *казаклиг* является приблизительно одновременное с Енисейскими эпиграфическими памятниками сочинение «Послание ал-Фатху б. Хакану о достоинствах тюрков и остального халифского войска» арабского прозаика, учёного, богослова Джахиза Абу Осман Амр Ибн Бахр (776–869 гг. н.э.). Ученый описывая тюрков, отмечает абсолютно милитаризированное общество, где все взрослое население, вне зависимости от полового признака способно воевать.

Как справедливо отмечают ученые, никакая другая профессия не требует таких физических или психических усилий, как военная профессия (Howard, 1962). Описывая воинские достоинства тюрков, аль-Джахиз подчеркивает их высокий профессионализм в военном деле, начиная с отношения к своим коням: «Тюрок, оказавшись в тяжелом положении, имеет под рукой все необходимое для себя и своей лошади, и своего оружия, а также нужное снаряжение для коня. …тюрок искуснее любого ветеринара, и может добиться от своего коня исполнения таких трюков, какие только захочет. Он растил его еще жеребенком, который откликался на каждый зов и повсюду следовал за ним. Обучает он своего коня так, чтобы тот понимал его, как любая лошадь понимает окрик…» (Асадов, 1993, с. 37-38), «до конца с тюрком остается только самая чистопородная лошадь,… ведь тюрок сам, и только он пасет ее, ходит за ней, объезжает, продает, лечит и скачет на ней верхом. Один тюрок в своем рвении стоит целого войска…» (Асадов, 1993, с. 39). Культуру и общественные отношения тюрков он характеризует так: тюрки «отважны и презирают смерть. Они очень привязаны друг к другу, богатый всегда поможет бедному. У них ощущается видимый достаток в скоте, лошадях и другом. ...Они, если дадут обещание, всегда выполняют... Они отважны и смелы, и женщины их хорошо сражаются вместе с ними» (Асадов, 1993, с. 26-27).

В быту тюрок неприхотлив и аскетичен: «Тюрок предпочитает довольствоваться тем малым, что достается ему силой, чем получить целое царство из милости. Тюрку кусок не идет в горло, если пища добыта не на охоте или в набеге» (Асадов, 1993, с. 40). Аскетичность воинов qazaqliq передается также и более поздними письменными памятниками. Так, под «казакане» – «по-казацки», «скромно», образованного от тюркского «казак» с присоединением персидского окончания «-ане» понимали аскетичность всаднического быта тюрков в XVI в. (Султанов, 2004).

Согласно все тем же средневековым источникам, *всадником-каза́ком* мог стать не всякий степняк, но принц крови, аристократ, выдающийся воин-батыр, поскольку *каза́к* должен полностью экипирован, его конь надлежащим образом снаряжен, что требовало значительных финансовых возможностей. Не случайно якутский исследователь военной культуры саха Ф. Ф. Васильев указывает в своей работе на социальную обособленность и кастовость воинов (Васильев, 1995, с. 151). Его утверждение находит свое отражение в центральноазиатских хрониках. Согласно историческим источникам *каза́ковали* потомки Чингизхана: основатель государства «кочевых узбеков» Шибанид Абу-л-Хайр-хан, его внук Мухаммад Шейбани, Чагатаиды Вайс и Саид, Тохтамыш, его старший сын Джалал ад-Дин, Абд ар-Раззак Самарканди,

Утемиш-Хаджи ибн Маулана Мухаммад Дости, Хайдар Дулати, эмира Тимура Захир ад-Дин Бабур и др. (Махмуд Бен Вали, 1969, с. 340).

Человек, сделавшийся *каза́ком*, мог перестать быть таковым и вернуться в прежнее состояние, в свое общество, как это и произошло со всеми перечисленными выше каза́ками из тогдашнего высшего света. Группы всадников, т.н. *джамаат-и каза́к* возникали в разное время, в разных местах и по разным причинам. Но всех их объединяла жажда славы, добычи и власти.

Утемиш-Хаджи ибн Маулана Мухаммад Дости в своем трактате «Чингиз-наме» оставил описание времени *каза́кования* будущего хана Тохтамыша (Утемиш-Хаджи, 1992, с. 115). Автор «Тарих-и Рашиди» Мирза Хайдар, считал весьма похвальным, чтобы мужчины в молодости провели некоторое время, подвергая себя опасности, в уединении, в пустыне, в горах или лесах, на расстоянии одного или двух месяцев пути от обитаемых мест, питаясь мясом дичи и одеваясь в шкуры убитых ими зверей» (Султанов, 2004). Обычно в набеги отправлялись весной или осенью (Махмуд Бен Вали, 1969, с. 365).

Удачный набег для тюркского батыра – это показатель его ума, решительности, отваги, доблести, которые принесут ему славу всадника. Удачный набег – это добыча, прибыль, которую он разделит, раздарит своим соплеменникам и будет воспет ими за это в героических песнях. Ибо, только щедрость, расточительство ценится среди тюрков – народа-всадника. Известно, что экономика дара определяла взамоотношения между степняками.

В качестве яркой иллюстрации к вышесказанному предлагается еще одна цитата из аль-Джахиза. Оценивая тюркских воинов он пишет: «Их недостаток и причина их страданий – тоска по родине, стремление к странствиям, страсть к набегам, влечение к грабежам и сильная привязанность к своим обычаям. Кроме того, они любят вспоминать радость и плоды побед, ценность и многочисленность трофеев, подвиги в пустынных степях и странствия по тем пастбищам, чтобы от долгого бездействия не ушла в небытие их доблесть и не притупилось их разящее оружие» (Асадов, 1993, с. 41-42). Действительно, «воин-варвар чувствовал себя глубоко несчастным, если его боевой сокол и храбрый конь томились без дела. Там, где не охотятся и не воюют, пиршественная зала пуста, в ней гуляет один только ветер» (Кардини, 1987, с. 145).

Опираясь на рунические тексты и средневековые рукописи, мы с полным основанием можем сказать, что у тюрков, согласно письменным источникам, на протяжении около тысячелетия – с VIII по XVII столетие на степных просторах Евразии оставался устойчивым социальный институт всадничества-наездничества «қазақлық» – «казакование». Само понятие qazgakliq или qazakliq, на наш взгляд подразумевает под собой яркое историческое и культурное явление средневековья – тюркскую набеговую культуру, всадничество со всеми соответствующими атрибутами и функциями, присущими социальному институту.

Список использованных источников и литературы:

1. Аманжолов А. Түркі филологиясы және жазу тарихы. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1996. 128 б.
2. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Элм. 1993. – 204 с.
3. Благова Г.Ф. Исторические взаимоотношения слов казак и казах // Этнонимы. – М.: Наука, 1970. – С.143-159
4. Васильев Д.Д. Памятники тюркской руничесой письменности азиатского ареала // Советская тюркология. 1976. № 1. – С. 71-81. – С. 73.
5. Васильев Д.Д., Чадамба З.Б. Древнетюркские памятники из долины р. Уюк //Тюркологический сборник – 1977. М.: «Наука», 1981. С. 63-75
6. Васильев Ф.Ф. Военное дело якутов. – Якутск: Нац. кн. изд-во «Бичик», 1995. – 224 с.
7. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства: Пер. с ит./ Вступ. ст. В. И. Уколовой. Общ. ред. В. И. Уколовой и Л. А. Котельниковой. -М.: Прогресс, 1987. – 360 с.
8. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 378 с.
9. Кумеков Б.Е. О термине «қазақ» //История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – С. 295-301
10. Махмуд Бен Вали. Море тайн, относительно доблестей благородных – Бахр Ал-Асрар Фи Манакиб Ал-Ахйар // Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата. Наука. 1969. – С. 330-368

11. Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. Вып. I-IV. СПб.: типография Императорской Академии Наук, 1892-1899. (Труды Орхонской экспедиции). – 35 с.
12. Султанов Т. Кто такие казахи // Родина. № 2. 2004. – С. 28-31
13. Утемиш-Хаджи ибн Маулана Мухаммад Дости. Чингиз-наме / пер. В. П. Юдина. – Алма-Ата, 1992. – 296 с.
14. Howard Michael. The Use and Abuse of Military History. Journal of the Royal United Services Institute, January 1962, pp. 4-10.

Түйіндеме. Жұмыста «qazaqliq» феноменімен анықталатын Орта Азиядағы ортағасырлық түркілердің әскери мәдениетін қарастыру ұсынылады. Лингвист-түркітанушылардың «qazaqliq» терминін оқып-білуі, оны түркілердің салт аттылық институтымен және шапқындық мәдениетімен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Жазбаша ескерткіштерге (Туваның эпиграфиялық ескерткіштері, ортағасырлық шығармалар) қарағанда, бұл құбылыстың уақыты шамамен мыңжылдықты (VIII-XVII ғасырлар) қамтиды.

Ортағасырлық деректер «qazaqliq» институтын – Орталық Азия түріктерінің әскери мәдениетінің әлеуметтік негізі ретінде қарастыруға негіз береді. Тарихи мәліметтер түркі әскерінің сипаты, шапқындық мәдениеттің дәстүрлері, шапқындық уақыты туралы түсінік береді. Жас жауынгерлердің «казак» жағдайында уақытша болуы жастардың жас әскерилендірілген тобын көрсетеді, олардың басты мақсаты – тайпаластарын қорғау және достық емес аумақтарға шабуыл жасау.

Abstract. This paper suggests to consider a martial culture of the medieval Turks of the Central Asia which is defined by the phenomenon “qazaqliq”. Exploring and interpretations given by the language experts in Turkic philology for the term “qazaqliq” allow to associate it with the equestrian institution and raiding culture of the Turks.

The periods of that phenomenon as according to the written artifacts (epigraphic monuments of Tuva, the Middle-Age compositions) cover about a millennium (VIII-XVII cc.).

The medieval references give reason to consider “qazaqliq” as an institution – a social basis of military culture of the Turks of the Central Asia. The historical facts summarize a nature of the Turkic military forces, traditions of raiding culture, periods of raids. Temporary stay of young warriors as “being Cossacks” represents an age militarized group of young people with the main aim of defense of tribespeople and raids to the unfriendly territories.

Төлегенұлы Қ.
Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.
tkazhymurat@mail.ru

ҚАЗАҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН ТУ ҰСТАУ ДӘСТҮРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ ДЕРЕКТЕРГЕ ШОЛУ

Көшпелі қоғамда әр заттың өзіндік орны мен мәнісі болды. Оның ішінде туға байланысты ұғымдар мен оған қатысты дәсүрлер, ырым-тиымдар, айырықша мәнге ие. Тудың түсі, тудың көлемі, туға салынатын таңба немесе жазу т.б. өзіндік ерекшеліктерге тән. Сонымен қатар, әскери салада, жорыққа аттанардағы «ту ұстау жолы» немесе «жоралғысын» жатқызуға болады. Мұндай дәстүр туралы нақты деректер жоқтың қасы. Дегенмен, кейбір көріністері қазақ фольклорында біршама сақталған.

Қазақ тарихындағы әкімшілік-саяси құрылымда әскери жүйе әр қашан алдыңғы орында тұрды. Талай шайқастар мен жорықтарда темір құрсауланған атты әскер жауларына күйрете соққы берді. Кез келген соғыста жеңіске жетелейтін, әскердің немесе жасақтың өз туы және ту ұстаушысы болды. Ту соғыстың тактикалық белгісі ғана емес жауыңгер сарбаздарға жеңіске жетуге рух беретін қасиетті құрал ретінде көрініс тапты. Сондықтанда ту немесе байрақ қазақ халқы үшін киелі саналды.

Тарихымызда ту, байрақ, жалау сөздері жиі кездеседі және олар қазіргі күнге дейін үзілмей сақталған. Біздіңше, бұл ұғымдар қолданыс аясы және түсінігі жағынынан тарихи-этнографиялық маңызы зор және сан-алуан сондықтан, әлі толық зерттеліп үлгермеді деп ойлаймыз. Бұл салада отандық ғалымдардың біршама тиянақты зерттеулері бар. Орлардың қатарына: Н. Атығаев (Атыгаев, 2015), Н. Әлімбай, Х. Ахметжан, А. Ш. Бимендиев, А.Омаров және т.б. жатқызуға болады (Бимендиев, 2015, 18 б.).

Қазақтың халық ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер, даналық-нақылдармен оны зерттеушілердің еңбектерінде осы мәндес сөздерді жиі кездестіруге болады. Бізге жеткен қазақ мақал-мәтелдерде: «Туған жерге туың тік», «*Ұл – орныңдағы ту, Қыз – ұшатын қу (аққу)*)», немесе «*Ұл – орнықты алтын ту, Қыз – айдыннан ұшатын қу*» (Бабалар сөз, 2010, 268 б.), «*Жақсы ұл елдің туы*», «*Ақ жалау барда «малым бар» деме, Әзірейіл барда «жаным бар» деме»* (Бабалар сөз, 2010, 268 б.) сонымен қатар, «*ту ұстар*», «*ту тігу*» сияқты сөздерді жиі кездестіреміз. Қазақтың әскери ісі тарихын зерттеуші ғалым Х. Ахметжанның айтуынша «*байрақ*», «*ту*», «жалау» үшеуі үш түрлі мағынаны білдіреді. Яғни «Шығуы жағынан ерте пайда болғаны байрақ, одан кейін ту, ең соңғы пайда болғаны – жалау» – дейді (Ахметжанов, 1996, 190 б.).

Ту ұстау тек мыңбасылар, түменбасыларға тиесілі. Ондай адамдар ерлігі асқан, танымал баһәдүр болуы міндетті болды. Ту көтеретін адамды «туғшы» (тушы) деп атаған.

Ту ұстаушы батыр жылқының үстінде туды өз ыңғайына қарай қанжығасына, тақымына қыстырып етігіне байлап үзеңгіге басып отыруы мүмкін немесе туды жақсылап байлап атты адамға орнатады, бұл туралы жырда:

«*Көп әскер көз қорқатын келді жетіп,*
Ту байлап, тұлпар мініп екпіндетіп»

(Бабалар сөзі, 2012. 46 б.). Сонымен қоса, Шалкиіз жырауда «ту байлау» тіркесерін кездестіреміз:

«*Туырлықсыз қара үйге*
Ту байламақ не керек!»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 40 б.). Мұнда жырау біздіңше «ту байлаудың» ерекше статусын байқатып отыр. Туды кез келген үйге байлауға болмайтыны, оның қаисеті жоғары екенін ал,

ер жігіт жалғыз болса, артында туған ағайыны мен елі жоқ болса, ол қанша жауға шапқанымен батыр емес. Батырдың жанашыры оның елі. Бір жағынан жырда жыраудың өкініштіде білдіреді.

Ақтамберді жырау (1675-1768) жырындағы:
«Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 61 б.) деген шумақтарында ту жаудың шебін бұзуға, жеңіске жеткізуде ерекше орны бар екенін, желбіреген тудан сарбаздардың рухтанып күш алып «ұрандатып» жау әскерін талқандауын білдіріп отыр. Яғни жауды жеңуге үлкен мотивация береді.

Дулат Бабатайұлының (1802-1871) «Сүлейменге» атты арнау өлеңінде ту ұстау үшін тушының астына мінген тұлпарының жаратылуы немесе сай болуы, бапталуы маңызды екенін байқаймыз. Жырда:

«Ту ұстап, тұлпар жаратпай,
Алдынан топ таратпай»

(Бес ғасыр жарлайдыг, 1989, 202 б).«Ту ұстау» және оны көтеріп жүру батырлардың батырының қолынан ғана келді. Ондай адамдар батырлардың ішінен іріктелініп алынды. Себебі ту ұстаудың жауапкершілігі өте жоғары еді. Тудың құлауы ол – әскердің жеңілуі, ал әскердің жеңілуі мемлекеттің немесе елдің болашақ тағдырымен тікелей байланысты. Батырдың үлкен борышы елін қорғау, төмендегі жырда «ту жықпау» туралы былай деп өтеді:

«Оң қолын Құдайкелдінің оқ үзгенде,
Ту жықпай, сол қолымен жүре берді.
Ерлікпен сол қолымен туды ұстап,
Аталды «Солақай» деп содан бері»

(Бабалар сөзі, 2012, 154 б.). Батырдың «*лақап ат*» алуында оның ерлік істерімен тікелей байланысты болып отырды. Оның істеген ерлігі ауыздан-ауызға тарады. Жанақ ақынның (1770-1856) «Рүстем төреге айтқан сөзінде» тудың құлауы мемлекеттің құлауымен бірдей екенін байқататыны жайында кездеседі. Жырда: «*Хан тағы төңкеріліп, ту құласын*» (Бес ғасыр жарлайды, 1989, 9 б.)]

Біздіңше «ту ұстау» және «ту байлау» соғысқа байланысты: жорыққа аттануды, ерлік жігерлік, жаулап алушылық, рухты көтерілу, жігерлендіруді білдірсе, екінші жағынан: батырлық, басқарушылық, мемлекеттік биліктің рәмізін білдіртеді.

Тудың жығылуы соғыстың аяқталуы, қарсы жақтың жеңілгені немесе жеңгенін білдірген. Ту ұстаған батырды аттан құлату үлкен ерлік болған. Бұл туралы жырда:

«*Ту көтерген батырын*
Ат көтіне құлатты»

(Бабалар сөзі, 2012, 210 б.) деп кездессе енді бірде:

«*Шеп бұзып, ту құлатқан батыр құрып,*
Тебінгі сауған ұры ер болған кез» – деп жолығады (Бес ғасыр жарлайды, 1989, 162 б.)

Біздіңше соғысқа шығатын әскерде негізгі ту біреу болды. Оны Бұқар жыраудың (1668-1781) өлеңінен байқауға болады. Онда:

«Жетінші тілек тілеңіз,
Желкілдеген ту келіп,
Жер қайысқан қол келіп,
Сонан сасып тұрмасқа»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 82 б.) Қазақ жырларында ту ұстаған батырлар жайында, олардың айбынды жорықтары туралы көп айтылады. Солардың бірі «Жантай батыр» жырында:

«Ақ туы көк аспанда желкілдеген,
Қалың қол қаптағанда көз көрімнен»

(Бабалар сөзі, 2009, 252 б.) сонымен қоса: «Ту ұстап, тұлға болған сан ғасырға

«Қор құйған сом алтындай салмақтары.
Ақ тулы Қабанбай мен ер Бөгенбай,
Үріккен Құбажонның қалмақтары»

(Бабалар сөзі, 2012, 79 б.) – деген жолдардан ту ұстаған батырдың ел бастауы, сол арқылы мәртебесінің өсіп, атақ-даңқының артуы көрініс табады. Бір жағынан бұл жерде жерде ту тек батырдың даңқын ғана аспандатып қоймай, қара халықтың үміті, бағыт-бағдары, қорғайтын қасиетті «тұмары» іспетті көрініс табады. Кей жырларда «Алла деп» ұрандап жауға шабу, «Пайғамбардың ақ ту» ұғымдары кездеседі. Ол туралы жырда:

«Көтеріп мәртебесін ықылас беріп,
Ақ туын Ғакашаға беріп еді»

(Бабалар сөзі, 2012. 165 б.). Мұндағы ту ұстаушы «Ғакаша» деп отырған адам пайғамбар Мұхаммедтің (с. ғ. у) ең сенімді ер жүрек сахабасы.

Туды тек батырлар ұстамағанын ел басқарған билерде болғаны туралы төмендегі жырда Төле би бабамыздың ақ туы болғаны жөнінде мәлімет береді. Жырда:

«*Ұзын сөз айта берсе жатыр толып,*
Кетейін қысқа-қысқа басын шолып.
Ісіміз жөн, жолымыз дұрыс десіп,
Жалауы белгіленді ақ ту болып.
Төлеге хатшы қылды Естанайды,
Ақылды, ойлы адам деп, ес санайды»

(Бабалар сөзі, 2012, 163 б.).

Біздіңше ақ ту ақ пейілділікті, адалдықты, шындықты, ерлікті білдіретін қасиетті түс. Сондықтан ақ туды киелі санаған.

Тудың келесі бір түсі ол ала ту және сарала ту. Төмендегі Махамбет Өтемісұлының «Ұлы арман» атты өлеңінде:

Желп-желп еткен ала ту,
Жиырып алар күн қайда?!

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 180 б.) деген тұстарын байқаймыз.

Дегенмен «Ер тарғын» жырындағы жолдардан «ала» сөзінің түске байланысты да қолданылғанын көруге болады:

«Жалғыздың жары Құдай деп,
Сарала туы салбырап,
Шапты батыр тебініп,
Сарала туы салбырап,
Сауытының шашағы
Тұс-тұсына саудырап»

(Батырлар жыры, 2000, 13,5,28 бб.). Мұндағы «сарала» (сары+ала) тудың нақты түсін айтып отыр. Махмут Қашқаридың «Түрік сөздігінде» осыған мәндес: «АЛ, AL: ал. Қою сары, қызғылт сары түсті асыл жібек мата. Одан хандар байрақ істейді, дәулетті жоғары лауазымды адамдардың аттарына жабу жасайды. Ашық қызыл реңді де «AL – Ал (қызыл)» дейді» (Қашқари, 112 б.). Бұл жердегі сары және ала ол нақты бір түсті білдіртпеген, бірақ туда сары түс бар екенін көрсетеді. Бірнеше түстердің қосындысы немесе араласуы. Мысалы: көк ала, қызыл ала, шұбар ала т.б

Жасыл ту жайында жоғарыда айтып өткеміз. Төмендегі шежірелік жырда кездесетін жасыл ту бір рулы елдің туына айналғанын байқауға болады.

«Шапырашты шабады «Қарасайлап»,
Жасыл туы желбіреп, бөрілі байрақ»

(Бабалар сөзі, 2012, 115 б.)

Тудың көлемі жайында «Ер Сайын» жырында:

«Қол түстеніп жатқанда,
Келе жатыр бір адам
Туырлықтай туы бар»

(Батырлар жыры, 2000, 129 б.) Жырда кездесетін «туырлықтай туы бар» сөз тіркесі тудың үлкендіні білдірген. Әдеттегі туырлықтың көлемі енінің өзі ең аз болғанда 3-4 метрді құрайды. Сондық тан жырда асыра айтушылық бар.

«Ту құйрығы бір тутам
Тулпар міндім, өкінбен,
Туған айдай нұрланып
Дулыға кидім, өкінбен»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 34 б.). Тудың құйрығы туралы айтылған жоғарыдағы жырда. Тудың бір құйрығы болатыны әрі оның аз ғана шығыңқы болатыны жайында айтылған. Жалпы тудың құрылымы: Басы, Сабы, Құйрығы, Жиегі, Желегінен құралады. Ал, күрделі ту болса оған: шашағы, баулары қосылды.

Ал, жалау деген не? Бұрынғы кезде, арнаулы әскери форма болмаған жағдайда шайқас кезінде өз әскерін жау әскерінен айыру үшін жауынгерлер найзаға, дуылғаға түсті матадан белгі тағатын. Оны жалау деп атайды. Әр бөліктің жауынгерлері жалауды бір түстен тағады. Сол арқылы қолбасшы да әскердің бөліктерін бақылап, байқап отырған. Жалау – әр әскер бөліктеріндегі жауынгерлердің айыру белгісі» (Ахметжанов, 1996, 190 б.). Дегенмен, «жалаулы найза», «жалаулы ту» ұғымдары қатар кездеседі. Біздіңше кейінгі кезде «ту» және «жалау» ұғымдары кей тұста қатар мағынада қолданылды.

«Жалау туралы жырларда:
Шалкиіз жырау:

Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 48 б.).

«Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екеміз!»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 64 б.).

«Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?!»

(Бес ғасыр жарлайды, 1989, 180 б.). Ту ұстайтын батыр қандай болған? Жырларда кездесетін «тушылар» қазақтың маңдай алды батырлары. Олардың бәрі соғыс қиыншылығын тартқан, қайғы-қасірет жанына батқан, халықтың қиын мұң-зарын көріп, одан жасымай, керісінше жігер алған адам. Үлкен сынақтан өткен мойылмаған, сол халықтың жүрегінде сақталған кек пен ызаны бойына сіңірген адам, жақынынан айырылған адам. Барақ батыр жырындағы: «Көз жасына қазақтың шыққан батыр бұл еді» – деген жолдардан осы мәнді аңғаруға болады. Көп жырларда батырды киелі тылсым күш қолдайды. Жырлардағы «Алла жар болсын», «Аруақ қолдасын», «Құдай жар болсын» ұғымдары соған тән. Сонымен қатар, пірдің қолдауы, аян беруі, түс көруі (сәуе көру) батырдың бойындағы ерекше қасиетті білдіреді. Жырда осыған қатысты: «Ер Барақтың пірлері берген екен аянды» – деп кездеседі (Бабалар сөзі, 2009, 48 б.). Ту ұстау батырлар арасында жоғарғы мәртебені, жоғарғы абыройды білдірді. Сол үшін ту ұстауға әр батыр мүдделі болды. Жырда:

«Жау қарасын көргенсін,
Аттанып келген батырлар
Ұстауға туға таласқан.
Таласып тұрған ерлерге
Барақ келіп жол ашқан»

(Бабалар сөзі, 2009, 47 б.) – дейді.

Соғыста ту ұстау, біріншіден, ағалық жолы арқылы екіншіден, өзінен жолы кіші рулармен келісім арқылы жүрді. Мысалы кіші жүздің үлкені алты аталы Әлім бірлестігі. Ту ұстау жолы Әлімдікі, екінші Байұлы, үшінші Жетіруға тиісілі болды. Ол туралы жырда: «Үш ананың ішінде Әлім еді ағасы» – деп атап өтеді. Әлімнен шыққан батыр ту ұстау үшін өзі шыққан рудың билерінен (жырда: Батыр толғап тұрғанда, Әлім болып кеңесті) және он екі ата Байұлы мен Жетірудың алдынан өтіп, рұқсатын алған. Жырдағы:

«*Мұнан шығып ер Барақ,*
Байұлыға келеді.
Байұлының бастығы –
Атақозы, Сырым би.
Тамам батыр жиылды,
Бір Құдайға сыйынды.
Ту кеңесін біткеріп,
Көрсетті Сырым орынды.
Ту кеңесін біткеріп,
Бараққа жетіп келеді.

“Туыңды, батыр, ұста, – деп,
Жауыңа өзің баста”, – деп,
Бараққа рұқсат береді.
Мұнан шығып ер Барақ,
Жетіруға келеді.
Айтулы ердің бірі еді.
“Туыңды өзің ұста, – деп,
Жауыңа, батыр, баста”, – деп,
Бараққа рұқсат береді.
Туды беріп Бараққа,
Басшы болып қазаққа,
Ат қойған жері сол еді»

(Бабалар сөзі, 2009, 51 б.) – деген жыр жолдары осының толық айғағы.

Ту ұстаушы әр рудың би-батырларының алдынан өтіп рұқсат алуы керек. Рұқсат беру үшін сол рудың немесе аталардың барлық батырлары жиналып, кеңес өткізген. Кеңес барысында батырдың ту көтеруі және сол жорықта қол бастауы бір ауыздан мақұлданатын болды. Ол «Ту кеңесі» деп аталды. Жиын барысында бәріне танымал батырды таңдап соған ту «ұстаудың жолы» беріліп, бата айтылды. Көп жағдайларда соғыс біткен соңда ол ту атадан балаға мұра болып қалды. Тушыны тағайындау туралы «Барақ батыр» жырында толық көруге болады:

«Ер Барақтың жасыл ту
Ортасында тұрады».
«Әлім менен Байұлы
Ту кеңесін біткеріп,
Бараққа жолды береді»

(Бабалар сөзі, 2009, 4 б.)

Туды батыр, ер адамдар ұстайлыны туралы шежірелік жырлардада кездеседі:

«Тарихта осылай ел туыстары,
Талай ер батырлықпен ту ұстады»

(Бабалар сөзі, 2012, 18 б.). Сонымен қатар, «ту байлау» түсінігі жағдайға байланысты әр жерде әр түрлі қолданылуы мүмкін.

Тудың түсі әр кезде әр түрлі болды. Ол елді билеген хандық әулетке байланысты өзгеріп отырды. Кейде әулеттер біріккен жағдайда әр түрлі түстегі тулар бірігетін жағдайларда болды. Бұл туралы Қ.Халид «Тауарих хамсада» кеңінен тоқталады:

«Ишм (Есім) хан ұзын бойлы, денелі кісі болған соң «Еңсегей бойлы ер Есім» деп дәріптеледі екен. Орыс ханның қызыл туы осының қолында қалған.

Сығай ханның екінші әйелінен екі ұлы бар: Сейітқұл және Оннан хан. Бұл Оннан батыр болып, қызыл ту астынан шығып, өзінше дербес ақ ту көтерген. Ақ тулы төрелер қайда жүрсе де Оннан тұқымы болып есептеледі. Ишм хан ұлы Жәңгірхан, ұлы Тәуке хан бір әйелден жеке. Мұның ұлы Полат хан, ұлы Әбілмәмбет хан, ұлы Әбіл Файз хан қызыл тулы төрелердің бабасы.

Жәңгір ханның екінші әйелінен Аула, Бақи деген екі ұл болып, Ауладан Абылай хан туған. Жас кезінде жау қолына түсіп, тағы бір шапқыншылықта қазақ қолына түсіп, үйсін Төле бидің түйешісі болып жүрген. Содан соң, туысы Полат хан өз қолына алған да, соңынан Полат баласы Әбілмәмбетке қызыл ту беріп, өз орнына қойып, Абылайға жасыл ту беріп, кейбір тайпаларға уәли (басшы) қойған. Соңынан Абылай хан өз қабілетімен Орта жүздің бәріне, ұлы жүздің көбіне, кіші жүздің біразына ие болып, жалпы төре атаулыдан басым келген себепті,

үш жүздің ханы деп аталған. Жасыл тулы төрелердің бабасы болады. Білетіндер осы үш тудың бәрі Орыс ханнан, дейді, бірақ мағынаға қарай орданы есепке ала отырып Сарай хандары қызыл ту, Шағатай әулеті ақ ту, Укудай әулеті көк тумен дараланып, кейіннен бұл жағдай да ұмытылып, жақын аталары Оннан мен Абылай ханға жеткізіп (ту тарихын) айтады, яғни бұлай да Орысхан нәсілінен есептеледі» (Халид.Қ, 1992, 103-104 бб.).

Қ. Халидке сүйенсек Орыс хан әулетінен тараған қазақ хандарында: қызыл, жасыл, ақ ту болды, әрі алғашқы қазақ тулары қызыл, одан соң жасыл, кейін ақ түсте болған. Халық аузында кездесетін «Абылайдың ақ туы» деген ұғым бар. Меніңше бұл әлі зерттеуді қажет ететін тақырып.

Қорыта келгенде ту, байрақ, жалау қазақ халқында киелі ұғымға ие. Ту ұстаудың жолы қазақтардаға сыйластықты, әсіресе үлкенге жол беру «ағалық байланысты» және туыстық ара-қатынастың жақсы сақталғанын байқатады. Ту жиналысы бір жағынан ғұрыптық дәстүр. Онда бата беріледі, мал сойылады. Екіншіден, қазақ ұғымындағы «жиын», «той» сөздері адамдардың арнайы бір жерге көп шоғырланына байланысты шығып отыр. Ал ту жиының ерекшелігі әскер жинау, халықты жеңіске үміттендіру, жиналған әскерлерге рухани күш беру болып табылады. Үшіншіден, ту ұстаған батырдың айбынды бейнесі көрініс табуында. Ту ұстаушы ол- әскер басшысы немесе бас қолбасшы, барлық соғыс қимылының қалай өтуіне жауапты тұлға. Сондықтан оған ерген сарбаздар да батырдан өздеріне соғысуға деген рухани қолдау, күш-жігер, рух алу керек болды. Сонымен қатар, көп қазақ батырларында рухани қолдаушы, желеп-жебеуші тылсым күш иесі болды. Туға байланысты фольклорлық деректер бізге қазақ туларының қандай болғаны туралы нақты мәлімет берері сөзсіз. Әсіресе, ту көтеруге байланысты арнайы рәсімдер, ғұрыптық ерекшеліктер арнайы мәнге ие. Алдағы уақыттарда тақырыпты этнографиялық тұрғыдан тереңірек зерттеу өте маңызды болып табылады.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы. әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: РГЖИ «Дәуір» АО «Томол». 1996. – 256 б.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық.. Қазақ мақал-мәтелдері. 65-том. – Астана: «Фолиант», 2010.– 414 б.
3. Бабалар сөзі: Жүз томдық. 81-том. – Астана: «Фолиант», 2012.. – 432 б.
4. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Тарихи жырлар.60-том. – Астана: «Фолиант», 2009. – 420 б.
5. Батырлар жыры, 2 том, Алматы: Жазушы. 2000. – 280 б.
6. Бес ғасыр жарлайды: 2 томдық / Құрастырған: Мағауин, М. Байділдаев. Т. 1. –Алматы: Жазушы, 1989.– 382 б.
7. Бимендиев А. Ш. Знамя как символы власти казасхких ханов // Отан тарихы 2015, № 3 (71) – 18 б.
8. Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002. – 448 б.
9. Құрбанғали Х. Тауарих хамса: (Бес тарих) / Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. 304 б.

Абстракт. Изучение понятий «байрақ», «ту» и схожих с ними терминов на основе фольклорных и исторических источников позволяют показать их высокое символическое значение в контексте тюркской и казахской военной культуры. Знамена и знаменосцы несли в рамках официальной церемониальной и военной традиции важное семантическое и символическое содержание. Само использование знамен, их несение, поднятие дают представление об отношении к этим, как значимым государственным и воинским атрибутам, что нашло отражение в казахском фольклоре.

Знамя в контексте воинской традиции тюрков и казахов – это один из главных символов государства и сакральный атрибут, который направляет войско и поднимает дух армии. Знаменосец – герой героев. Таких людей у казахов называли «тушы», их отбирали и назначали на специальном совете. Исторические источники и этнографиеские свидетельства говорят о том, что знамена бережно сохраняются как наследие предков, передаваемое из поколения в поколение.

Abstract. The study of the concepts of bairaq, banner, flag, disclosure of their meaning is one of the most important topics today. Kazakh flags are a continuation of the Saka, Hunnic and Turkic periods.

However, it is important to rethink concepts such as carrying the flag, raising the flag, and advising the flag. These ideas are well reflected in Kazakh folklore. In this article, we look at the specifics and use of these concepts.

On the one hand, the flag is one of the main symbols of the state and a sacred instrument that guides the army and raises the spirit of the army. The hero with the flag is the hero of heroes. Such people were called “carcasses”, they were selected in a special council. Later, the flags were kept by the hero and passed on to his descendants.

Шамшиев М. З.
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.
shamshiev-14@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ XIX Ғ. ЖӘНЕ XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ТАТАР МЕШІТТЕРІ

Қазақстан Республикасындағы тарихи қалыптасқан ұлттар тұтастығы мен халықтар достығының арқасында бүгінде мемлекетіміз өркендеп, ілгері басып келеді. Қазіргі уақытта Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығында этноауылда бірнеше этностың этноүйлері, музей-қорығына келушілердің назарына ұсынылған. Татарлардың ұлттық киімдері мен тұрмыстық заттарының ең бай музей коллекциясы сақтаулы. Оның негізінде «татар үйі», содан кейін этноауылда «татар үйі» ашылды. Бұл этноауылдағы үйлер ішіндегі бұйымдары, өз уақытында XX ғасыр басындағы облыс аумағында өмір сүрген адамдардың күнделікті қолданысында болған. Көптеген бұйымдар Өскемен қаласының XIX ғасырдан бергі уақытқа дейін сақталған. Өскемен қаласының тұрғыны атанған, меценаттық қолдау көрсеткен атақты татар өкілдерінің тектерінің ұрпақтары осы Өскемен қаласында тұрады. Атақты саудагерлер Валитовтар, Рафиковтар, Ахтямовтар XIX ғасырда ислам дінінің таралуына өз үлестерің қосқан, мешіт салуда, мешіт жанындағы мектептердің ашылуына, мешіттердің жөндеу жұмыстарына қаржылай көмек көрсетіп отырған. Сондай-ақ біздің облысымызда тұрақтап қалған халықтар өкілдерінің шығыс өлкесінің өркендеуіне қосқан үлестерін ризашылықпен айтамыз. Қазақстанның көп ұлтты халқының татулығы, ынтымақтастығы, бейбітшілігі біздің еліміздің ең басты байлығы. Қазаққа ағайындас, діні мен тілі бір болған этникалық топтардың бір тармағы – татар халқының өкілдеріде Қазақстан Республикасының өркендеп дамуына өз үлестерін қосуда, X-XIII ғасырларда-ақ, олардың ата-бабалары дала шежіресінде орын тепкен. Қазақстан даласына татарлардың көшіп келіп, қоныстануы, XVIII ғасырдың екінші жартысында бірқатар себептерге байланысты болған және маңызды сыртқы саяси факторларының бірі: ол 1730 жылдары Кіші және Орта жүздің бір бөлігінің Ресейге қосылуы еді. Сонымен қатар Ресей империясы халықтарының ішіндегі тілі мен діні бір, татар мен башқұрттар жұрты бірден қазақтармен тіл табысып кетті. Этникалық топтардың жалпы шығу тегі мен тілінің жақындығы (татар, башқұрт және қазақ тілдері түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады), қазақтар арасында дәстүрлі нанымдармен бірге, сунниттік ислам дінінің біршама өз әсерін қосты. XVI-XVII ғасырларда қазақ жерінде ислам дінімен қатар жүретін араб әліпбиі ілімінің кең тарауына қазақтардың өзіне туысқан халықтармен араласуы және соның ішінде Еділ татарларымен жасаған сауда-саттық, әлеуметтік-мәдени байланыстары маңызды роль атқарған (Булатова, 2006, 23 б.). Қазақ жеріне жаңа қоныс тепкен татарлар, үй-жайларымен бірге мешіттер мен мешіт жанындағы медреселердің болуына да аса маңызды көңіл бөлген. Татар халқы ресей империясының орыстандыру және христиандық дініне кіргізу саясатына қарсы жасырын іс-қимылы, осы мешіттердің тұрғызылуы еді. Сондықтан да татарлар өздерінің тұрғылықты жерінде мешіт жанындағы медресе білім орындарының пайда болуына ерекше маңызды екенін жадына сақтап, көршілес қазақ ауылдарына да мешіт жанындағы медіреседе бала оқыту істеріне өз үлестерін қосқан. XIX ғасырдың аяғы мен XX басында қазақ халқы араб оқу-жазумен таныс болуға талпынған және де осы кезеңдегі исламның негіздерін медреселерде балаларына оқытқан, сонымен қатар ересек адамдардың өздері де мұсылманша білім алуға ниет білдіріп, мешітте болып тұрған. XIX ғасыр ортасында, татар медреселері қазақ даласының барлық ірі қалаларында және татар ауылдық елді мекендерінде жұмыс істеген. Алғашқы медресе жанындағы татар мектептері ресми түрде кейінірек тіркелгеніне қарамастан XVIII ғасырда пайда болған. Татар мектептерінде тек татарлар ғана емес, қазақтар да білім алуға ұмтылған, бұған екі ұлттық тілдің жақындығы ықпал етті.

XVIII-XIX ғғ. татарлар қазақ даласының барлық аумағына қоныстанады. Олардың жалпы саны қазақ даласында 50000-нан астам адамға жетті. XIX ғасырдың бірінші ширегінде сауда татарлары Шығыс Қазақстан аумағына Өскемен ауданына қоныстана бастады, онда олар Ертістің сол жағалауында бекіністен төмен, меновой ауласының жанында орналасты. 1826 жылы онда 37 татар өмір сүрді. Татар халқының, жинақы тұратын аймақта, өмір салттарының қалыптасып, сақталып қалған ерекшеліктерін шығыс аймағында да өз жалғасын тапқан. Татарлар көшіп келген қазақтың шығысында мешіт салып және арабша жазу-сызуды оқытатын медреселер ашқан, осындай дәстүрдің орыстандыру мен қатар басқа ұлттарды шоқындыру саясатына қарсы өзіндік бір әрекеттері болған. Мешіт жанынан медреселердің салыну себептері туралы М. Мусиннің «Волга впадает в Иртыш» Жоғарғы Ертіс маңына көшіп келген Еділ өзенінің жағалауындағы татарлар туралы деректі-көркемдік романында баяндалған. Өкінішке қарай, қаламыздың тарихының маңызды бір бөлігі саналатын мешіттеріміздің тарихы, оның ғимараттарын салған, тұрғызған, қаражат бөлген кісілер жайлы білетіндеріміз өте аз. Көптеген мешіт ғимараттары, кейбірі уақыт жетіп тозып құласа, көпшілігі кеңес заманында қиратылды, олардың тарихына еш мән берілмеді. Уақыт өтіп, көне көз қариялар дүниеден кетіп жатыр. Аз ғана мешіттеріміздің өзінің тарихын білмейміз, деректер сақталмаған, керек емес деп жоғалтып алдық, мешіттер тарихына мән беріп іздеп жүрген жоқпыз. Шығыс Қазақстан облысының орталығы Өскемен қаласында осындай арабша білім беру ошақтарының бірі, бұл 1830 жылдардың басында салынған ең көне мешіт Троицкий көшесі мен мешіттің тұйық көшесінде орналасқан болатын. Ахмет-Сафа Рангулов мұсылмандық мешіті болды. Мешітте 1837 жылдан бастап медресе ашылып, ер балалар мен қыз балалардың арабша білім алуына өз үлесін қосқан. Өскемен қаласында орналасқан бұл, мұсылмандық негіздерінің білім ошағы кеңестік үкіметтің дінге қарсы жүргізілген саясатына дейін өз жұмысын атқарып келген. 1926 жылдан бастап кеңестік ресми құжаттарда мұсылмандықтың «антикеңестік мазмұны» турасында тезистер пайда бола бастайды, ал 1927 жылы мәселенің мазмұны «антидіни үгіт-насихат» тұрғысында емес, «класстық еңбекшілерінің жауы» статусына ие болған «исламмен күресу шаралары» тұрғысына ауысады (Булатова, 2006, 26 б.). Кеңестік үкіметінің ислам дініндегі мұсылман қауымына қарсы жүргізген саясаты, Өскемен қаласындағы орналасқан жалғыз, 1860-1861 жылдары татар көпестерінің (Мемлекеттік Шығыс Қазақстан облыстық мұрағаты, 95 Ісі, 10б.) күшімен салынған мешіт 1934 жылдар белгісіз жағдайда отқа оранып кеткен (Мемлекеттік Шығыс Қазақстан облыстық мұрағаты, 95 Ісі, 9 б.). Өскемен қаласында исламның пайда болуы және даму тарихы осы діни ғимараттың айналасында өткен. Ғимараттың құрылысына келетін болсақ: Мешіттің құрылыс материалы, ағаш. Ол ғимараттың құрылымдық шешімі қабығы аршылған бөренелерден тұрғызылған. Мешіт ғимаратымен құрылымдық байланысқан ағаш мұнарасының, жеке тұрған мұнарадан айырмашылығы, табиғи апаттарға, соның ішінде желдің қатты соғуына төзімділігінде. Мұндай мұнараның салмағы аз және бұл жағдайда ең жақсы шешім, бұл мұнараны қосымша қалың тақтаймен ұстатқыш ретінде бекітілуі, бұл оның соққан желдің күшіне беріктігін арттырды. Мешіт ғимараты айналадағы құрылыс нысандарынан өз ерекшелігімен айқындалуы, ол әрине, шатыр төбесіндегі ислам дінінің белгісі, айдың биік орналасуының есебінен ұлғайтылды. Бұл ғимараттың монументалдылығын және мұнараның үйлесімділігін береді. «Мешіт төбесі сегіз бұрышты немесе кейде цилиндрлік мұнарамен біріктірліп жасалып, шатыры биік пирамидалық немесе конустық болған. Мұнара көп жағдайда ғимараттың геометриялық ортасынан тұрғызылған, мұнара екі-үш деңгейлі, шатырда орналасқан муаззин орынымен, ішкі каркастан тұрған. Ағаш мұнара түрлері, әркезде 1. сегіз бұрышты. 2. цилиндрлік, 3. аралас болып бөлінді. Мұндай мешіттің функционалды схемасы да нақты заңдылықтарға ие болды. Ислам мешіті – діни және мәдени-ағарту мекемесі болғанымен, кейбір ғимаратта екі қабатты болса, бірінші қабатта діни мектеп бөлмелерімен қатар, қызмет көрсету аймағы да ойластырылған, бұл аймақта мешітке қажетті керек-жарақтармен (қатар жергілікті көпестердің тауарларына арналған өртке төзімді қоймалар орналасқан. Ғимараттың екінші қабатын – сакральды аймақ (намаз залы, михраб) алып жатты». Мұражай дерек

көздерінде қалалық мешіттің молдасы қызметін атқарған XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басына дейін, Габдулгаффар Шамсутдинов болды. Г. Шамсутдинов Шығыс Қазақстан облысының Өскемен қаласының тумасы 1946 жылдан бастап Орта Азия мен Қазақстанның діни мұсылмандар басқармасының Алматы қаласының діни өкілі қызметіне тағайындалған уақыттан бастап, қазақ жеріндегі діни ағымының өз бетінше дамуының тарихи жолы салынды (Оңғаров, 2014, 31 б.). Ол өз кезегінде Қазан қаласында діни білім алған. Шамсутдинов бұл қызметін – XX ғасырдың 50 жылдарына дейін атқарған. Қазақстанның ірі мұрағаттарынан осы аумалы-төкпелі заманда ислам дінінде аты тарихта қалған Г. Шамсутдиновтың кеңес үкіметінің қырып-жойған 1927 жылғы дінге қарсы жүргізген саясаты кезіндегі өмір –баяны бізге беймәлім, бірақ біздің ойымызша, Абд-әл-ғаффар бұл қиын жылдарда да, өзі өмірде ұстанған көзқарасына, сеніміне ешқашанда күмән келтірмегеніне толығымен сенеміз, бұған дәлел соғыстан кейінгі жылдарда дін қызметіне орналасуы болды.

Шығыс Қазақстан облысының қаласының дүние жүзіне мәлім болған. Семейде орыс этнографы В. Радлов, Н. Абрамовтардың деректеріне сүйенсек, татарлар 1676 жылдары, яғни орыс патшасы А. Михайловичтің тұсында қоныс аудара бастаған. Радлов өзінің 1676 жылдарда жазған жазбаларында «Семей 6000 тұрғыны бар, тұрғындардың үштен бірі орыстар да қалғаны татарлар мен қырғыздар» – дейді. 1882 жылы Семейде халық санағы өтіп, оның қорытындысы бойынша 6647 қазақ, 6322 орыс, 4072 татар тұратындығы жайлы мағлұматтарды архивтер айғақтайды. Татарлардың басым бөлігі қала тарихында саудамен айналысқан. Ағайынды Мусиндер, Рафиков, Хамитов сынды азаматтардың бастамасымен қазіргі екі күмбезді және бір күмбезді мешіттер салынған. Ақ тасты ғимарат ерекше, қатаң формада салынған. Кәдімгі сұр ғимараттармен қоршалып, ол керемет ғажайыптың аралына ұқсас болып келеді. Ғимарат биік емес қоршауының ішінде, қоршауға қақпа арқылы кіреді, қақпа үстінен көрнекті арка жасалып көмкерілген. Күмбез және мұнаралардың төбесі ашық аспан түсіне боялып, шатырдың маңдайшасының астындағы салынған қарапайым әшекей көздің жауың алады. Күмбез және мұнаралардың көлеміне сәйкес муаззинге арналған қылтима жасалған. Мұнаралардың төбесіне күнге шағылысқан күміс түстес айдың бейнесі байқалады (Мусин, 2003, 268 б.). Мешіттің негізгі сыртқы жағы конус тәрізді биік мұнара және негізгі залдың үстінде орналасқан төмен мұнара. Оның үлкен мұнарасының биіктігі – 38 метр, күмбезінің биіктігі – 3 метр. Негізгі залда қасиетті Мекке қаласына қарайтын михраб орналасқан. Мешіттің тарихын естеріне түсірген қала тұрғындары, мешіттің астындағы жертөледе бұрын діни кітапхана болғанын айтып берген екен. Жолшыбай Семей қаласына ат басын бұрған Ш. Уәлиханов бір мұнаралы мешіттің архитектурасына тамсанып, қарындашпен мешіттің суреттін салған. Төбесі қалыпты жабылған. Мешіттің салыну әдісі ұқсас 14 терезеден тұрады, терезенің жоғарғы жағы жарты шеңберлі тіктөртбұрышты сыртқы жағы тас-әшекейлермен жасалған. Мұнарасы доғал, үш есігімен үш табалдырықтан тұратын портальды үй-жайы, екі мұнара алтын түсті аймен аяқталады. Портальдың есіктерімен бұрыштары жарты бағанамен және капительмен толықтырылған. Мешіттің кіші күмбезін сурет бойынша қайталайтын есіктерінің жоғарғы жақтары жартылай күмбез тәріздес, әйнектер орналасқан. Портальді бөліктің, негізгі мешіт залының бұрыштарында, бой көтерген екі мұнара, ғимарат экстерьерінде анық роль атқарады. Мұнараның жоғарғы қабаттарына көтерілетін, есіктер мен басқыштар, мешіттің негізгі залымен байланысқан. Айдың бейнесімен безендірілген күмбез, жебеге ұқсас терезелермен көмкерілген. Мешіт ғимаратын рельфтік белдеулерімен қапталғаны, ерекше көрініс береді, қоршаудың іргетасы, кірпіш бағаналарымен және ағаштан көтерілген. Мешіттің құрылысы, әртүрлі көлемді бөліктерден тұрады:

1. кіреберісі мен порталды бөлме,
2. аралық бөлме,
3. михраб пен негізгі бөлме.

Мешіт қабырғасы қашалған тастар жиынтығымен және доға тәрізді ернеулерімен көптеп әшекейленіп, ақ-жасыл бояуларымен көрсетілген. Негізгі бөлік күмбезді төбесімен аяқталған.

Декоративті торкөздерімен тартылған ықшамды мұнаралар қосымша әшекей ретінде қабылданады. Ескерткішті жалпылай қабылдауда, мешіт коршауы өзіндік әсемділігін береді: кірпіш бағаналарымен өрнектеліп, кішігірім карнизбен және төрт қырлы жабынмен аяқталған. Қазіргі уақытта мешіт мұсылмандық тәртіпте ас-жоралғысы атқарылатын асхана ретінде қолданылады (Кумарова, 2017, 92 б.). Ерте кездерде ғимарат алаңында салынған құрылыс нысандары, Семей қаласының керемет мешіттерінің бірі болып табылатын бір мұнаралы мешіттің, ескерткіш мазмұнында толық қабылдауына кедергі жасайды.

Шығыс өңіріне көшіп келген татар халқының өкілдері, Өскемен, Семей қалаларына ғана тұрақтамай, Жеменей өзенінің сол жағалауындағы 1864 жылдан Зайсан деп аталған өңірге келіп орнығa бастаған. Зайсанда қазақтар, орыстар және татарлар тұрған. 1887 жылғы ресми деректерде, бұл жерде діни сенім бойынша: христиандар саны бойынша 2017 адам, 6 католик, 1 протестант, 10 еврей және 470 мұсылман тіркелген. XIX ғасырдың аяғына қарай қалада бірнеше өнеркәсіптер дами бастаған: сабын дайындау, тері илеу, сыра қайнату заводтары. Қытаймен шекарада кедендік бекеттің ашылумен зайсандық саудагерлер Батыс Қытай және Монғолия елдерімен сауда жасауға мүмкіндік туған. Олар ірі көлемде мал, тері, жүн кіргізіп, қарама-қарсы жақтан мануфактура, ыдыс аяқ пен чай өнімдерін тасмалдаған. Зайсан саудагерлері өз үйлері мен сауда дүкендерін, сол заманның архитектура талабымен кірпіштен тұрғызған. Құрылыс нысандары татар саудагерлерінің дүниесі болған: Бекшентаев С., Мергенбаев С., Манапов И. және т.б. Зайсан қаласындағы отызға жуық ғимараттарды халық арасыннан шыққан құрылыс шебері Б. Сатпаев (XIX ғасырдың 60 жылдары дүниеге келіп, XX ғасырдың 50 жылдары дүниеден қайтқан) салған. Семей облысының тумасы Баязит жасөспірім жасынан Семей қаласының құрылысына өз үлесін қосып үлгірген. Баязит құрылыстың әліпбиін түрік шебері Абдулла әпендіден оқып үйренген (Сушко, 1996, 2 б.). Зайсан мешіті Б. Сатпаевтың ең ірі, көлемді құрылыстарының бірі болып танылған. Мешіттің іргетасы 1908 жылы қаланған, бұл бірқабатты кірпіштен соғылған. Мешіт көлемі үш бөліктен тұрған: шариғаттың негіздері атқарылатын бөлме, орталық және әкімшілік жайларынан тұрған. Ғимарат көп жоспарлы, ірі бөлшектенуімен қатар, оның шағын бөліктерге, кірпішті шығынқылау етіп жинау, жауырындықтар мен кертпіштерге бөлінуі қасбеттерге пластикалық сипат беріп тұр. Терезе ойықтары тіктөртбұрыш формалы, олардың жоғарғы бөліктері әрлеушілік және рәміздік сипаты бар элементтермен безендірілген. Кеңес үкіметі орнатылған жылдары, дінге қарсы саясаттың қарқынды күшінің әсерінен мешіт ғимараты жабылып, 1920 жылдары «Жауынгер құдайсыздар одағының» белсенділері ғимараттың басты бөлшегі-биік, аспанмен таласқан мұнарасын қиратуға ұшыратқан. 1950 жылдары ғимаратта қазақ театры орналасқан. 1959 жылы мешіт күмбезі өртке оранып жанып кеткен.

Осындай сәулеттік әдістерді Семей қаласындағы бір және екі мұнаралы мешіттерден де кездестіруге болады. Кейінгі уақытта ғимаратты жөндеу жүргізілген. Жөндеу жұмыстары кезінде, ертеде жоғалтылған мешіт бөлшектері қалыпына келтірілмеген (ШҚО сәулет және монументальды ескерткіштерінің тізбесі, 2005, 34 б.). XX ғасырдың басындағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі бірден бір ескерткіштері санынан, ерекше орын алатын ескеркіш, бұл Зайсан қаласының татар мешіті екеніне ешкім де күмән келтірмесі белгілі. Ескерткіштер қашанда ұлттық тарихымыз бен мәдениетіміздің құнды жәдігерлері болып табылады. Ескерткіштер әрбір елдің тарихы мен өткенінен сыр шертер халықтың ұлттық байлығы ғана емес, сол елдің өткені мен бүгінін саралауға мүмкіндік беретін маңызды құрал. Ескерткіш мұралары көне тарихтың куәсі. Олай болса, оларды насихаттау әрбір азаматтың парызы, сонымен қатар қамқорлығы болмақ.

Қортындылай келе, ұлттық сана-сезімді қалытастыруға үлес қосу іс-шараларын, ұрпаққа рухани тәрбие беруде, дәстүрлі құндылықтарымызды діни білімімен толықтыру, имандылыққа үйретуде маңыздылығы бар, көнекөз тарихи ескерткіштерді, жәдігерлерді зерттеу арқылы келешек ұрпаққа мұра қылып қалдыру, ол біздердің міндетіміз екенін жадымыздан шығармау керек.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:
1. Булатова Д. Люди-реки: Роман-хроника. – Алматы: изд-во «Үміт», 2006. – 480 с.
2. Кумарова Б.М. Культура татар Восточного Казахстана (по материалам фондов ВКМЗ). – Усть-Каменогорск, 2017. – 196 с.
3. Мемлекеттік Шығыс Қазақстан облыстық мұрағаты. Ф-1. Оп. 1. Д. 95, л. 10.
4. Мемлекеттік Шығыс Қазақстан облыстық мұрағаты. Ф-1. Оп. 1. Д. 95, л. 9.
5. Оңғаров Е. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары. – Алматы: «Көкжиек» баспасы, 2014. – 272 б.
6. Мусин М. Волга впадает в Иртыш. – Усть-Каменогорск: Национально-культурный центр татарской диаспоры ВКО, 2003. – 320 с.
7. Сушко П. Наследие Баязита Сатпаева // Рудный Алтай. – 5 октябрь 1996. № 125-126. – С. 2-3.
8. ШҚО сәулет және монументальды ескерткіштерінің тізбесі. – Өскемен: Шығыс Қазақстан облыстық мәдениет пен өнерді қолдаудың мемлекеттік қоры. – 2005. – 233 б.

Абстракт. В статье освещается вклад татарского народа в распространение ислама в XIX-XX вв. на территории Восточного Казахстана, а также история городов данного региона того времени. Дана краткая биография первого казия Казахстана Г. Шамсутдинова, краткие сведения о людях, внесших вклад в строительство, сохранение, строительство и архитектуру сакральных памятников.

Abstract. The article highlights the contribution of the Tatar people to the spread of Islam in East Kazakhstan in the 19th-20th centuries, as well as the history of cities in this region at that time. A brief biography of the first Kaziy of Kazakhstan, G.Shamsutdinov, is given, as well as brief information about the people who contributed to the construction, preservation, construction and architec.

Шербаев Р. К.
Республика Казахстан, г. Алматы,
sherbaev_75@mail.ru

Железняков Б. А.
Республика Казахстан, г. Есик,
boriszheleznyakov@mail.ru

КЕРАМИЧЕСКИЙ РИТУАЛЬНЫЙ СОСУД (КУРИЛЬНИЦА) ИЗ КУРГАНА БЛИЗ АУЛА ТАРГАП

В 2019 г. в рамках проведения археологических работ в зоне отведения участка земли под строящуюся дорогу по проекту «Реконструкция коридора «Западная Европа-Западный Китай» участок «Узынагаш-Отар» на окраине аула Таргап археологами ТОО «НЭПА» (руководитель Р.К. Шербаев) был исследован одиночный курган. Каменно-земляной курган диаметром 9 м и высотой 0,25 м был расположен на склоне холма (Шербаев, 2018). Культурные слои памятника были полностью исследованы, а разрозненные кости скелета и артефакты были полностью извлечены и также изучены.

После снятия дернового слоя было выявлено, что у кургана имеется каменная круглая ограда (рис. 1).

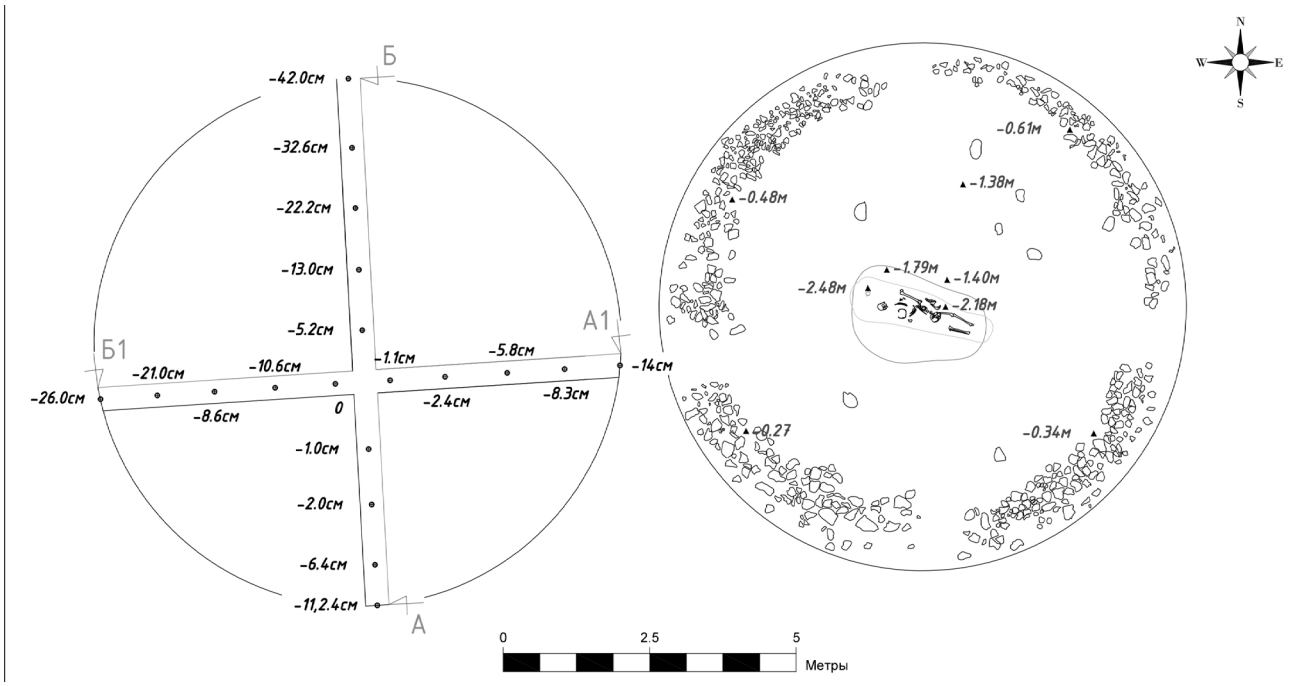

Рисунок 1 – План кургана у поселка Таргап, выполненный Н. Кругловым

Со временем камни ограды незначительно съехали на северную сторону по естественному склону холма. Ширина ограды в среднем составляет 80 см. В ходе зачистки раскопанного участка по материку было обнаружено пятно могильной ямы размерами: 237х150 см. При раскопках выявлено что это был выявлен грабительский лаз, поскольку истинные размеры могильной ямы отличаются и в придонной части составляют: 248х60 см, могила овальной формы ориентирована с запада-северо-запада на восток–юго-восток (рис. 2).

Глубина могилы от материка – 175 см. На дне могилы были найдены остатки скелета захороненного человека, в значительной степени потревоженного и небольшой керамический

сосуд. Судя по сохранившимся нетронутыми костям ног, можно заключить, что погребенный был ориентирован головой в западном направлении.

Представляет значительный интерес уникальный сосуд, найденный могиле (рис. 3-4) – это миниатюрный круглодонный горшковидный сосудик с шаровидно-грушевидным туловом и сильно отогнутым венчиком. Вылеплен вручную. По стенке украшен оттисками палочки образующими нисходящую волнистую линию.

Рисунок 2 – Фото могильной ямы одиночного кургана у пос. Таргап

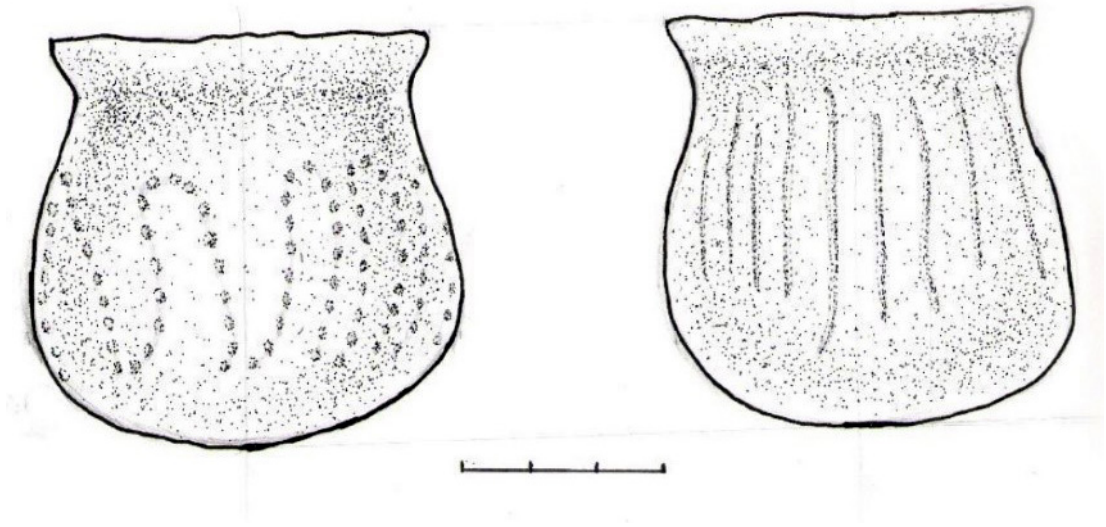

Рисунок 3 – Курильница керамическая ручной лепки, прорисовка.
II в. до н.э. – III в. н.э. Из кургана у поселка Таргап.

Рисунок 4 – Курильница из кургана у поселка Таргап, фото.

На противоположной внешней стороне стороны, украшен прочерченными вертикальными линиями. Наиболее вероятно, что с подобной «двусторонней» орнаментацией изготавливались ритуальные сосуды специально для вложения в могилу. Кроме того, об этом же могут свидетельствовать и размеры керамического изделия. Диаметр по тулову 6,5 см, по венчику 5,5 см, высота сосуда 6,2 см. По керамике, ориентировке могилы и конструкции курган датируется временем усуней II в. до н.э. – IV в. н.э. По антропологическому материалу был проведен палеогенетический анализ, который проводился в рамках полной обработки материала из исследованных памятников. Также была проведена реконструкция человека, захороненного в этом кургане у поселка Таргап. Она была опубликована авторами реконструкции (Китов, Тур, Иванов, 2019, с. 191, рис. 5). Приводим графическую реконструкцию представителя населения региона аула Таргап рубежа эр (рис. 5).

К сожалению, говорить о еще каких-нибудь артефактах не приходится. Судя по сильно перемешанным костям костяка выше пояса захоронение было ограблено. Тем самым, источниками для реконструкции относительно данного погребения являются только костные человеческие останки и публикуемый здесь, судя по всему, ритуальный сосуд.

Курильницы – ритуальные сосуды, помещаемые в могилы, рядом с захороненными в течение долгих веков и тысячелетий. Крайне небольшие размеры сосуда (малый объем) на наш взгляд практически исключают наливание в него обычного напитка. Либо там был «особый» напиток, например типа хаомы. Либо это была курильница. Скорей всего, они специально изготавливались и орнаментировались для этих целей, приобрели широкое распространение с эпохи бронзы, на значительной территории (Федосов, 2011, с. 113-114). На территории Казахстана среди сопроводительного материала в курганах раннего железного века встречаются каменные жертвенники (Коноплева, 2015). Обряды с каменными жертвенниками еще полностью не восстановлены. На них находятся как масляные следы, так и следы воскурений… Керамические курильницы были как минимум двух назначений: масляные и для воскурений (Смагулов, 2012). С раннего средневековья в Китае фиксируется получившая широкое распространение культура ароматических воскурений (Войтишек, 2018). Воскурения, различных культур, о названиях которых можно пока предполагать в Центральной Азии,

можно предположить в различных целях применялись значительно раньше. Достаточно проанализировать комплекс бронзовых алтарей, курильниц Жетысу раннего железного века (Джумабекова, Базарбаева, 2013, с. 99-100). Курильницы (Джумабекова, 1988) составляли значительную часть культовых бронз Жетысу сакского времени. По составу кладов художественных бронз судили, в конечном счете о мифо-ритуальном комплексе саков (Джумабекова, Базарбаева, 2013, с. 99-100). В случае с генезисом курильниц, произведенных из бронзы с применением многих и самых прогрессивных методов: литья, пайки и многих других – они представляли собой вершину в развитии курильниц. Несмотря на то, что найденная курильница одна из первых для усуньско-гуннского времени Жетысу можно говорить, о том, что продолжение курильниц было и их производство опять вернулось в традиционное русло гончарства.

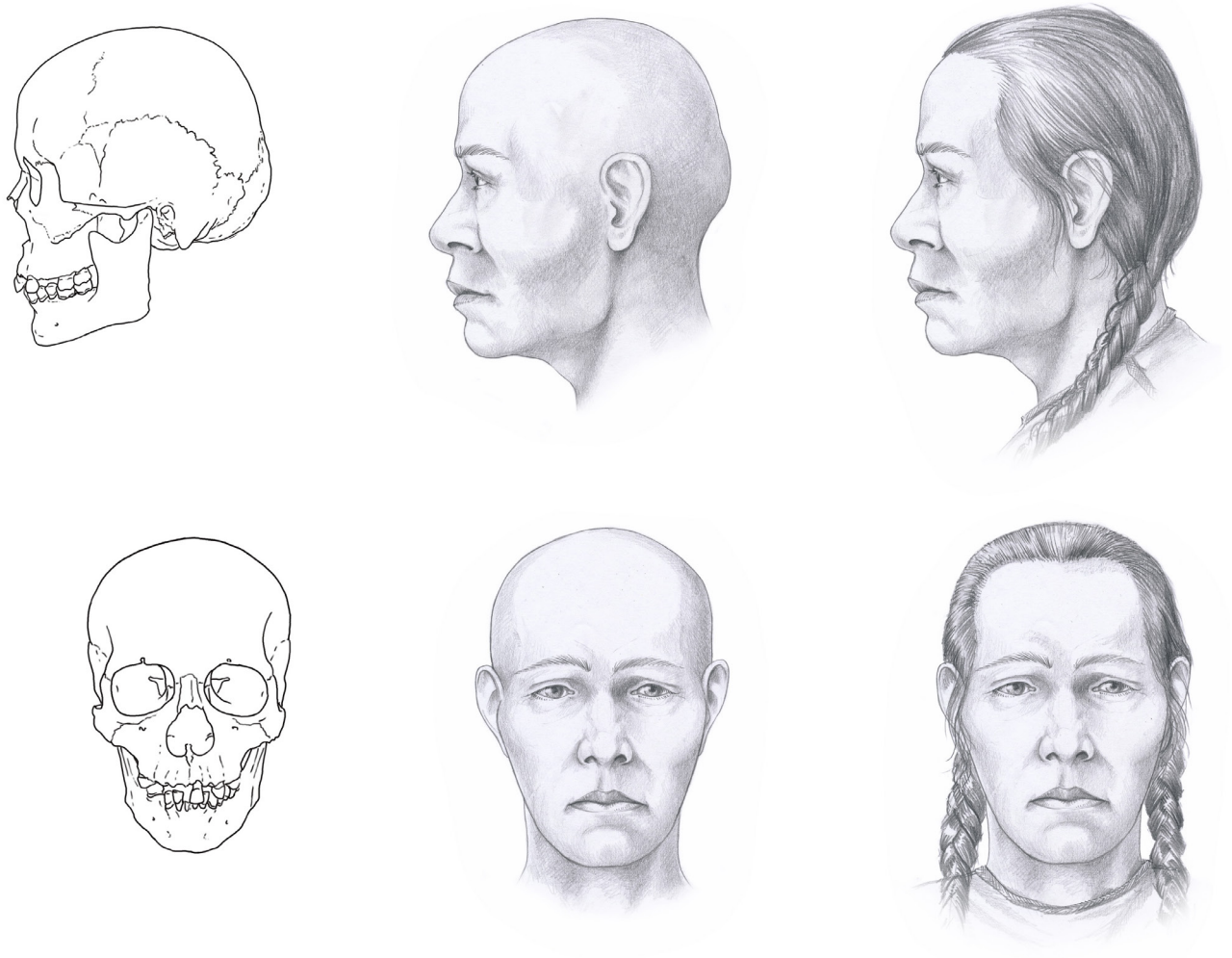

Рисунок 5 – Графическая антропологическая реконструкция
по черепу индивида из одиночного кургана у пос. Таргап (автор: Д.В. Поздняков).

Тем самым, можно уверенно предположить, что ритуальные воскурения (по-видимому, с целью поминовения), для которых применялись курильницы – самый массовый тип бронзовых художественных изделий саков в Жетысу, а также, по-видимому, в соседних регионах были известны с эпохи бронзы и раннего железного века и, судя по всему, они были не только в целях развития ароматической культуры населения региона, применение было, очевидно, шире. На дне курильницы найдено темное органическое пятно, которое, скорей всего, свидетельствует о ритуальном воскурении, совершенном при погребении.

Традиция производить воскурения существовала в течение всего раннего средневековья. В значительном числе археологически исследованных жилищ Южного Казахстана они фиксировались при проведении археологических исследований в культурных слоях начиная с поздней античности укоренилась эта традиция, дожившая до раннеисламского времени (Смагулов, 2013, с. 237-239, 249-251).

Публикуемый здесь сосуд ручной лепки при орнаментации был наделен значительной уникальностью. Орнаментация сосуда двусторонняя: с одной стороны – это девять вертикальных, прочерченных по сырой поверхности линий; с другой стороны это пять «высоких волн», сделанных последовательными округлыми углублениями палочки гончара. «Двусторонность» этой орнаментации («волны» и «линии») также, скорей всего, свидетельствуют о том, что сосуд необходимо отнести к ритуальным, к сопроводительному материалу, специально изготовленному для совершения погребения. Орнамент, настраивает на вертикальное восхождение/восприятие действительности, возможно.

В заключении можно отметить несколько этапов генезиса курильниц, который может быть прослежен сквозь века и эпохи в степной зоне Евразии. Керамические курильницы эпохи бронзы достаточно хорошо известны, но по культуре срубной общности (Иерусалимская, 1957), эта категория ритуальной посуды используется в погребальном обряде в пределах XXVII-XXIII вв. до н.э. (Шишлина, 2007, с. 197-218). На территории Жетысу керамические курильницы эпохи бронзы пока не обнаружены. По устному сообщению, А.А. Горячева, на археологическом комплексе Тургень II, в жилище 2, относящемуся к сакскому времени, рядом с косточками снежного барса были обнаружены остатки курильницы из необожжённой глины. Из-за плохой сохранности артефакт не был опубликован в монографии этого известного исследователя памятников эпохи бронзы и раннего железа Жетысу. Художественные бронзы саков Жетысу, значительной частью которых были, именно курильницы, хорошо исследованы в упомянутых уже исследованиях Г.С. Джумабековой и Г.А. Базарбаевой. Фундаментальные понятия в эту тематику ранее были внесены А. К. Акишевым (Акишев, 1984, с. 13. Табл. III) и многими другими исследователями. Очевидно, что и широко распространенные по всему Казахстану каменные жертвенники также имеют генетическую связь с керамическими курильницами несмотря на то, что скорей всего, предназначение этих обработанных массивных ритуальных предметов было многофункциональным (Садуакасулы, Железняков, 2018). Курильницы второй половины I тыс. н. э., фактически до XI в. исследовал Е.А. Смагулов в упомянутой выше статье. По результатам исследований, проведенных сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана можно свидетельствовать, что имеются неопубликованные находки средневековых курильниц. Курильница из крупного памятника городской культуры Южного Казахстана Жуантобе из слоя 30-х гг. VIII в., то есть предшествовавшего арабскому карательному походу является знаковой на наш взгляд (Железняков, Петров, 2015, с. 219). Типология курильниц второй половины I тыс. н.э. для Южного Казахстана была разработаны Е.А. Смагуловым. Им были выделены и масленные курильницы (Смагулов, 2012, с. 249-251), в том числе и по курильнице, найденной на Жуантобе Б. А. Железняковым с отбитой ручкой, представлявшей собой кувшиновидную емкость (для лампадного масла) с небольшим круглым отверстием в верхней части заделанной горловины, куда спускался фитиль. В настоящее время после реконструкции этой курильницы Р.К. Шербаевым, она заняла достойное место в экспозиции Музея «Центра сближения культур». В этом смысле этот вид курильниц смыкается с осветительными приборами, которые были исследованы Т.Н. Сениговой (Сенигова, 1968). Т.Н. Сенигова, закономерно усматривает связь осветительных приборов с культом огня. Весьма интересной находкой было обнаружение античного изображения алтаря огня в Тамгалы

(Железняков, 2016). Изображение было отнесено к «посетительским, весьма высокого ранга».

Вместе со всеми перечисленными разновременными аналогиями, это первая находка курильницы усуньско-гуннского времени из обожжённой глины с нанесенной орнаментацией, притом различной с двух сторон, по-видимому, выделяются «лицевая» и обратная стороны сосуда, что важно при дальнейшей интерпретации. Это может быть и какой-то ритуальный сосудик, вмещавший некую жидкость небольшого объема. В таком случае, это также, абсолютно редкая находка. Однако, наиболее вероятной версией интерпретации данного сосуда – его отнесение к курильницам для воскурений, изготовленной для вложения в могилу, имеющую двустороннюю орнаментацию. Тем самым, внесена новая страница в изучение древностей Жамбылского района (Садуакасулы, Железняков, 2016).

Список использование источников и литературы:

1. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176 с.
2. Войтишек Е.Э., Яо С. Курильницы бошаньлу в ароматической культуре Китая: символика и социальные функции // Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика. 2018. Т. 10. Вып. 4. – С. 510–524.
3. Джумабекова Г.С. Бронзовая курильница из Семиречья // РА. 1998. № 2. – С. 123-137.
4. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. – Алматы: Хикари, 2013. – 120 с.
5. Железняков Б.А., Петров П.Н. Сасанидские монеты с городища Жуантобе // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 75: Бухарский оазис и его соседи в древности и средневековье. – СПб, 2015. – С. 218-223.
6. Железняков Б.А. Новое изображение на скалах Тамгалы // Материалы международной научно-практической конференции «VII Оразбаевские чтения» по теме «Актуальные проблемы историко-культурного наследия Казахстана: прошлое, настоящее и будущее». – Алматы, 2016. – С. 99-103.
7. Иерусалимская А.А. Курильницы бронзового века из предкавказских степей в собрании Эрмитажа // Сообщения ГЭ. Вып. 12. Л.: 1957. – С. 45-57.
8. Китов Е.П., Тур С.С., Иванов С.С. Палеоантропология сакских культур Притяньшанья (VIII – первая половина II в до н.э.). – Алматы: Хикари, 2019. – 300 с.
9. Коноплева К.Г. История изучения каменных жертвенников ранних кочевников Евразии Наука ЮурГУ: Материалы 67-й научной конференции секции социально-гуманитарных наук. – Челябинск, 2015. – С. 527-532.
10. Садуакасулы А., Железняков Б.А. История изучения историко-культурного наследия Жамбылского района // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. – Алматы, 2016. – С. 3-18.
11. Садуакасулы А., Железняков Б.А. Каменная плитка-жертвенник из Бургана// Материалы МНПК «Х Оразбаевские чтения-2018». – Алматы, 2018. – С. 111-118.
12. Сенигова Т.Н. Осветительные приборы Тараза и связь их с культом огня // СА. 1968. № 1. – С. 208-225.
13. Смагулов Е. Раннесредневековые керамические курильницы Южного Казахстана // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2012. Глиняний посуд у культурі харчування народів світу / За редакцією доктора історичних наук О. Пошивайла. Опішне: Українське Народознавство, 2013. Кн.VIII. Т. 1. – С. 237-252.
14. Федосов М.Ю. Курильницы в памятниках среднедонской катакомбной культуры // Археологические памятники Восточной Европы: Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 14. – Воронеж: ВГПУ, 2011. – С. 113-119.
15. Шербаев Р.К. Отчет о Научно-Исследовательской работе № NIP-1-2018 // Научно-исследовательские работы на памятниках курганного типа на территории, подпадающей в зону строительства по проекту: Реконструкция коридора «Западная Европа – Западный Китай» участок «Узынагаш-Отар» автомобильной дороги республиканского значения «Алматы-Кордай-Благовещенка-Мерке-Ташкент-Термез» км 63-101.
16. Шишлина Н.И. Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V-III тысячелетия до н.э.). Тр.ГИМ. Вып. 165. – М.: 2007. – 400 с.

Түйіндеме. Жарияланымда Тарғап ауылының шетінде орналасқан жерлеу мәдениеті ескерткішінің зерттеу материалдары қамтылған. Зерттеулер елдер мен өңірлерді байланыстыратын жаңа жолдың құрылысына байланысты жүргізілді. Осындай құрылыс аймағындағы барлық ескерткіштерді анықтау, мұқият және жан-жақты зерттеу археологтардың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Қорған талан-таражға салынып, сүйектердің жағдайы қатты аралас болғанына қарамастан, оның жерленген материалдары эр шебі кезеңіндегі салт-дәстүрлердің жекелеген жақтарын қайта жаңғырту үшін айтарлықтай қызығушылық тудырады. Самсы Тарғап кенті арасындағы жолдың осы бөлігіндегі басқа да ескерткіштерді зерттеу нәтижелерімен қатар, осы қорған материалдары Алматы облысы Жамбыл ауданының тарихы туралы түсініктерді толықтырады.

Abstract. This publication contains materials of research of the funerary culture site that located on the outskirts of the aul Targap. The research was conducted in connection with the construction of a new road, which connects countries and regions. Identifying, thoroughly and comprehensively studying all the monuments in the area of such construction is one of the most important tasks of archaeologists. In spite of the fact that the barrow was looted and the position of the bones was badly mixed up, the materials from its burial are of considerable interest for the reconstruction of certain aspects of the rituals of the turn-of-the-century period. Along with the results of studies of other monuments of this section of the road between Samsy and Targap modern villages the materials of this barrow will supplement the ideas about the history of Zhambyl district of Almaty region.

2-СЕКЦИЯ

ЕУРАЗИЯНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: ӨЗЕКТІ СҰРАҚТАРЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЕВРАЗИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ

Айтқұл Х.А., Мухтарова Г.Р.,
Железняков Б.А., Косжанова А.М.
Қазақстан Республикасы, Есік қ.
khamit.boray@mail.ru, railovna@mail.ru,
boriszheleznyakov@mail.ru, koszhanova.anara@mail.ru.

ЖЕТІСУДЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІ ЖЕРЛЕУЛЕРІНЕ ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Біздің заманымызға дейінгі II-I мыңжылдықтың басында жаңа шаруашылық-мәдени дәстүрлер қалыптаса бастайды, олар кейіннен Жетісудың сақ тайпаларының мәдениетінен көрініс табады. Олардың дамуы ертедегі сақ мемлекеттері деп аталатын біртұтас экономикалық және саяси жүйелердің қалыптасуына әкелді. I мыңжылдықтың екінші жартысында Іле Алатауының тау бөктері мен таулы аймағын қоса алғанда, Жетісу жерінде ежелгі үйсіндердің жаңа тайпалық одағы пайда болды. Ежелгі үйсіндердің мәдениеті кейінгі тарихи кезеңдерде аймақ тұрғындарының тұрмыстық және діни-салттық дәстүрлерінің сипатына айтарлықтай әсер етті.

Рахат археологиялық кешені – шағын аумақта қола дәуірінен бастап кейінгі орта ғасырларға дейінгі аймақ тарихын байқауға болатын ерекше тау алқабы. Зерттеліп отырған Рахат археологиялық кешені – Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы, Іле Алатауы жотасының солтүстік баурайындағы өзенінің осы аттас шатқалдан шығатын су кемерінің жайылма үсті террассаларында, Талғар мен Есік қалаларының арасындағы жолының бойында орналасқан.

Археологиялық кешеннің топографиялық аумағының жайылымдық жерлері шөпті алқаптарға бай, төменгі тау террассалары біртіндеп төмендей отырып, ыңғайлы алқаптарға өтетін микроөңірге тән. Ежелгі кезеңде террассалардың әрқайсысы өмір сүруге ыңғайлы орын болған: бір жағынан ландшафт таулардан табиғи тосқауыл рөлін ойнау ерекшелігіне ие болды, жайылымдар мен егіншілікке арналған учаскелердің болуы, тұщы су көзі – бұл топо жағдай, ежелгі халықтың өмір сүруіне қолайлы барлық жағдайларды жасады. Рахат микроөңірінде археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде қола дәуірінен бастап, кейінгі орта ғасыр объектілерін қоса алғанда, едәуір ұзақ уақыт бойы әртүрлі хронологиялық шеңберді қамтитын ескерткіштері анықталғаны кездейсоқ емес. Өйткені, осы микроөңірдің жайылымдары қазіргі уақытта да пайдаланылуда.

Рахат шатқалымен аттас өзенінің сағасындағы солтүстік бағыттағы ысырынды конусында, тау алды алқабындағы барлық төбешіктер мен ұзынша келген жалдар сайлармен бөлінген (уақытша су ағындарының құрғақ арналарымен (көктем, күз). Далалық зерттеу жұмыстары Рахат тас дәуірінің ескерткішінен (тұрақ) 250 м. солтүстік-батыста орналасқан биік және үзындау болып келетін жалдың басында жүргізілді. Жалпы, аталмыш ысырынды конусында оңтүстіктен солтүстік-шығысқа және солтүстік бағытта үш жал орналасқан. Алғашқы екеуі солтүстік-шығысқа қарай яғни, Өрікті ауылына қарай бағытталса, үшіншісі солтүстікке қарай бағытталған. Далалық зерттеу барысында, осы төбешіктер мен ұзынша келген жалдар үстінде археологиялық ескерткіштер (обалар, ежелгі және орта ғасырлық тұрақ, қоныс орындары) ораласқаны анықталды. Әдеттегідей, ежелгі отырықшылардың қоныстары мен қыстақтары жерлеу орындарымен қатар орналасқан.

Аталмыш жалды ерте заманнан бастап ежелгі тұрғындар өз қажеттілігіне тиімді пайдалана білген. Жалдың оңтүстік мүйісінен бастап орта тұсына дейін, кей жерлерде Талғар-Есік авто жолына дейін қоныс және қорым ретінде пайдаланған. Пайдаланудың негізгі себебі жалпы, жалдың георафиялық орналасуында деп пайымдаймыз. Өйткені, жалдың екі жағындағы саймен ертеректе өзен суы төмен қарай, яғни солтүстік бағытта қарай ағатын болған. Осы жалдардың шығыс жақ беті, тал алды беткейінің алқапты жері біркелкі тегістікпен ұласады. Бұл дегеніміз жер шаруашылығына, яғни егістікке қолайлы екенін көрсетеді. Сондай-ақ, ар-

хеологиялық барлау жұмыстары барысында тау алды етектерінде көне ирригациялық (арық) жүйелерінің іздері анықталды. Ирригация дегеніміз – жерді қолдан суландыру. Шаруашылық өсімдіктерінің бітік болуы үшін жауын-шашын, өзен, көл және жер асты суларын, егістік жерлерді тиімді суландыру.

Ағымдағы жылы қола дәуірінің тас қоршауы бар екі обасында далалық қазба жұмыстары жүргізілді. I нысан, – бұл кішкентай, төбесі тегістеу, диаметрі 5 м. болатын оба. Өсімдіктердің бір қалыпты өспеуін жер қыртысындағы қарашірік қабатының арасының тақырлануымен түсіндіруге болады. Үйіндіде тонаушылар қалдырған шұңқырлар орны байқалмағанмен батыс бөлігіндегі сопақша ойысты жері тонаушылардан қалған ба деген күдік тудырады. Ортасында, СО (солтүстік-оңтүстік әрі қарай географиялық бағыттар осы дәстүрде қысқартылып отырылады) және БШ сызығы бойымен ені 0,50 см болатын жиек белгіленді, үйіндісі қолмен алынды. Оба үйіндісі топырақтан тазартылғаннан соң тас қоршаудың іші 0,30 см. дейін тереңдетіліп топырақтан тазартылды. Аталмыш тереңдіктегі топырақ қабатынан қара шірік пен аралас саз топырақ және ұсақ тастар анықталды.

Стратиграфиялық кескінде қабаттардың ауысуы айқын көрінеді: жоғарғы қабат саз топырақтан тұрады, төменгі қабаты ұсақ тастармен араласқан қара шірік топырақ қабатынан тұрады. Негізінен бұл құбылыс керісінше болуы керек, демек обаның мәдени қабаттарының ауысуын табиғи жағдайлардың әсерінен болған құбылыс емес адам қолының араласуынан болған жағдай ретінде қарастырған дұрыс болар.

Қарашірік топырақ қабатын алып тастағаннан кейін шығыс-батысқа бағытталған сопақша келген топырақ қабатының бет түсі өзгеше, анық емес контурлары байқалды. Төмен қарай 0,40 см. тереңдіктен сүйек және қыш ыдыстың фрагменттері анықталды. Аталмыш аралас қабат 0,40 см. тереңдіктен кейін байқалмады. Бұл жерден байқайтынымыз осы тереңдікке дейін обаның мәдени қабатында болған өзгерістер, аталмыш обаның құрылымын бірнеше рет бұзылғанын көрсетеді. Оған дәлел ретінде бірнеше мысал келтірсек болады; біріншіден, обаның жалпы сыртқы құрылысынан бастасақ, мәселе оның тас қоршауында және тастардың орналасуында. Негізінен дәстүрлі қола дәуірінің тас қоршауында үлкен кішілі бұрыштары бар жалпақ тастарды пайдаланады және белгілі бір ретпен шеңбер бойымен қойылады. Осы мәселелердің барлығы аталмыш обада бірнеше рет өзгерістердің балғанын көрсетеді.

Сондай-ақ, обаның сыртқы құрылымымен қатар ішкі жерлеу дәстүрлерінің бұзылғанын мәдени қабаттардың бұзылуынан аңғаруға болады. Мәдени қабаттардан анықталған (табылған) қыш ыдыстардың фрагменттері алдын-ала болжам бойынша қола дәуірі және ерте темір ғасырымен мерзімделеді. 0,70-0,90 см. аралығындағы топырақ қабаттарынан қыш ыдыстардың фрагменттері анықталды, обаның солтүстік-шығыс және шығыс қабырғаларынан 0,80-0,90 см. тереңдікте жалпақ өзен тастары анықталды.

Осы тастар қабатынан қыш ыдыстардың бірнеше фрагменттер табылды. Бұл жағдай обаның алғашқы бұзылуының нышандары деген болжам жасауға болады. 0,90 см. тереңдікте әлсіз сызықтың контурлары байқалды. Сызық обаның батыс бөлігінде яғни, обаның жарты бөлігінен солтүстік-шығыс және оңтүстік шығысқа бағытталған теріс «С» тәрізді.

Аталмыш сызықтың шығыс бөлігінің топырақ қабаты бостау (тығыз емес) болған соң, оңай тазартылды. Обаның шығыс бөлігін 0,20 см. төмен қарай топырақтан тазарту барысында батыс жақ бөлігінің бүйірінен жарты ай тәрізді сызықтың контуры айқын көріне бастады. Қазба тереңдігі 1,50 м. жеткенде тығыз саз топырақ қабаты анықталды, яғни обаның еденіне жетті және жарты ай тәрізді сызықтың төменгі бөлігіде осы жерден аяқталды. Жарты ай тәрізді сызықтың ішін топырақтан тазарту барысында оның «лақат» екендігі анықталды. Лақат іші толығымен топырақтан тазартылғаннан соң, оның ішінен ұзындығы 1,80 м. болып келетін адам қаңқасы (скелет) анықталды.

Оңтүстіктен солтүстікке бағытталған лақат ішінің жалпы өлшемі 2,0 х 1 м. екендігі анықталды. Адам қаңқасы анатомиялық бүлінбеген жағдайда сақталған «in situ», басы солтүстік қарай, беті батысқа қарай яғни, құбылаға қарап орналасқан. Қаңқаның астына жуандығы 0,10-0,15 см.

болатын ағаш бұтақтарынан төсеніш жасаған. Аталмыш адам қаңқасына келер болсақ, жалпы сипаттамасынан мынадай көрініс аңғаруға болады: біріншіден көр шұқырының құрылымы, оның тереңдігі және лақаттың жасалу әдісі мен орналасуы; екіншіден адам қаңқасының орналасуы (бағыты) және бастың бет бөлігінің батысқа (құбыла) қарай орналасуы сондай-ақ, ағаш бұталарынан жасалған төсенішін айтуға болады.

Қола дәуірінің (Рахат шатқалы) тас қоршаулы I обасында жүргізілген далалық археологиялық қазба жұмыстары бойынша төмендегідей *қорытынды* жасауға болады: аталмыш обаның алғашқы иелері сөзсіз қола дәуірінің тұрғындары болып табылады. Оған дәлел ретінде біріншіден, обаның сыртқы құрылымы тас қоршаудағы тастарды орналастыру әдісі, екіншіден 0,70-0,90 см тереңдіктен кейін қыш ыдыс фрагменттерінің (қола және ерте темір дәуірі) табылмауы яғни, ежелгі тұрғындардың жерлеу дәстүріндегі жерлеу орнының тереңдігі обаның көлеміне (өлшемі) байланысты екені (Горячев, 2020).

Сонымен қатар, аталмыш тереңдікке дейін табылған қыш ыдыс фрагменттерінің арасында ерте темір ғасырымен мерзімделетін бірнеше фрагменттердің барлығы, обаның үш жерлеу мәдени қабатынан тұратынын аңғартады. Обаны ерте темір ғасырында пайдаланғандығы сақ-үйсін кезеңіне тиесілі қыш ыдысы фрагментерінен бөлек обаның сыртқы құрылымындағы өзгерістерінен байқауға болады. Тас қоршаудағы тастардың орналасуы және олардың өлшемі қола дәуірі мен сақ-үйсін кезеңінде болған өзгерістерді көрсетеді. Боялған тастар қола дәуіріне тиесілі, ал бояусыз жатқан тастар кейін яғни, сақ-үйсін кезеңінде қойылғанын аңғаруға болады (сур. 1).

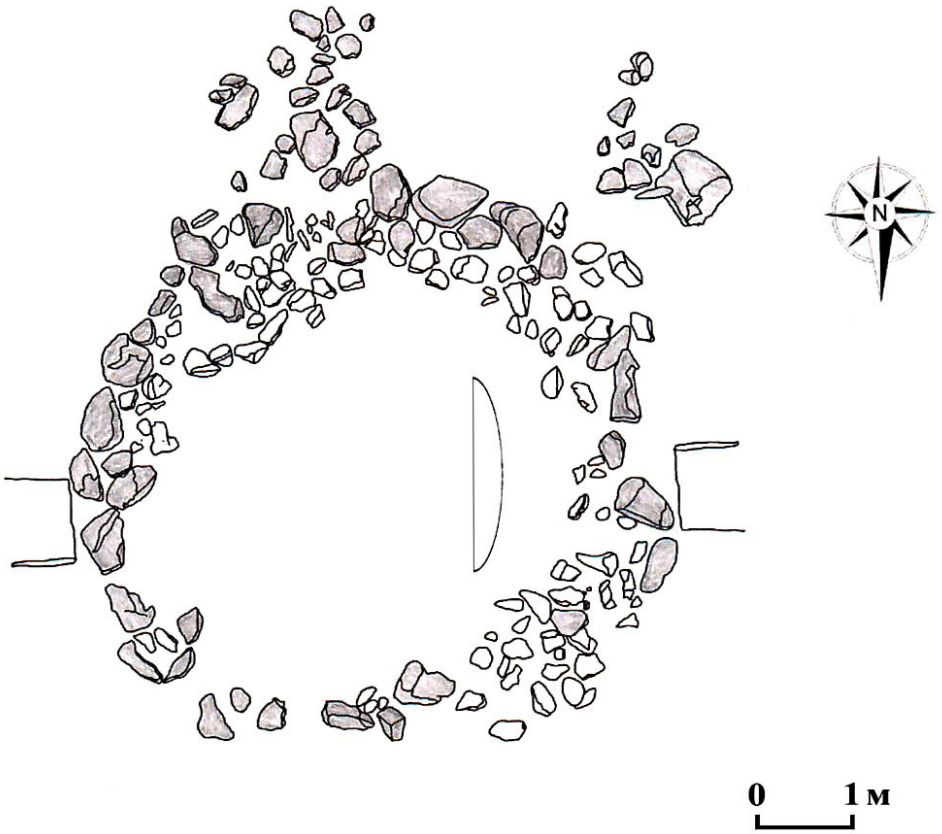

1-сурет – Рахат кешені, I нысан (қола дәуірінің обасы)

II нысан, – бұл обаның көлемі шағын, төбесі тегістеу, диаметрі 6 м. Аталмыш оба бірінші обадан 3 м оңтүстік-батыста, жалдың батыс бөлігінде орналасқан. Өсімдіктердің бір қалыпты өспеуін жер қыртысындағы қарашірік қабатының арасының тақырлануымен түсіндіруге болады.

Үйіндіде тонаушылар қалдырған шұңқырлар орны байқалмайды, алайда шығыс бөлігінде ойыстау жерін аңғаруға болады. Ортадағы үйіндісі аздап сопақша болып ШБ бағытымен батысқа қарай ойысқан. СО бағытымен ені 0,50 см. болатын жиек белгіленді, топырақ пен ұсақ тастар аралас үйіндісі қолмен алынды. Аталмыш обаның стратиграфиялық кескінінде қабаттардың ауысуы айқын көрінеді. Жоғарғы қабат қара шірік топырақтан тұрады, төменгі қабаты ұсақ тастармен араласқан саз топырақтан тұрады. Қарашірік қабатын алып тастағаннан кейін, 0,30 см. төмен тереңдікке түсу барысында қыш ыдыс пен сүйек фрагменттері анықталды. Жалпы, оба ішінің жер қыртысы шығыстан батысқа қарай ойыстау екенін аңғаруға болады. Обаның орта бөлігінен 0,40-0,50 см. тереңдектен көлемі үлкен өзен тастары анықталды. Бұл жәйт, аталмыш обаның ертеректе тоналып кетуі не болмаса үстінен кейінгі жерлеу орындарының орналасуы мүмкін екендігін айтуға аңғартады. Оба ішін топырақтан тазарту барысында 0,60-0,80 см. тереңдік арасында көптеген ұсақ және ірі өзен тастарымен қатар қыш ыдыс пен сүйек фрагменттері анықталып жатты. Бұл жерден байқайтынымыз, осы тереңдікке дейін обаның мәдени қабатында болған өзгерістер, аталмыш обаның құрылымын бірнеше рет бұзылғанын көрсетеді. Оған дәлел ретінде бірнеше мысал келтірсек болады; біріншіден, обаның жалпы сыртқы құрылысынан бастасақ, мәселе оның тас қоршауында және тастардың орналасуында. Негізінен дәстүрлі қола дәуірінің тас қоршауында үлкен кішілі бұрыштары бар жалпақ тастарды пайдаланады және белгілі бір ретпен шеңбер бойымен қойылады. Осы мәселелердің барлығы аталмыш обада бірнеше рет өзгерістердің балғанын көрсетеді.

Обаны топырақтан тазарту барысында 0,90 см. тереңдікте сүйек пен тас пышақ табылды. Аталмыш тереңдіктен 0,20 см. төменірек яғни, 1,10 м. адам қаңқасының сұлбасы анықталды. Адам қаңқасын топырақтан тазарту барысында оның сол жақ бүйірімен, тізелері бүгіліп, сол жақ қолы иегінің астына жиналып қойылғаны белгілі болды. Адам қаңқасының бас сүйегі, оң қолы мен жамбас сүйегіне дейінгі бөлігі аздап солтүстік-батысқа қарай шалқайған. Жалпы, адам қаңқасы шығыс-батыс бағытымен қойылған алайда табиғи немесе дала кеміргіштерінің әсерінен қаңқаның аздап анатомиялық қалпының өзгеру процесі орын алса керек. Адам қаңқасының ұзындығы 1,55 м. және сүйектері майдалау, осы сипаттарға қарағанда әйел адамның немесе жас бала қаңқасы (жеткіншектің) болуы мүмкін деген алдын-ала болжам жасадық.

Аталмыш адам қаңқасынан 0,35 см. оңтүстік-батыста сопақша келген өзен тастарынан қаланған шеңбер орны анықталды. Тас шеңберді топырақтан тазарту барысында оның астынан құдықша (дромос) келген ойық шұңқырдың орны айқындала бастады. Құдықшаны топырақтан тазарту барысында оның оңтүстіктен солтүстікке бағытталғаны, 1 м. тереңдікте адам қаңқасы анықталды. Адам қаңқасын топырақтан тазарту барысында оның шалқасынан жатқызылғаны, аяқ және қол сүйектері сыртқа қарай бүгіліп «8» саны тәрізді жерленгені анықталды. Адам қаңқасының бас сүйегі шалқасынан қойылған, жерлеу орнының жалпы өлшемі ені 1,30 м., ұзындығы 2,30 м. құрайды.

Жалпы, обаның құрылымы, көлемі, қаңқа сүйектің орналасу бағыттары, оны жатқызу ғұрпы жерлеу дәстүрінің жағдайынан сыр шертеді (Лбова, Жамбалтарова, 2009). Көр шұңқырының орналасуы бойынша мүрденің басы сүйегін, денесін белгілі бір шартта жатқызуға байланысты болжам жасауға болады.

Сондай-ақ, құдықшаның аузына қойылған сопқша тастар ерте темір ғасырының тұғыр тастарына ұқсас келетінін аңғаруға болады. Адам қаңқасының ұзындығы 1,95 м, сүйектері ірі, осы сипаттарға қарағанда ер адамның (жауынгердің) қаңқасы болуы мүмкін деген алдын-ала болжам жасалды. Жоғарыдағы мүрденің төменгі мүрденің алдында тізерлеп отыруы да мүмкін жағдай (құл есебінде).

Қола дәуірінің (Рахат кешені) тас қоршаулы II обасында жүргізілген далалық археологиялық қазба жұмыстары бойынша төмендегідей *қорытынды* жасауға болады: аталмыш обаның алғашқы иелері сөзсіз қола дәуірінің тұрғындары болып табылады. Оған дәлел ретінде біріншіден, обаның сыртқы құрылымы тас қоршаудағы тастарды орналастыру әдісі екіншіден,

0,60-0,80 см. тереңдіктен кейін қыш ыдыс фрагменттерінің (қола және ерте темір дәуірі) табылмауы яғни, ежелгі тұрғындардың жерлеу дәстүріндегі жерлеу орнының тереңдігі обаның көлеміне (өлшемі) байланысты екені (Горячев, 2020).

Сонымен қатар, аталмыш тереңдікке дейін табылған қыш ыдыс фрагменттерінің арасында ерте темір ғасырымен мерзімделетін бірнеше фрагменттердің барлығы, обаның екі жерлеу мәдени қабатынан тұратынын аңғартады. Обаны ерте темір ғасырында пайдаланғандығы сақ-үйсін кезеңіне тиесілі қыш ыдысы фрагментерінен бөлек обаның сыртқы құрылымындағы өзгерістерінен байқауға болады. Тас қоршаудағы тастардың орналасуы және олардың өлшемі қола дәуірі мен сақ-үйсін кезеңінде болған өзгерістарді көрсетеді, боялған тастар қола дәуіріне тиесілі ал, бояусыс жатқан тастар кейін яғни, сақ-үйсін кезеңінде қойылғанын аңғаруға болады (сур. 2).

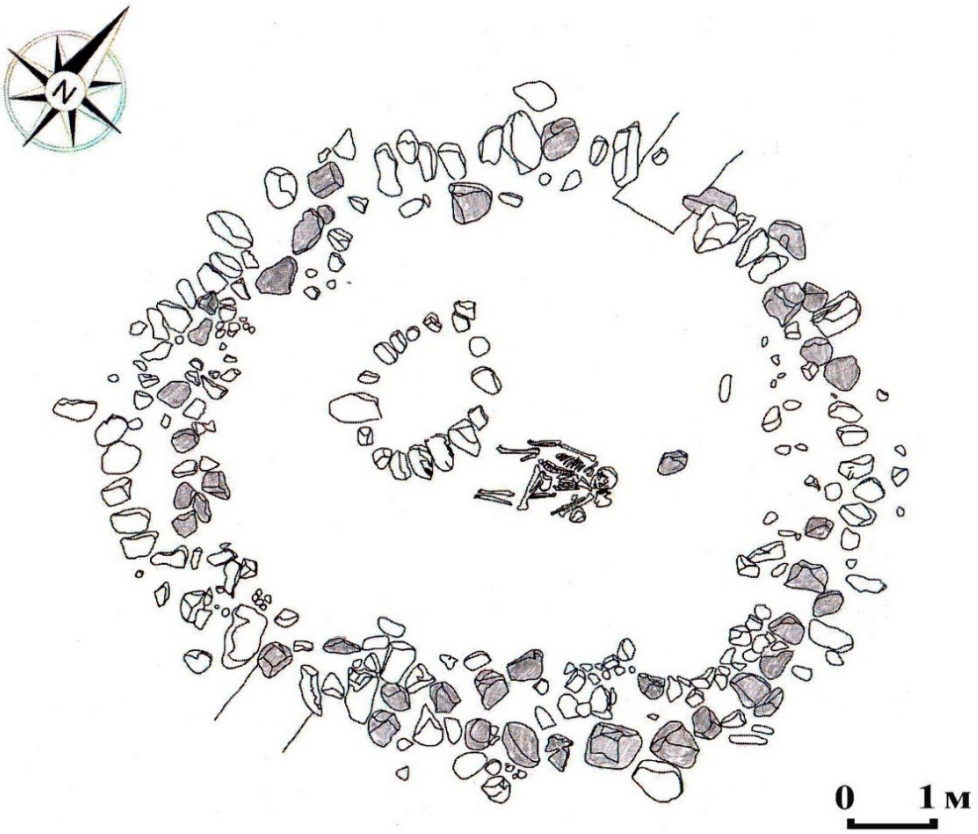

2-сурет – Рахат кешені, II нысан (қола дәуірінің обасы)

Жалпы, Жетісу өңірі Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда қола дәуірінің ескерткіштері әлдеқайда аз зерттелген. Көпжылдық ізденістер жекелеген қорымдар мен қоныстардың ашылуына және зерттелуіне әкелді (Карабаспакова, 1987, 90-101). Жетісудың қола дәуірінің ескерткіштері көлемінің шағынмен және жерлеу құрылымы конструкцияларының қарапайымдылығымен ерекшеленеді. Мұнда, Орталық Қазақстандағы сияқты жүздеген қоршаулар мен обалардан тұратын қорымдар жоқ (Варфоломеев, 1987, 56-68), ал қорымдар барынша оннан жиырмаға дейінгі қорымдардан тұрады. Жерлеу заттары қоладан жасалған бұйымдар, қыш ыдыстар жиі өрнексіз кездеседі (Горячев, 2013, 348-370; Горячев, 2014, 84-92; Горячев, Чернов, 2007, 106-119; Гасс, Горячев, 2016, 85-123). 1980-ші жылдары Жетісу аумағының жоспарлы түрде зерттелуі қорымдар мен қоныстардың едәуір санын анықтауға мүмкіндік берді (Аванесова, 1991).

Археологиялық зерттеулердің ақпараттылығын жоғарылату – далалық зерттеулерден бастап теориялық жиынтықтауға дейінгі олардың барлық уақытында өзекті мәселе болып

табылады. Археологиялық нысандар туралы ақпарат жетімсіздігі өте ерте заманғы деректерді анықтау секілді жалпыға мәлім қиындықтарға ғана байланысты емес. Қазба барысында алынған материалдардың әр түрлілігі әртүрлі ғылыми сала мағлұматтарын ескере отырып, оларды жан-жақты өңдеуді талап етеді. Әр түрлі әдістемелерді біріктіру қажеттілігі осындай зерттеулерді ұйымдастыру мәселелерінің туындауын топшылайды. Бір мәдени қабаттан байқалған антропологиялық материалдар және артефакттардың зерттелу дәрежесі арасындағы үйлеспеушілік осы пайымдауды растайтын мысал болып табылады. Бірыңғай археологиялық мәнмәтінмен байланысқан осы материалдар тұлғалық сипатта айтарлықтай бөлінеді, бұл тек қазба және консервация әдістемелерін ғана емес, сонымен қатар талдау тәртіптерінің әмбебап әдістемелерін өңдеуде қиындықтар туындатады. Археологиялық және палеонтологиялық әдістердің пайдалы үйлесімі археологиялық ескерткіштерді зерттеу практикасына ертеден енгеніне қарамастан, айтып отырған үйлеспеушілік көптеген археологиялық құрылымдарда байқалады.

Ежелгі қоныстар мен қорымдардан анықталған остеологиялық материал сипаттамасы көбінесе түрін анықтаумен және затты пайдалану жайында талдаумен шектеледі. Ал, антропологиялық материалды тереңірек зерттеу қазба жұмыстарының ақпараттылығын айтарлықтай жоғарылатады. Сонымен бірге, ескерткіштен барынша көбірек ақпарат алу маңызды болып табылады. Қазба барысында обалардан табылған артефактілерді зерделеу үшін мынадай әдіс-тәсілдер қолданылды: аналитикалық зерттеулер нәтижесін ескеретін, синтез әдісі, салыстырмалы, типологиялық, хронологиялық (мерзімдеу) әдістер. Мүмкін болатын теориялық негіз ретінде семиотикалық тәсілдің келешегі ескерілді.

Заңдылықтарды ашуға бағытталған ғылыми ізденістің қажетті сатысы ретінде, әдістері дәл әрі шынайы сипаттауға негізделген тарихи зерттеудің бірінші шарты зерттеліп отырған материалдың формальді жүйелі сипатталуы болып табылады. Мерзімдеу (қолданыста болған уақытын анықтау) салыстырмалы әрі абсолютті болуы мүмкін. Бірінші жағдайда кез-келген оқиғаның қандай да бір абсолютті уақытты есептеу шкаласынан тәуелсіз хронологиялық реттілігі анықталады. Екінші жағдайда оқиға қандай да бір шкала түрімен байланыстырылады – бірінші кезекте күн жылдары бойынша біздің эрамызға дейін және біздің эрамыз, тіпті нақты бір жыл, жүзжылдық, мыңжылдық және т.б. сол секілді халықаралық жыл санау жүйесі қабылданған. Археология саласындағы мерзімдеудің аса маңызды әдістерінің негізгі принциптерінің бірі салыстырмалы мерзімдеу үшін стратиграфиялық, салыстырмалы-типологиялық және тоғыспалы мерзімдеу әдістері қолданылады. Зерттеліп отырған нысандарда археологиялық қазба жұмыстары толығымен аяқталды, аталмыш обада геотекстиль материалын пайдалана отырып жерлеу шұңқыры консервациялау (қайта көму) жұмыстар жүргізілді (сур. 3). Геотекстиль – геосинтетиктердің бір түрі; геомата (тоқылған кенеп), сондай-ақ, полипропилен немесе полиэфирлі жіптерден инемен тесу, термотіркелген (бумен өңдеп үтіктеу) немесе гидротіркелген тәсілдермен дайындалатын тоқылмаған мата (John, 1987). Бұл материалдың көптеген пайдалы қасиеттері бар.

Алдын-ала болжам бойынша қабір үсті құрылыстары, қыш ыдыс фрагменттерінің табылу орындары жерлеу шұқырларының орналасу бағыттары секілді мәселелерді саралай келе, алдын-ала болжам бойынша қола дәуірінің кейінгі уақытына жатқызуға болады.

Жалпы, қыш ыдыстар кез-келген археологиялық ескерткіштегі ең көп артефакт болып саналады. Бұл құбылыс өндірістің салыстырмалы қарапайымдылығында және материалдың тез сынғыштығында және оның әрбір үй шаруашылығында пайдалану қажеттілігінде. Қыш ыдыстың кез-келген «анықталатын» фрагменті оның ерекшеліктеріне байланысты: қыш шеберлері мектебі, бейнелеу мәдениеті, кейде таңбалау жүйесі және т.б., сондай-ақ саз (шикізат) кен орны. Осы мәселелерді ескере отырып, дәуір мен этномәдени топты оңай анықтауға болады.

3-сурет – Рахат кешені, II нысан консервациялау (қайта көму) жұмыстары (қола дәуірінің обасы)

Рахат шатқалының ескерткішін зерттеу тек бастапқы сатыда. Соңғы жылдары қолда бар жинақталған материал оның аумағында болған тарихи процестерді реконструкциялаудың жалпы шеңберін ғана көрсетті. Жетісу өңірі тұрғындарының ежелгі және ортағасырлық мәдениетінің даму кезеңдерін толықтыратын және пәнаралық сипатта түзететін ауқымды зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

«Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» жобасы бойынша 2021 ж. жүргізілген далалық зерттеулердің негізінде жазылған.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы азиатской части СССР (по металлическим изделиям). Ташкент: «Фан» УзССР, 1991. 200 с.
2. Варфоломеев В.В. Относительная хронология керамических комплексов поселения Кент // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана: сб. научн. трудов. Караганда: изд-во КарГУ, 1987. С. 56-68.
3. Гасс А., Горячев А.А. К вопросу о типологии и хронологии могильников эпохи бронзы в высокогорной зоне Заилийского Алатау // Вестник НГУ: Серия история, филология. 2016. Т. 15, № 5: Археология и этнография. С. 85-123.
4. Горячев А.А. Вопросы типологии и хронологии поселений эпохи бронзы на северных склонах Заилийского Алатау // Бегазы-дандыбаевская культура Степной Евразии: сб. научн. ст., к 65-летию Ж. Курманкулова. Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2013. С. 348-370.
5. Горячев А.А. Древний археологический комплекс верховьев ущелья Киши-Турген. Монография / отв. ред. Г.С. Джумабекова. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2020. 260 с.
6. Горячев А.А. Некоторые итоги и перспективы изучения памятников эпохи бронзы на северных склонах Заилийского Алатау и в Шуилийских горах // Восхождение к вершинам археологии: сб. матер. междунар. научн. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева (г. Алматы, 22–24 мая 2014). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. С. 84-92.
7. Горячев А.А., Чернов М.А. Орудия кожевенного ремесла и ткачества из археологического комплекса Тургень-II // История и археология Семиречья. Алматы: ОФ «Родничок», 2007. Вып. 3. С. 106-119.
8. Карабаспакова К.М. К вопросу о культурной принадлежности памятников эпохи поздней бронзы Северо-Восточного Семиречья и их связь с памятниками Центрального Казахстана. // Вопросы периодизации археологических памятников Центрального и Северного Казахстана. Караганда, 1987. С. 90-101.

9. Лбова Л.В., Жамбалтарова Е.Д. Характерные признаки погребального обряда раннего неолита Западного Забайкалья / Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2009. Том 8, выпуск 3: Археология и этнография. 296 с.
10. John N. W. M. Geotextiles. – Taylor & Francis, 1987. – 347 с. – ISBN 9780412013515.

Абстракт. В статье публикуются данные по археологическим материалам, полученным в ходе полевого обследования памятника Рахату в 2021 году. Археологический комплекс Рахат – уникальное место, где на небольшом пространстве мы можем проследить историю региона с эпохи бронзы до позднего средневековья. Комплекс расположен на надпойменных террасах у выхода реки Рахат из одноименного ущелья, между городами Талгар и Есик вдоль дороги в ущ. Орман. Комплекс состоит из поселения и поминально – погребальных оград эпохи бронзы. Поселение и некрополи имеют слои сакской общности, раннего и позднего средневеквья.

Также в данной статье дается анализ того, что в результате полевых раскопок, проведенных в 2021 году на двух курганах эпохи бронзы с каменным оградками, установлено что, внешняя структура курганов еще в древности претерпела изменения. Хотя, оба кургана были потревожены еще в древности нам удалось проследить изменении внешней конструкции памятников, а также внутренних погребальных слоев. По предварительным данным последними кто потревожил данные памятники, были все таки, ранние мусульмане.

Abstract. The article publishes data on archaeological materials obtained during the field survey of the monument to Rahat in 2021. The Rakhat Archaeological Complex is a unique place where in a small space we can trace the history of the region from the Bronze Age to the Late Middle Ages. The complex is located on the above-floodplain terraces at the exit of the Rahat River from the gorge of the same name, between the cities of Talgar and Yoshik along the road to the gorge. Orman. The complex consists of a settlement and memorial and burial fences of the Bronze Age. The settlement and necropolises have layers of Saka community, early and late Middle Ages.

Also, this article analyzes that as a result of field excavations conducted in 2021 on two Bronze Age mounds with stone fences, it was found that the external structure of the mounds has undergone changes in ancient times. Although both mounds were disturbed in ancient times, we were able to trace the change in the external structure of the monuments, as well as the internal burial layers. According to preliminary data, the last ones who disturbed these monuments were, after all, early Muslims.

Байгунаков Д. С.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ
dosbol_bs@mail.ru

ЗАМАНАУИ ЭМПИРИКАЛЫҚ, ТЕОРИЯЛЫҚ, КОМПАРАТИВТІ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР

Зерттеу барысы ғылыми-әдістемелік тұрғыда болғандықтан біз мәселенің көкейкесті жайттарына, теориялық-методологиялық аспектілеріне не болмаса басқа да өзекті сауалдарына емес, ішінара олардың ортақ принциптері мен ұстанымдарына, негізгі ғылыми әлеуетіне азды кемді тоқталып кетсек деген мақсатты алдымызға қойып отырмыз. Заманауи эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология саласындағы зерттеулердің өзегі ғылыми әлеуетінен, ілім-білім заңдылықтарынан, оның құрылымдары мен тетіктерінен, мазмұнынан, принциптері мен технологиясынан, әдіс-тәсілдерінен, т.б. тұрады да, барлығы жаңа мәліметтерді алуға бағытталған ғылыми ізденіс процесімен және оның басты-басты нәтижелерімен барып үндеседі. Сайып келгенде, заманауи эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археологиялық зерттеулердің міндеті далалық, кабинеттік ғылыми-зерттеу жұмыстары кезінде алынған нәтижелерді, тың деректемелер мен тарихи-археологиялық құбылыстарды түсіндіру, белгілі бір артефактінің қызметін айқындау және тағы басқа ондаған үдерістердің мән-мағынасын толыққанды ашуға бағытталады.

Заманауи эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология саласындағы зерттеулерді ұйымдастыру мен ғылыми ізденістерге пәрменді қарқын беру көбінесе олардың ерекшеліктеріне байланысты болып келеді. Себебі археология ғылымының осы аталып отырған әрбір саласының басқа салалармен қабысуда, тақырыпты ашуда немесе мәселеге тереңінен үңілу мүмкіндіктерін арттыруда өзіндік өзгешеліктері, мақсаты мен міндеттері, қарымды тұстары мен мүмкіншіліктері, алып-қосары, т.б. бар (Гражданников, Холюшкин, 1990, 46-52). Дегенмен жалпылама түрде олардың барлығы өзіндік бағытталу тұрғысынан іргелі, қолданбалы және болжам-жобалау (болжамдық-жобалаушылық) деңгейіндегі болып үш топқа бөлінеді. Аталып отырған топтар барлық салаларға ортақ десе де болады. Олар тіпті көптеген гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының барлығынан да көрініс тауып жатады. Сол себепті оларды әмбебап топтар деген де абазал. Іргелі эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археологиялық зерттеулер нәтижесінде археологияның теориялық және практикалық жетістіктерін қорытындылап беруші және де мәселенің өзегін көрсететін жалпы тұжырымдамалар мен пайымдаулар алынады (Клейн, 1978, 36-51). Нақты бір нәтижеге қол жеткізуде әрбір саланың өз мүмкіндігіне қарай белгілі бір дәрежеде ғылыми-зерттеудің моделдері ұсынылады да, олардың үлес салмағы, ғылыми әлеуеті таразыланады. Ал қолданбалы зерттеулерге келер болсақ, олар ұзын сонарға созылған тарихи үдерістің кейбір тараптарын тереңдей тануға, алуан қырлы оқиғалар мен құбылыстардың заңдылықтарын ашуға, археология саласының жетістіктерін әспеттейтін әрі белгілі бір бағытқа бағдарланған істер ретінде сипатталынады. Сондай-ақ болжамдық-жобалаушылық топқа бұрыннан қолданылып келе жатқан белгілі теориялық көзқарастарға негізделген нақты ғылыми-практикалық ұсыныстар дұрыстығын нақтылайтын, оларды практикалық айналымға қосу бағытында атқарылатын жұмыстар кешені жатқызылады.

Кез келген эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология салаларындағы ғылыми-зерттеу ізденістері барлық гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдары ілгеріде қабылдаған әдіснамалық тиектерге орай жүргізілетіндігін айта кеткен абзал. Дәстүрлі археологияда олардың қатарына әдетте зерттелуі тиіс құбылыс, оқиға не үдеріс алынады, оны көбіне қордаланған «мәселе» деп қарастырады, яғни белгілі бір тақырып зерттеу нысаны болады, соған байланысты ол тарихи-археологиялық (сондай-ақ архитектуралық, т.б.)

нысан және оның дені (пәні), мақсаты, міндеттері мен болжамдары, одан алынған нәтижелер, оның практикалық маңызы, қорғалуы тиіс пайымдар мен тұжырымдамалар, т.б. тұрады. Яғни, жалпылама түрде алғанда археологиялық зерттеулердің сапасын көрсетуші негізгі өлшемдер: ғылыми-зерттеу жұмысының көкейкестілігі, ғылымға қосқан тың жаңалығы, теориялық және практикалық маңыздылығы, т.с.с.

Эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология салаларындағы ғылыми-зерттеу бағдарламасы, әдетте басқа ғылымдардағыдай басты-басты екі бөлімнен тұрады: біріншісі, әдіснамалық, ал екіншісі – іс-әрекеттік (орындаушылық-процедуралық). Әдетте, бірінші бөлімде белгілі бір тақырыптың өзектілігі көтеріліп, негізгі мәселеге назар аударылады, ғылыми-зерттеу жұмысының зерттеу нысаны, зерттеу пәні, сонымен қатар мақсаты мен міндеттері, деректемелік негіздері, географиялық шеңбері, әдіснамалық шегі, тақырыпты ашуға қызмет ететін әдістер, т.б. айқындалады. Олардың біразы деректік қорға байланысты осы айтылған жайттарды немесе бастапқы ғылыми ойды өзгертуі де ықтимал, оған немесе зерттеу жұмысына түзетулер мен толықтырулар енгізуі де мүмкін. Ал, екінші бөлім негізгі жоспар бойынша жүзеге асады. Бұл жерде жинастырылған деректің маңызы зор (Клейн, 2004, 71-76). Деректемелік қормен жұмыс істеу барысында деректің ерекшелігіне қарай ғылыми-зерттеудің түрлі әдістері де қолданылып жатады. Дерекке жан-жақты әрі түрлі қырынан келу қойылған тақырыпты зерделеудің мүмкіншілігін арттыра түседі. Сөйтіп, зерттеуші біртіндеп ғылыми жаңалыққа қол жеткізе алады. Аяқталған зертеулердің сапасын, мәні мен мазмұнын анықтайтын ғылыми жаңалық болып табылады. Ғылыми жаңалық әлі белгісіз, ғылыми айналымға ене қоймаған сауалдарды, өзге де заңдылықтарды, олардың құрылымы мен тетіктерін, мазмұнын, принциптері мен технологиясын құрайтын тұжырымдамаларды қамтиды. Онда тың ойлар мен пайымдар өрбітіледі. Зерттеу жаңалығының пәрмені неғұрлым жоғары болса, онда ол соғұрлым практикалық қажеттілікке ие болады. Белгілі бір тақырып бойынша түзілген нәтижелер мен тұжырымдаламалар кешені оның теориялық келбетін арттыра түседі. Зерттеу нәтижесін практикалық тұрғыдан қолдану үшін түрлі нұсқаулықтар, ұсынымдар жасалып та жатады. Олардың қолдану аясына орай түрлене беруі де ғажап емес. Алынған нәтиже ауқымды болса, онда оның қолданыс аясы да кеңірек болатындығы белгілі.

Кез келген зерттеу ізденісінің логикасы мен қозғалысты өзгермелілігі бірнеше сатылық-эмпирикалық, гипотетикалық, эксперименталды-теориялық немесе теориялық, т.б. жұмыстарды атқаруды керек етеді.

Заманауи археологияда қолданылып жүрген зерттеудің эмпирикалық сатысында ең алдымен ғылыми мәселе қаперге алынады да, далалық және кабинеттік ізденістердегі тәжірибе, білім деңгейі мен құбылыс мәнін түсіну қажеттігі арасындағы қарама-қарсылықтар айшықталынады, содан соң барып мәселеге эмпирикалық-типологиялық талдау жасалынады. Эмпирикалық талдаудың басты нәтижесі бірнеше факторлармен тығыз байланысты болып келеді. Ғылыми тұтастығы тексеріліп, бекуі қажет болжамдар мен шамалаулар жүйесінен түзелетін зерттеу гипотезасынан эмпирикалық талдау нақты көрініс табады. Зерттеуші тарапынан гипотеза айту және оны ғылыми айналымға енгізу асығыс орын алмағаны абзал. Бұл сатыдағы ізденістер барысында қарама-қайшылықтарды шешіп алған дұрыс. Сол кезде барып эмпирикалық деңгейдегі болжам теориялық немесе тәжірбиелік деңгейге, тіпті тәжірибелік-теориялық деңгейге де өтуге мүмкіндік алады. Дегенмен әдетте теориялық сатыдағы ғылыми ізденістерде маман тарапынан қарастырылып отырған мәселе қызметтік және гипотекалық болжамдар белгілі бір пайымдаулар тарапынан қарама-қайшылықтармен қабысуы ықтимал, олардың барлығын үйлестіру зерттеушінің ғылыми дайындығымен де тікелей байланысты болып келеді.

Өз кезегінде теорияның белгілі бір тұрпатқа бейімделуі зерттеудің келесі сатысына жол ашады. Ол – болжамдық деңгей. Болжамдық сатыда соңғы нәтиже жайлы ақпараттар легі толыққанды түзіліп, келешектегі қарама-қайшылықтар табуы мүмкін қисындар, текетірестерді шешу талабы қойылады. Теория алуан түрлі талаптардың шынайы шешіміне негіз бола

алуы тиіс (Захарук, 1973, 43-56). Сол кезде ғана оны ғылыми жұртшылық теория ретінде мойындайды (Шер, 2016, 346-354).

Заманауи эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология салаларындағы зерттеу әдістері көбіне ортақ болып келеді. Олар мақсатқа байланысты түрленіп те отырады. Мәселен, эмпирикалық әдістерге мамандар тарапынан мыналар жатқызылады: 1) бақылау – объективті шынайылықты арнайы түрде қабылдау; 2) суреттеу – нысандар туралы мәліметті табиғи және жасанды тілдің көмегімен бекіту; 3) өлшеу – нысандарды ұқсас қасиеттері немесе белгілері бойынша салыстыру; 4) тәжірибе жасау – құбылыс қайталанған кезде қажетті жағдайлар қайталағанына байланысты өзгерістерді арнаулы дайындалған орындар арқылы бақылау. Бұл әдістердің барлық академиялық еңбектерде дәлелдеуді керек етпейтін аксиомалар ретінде дәстүрлі археологияда қалыптасып қалғандығы белгілі (Клейн, 1977, 13-22). Ізденуші дайындығы мен білім деңгейіне орай белгілі бір әдіске сүйену де орын алады, дегенмен осы әдістерді қолдану барысында оның эмпирикалық фактілер тұжырымдалатын бір-бірімен дедуктивті байланыста болатын пайымдар жүйесін жасауға ұмтылатындығы анық.

Қазіргі кездегі эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология салаларының арасында маңыздыларының бірі ретінде мамандар тәжірибелік археологияны жиі атайды (Холюшкин, 2010, 87-92). Археология саласында, негізінен, тәжірбие далалық және зертханалық болып бөлінеді. Далалық тәжірбие түрі стационарлық жұмыстар кезінде қолданылады. Көбіне консервациялық қызметпен байланысты болып та жатады. Ал мейлінше кеңірек қолданылатын зертханалық ізденістер артефакт немесе археологиялық олжаны мұқият зерделеуден өткізуге бағытталады, яғни заттың материалы, ішкі және сыртқы күштер әсері, мазмұны, қолданыстағы мақсаты, қолданылу аясы, материалы, т.б. есепке алынып, оның күнделікті тіршіліктегі қызметі, белгілі бір күнкөріс саласындағы немесе шаруашылықтағы орны, өзгешеліктері мен ерекшеліктері, тиімділігі, т. б. нақтыланады. Кейде зат не бұйым қалпына келтірілуі немесе оны жасау жолдары, әдіс-тәсілдері де қалпына келтіріледі. Сайып келгенде, барлығы мақсатқа келіп тіреледі.

Мамандар тарапынан тағы да жиі қоланылатын сала теориялық археология болып табылады. Теориялық археология осы дәстүрлі археологияның жекелеген мазмұнын қарастырып қана қоймайды, сонымен қатар тарихи құбылыстар мен оқиғалардың кейбір тараптарын, белгілерін, мазмұнын, ерекшеліктері мен қасиеттерін айқындауға да өзіндік септігін тигізеді. Жекелеген деректемелерді теориялық талдаудан өткізуде олар бір жүйеге түсіріледі, топтарға біріктіріледі, сныптамасы жасалады, әрбір материалдағы жалпылық пен даралық, ортақ приципті мен ұстанымдары, т.с.с. анықталынады.

Қазіргі таңда шетелдік мектептерде археология философиясы секілді ғылыми бағыт та орын алған. Оны кейде археологияның аналитикалық философиясы ретінде де жан-жақты сипаттап жатады. Бұл бағыт артефакт, ескерткіш, археологиялық ізденістер, ғалымдардың жазбалары, археологиялық мәдениет, т. с. с. дәстүрлі археологияда кездесетін алуан түрлі ұғымдарды логикалық тұрғыдан зерделейді де, археологиялық практика негізінде жатқан метафизикалық, гносеологиялық, теориялық мәселелермен қабысады. Сайып келгенде, археология философиясы далалық ізденістер кезінде қолданылатын әдістемелер кешенінен бастап басқа пәндермен ынтымақтасу, өзара қабысу секілді сауалдардан бастап күрделі теориялық мәселелерге дейін зерттеу аясын қамтуға талпынып отыр (Chippindale, 2002: 1076-1080). Алайда көпшілік мамандар теориялық археологияның ғылымда қолданылуы жеткілікті екендігін атап, археология философиясының керек еместігін, жекелеген сауалдарды шешуде оның маңызы мен мәнінің төмендігін алға тартады (A dialogue, 1994: 19-40). Дегенмен белгілі бір тақырып аясын шешу үшін, тақырыптың философиялық ауқымы мен шеңберін дамыту, зерделеу жұмыстарын жобалау және бақылау мақсатында археологияның философиясын пайдаланған да ләзім. Қалай болғанда да бұл жерде ең алдымен жаңа нәтиже алу, ғылыми шындыққа қол жеткізу қаперде болғаны абзал.

Дәстүрлі археология болсын немесе эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археология салалары болсын барлығына ортақ принцип зерттеуден туындайды деуге болады. Ал мамандардың пайымдауынша: зерттеу белгілі бір мәселені шешудегі негізгі үдеріс және де проблеманы тек эмпирикалық деңгей әдістерін қолдана отырып шешудің мүмкіндігі шектеулі. Ол сонымен қатар тәжірибелік үдеріс те болып табылады. Зерттеудің келесі кезегінде маман нақты ғылыми деректерден олардың теориялық қорытындыларына өтеді, соңынан барып концептуалды пайымын ұсынады.

Сайып келгенде, археологияның қай саласы болмасын, олардың ең басты мақсаты өткенді танып-білуге деген құлшыныстан әрі ұмтылыстан тұрады. Археолог-маман жинастырған материалдары арқылы әлеуметтік дүниені, табиғи әлемді танып біле алады, жекелеген деректемелердің ішкі құпиясына үніледі, қасиеттерін анықтайды, даму заңдылықтарын сипаттайды, ескерткіштің адамзат социумындағы орнын белгілейді, өткенін екшейді. Басқаша айтқанда, эмпирикалық, теориялық, компаративті, тәжірибелік таным барысында ғылыми ақпараттар легі ұлғаяды. Сол себепті ғылымның қай саласы болмасын (эмпирикалық, теориялық, компаративті, тәжірибелік, т.б.) ортақ іске жұмылдырылып, тарихи шынайылылыққа қол жеткізуге деген талпынысын дамыту берудің қажеттілігі арта беруі тиіс.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Гражданников Е.Д., Холюшкин Ю.П. Системная классификация социологических и археологических понятий / Отв.ред. В.Е. Ларичев, А.Ф. Фелингер; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1990. – 180 с.
2. Захарук Ю.Н. К вопросу о содержании и структуре археологической теории // Тез. Докл. Сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. – Ташкент, 1973. – С. 43-46
3. Клейн Л.С. К оценке эмпиризма в современной археологии // Проблемы археологии и этнографии. Вып. 2. – Л., 1977. – С. 13-22
4. Клейн Л.С. Археологические источники. Учебное пособие. – Л., Изд-во ЛГУ, 1978. – 120 с.
5. Клейн Л.С. Введение в теоретическую археологию: учебное пособие. Кн. I. – СПб: Бельведер, 2004. – 469 с.
6. Шер Я.А. Нужна ли теоретическая археология? // Гей А. Н., Сорокина И.А. (ред.). Археологическая наука: практика, теория, история. Сборник научных трудов памяти И.С. Каменецкого. М.: ИА РАН, 2016. – С. 346-354
7. Холюшкин Ю.П. Системная археология. – Новосибирск: НГУ, 2010. – 554 с.
8. A dialogue 1994. A dialogue between Iain Mackensie and Michael Shanks. Archaeology: theories, themes and experience // Mackensie I. M. (ed.). Archaeological Theories: Progress or Posture? Avebury: Addershot, 19-40.
9. Chippindale C. 2002. Looking out at Antiquity, from England to the world, 1927–2028 // Antiquity 76, 1076–1080

Абстракт. В статье описывается эффективность и применение методов, используемых при изучении и изучении археологии. Доказано, что любая отрасль науки может показать хорошие результаты, мобилизуя информацию по изучаемому предмету.

Abstract. The article describes the effectiveness and application of the methods used in the study and study of archeology. It has been proven that any branch of science can show good results by mobilizing information on the subject being studied.

Бесетаев Б. Б.
Республика Казахстан, г. Алматы
bauyrzhan.besetayev@kaznu.kz

КОНСКОЕ СНАРЯЖЕНИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ ИЗ КАЗАХСКОГО АЛТАЯ

В ходе полевых стационарных работ в 2014 году был исследован № 29 курган на могильнике Туйетас, расположенный на правом берегу Черного Иртыша в Курчумском районе Восточно-Казахстанской области. В ходе раскопок выявлены новые материалы по конскому снаряжению средневековых кочевников.

Насыпь кургана представляла собой небольшую возвышенность с примесью песка, грунта и мелких камней высотой 1,07 м, диаметром 28 м. В верхней части курганной насыпи, преимущественно над прямоугольной в плане формы могильной ямой отчетливо фиксируется кладка из сырцовых кирпичей в два ряда. Местами встречаются обожженные фрагменты костей животных (?). Средний размер кирпичей составляет 35×12×15 см. Схожая ситуация встречается в Павлодарском Прииртышье, где полы кургана залиты жидким раствором глины в три слоя, толщиной в 9,7 и 11 см. Кирпичи сделаны из глины с примесью большого количества мелкого речного песка (Агеева, Максимова, 1959, с. 51-52).

Размеры могильной ямы – 3-2 м, прямоугольной в плане формы. При раскопке кургана на глубине 2,2 м, в юго-западной части могильной ямы обнаружено погребение лошади. Лошадь была уложена на брюхо с подогнутыми ногами, ориентировочно головой на восток. Голова отсутствовала. Сохранность костей удовлетворительная. В районе шейных позвонков фиксируются остатки органического происхождения (текстиль?). Животное лежало на приступке, т.е. выше, чем само погребение. При углублении в северо-западной части могильной ямы на глубине 2,6 м. обнаружены остатки деревянного перекрытия, преимущественно вытянутого по линии оси с запада на восток, размером 2,3-1,3 м. Перекрытие состояло из бревенчатых досок толщиной около 4-5 см. После удаления перекрытия фиксируется прямоугольная по форме ящик, стенки которого состоят из одиночных досок, поставленных на ребро. При расчистке под деревянным перекрытием на глубине 2,8 м были найдены остатки заупокойной пищи (ребра и крестец лошади). Также детали конского снаряжения: остатки кнутовища с затыльником в виде головы птицы, возможно орла (?) и плети, железные удила с S-овидными псалиями, уздечные и нагрудные ремни, украшенные различными рифлеными подвесками и накладками. В юго-восточной части могильной ямы, за пределами деревянного ящика обнаружены деревянные фрагменты седла с остатками текстиля на боковых дужках, железные стремена с пластинчатыми ушками. Среди вещей был зафиксирован сильно коррозированный наконечник стрелы. На дне могильной ямы мощностью 0,4 м до материка имеется заполнение (?) в виде золистой почвы преимущественно черного цвета местами с желтыми пятнами. Из-за большого коэффициента песчанистости грунта размеры могильной ямы увеличились. Остатки человеческих костей отсутствуют.

Обнаруженное в туйетасском могильнике конское снаряжение находилось отдельно от костных останков лошади и состояло из фрагментированных ремней с металлическими украшениями, дерева, металла, текстиля. Лицевые части предметов декорированы рельефным растительным и геометрическим орнаментом, и покрыта золотом методом амальгамирования. Аналогичные предметы встречаются практический на всей территории Алтая, включая сопредельные регионы (Самашев, и др., 2012, с. 111-112, рис. 13; Арсланова, 2013, с. 189).

Уздечный ремень состоит из нащечного, наносного, налобного и затыльного ремней, зафиксированные распределителями, и украшенные различными рельефными мотивами блях-накладок в виде блях-подвесок и наконечников ремней (в том числе шарнирных). На налобном ремне зафиксирован округлый налобник с полусферическим центральным выпуклым

возвышением (пунсон), на которой фиксируется солярный символ в виде перекрестия. Диаметр налобной бляхи-накладки 11 см. Налобная бляха, изготовленная из серебряного листа, с оборотной стороны была перекрыта железной пластиной, сейчас полностью разрушенной. На бляхе в раскопе находился многослойный конгломерат из органических материалов, плотно спрессованный вместе с почвой и продуктами коррозии металла. Он лежал вниз толстой шерстяной тканью, следы которой фиксируются по всей поверхности узды. Под ремнями текстиль отсутствует. Конгломерат, лежащий на налобной бляхе, после первичной консервации разделен на составляющие слои, отобраны образцы для анализа каждого. Все слои органических материалов сохранились лишь в небольшом фрагменте размером 16×9 см. Об этом вернемся ниже.

Украшения, литые из серебра, за исключением одной прямоугольной накладки, изготовленной из бронзы. Подвесные бляхи снизу закрыты бронзовыми (одна – железной) пластинами, внутри крупных подвесок находятся частично утраченные бронзовые шарики или камешки, которые при движении создают бубенцовый эффект. Оси шарнирных наконечников ремней железные. Лицевая часть изделий декорирована рельефным растительным или растительно-геометрическим орнаментом, покрыта золотом методом амальгамирования, на отдельных бляшках покрытие сохранилось лишь в следах. Накладные бляхи имеют фестончатые очертания, рельеф боковых сторон повторяет линию бортика. У подвесных блях бортики ровные. Металлические детали были прикреплены к кожаной основе при помощи выступающих шпеньков, закрепленных медными шайбами, сейчас полностью разрушенными. Листовидные бляхи подвешены к основным ремням с помощью коротких вспомогательных ремней, нижние концы которых закреплены закрывающими бляхи пластинами, а верхние, заходящие под прямоугольные бляхи – шпеньками накладок.

Нагрудный ремень аналогичный уздечному ремню состоит из блях-накладок в виде подвесок, распределителей и наконечников. Судя по украшениям конского снаряжения из драгоценных металлов, несомненно, свидетельствует о высоком положении погребенного в кимакском обществе. Таким образом, можно говорить о том, что при изготовлении конского снаряжения использовался определенный универсальный набор литейных форм, имевших идентичные формы и стилистически близкие орнаментальные мотивы. Хотя, безусловно, данные предметы обнаруживают определенную местную специфику. После появления и распространения того или иного типа декоративных изделий художественные мотивы их оформления получали свое особое звучание в определенных географических пределах.

Художественный металл с амальгамой применялось так же в сопредельных регионах, где так же в серии украшений серебро составляет основу сплавов. Позолота служила для создания особого декоративного эффекта и использовалась либо для изготовления парадных наборов конской амуниции, либо в комплектах конской амуниции, применявшихся наиболее знатными и обеспеченными кочевниками (Горбунова, Тишкин, Хаврин, 2009, с. 110-111).

Удила железные, двусоставные, общая длина 26,5 см (по 13,5 и 13 см), оба звена соединены двумя кольцами, расположенные на звеньях в перпендикулярных плоскостях. Окончания звеньев круглые, в которые вставлялся при продевании в центральное отверстие псалиев. Внешнее кольцо одной части обломано. Подобные железные удила встречаются широко по всей изучаемой территории, на Алтае их особенно много (Савинов, 1976, с. 96-98).

Псалии железные, S-образные, длина сохранившейся части одного псалия 13,5 см, другого – 8 см. Оба предмета сильно коррозированы. Судя по находкам, железные предметы узды сделаны литейным способом. Аналогичные удила и псалии встречаются на территории Хакасии, Алтая и Тывы (Кисель, Николаев, 2005, с. 141-142).

Седло по типологии относится к «жестким», с округлыми луками, и так называемым составным. Считается, что седла с округлыми луками являются эффективными и маневренной при конной стрельбе из лука. На седле фиксируются бронзовые обивки и гвозди. Жесткое седло со стременами значительно упрочило посадку всадника и повлияло на многие сторо-

ны жизни и быта средневековых кочевников. Использование жестких седел со стременами существенно расширило возможности атакующих действий тяжеловооруженной панцирной кавалерии в ближнем бою и значительно повысило военную мощь войск кочевых государств (Худяков, 2005, с. 119).

Седла в погребениях встречаются довольно редко. Во многих случаях конструкция седла определяется по сохранившимся остаткам луки или костяных накладок луки седел. В туйетасском кургане седельный комплекс (а именно седло) имеет более сложную конструкцию, которая составлена из двух дужек и двух седельных лук, которые зафиксированы между собой железными гвоздиками, для устойчивости, дополнительно привязанные через проделанные отверстия кожаными шнурами. Такие типы седел появляются уже в VII-VIII вв., и предназначались, скорее всего, для тяжелой кавалерии. (Амброз, 1973, с. 98).

Одну из первых попыток классификации древнетюркских седел предприняла А.А. Гаврилова. Ею выделено два типа кудрыгинских седел VI-VII вв. «Мужские» седла имели высокую, дугообразную переднюю луку, к которой иногда крепились костяные орнаментированные накладки, «женские» седла имели низкую переднюю луку с накладками (Гаврилова, 1965, с. 85, рис. 17, 1, 2). На второй стадии в VIII-X вв., по мнению А.А. Гавриловой, появились седла с вырезом на нижней части передней луки. При построении своей классификации она опиралась на находки костяных накладок и отдельных, частично сохранившихся деталей передних лук седел из древнетюркских погребений на могильнике Кудыргэ.

Стремена железные с выступающим пластинчатым ушком на короткой суженной шейке с горизонтальным отверстием для путлища. Также имеет широкую подножку (10 см), которая видимо, предназначалась для мягкой обуви. Дужки имеют среднюю изогнутость. Подножки в плане вытянутоовальные, в сечении еще имеют опущенные края и ребра жесткости. Подобные типы стремян в большом количестве известны в кругу памятников VIII-IX вв. Алтая (Гаврилова, 1965, табл. VII-X, XIV, XXII, XXXI).

В работах некоторых исследователей высказывались предположения о появлении седел с жестким остовом и стремян в скифское и хуннское время. В работах С.И. Вайнштейна и А.К. Амброза было установлено, что стремена происходят от односторонней подножки, которая подвешивалась к седлу на ремне с левой стороны и служила для посадки всадника в седло (Вайнштейн, 1966, с. 64; Амброз, 1973, с. 83). Согласно изысканиям А.К. Амброза, первые стремена появились в Китае, Корее и Японии в IV-V вв. н.э. Их изготавливали из дерева и обшивали листовой медью или железом, подвешивали на ремнях к седлу с двух сторон (Амброз, 1973, с. 83, 86).

Плеть (камшы) т.е. найденный обломок деревянного кнутовища с затыльником из бронзы в виде головы птицы предотвращающий выскальзывание плети с боковым клювовидным выступом. Подобная конструкция плети распространены практически на всей территории Евразийского пояса, однако происхождения этих форм неясно. По мнению А.Н. Кирпичникова, такие находки на территории южнорусских степей указывают южные пути происхождения, и датируются IX-XIII вв. (Кирпичников, 1973, с. 74, рис. 75).

По мнению З.С. Самашева, плеть (камшы, нагайка, кнут, бич) в зависимости от функциональности, является символом власти, и помещали в основном в элитные погребения как вещь-индикатор (Самашев, 2011, с. 156). В той или иной мере, плеть относится к числу вспомогательных элементов конского снаряжения, используемая для управления лошадью при верховой езде, но обладает повышенным семиотическим значением и поэтому занимает особое место в классификационном ряду предметов материальной культуры древних и средневековых кочевников в целом.

В туйетасском кургане вместе с деталями конского снаряжения были обнаружены фрагменты текстиля, о котором было упомянуто выше. После первичной консервации образцы были отправлены в отдел научно-технической экспертизы Государственного Эрмитажа. Была проведена технологическая экспертиза всех слоев текстильного конгломерата, в ходе которо-

го применялись методы оптической и электронной микроскопии, методы микрохимического анализа, определения состава и строения текстиля, идентификации волокон, кожи, меха, методы определения красителей.

В результате технологической экспертизы текстильного конгломерата выяснилось, использовались несколько видов тканей (шелк) и мех. Все слои органических материалов сохранились лишь в небольшом фрагменте. В процессе разбора конгломерата сделан вывод, что выявленные материалы принадлежали одному изделию, а не спрессовались случайно. Сверху находилась шелковая ткань, затем шел сложенный вдвое тонкий мех и еще несколько слоев ткани.

Относительно хорошая сохранность деталей, нам дало возможность реконструировать конское снаряжение верхового коня (рис. 1).

При сравнительно-типологическом анализе находок выявлен круг, наиболее близких по морфологическим и техническим характеристикам, аналогий, анализ которых в определенной степени указывает на принадлежность к кимакскому обществу (IX-XI вв.).

Данный материал будет во многом способствовать реконструкции этнических процессов, а также характеристике ряда тенденций, конкретных фактов и явлений политической и экономической истории, технологии древнего производства.

Список использованных источников и литературы:

1. Агеева Е.И., Максимова А.Г. Отчет Павлодарской экспедиции 1955 года // Тр. ИИАЭ АН КазССР. Т. VII. Алма-Ата, 1959. С. 32-58.
2. Амброз А.К. Стремена и седла раннего средневековья как хронологический показатель (IV–VIII вв.) // СА. 1973. № 4. С. 81-98.
3. Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья // МИАК / Под ред. З. Самашева / Сост. Б.М. Хасенова. Т. 3. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. 405 с.
4. Вайнштейн С.И. Некоторые вопросы истории древнетюркской культуры (в связи с археологическими исследованиями в Туве) // СЭ. 1966. № 3. С. 60-81.
5. Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М.-Л.: Наука, 1965. 145 с.
6. Горбунова Т.Г., Тишкин А.А., Хаврин С.В. Средневековые украшения конского снаряжения на Алтае: морфологический анализ, технологии изготовления, состав сплавов. Барнаул: «Азбука», 2009. 144 с.
7. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. // Археология СССР. САИ. Вып. Е1–36. Л.: Наука, 1973. 140 с.
8. Кисель В.А., Николаев Н.Н. Клад кузнеца специалиста по конскому снаряжению из Юго-Западной Хакасии (предварительное сообщение) // Снаряжение кочевников Евразии. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2005. С. 140-144.
9. Савинов Д.Г. Расселение кимаков по археологическим данным // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата: Наука КазССР, 1976. С. 94-104.
10. Самашев З. Берел. Алматы: «Таймас», 2011. 236 с.
11. Самашев З., Чотбаев А.Е., Байтлеу Д.А., Бесетаев Б.Б., Рахманкулов Е., Ахметов М.Г., Жалмаганбетов Ж. Начало исследования на Каракабе // Труды Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. I. Астана: Издательская группа Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. С. 104-113.
12. Худяков Ю.С. Седла древних тюрок Центральной Азии // Изучение историко-культурного наследия народов Южной Сибири. Вып. 1. Горно-Алтайск: АКИН, 2005. С. 119-143.

Список сокращений

АКИН – Агентство по культурно-историческому наследию Республики Алтай
АлтГУ – Алтайский государственный университет
ИИАЭ АН – Институт истории, археологии и этнографии Академии наук (г. Алматы)
КазССР – Казахская Советская Социалистическая Республика
МИАК – Материалы и исследования по археологии Казахстана
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
СССР – Союз Советских Социаличтических Республик
СЭ – Сове

Түйіндеме. Шығыс Қазақстан облысының Күршім ауданында ортағасырлық көшпелі ат әбзелдері табылған болатын. Бұл ашылудың маңыздылығы Оңтүстік-Батыс Алтай аймағында ерте ортағасырлық халықтарының материалдық мәдениетінің эволюциясының аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді. Салт мініске арналған ат әбзелдері көшпелі жауынгердің әлеуметтік мәртебесінің көрсеткіші болған. Түйетас қорымындағы бұл ат әбзелдері жылқы қаңқасынан бөлек, металл әшекейлері, ағаш, металл және маталары бар фрагменттелген белдіктерден тұрды. Бұл заттар бедерлі гүлді және геометриялық өрнектермен безендірілген және алтынмен қапталған. Олжалардың жақсы сақталуының нәтижесінде біз осы ат әбзелдерін қайта қалпына келтіре алдық. Сондай-ақ, оптикалық және электронды микроскопия мен химиялық талдау әдістерін қолдана отырып, ат әбзелдерімен байланысты тоқыма бұйымдарының технологиялық аспектілері зерттелді. Мұндай әдістер тоқыма құрамы мен құрылымын анықтауға, талшықтарды, теріні және түрлі-түсті бояғыштарды анықтауға мүмкіндік берді. Табылған заттардың салыстырмалы-типологиялық сараптама негізінде қимақ қоғамына тиесілі IX–X ғғ. мерзімдеп отырмыз.

Abstract. A medieval nomadic horse equipment in the Kurchum district of the East Kazakhstan region has been discovered. The importance of this discovery is that we now can clarify aspects of the evolution of material culture for the people of Southwestern Altai during the Middle Ages. Most likely, the horse equipment for horseback riding was an indicator of the social status of a nomad warrior. This horse equipment from the Tuyetas burial ground was located separately from the horse skeleton and consisted of fragmented belts with metal decorations, wood, metal, and textiles. The front pieces of these objects are decorated with embossed floral and geometric ornaments, and coated with amalgamated gold. As a result of the relatively good preservation of these objects, we were able to reconstruct this horse equipment of a riding horse. An examination of the technological aspects of the textiles associated with the horse equipment was also conducted using methods of optical and electron microscopy and chemical analysis. Such methods allowed for the, determination of the composition and structure of textiles, the identification of fibers, leather, fur, and color dyes. A comparative typological analysis of the findings suggests that the horse equipment is most similar morphologically and technologically to the Kimek society (IX–X centuries).

Железняков Б.А.
Республика Казахстан, г. Есик,
boriszheleznyakov@mail.ru

АКТУАЛИЗАЦИЯ НАСЛЕДИЯ ПАМЯТНИКОВ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА: ИЗ ОПЫТА ЗАПОВЕДНИКА-МУЗЕЯ «ТАНБАЛЫ», 2010-2019 ГГ.

Животворящая святыня!
Земля без них была б мертва,
как безотрадная пустыня
и как алтарь без Божества
А.С. Пушкин, 1830 г.

В полной мере, приведенное в эпиграфе четверостишье, великого поэта можно применить к памятникам наскального искусства разных эпох и разных регионов. Притом, как наиболее зримое, в прямом и переносном смысле наследие, подчеркивающее историко-культурное своеобразие этого региона. А.С. Пушкин считал, что: «Любовь к родному пепелищу, Любовь к отеческим гробам» – это, та самая любовь к историческому ландшафту Родины доставшегося от наследия прежних веков, является неотъемлемой чертой «Самостоянья» человека, – Закон величия его». Тем самым, эта публикация не об изучении памятников наскального искусства, а о формировании (все большей) и «живой» востребованности в современном обществе обращения к наследию петроглифов, актуализации вопросов «восхождения» к корням, без которого – невозможно становление культурного человека и патриота. Для чего, по большому счету происходит изучение петроглифов: не для узкого состава специалистов, а в масштабе значительной и неравнодушной доли населения страны и всего мира.

Петроглифы презентуют идеализированные, мифологизированные, (сведенные к канону своего времени): символы, образы и сцены своих эпох. Связь изображения с объектом в то время была непосредственной – прямой, изображая, например, основы мироздания, художник верил, что именно из этого места можно было, если не «управлять миром», то его важными составляющими – стихиями, вероятно, покровители которых изображены, перед которыми отправлялись «службы», творились молитвы. Хоть документальных сведений о ритуалах населения Жетысу эпохи бронзового века и даже более поздних эпох не сохранилось (они сохранились о современных им архитектурных храмах, например, древней или античной Бактрии, или Маргианы) (Юсупов, 2006, с. 202-204). Едва ли не большая часть исследователей практически уверены в том, что наскальные изображения, особенно крупные их скопления, отличающиеся особым содержанием, выбивались на храмах под отрытым небом.

В той или иной степени, каждый художник стремился «вырваться» из рамок канона. Изобразить которые позволял, кроме прочего материал, на который наносились изображения. В материализованных исторических образах реалий художник отражал господствовавшие в те эпохи мифологемы, стандартизированные ситуации (охоты, поединков, молений, жертвоприношений, родов и многого другого, что происходило многие столетия и тысячелетия) и, наоборот, демонстрируя своеобразные яркие «вспышки» в поисках образного выражения некой универсальной истины, то есть также попытки утвердить их в качестве нового стандарта). То есть, наскальное искусство – самая, что ни на есть квинтэссенция своего времени, притом выраженная в образах, полностью понятных их современникам и меньше – нам, далеким и не очень, в зависимости, от хронологии памятника наскального искусства, наследникам той духовной культуры, выраженной в образах. Обращая большее внимание на произведения наскального искусства как исторический источник, в определенной мере можно было бы избегать масштабных раскопок.

В этой связи, нужно подчеркнуть, что анализ хронологии наиболее сакральных изображений эпох приводит к тому, что они последовательно менялись, вслед за относительно частыми реформами в мировоззрении, когда на смену одним божествам, выдвигались другие.

Одна из подобных «вспышек», вызвавших значительные изменения в «художественном формулирования» и стилизации образов, судя по всему «божественных» персонажей привела к тому, что, именно в Тамгалы возникло одно из самых ярких по форме: многообразию и детализации образов не только эпохи бронзы «солнцеголовых» и номинация во Всемирное наследие этого памятника подчеркивает значение именно петроглифов средней бронзы с совершенно особыми изображениями «солнцеголовых». В свое время, универсальное значение для всего мира этих образов было оценено норвежскими экспертами, в частности А.С. Хиген, известного специалиста в области изучения и презентации памятников наскального искусства, а также привлечению средств от Королевства Норвегия для написания Досье: «Петроглифы в археологическом ландшафте Тамгалы». Монографию именно под таким названием написал и опубликовал А.Е. Рогожинский в 2011 г. (Рогожинский, 2011, с. 77-91). Формат этой статьи не позволяет углубляться в дискуссии по хронологии этих процессов, мы уже размышляли об этом (Железняков, Садуакасулы, Херманн, 2016, с. 92-94), соглашаясь с идеями И.Н. Швец, основное содержание которой приводим: «По нашему мнению, древнейший пласт петроглифов Тамгалы, к которому принадлежат рисунки «солнцеголовых», «ряженых», «адорантов», «палиценосцев» и (весьма, многочисленный и разновидовой – авт.) ряд зооморфных сюжетов, синхронен окуневской, каракольской и самусьской культурам и должен датироваться концом III – началом II тыс. до н. э.» (Швец, 2014, с. 295). Присоединяемся лишний раз к этой объективной необходимости значительного «удревнения» основного пласта изображений Тамгалы, датировка которых была предложена А.Е. Рогожинским еще в прошлом веке. Пока, не в результате проведения анализов на абсолютную датировку, то по аналогиям, которые уже общеприняты, например, по изображениям колесниц и стрижке лошадей сейминско-турбинского типа, изображений которых так много в Тамгалы, которые датируются XVIII-XVII вв. О ранних датировках петроглифов Тамгалы совершенно определенно говорила и Е.Е. Кузьмина (Кузьмина, 2011, с. 23-27). «Сдвиг» датировки, как минимум в четыре века достаточно принципиален: другая культура – иная эпоха.

Монография А.Е. Рогожинского (2011 г.) стала значительным явлением, прежде всего для менеджеров заповедников с культурными ландшафтами, продемонстрировав огромный объем работы, который необходимо провести от археологического исследования памятника до его широкой презентации мировой общественности и, что еще важнее – стать «музеем для всех», то есть нести социальную функцию. Музеем, располагающим уже собственной и значительной историей.

Тамгалы и его центральный маршрут стали эталонными с точки зрения организации маршрута в ландшафте, информативности текста экскурсии. Маршрут по центральному ущелью до сих пор является наиболее посещаемым, сравнительно с другими маршрутами, проложенными по периферии этого памятника. Можно заключить, что поиски образа божества или символа, отражающего какую-то важную его суть, были наиболее успешными, именно на этом этапе развития средней бронзы. Если бы вместо «солнцеголовых», Тамгалы были образы быков, которые олицетворяли или символизировали некую ипостась (суть) «божества» периода ранней бронзы (например, Кулжабасы) или – оленей, горных баранов позднего этапа бронзы – раннего этапа сакского периода (например, Ешкиольмес, Кайши), видимо, это не вызывало бы столь живого интереса у посетителей в поисках первообраза (значения) этих изображений. В своем желании разобраться в истоках образа «солнцеголового» посетители доходят до посещений Танбалы внеземными цивилизациями.

Пантеон божеств эпохи бронзы, сакского этапа, хоть и был многоликим и многообразным, но концентрировался вокруг поклонения солнцу, ну и конечно, других стихий, во вторую очередь. Безусловно, тема поэтапной смены образов на алтарных плоскостях святилищ Централь-

ной Азии требует значительно большей концентрации на доказательной базе. Определенные задачи в этой связи уже были поставлены и предложены решения (Железняков, 2017, с. 124-125), другие, имеют тенденцию к своему решению.

Тем самым, величие Тамгалы заключается в том, что, именно на этапе средней бронзы, когда формировался этот (как мы полагаем, культовый) комплекс, на лидирующие позиции выходит образ «солнцеголового» наряду с перечисленными выше, которые были и до и после. По числу изображений «солнцеголовых», «луноголовых», «быкоголового» (наиболее сакральных образов) Тамгалы уступает только Саймалыташу, но не по разнообразию и детализации изображений, в частности нимбов. Приблизительно в 30 км от Тамгалы был обнаружен Аккайнар, где зафиксировано 29 подобных изображений, 22 из которых в одной группе (Херманн, 2016, с. 52-70).

Памятники наскального искусства имеются в б*о*льшей части стран мира. Почти повсеместно имелась потребность оставить изображение на поверхности скал (при их наличии), а где-то эта традиция себя еще не отжила. Этот феномен еще не исследован, представляется, что в корне здесь живая коммуникация современного человека и древних рисунков. В большинстве стран к рисункам относятся отстраненно, как к (умершим) памятникам прошлого, которые надо сохранять в аутентичном состоянии и изучать, интерпретируя их адекватное содержание. Во втором случае, человек себя «погружает» в культурный ландшафт в качестве активного субъекта, располагающего правом выбивать современные реалии и идеализированно-собирательные образы: «Ленин», «Дева», многими другими и дополнять ими историю формирования культурного ландшафта. Казалось бы, ответ очевиден какой из подходов верен для цивилизованного общества, но изображения выбивались на скалах сакральных мест с древности до современности. В какой-то мере, прекращение выбивки изображений означал бы «конец истории», по крайней мере этого сакрального места. Центральная Азий – одно из тех мест, где традиция жива и к традиции относятся как к живой, пусть, кому-то покажется и не понимая сути древних изображений.

«Образы наскального искусства – лучшие примеры страсти, духа приключений и креативности, жизни в гармонии с природой, полной энергии, энтузиазма и счастья, преодоления проблем, совершения открытий, изобретения и созидания… Именно с таким видением и в таком духе мы должны вырабатывать наши собственные методы актуализации памятников наскального искусства, с учетом мирового опыта в этой сфере деятельности» (Kumar, 2011, с. 188-189). По опыту проведения экскурсий, можно свидетельствовать о том, что рисунки оставляют значительно меньше равнодушных, нежели неизобразительные археологические памятники.

Номинация Тамгалы: «Петроглифы в археологическом ландшафте Тамгалы» прошла успешно все инстанции в 2004 г. Именно памятники наскального искусства вписываются в понятие культурный ландшафт наиболее гармонично (Железняков, 2013, с. 18-19). В 2013 г. Институт Культуры провел семинар: «Культурный ландшафт как объект наследия», практическая его часть была проведена в Тамгалы, совместно с заповедником-музеем «Танбалы». Крайне плодотворным было посещение памятника Ю. А. Ведениным, в том числе он дал высокую оценку музеефикации центрального ущелья, информационному потенциалу петроглифов Тамгалы.

Прежде всего, поскольку преобразование ландшафта было минимальным; расположены они вдалеке от мегаполисов, антропогенные изменения позднего периода на них – минимальны. Яркий феномен культурных ландшафтов с наскальным искусством, во многом был раскрыт А.Е. Рогожинским и В.А. Новоженовым: «Наскальное искусство Центральной Азии представляет собой устойчивую многовековую традицию изобразительной деятельности, исторически обусловленную особенностями природного ландшафта, способами культурной адаптации, другими факторами, воздействовавшими и отчасти сохраняющими свое воздействие на образ жизни, традиционные формы хозяйственной деятельности, общественную и культовую

практику различных по происхождению древних и современных народов региона. Памятники наскального искусства выступают неотъемлемой частью историко-культурного ландшафта большинства современных стран региона (Центральной Азии – авт.)». (Рогожинский, Новоженов, 2018, с. 48). Эти профессионалы своего дела внесли уже значительный вклад в актуализацию наследия наскального искусства, его огромного значения в общем историко-культурном наследии в адекватной оценке культурных ландшафтов.

Вопрос о воздействии ландшафта на наскальное искусство оставим открытым, отметим, лишь то, что со временем, человек все больше влиял на природу, все значительней воздействуя на ландшафт. Да и в первоначальном смысле «культурный ландшафт» означал именно изменение: «внутренней сути» этого ландшафта с точки зрения его обитателей, вносящих в него исключительно «культурные» изменения. В дальнейшем строились огромные могильники, города, сооружения, значительно изменявшие естественный ландшафт. Безусловно, адаптация к ландшафтам была доминирующим фактором на протяжении долгих веков и тысячелетий. Также не вызывает особых сомнений, что охраняемые культурные ландшафты сохраняют во всей полноте природный ландшафт и археологический комплекс. Но, культурный ландшафт часто противостоял природному или естественному. Хотя, чаще эти понятия объединяют и это вполне логично: «природно-культурный территориальный комплекс, сформировавшийся в результате эволюционного взаимодействия природы и человека, его социокультурной и хозяйственной деятельности и состоящий из характерных сочетаний природных и культурных компонентов, находящихся в устойчивой взаимосвязи и взаимообусловленности» (Веденин, Кулешова, 2004, с. 16).

Крайне важно и то обстоятельство, что коммуникация между изображениями и посетителями-туристами (объектом и субъектом) в ландшафте происходит в естественных условиях непосредственно и напрямую: «при пении Птиц, шуме Ветра, с запахом Степи или Гор, под Дождем или Солнцем». Современный человек (в таких условиях) легче ставит себя на место создателя обозреваемых им рисунков. Сюжеты и образы, выбиваемые на скалах, носили общепринятый характер, выбивались лишь в особой манере, приобретавшей с течением времени все более специфические черты стиля. Более того, все больший энергетический «заряд» вкладывался в это изображение. Они выбивались для современников авторов, выбивших их, но в большинстве своем понятны и для нашего современника. Сложные сюжеты требуют особых знаний для их «расшифровки». В большинстве музеев, презентующих наскальное искусство есть подобные «толковники» для наскального искусства. Например, в Швеции, Тануме ученые работают над правильным пониманием изображений в течение нескольких столетий и приводят множество известных и соответствующих аналогий (рис. 1). Исследования петроглифов для европейских ученых являются профильными: разведка, документация, публикация, презентация для широкой публики и экспертного сообщества шедевров наскального искусства. Важна также и представленность петроглифов со всего мира, в частности изображений из Тамгалы, представляющих всю Азию (рис. 2).

Нужно отметить, что очень важна форма (воплощения образов и символов): если бы, те же самые, отдельные формы и проявления развитого мифопоэтического мировоззрения были запечатлены не на скалах и камнях, а на менее прочных носителях, то в настоящее время они бы не сохранились. За долгие столетия накоплено значительное число смежных исследований, например, по изображениям на имевшей тогда самое широкое хождение на бронзовых бытовых и культовых предметах, по иконографии образов эпохи бронзы (Kaul, 1998, p. 197).

Значение Тамгалы признано на высоком экспертном уровне семнадцать лет назад и тысячи туристов со всего мира стремятся ежегодно попасть в этот музей наскального искусства. Его экспозиция в ландшафте, по которой проложен маршрут отвечает самым жестким требованиям подобных заповедников. Накопление знаний, применяемых для дальнейшей работы по управлению наследием Танбалы неизбежно пополнялись. Многие первостепенные музеи,

образованные позже перенимали знания в Танбалы, но уже сами стали «лучшими музеями», в первую очередь – Гобустан, с которого нужно брать примеры.

Заповедник-музей «Тамгалы / Танбалы», образованный в 2003 г. за свою историю развития решил значительное число задач по презентации наскального искусства его сохранению и управлению наследием своего культурного ландшафта. Вместе с тем, продолжая исследования и документацию петроглифов. В 2010 г. был проведен семинар по наскальному искусству под эгидой Кластерного бюро ЮНЕСКО. По итогам не было его издано материалов и в этом смысле он прошел несколько бесследно. Тогда произошло знакомство с международной группой, фактически руководимой А.Е. Рогожинским. Успешно справившаяся с подготовкой к публикации материалов по памятникам наскального искусства Центральной Азии в 2011 г. (Rock Art in Central Asia, 2011).

В 2011 гг. руководством заповедника, в вопросах презентации наследия Танбалы был выбран курс на многообразие туристских маршрутов, на выявление перспективных, исследование и документацию петроглифов в этих периферийных «отщелках» и на подготовку новых маршрутов. В частности, был подготовлен маршрут по Сункарсаю (Железняков, 2011, с. 292-297), проведена его документация: снят топоплан, наиболее ценные изображения и полотна нанесены на него Л. Херманном совместно с автором (рис.3) (Железняков, 2011, с. 292-297). Было подготовлено обоснование новых подходов к формированию туристских маршрутов по периферии Тамгалы (Железняков, Рогожинский, 2011, с. 196-203). Параллельно, была начата вполне традиционная в этих случаях работа по написанию популярных текстов, сбор иллюстраций, составление (обновление карт и схем), в которых помог рабочей группе О. Таукебаев. В результате был обновлен буклет и сделан вебсайт. Продолжилось сотрудничество с туристскими организациями.

Наряду со взятым курсом на диверсификацию маршрутов по петроглифам древнетюркского и раннего железного века в 2011 г. в Танбалы бы проведен Международный семинар-тренинг по историко-культурному наследию. На семинаре приняли участие ведущие специалисты в области управления и презентации памятников наскального искусства, а также и ученый – легенда Е.Е. Кузьмина. Выступив с незабываемым по информативности докладом (Кузьмина, 2011, с. 23-27). Наряду с вопросами управления многих других памятников тогда значительно развил тему музеефикации и, связанных вопросов по консервации и презентации (Алтынбеков, Чарлина, 2011, с. 94-97). Заслуги руководства и сотрудников ТОО «Остров Крым» по сохранению петроглифов и, фактически презентации многих, в том числе, почти утраченных плоскостей с петроглифами нужно подчеркивать отдельно.

Интерес вызвал доклад относительно новых подходов в экскурсионном обслуживании туристов (Потапов, 2011, с. 148-153). Сборник материалов не потерял своего значения в том числе и по той причине, что вопросы определения охранных зон археологических объектов, в частности, заповедника-музея «Иссык», описанных Ф.П. Григорьевым и Камаловой Г.М. (Григорьев, Камалова, 2011, с. 84-92). Безусловно справедливо отметить вклад всех участников, в первую очередь, директора заповедника-музея «Танбалы» Е.Ж. Жанпеиса в общей организации семинара и А.Е. Рогожинского, как идейного вдохновителя, а также прочитавшего на семинаре доклад по культурным ландшафтам, безусловно, привлекший пристальное внимание (Рогожинский, 2011, с. 28-46).

К проведению семинара была подготовлена методичка по новым экскурсионным маршрутам, повествовавшая о полноте наследия периферийных маршрутов (Рогожинский, Железняков, 2011). По сути дела, шаги, намеченные в ней по выявлению значения петроглифов позднего времени (на которые первоначально обращалось весьма второстепенное внимание) были в значительной мере воплощены в жизнь (Жанпеис, Железняков, 2011, с. 162-164) в течение нескольких лет руководством заповедника-музея и РГП «Казреставрация». Тем самым, можно подчеркнуть, что попытка привлечь внимание общественности к петроглифам Тамгалы, выбитым на периферии, организовать туда тематические экскурсии явилась достаточно заметным

явлением в жизни заповедника. Например, IV отщёлок (Сункарсай) был музеефицирован силами заповедника-музея. VI группа петроглифов, расположенная на некотором удалении от основного скопления центрального ущелья в рамках музеефикации, осуществляемой «Казпроектреставрация». Проект был разработан. Т. К. и Н. В. Турекуловами по аналогии с музеефикацией основного маршрута по центральному ущелью (Иманбекова, Яценко, 2004) и с тесном сотрудничестве с экспертами заповедника-музея. Центральный маршрут начал формироваться еще до 90-х гг. XX в. при непосредственном участии А.Н. Марьяшева, а значительный «академизм» этому процессу придало участие в нем Б.К. Оразымбетовой, пожалуй, самого известного экскурсовода – практика и теоретика в г. Алматы. В дальнейшем в процессе по развитию методологии проведения туров принял участие и О.Г. Лютерович (Лютерович, 2016). Окончательно был сформирован и утвержден в начале 2000-х гг. Очень важно, что в тексте экскурсии по петроглифам Танбалы очень значительное место уделяется истории изучения этого памятника, хорошо изученного и значительного по своему объему археологического памятника (Рогожинский, 2011, с, 17-89). Нужно прямо сказать, что деятельность заповедника-музея того периода в значительной мере последовала в фарватере этого монографического исследования А.Е. Рогожинского отвечавшего на вопросы: «кто?», «когда?» изучал Тамгалы и готовил его ко включению в Список Всемирного наследия, безусловно, наряду с результатами многолетних исследований, типологией и датировкой основных изображений и сюжетов, а также основными результатами археологических исследований могильников и поселений комплекса Тамгалы, географическо-пространственным анализом расположения памятников комплекса.

В сентябре 2012 г. состоялась поездка по обмену опытом руководства заповедника-музея «Танбалы» Е.Ж. Жанпеиса и Б.А. Железнякова в музей наскального искусства Танум, памятника, также включенного в Список Всемирного наследия в 1994 г. На памятниках округи Танума проведена музефикация, проводится огромный объем работ по обслуживанию туристов, а главное по документации и сохранению петроглифов (на особо ценные и разрушающиеся участки на период «демисезонья» (переход через точку замерзания) укладываются обширные и толстые маты. Весьма впечатлила ночная сьемка петроглифов. Беседы с известными экспертами и учеными У. Бертильссоном, Г. Мильстро, перечень заслуг и публикаций занял бы неоправданно много места, многими другими специалистами, менеджерами, волонтерами, студентами оставили яркий след в том ка необходимо подходить к управления таким наследием как уникальный и яркий памятник наскального искусства. Был приобретен огромный опыт по изучению, презентации и сохранению подобных памятников, за которым стоит многовековой опыт, которым с нами любезно поделились ученые и менеджеры Танума и многих других музеефицированных памятников западной Швеции и южной Норвегии.

Посетителям памятника в ходе экскурсии трудно запомнить всех исследователей и, тем более, все проекты в результате которых Тамгалы был номинирован во Всемирное наследие. Большинство посетителей эти вопросы ни коим образом не затрагивают. Их интересует: «кто?», «когда?» и «зачем?» выбил эти рисунки именно «здесь». Во-многом, именно этому и была посвящена издательская деятельность заповедника-музея, которая явилась результатом обобщения основных исследований сотрудников и популяризаторской деятельности. Был подготовлен фотоальбом (Железняков, 2016). Заповедником-музеем был собран и опубликован сборник материалов, ведущих ученых, исследователей наскального искусства, главным образом, Жамбылского района Алматинской области (Древности Жетысу, 2016), историей изучения археологических памятников этого региона (Садуакасулы, Железняков, 2016, с. 3-18). Определенные итоги изучению петроглифов Танбалы, Аккайнара были подведены в одной из статей (Железняков, Садуакасулы, Херманн, 2016, с. 88-109).

Новое направление серьезных исследований в Танбалы и окрестностях было открыто А.Е. Рогожинским (Рогожинский, 2016, с. 161-174). Эти исследования по тюркским древностям были продолжены им в округе Тамгалы: на Когалы (Рогожинский, Солодейников, 2012), а

позднее и в Алмалы (Рогожинский, Тишин, 2018). Великолепные результаты исследований совершенно уникальных памятников округи Танбалы известного ученого пока не отразились на возможностях презентовать это наследие древнетюркской эпохи заповедником-музеем «Танбалы». Очевидно, что необходимы гарантии сохранности этих памятников, необходимо будет решать вопросы сохранности уникальных объектов, физического присутствия, то есть решение вопроса зависит от обеих сторон: произволения и возможностей.

Другой уникальный памятник наскального искусства, расположенный недалеко от Танбалы – Кулжабасы был затронут исследованиями заповедника «Танбалы». В полной мере уникальный памятник, фактически, повторно (после П.И. Мариковского) был открыт 2001 г. Р. Сала и Ж.-М. Деомом (Сала, Деом, 2005, с. 85-87). Вклад в работы сотрудников заповедника-музея – неоспорим и была подготовлена и опубликована монография заповедником-музеем «Танбалы», подведшая промежуточные итоги исследования (Желеняков, Садуакасулы, Херманн, 2017). Впрочем, как и команды А.Н. Марьяшева (Марьяшев, Железняков, 2014) (в частности, О.Н. Гумирова). История изучения памятника сама по себе представляет интерес, даже перечнем исследователей (Рогожинский, 2012, с. 123-126). Кулжабасы, расположенный в 50-ти км от Танбалы – значительный по площади и числу изображений памятник, отличается от Танбалы прежде всего многочисленным и, прослеживаемом во многих ущельях пластом петроглифов «архаичного» времени и ранней бронзы.

Обобщённые материалы по памятникам наскального искусства Жетысу, также были опубликованы музеем «Танбалы» (Амиргалиев, Железняков, Херманн, Шарипов, 2019). В него вощли материалы исследований за несколько лет, проведенных на более, чем десятке памятников наскального искусства Жетысу. Данные публикации преследовали следующие цели: с одной стороны, подчеркнуть своеобразие петроглифов Танбалы, с другой стороны раскрыть объективную картину значительной представленности памятников наскального искусства по всему региону Жетысу, где огромное число скальных плоскостей покрыто выбитыми на них изображениями. Проследить аналогии «тамгалинскому стиля средней бронзы, параллели на других памятниках, осветить вопросы с «посетительскими» изображениями и многими другими вопросами, прежде всего датировок и культурной принадлежности. Подумать о существовании древних святилищ на этих памятниках.

Заключение. Наряду с проведением музеефикации новых маршрутов, произведением благоустройства с РГП «Казреставрация»: беседки, скамейки, информационные щиты, разведочных выездов, исследований изобразительных памятников с составлением документации, упомянутой выше по Сункарсаю или недавняя по Шошкалы (Hermann, Zheleznyakov, Amirgaliyev, 2021, с. 15-19), укреплением связей с отечественными и мировыми центрами изучения и презентации памятников наскального искусства, публикацией материалов, составлением 3D тура (который теперь встроен в web-site заповедника-музея), также в сотрудничестве с М. Сейткалиевым была выстроена полномасштабная передвижная экспозиция с «алтарной» плоскостью, содержащая шесть изображений «солнцеголовых» на IV группе петроглифов Тамгалы. Производились съемками видеофильмов, роликов и популяризацией, заповедник-музей «Танбалы» занимался и исследовательской и научно-популяризаторской деятельностью. Этот опыт будет востребован. Презентация и актуализация наследия наскального искусства – отдельная отрасль науки, скорее ландшафтного музееведения и ее коммуникации с современным обществом.

Международный научный семинар «Наскальная культура: миф, художество, миф», проведенный заповедником Гобустан в ноябре 2019 г. стал своеобразным завершением периода, который анализируется в публикации. Музей и сам памятник Гобустан, во многом, даже превзошли ожидания.

Посетители объектов культурного наследия, часто спрашивают о том, как вы узнали, что здесь был (есть) археологический памятник, глядя на оставшиеся от раскопок неровности рельефа. В случае с петроглифами, люди сразу видят рисунки, что и археологи, проявляя, обыч-

но еще больше изобретательности при их интерпретации. Подтверждая тезис о том, что изобразительная традиция жива и вызывает коммуникацию у наших современников. Петроглифы будут значительно более востребованы, по сравнению с другими памятниками археологии уже совсем скоро. Тамгалы – первый памятник в Казахстане, где проведена комплексная, на мировом уровне, музеефикация культурного ландшафта, но, хочется верить, что, далеко не последний.

Хотелось бы выразить сердечную благодарность всем директорам заповедника «Танбалы» с которыми довелось поработать и приобрести этот бесценный опыт изучения и презентации памятников наскального искусства: Е.Ж. Жанпеису, Е.Б. Алимкулову, А. Садуакасулы, М.О. Амиргалиеву, а также сотрудникам заповедника-музея «Танбалы».

Список использованных источников и литературы:

1. Алтынбеков К., Чарлина Л.Ф. Презентация петроглифов Тамгалы и Тамгалытас (Илийский Капшагай) и задачи практической консервации // Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ. – Алматы, 2011. – С. 94-99.
2. Амиргалиев М.О., Железняков Б.А., Херманн Л., Шарипов Р.К. Наскальное искусство Жетысу. – Алматы, 2019. – 280 с.
3. Веденин Ю.А., Кулешова М.Е. Культурный ландшафт как категория наследия // Культурный ландшафт как объект наследия: сб. ст. / под ред. Ю. А. Веденина, М.Е. Кулешовой. – М.: Ин-т Наследия; СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 620 с.
4. Григорьев Ф.П., Камалова Г.М. Определение охранных зон археологических объектов заповедника-музея «Иссык» // Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ. – Алматы, 2011. – С. 84-92.
5. Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района / Ред. А. Салуакасулы, Б.А. Байтанаев. – Алматы: Litera, 2016. – 240 с.
6. Жанпеис Е. Ж., Железняков Б. А. О деятельности государственного заповедника-музея «Танбалы» // Наскальное искусство в современном обществе. К 290-летию научного открытия Томской писаницы. – Кемерово, 2011. – С. 162-164.
7. Железняков Б.А. Документирование петроглифов ущелья Сункарсай // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. Материалы международной научной конференции, посвящённой 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алматы: 2011а. Т. III. – С. 292-297.
8. Железняков Б.А. Новый туристский маршрут «Петроглифы тюркского времени ущелья Сункарсай» на комплексе Тамгалы / Танбалы // Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ. – Алматы, 2011б. – С. 135-144.
9. Железняков Б.А., Рогожинский А. Е. Материалы к экскурсии: «Петроглифы тюркского времени в Тамгалы (Танбалы)» // Известия НАН МОН РК Сер. обществ. наук. № 3 (282). – Алматы, 2011. – С. 196-203.
10. Железняков Б.А. К дефиниции понятия культурный ландшафт (применительно к памятникам наскального искусства Жетысу) // Труды Казахского НИИ Культуры. Т. 2. Культурный ландшафт как объект наследия. Сборник материалов международного научно-практического семинара. 26-27 сентября, 2013 г. – Алматы: НИИ Культуры, 2013. – С. 18-24.
11. Железняков Б.А. Танбалы: памятник наскального искусства, природа, окрестности, музей. Фотоальбом. – Алматы, 2016. – 240 с
12. Железняков Б.А, Садуакасулы А., Херманн Л. Новые петроглифы Тамгалы и Чуили // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. /Ред. А. Салуакасулы, Б.А. Байтанаев. – Алматы: ТОО Litera, 2016. – С. 88-109.
13. Железняков Б.А. Алтарные наскальные композиции с оленями Жетысу (Кайши, Актерек) // История и археология Семиречья. Вып. 5. – Алматы, 2017. 111-126.
14. Иманбекова К.И., Яценко Е.Л. Организация туристических маршрутов на памятниках комплекса Тамгалы // Памятники наскального искусства Центральной Азии. Общественное участие, менеджмент, консервация, документация. – Алматы, 2004. – С. 145-147.
15. Кузьмина Е.Е. Информационный потенциал памятников наскального искусства стран СНГ: культурологичекая интерпретация, методы раскрытия ценности (по материалам эпохи бронзы и раннего железного века) // Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ. – Алматы, 2011. – С. 23-27.
16. Лютерович О.Г. Тур «Тамгалы – ландшафты памяти». – Алматы: Service press, 2016. – 90 с.
17. Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности Кулжабасы. – Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2014. – 150 с.
18. Потапов С.А. Разработка новых экскурсионных и туристических маршрутов в ландшафтной зоне природно-исторического заповедника-музея Тамгалы/Танбалы // Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ. – Алматы, 2011. – С. 148-153.
19. Рогожинский А. Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. – Алматы: Signet Print, 2011. – 342 с.

20. Рогожинский А.Е. Памятники наскального искусства как культурные ландшафты // Сборник материалов Международного семинара-тренинга по историко-культурному наследию стран СНГ. – Алматы, 2011. – С. 28-46.
21. Рогожинский А.Е. Железняков Б.А. Наскальное искусство кочевников средневековья и нового времени (материалы к экскурсии по Тамгалы / Танбалы). – Алматы, 2011. – 48 с.
22. Рогожинский А.Е. Комплекс Кулжабасы: итоги первого десятилетия исследований (2001-2011 гг.) // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – Алматы. № 3 (283). 2012. – С. 35–53.
23. Рогожинский А.Е., Солодейников А.К. О новых находках и методах документирования древнетюркских граффити на юге Казахстана // Историко-культурное наследие и современная культура. – Алматы: Service Press, 2012. С. 123–126.
24. Рогожинский А.Е. Тамги Тамгалы / Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района / Сб. статей / ред.: А. Садуакасулы, Б.А. Байтанаев, Б.А. Железняков. – Алматы: ТОО Litera, 2016. – С. 161–174.
25. Рогожинский А.Е., Новоженов В.А. Культурные ландшафты с петроглифами Центральной Азии: вопросы и ответы. – Самарканд: МИЦАИ, 2018. – 252 с.
26. Рогожинский А.Е., Тишин В.В. Комплекс рунических надписей и тамга-петроглифов долины Алмалы в Семиречье // Ученые записки музея-заповедника «Томская писаница». № 8, 2018. – С. 77-91.
27. Сала Р., Деом Ж.М. Наскальные изображения Южного Казахстана. – Алматы: Лаборатория Геоархеологии, 2005. – 150 с.
28. Садуакасулы А., Железняков Б.А. История изучения историко-культурного наследия Жамбылского района // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. / Ред. А. Салуакасулы, Б.А. Байтанаев. – Алматы: ТОО Litera, 2016. – С. 3-18.
29. Садуакасулы А., Железняков Б.А., Херманн Л. Наскальное искусство хребта Кулжабасы. – Алматы, 2017. – 240 с.
30. Херманн Л. Наскальное искусство местности Аккайнар // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района / Ред. А. Салуакасулы, Б.А. Байтанаев. – Алматы: ТОО Litera, 2016. – С. 52-70.
31. Швец И.Н. Об антропоморфных изображениях казахстанских петроглифов эпохи бронзы // Таинство этнической истории древнейших номадов степной Евразии. – Алматы: Остров Крым. 2014. – 454 с.
32. Юсупов К. Священные культы и верования древних скотоводов Туркменистана // Древняя Маргиана — новый центр мировой цивилизации Материалы Международной научной конференции 14-16. – Санджар 2006. – Мары, 2006. – С. 202-204.
33. Hermann L., Zheleznyakov B.A., Amirgaliyev M.O. The rock art of Shoshkali at Tamgaly (Almaty oblast) in Kazakhstan // INORA, Paris, 2021, N° 89. – P. 15-19.
34. Kaul F. Ships on Bronzes. A Study in Bronze Age Religion and Iconography. Copenhagen: National Museum Studies in Archaeology & History, 1998. V. 3.1. 296 P. V. 3.2. – 167 p.
35. Kumar G. Actualization of Rock Art sites as monuments of human passion, adventure and creativity // Наскальное искусство в современном обществе. К 290-летию научного открытия Томской писаницы. Материалы международной научной конференции. Том 1. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2011. – С. 188-189.
36. Rock Art in Central Asia. A Thematic Study / Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование / ed. by Jean Clottes. Paris: ICOMOS, 2011. – 201 с.

Түйіндеме. Мақалада Таңбалы және оның төңірегіндегі жартас өнері нысандарын таныстырудағы зерттеудің практикалық тәжірибесі: 3D-турлар, жаңа бағыттарды ұйымдастыру, жаңа бағыттар бойынша экскурсия мәтіндері үшін ақпараттық материалдар дайындау туралы қысқаша баяндалады. Сондай-ақ, Таңбалы орналасқан Оңтүстік-Шығыс Шу-Іле шағын өңірінің жартас өнері ескерткіштерін зерттеу және құжаттама жұмыстары жүргізілді. «Таңбалы» қорық-музейінің зерттеу нысандарын таныстыру және басқару туралы ғылыми семинарларды ұйымдастыру тәжірибесі де баяндалады. Сондай-ақ «Таңбалы» қызметкерлерінің жартас өнері туралы ғылымға қосқан елеулі үлесі, ескерткіштердің ландшафты менеджерлері үшін қызықты болатындығы белгілі. Сонымен қатар XXI ғасырдың екінші онжылдықтың қорытындысы көрсетіледі. Жартас өнері тарихи-мәдени мұраның басқа ескерткіштерімен салыстырғанда едәуір артықшылығы бар, бұл оларды көзбен көруге болатындығында. Суреттердің әрқайсысын әркім әртүрлі жолымен түсінеді. Еуропада петроглифтер 4 ғасыр бойы зерттеліп келеді, аз ғана қорғалады және таныстырылады, Қазақстан үшін бұл мерзім айтарлықтай аз уақыт.

Abstract. The practical experience of studying, presentation of objects of rock art of Tamgaly and its surroundings is very briefly analyzed: 3D tours, organization of new tourist routes, preparation of informational materials for texts of excursions along new routes contain in the article. The study and documentation of rock art sites of Southeast region of Chu-Ily Mountains – the microregion where Tamgaly is located, was also carried out. The experience of organizing of scientific seminars in the area of research, presentation and managing by the Tanbaly Reserve-Museum are also analyzed. Also, the significant contribution of Tanbaly employees to the science of rock art, as well as the accumulated potential, which will be interesting for landscape cultural sites managers. This sums up this activity for the second decade of the twenty-first century. Rock art site has a significant advantage compared to other sites of historical and cultural heritage – it is understandable to everyone – this is its visibility. There is also a drawback that, each of these images understands in its own way. Rock Art sites have been studying for 4 centuries in Europe, they protect and present a little less, in Kazakhstan these deadlines are much less.

Зікірия Д.Қ., Амаргазиева Ә.Ж.
Қазақстан Республикасы, Есік қ.
kyrbalasy@mail.ru, klio_7@mai.ru.

КЕТПЕНТАУ ЖАРТАС СУРЕТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

«Қазақстанның тасқа салынған
гравюралары біздің ертедегі
ата-бабаларымыздың бізге
қалдырған ұлы мұрасы,
көне заман жайында дерек
беретін даусыз жәдігер»
Ә.Х. Марғұлан.

Қазақ даласы жартас суреттеріне аса бай болып келеді. Алайда, Қазақстан жеріндегі жартас суреттері әлі де болса толық зерттелген жоқ. Ежелгі дәуірден бері өркениет орталығы болып келген, тарихи-мәдени мұраларға бай Жетісу жерінің өзінде соңғы кездері 80-ге жуық таңбалы тастар мен жартас суреттері табылды.

Ал солардың арасындағы Кетпентау тарихи-мәдени ескерткіштерін аз зерттелген нысандар қатарына жатқызуға болады. Кетпентауының (ертеректе ел ішінде «Үйсінтау» деп аталған екен) етегін ала Іле дарияға дейінгі алқапты «Қарадала» деп атайды. Бұл алқаптың қай кезеңнен бастап осындай атқа ие болғаны жөнінде қолымызда әзірге нақты деректер жоқ. Тек П.П. Румянцевтың Санкт-Петербург қаласынан 1912 жылы жарық көрген «Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области» атты еңбегінің III-томында бірнеше жерде «Қарадала» атауы кездеседі. Дегенмен, Қарадала тарихы тым тереңде екеніне археологиялық барлау жұмыстары барысында анықталған әр дәуірге тиесілі археологиялық ескерткіштер дәлел бола алады (Зікірия, 2021, https://anatili.kazgazeta.kz/news/59047). Мұндай ескерткіштер қатарына қола дәуірінің жерлеу орындары мен ғұрыптық кешендері, ерте темір дәуіріне тән қорғандар мен петроглифтер, ортағасырлық қала-жұрттар жатады. Әлемдік сауда жолдарының бойында жатқан, өмір сүруге өте қолайлы аймақта мұндай ежелгі тарихи-мәдени ескерткіштердің болуы заңдылық. Себебі, Жетісу аумағымен Ұлы Жібек жолының бірнеше тармағы өткен. Бірінші бағыт Жетісудың оңтүстік-шығысын басып өтіп, одан әрі Тараз арқылы Алматыға (Алмалыққа), одан Шелек (Шілік), Сүмбе, Шонжы, Жаркент арқылы шығысқа кетті немесе Құлжадан шығып осы аталмыш қалаларды басып өтіп, батысқа бағыт алған (Байпаков, 1998, с. 17).

Әзірге бұл аймақтың екерткіштеріне кешенді түрде зерттеу жұмыстары жүргізілмеген деуге болады. Осындай тың зерттеулерді талап ететін тарихи-мәдени ескерткіштің бірі де бірегейі жартас суреттері болып табылады.

Жартас суреттері (петроглифтер) – адамзат тарихынан мол мағұлмат беретін дереккөздердің бірі. Ежелгі заманда тас бетіне түскен бұл өнер туындылары тас ғасырынан кейінгі орта ғасырларға дейінгі дәуірде тіршілік еткен көне тұрғындардың шаруашылығынан, тұрмыс-тіршілігінен, дүниетанымынан хабар беретіндігі белгілі. Қазақ даласы осы жартас суреттерінің жиынтық орындарының көптігі жөнінен Еуразия құрлығында алдынғы орындардың бірінде болса (Самашев, 2005, 3 б.), Жетісу өңірін солардың негізгі шоғырланған аймағы деуге болады. Жетісу жеріндегі анағұрлым дәйекті зерттеулер жүргізілген, ғылыми орта ғана емес қалың көпшілікке таныс нысандар қатарына Таңбалы, Таңбалы тас, Құлжабасы, Қарақыр, Баянжүрек, Ешкіөлмес және т.б. петроглифтер шоғыры жатады. Қазақ жартас суреттерінің ғылыми тұрғыда зерттелуінің қайнар көзі Қ.И. Сәтбаев, Ә.Х. Марғұлан, С.С. Черников,

Х.А. Алпысбаев, А.Г. Максимова, А.Г. Медоев, А.С. Аманжолов, П.И. Мариковский сынды қазақстандық ғалымдардың аға буын өкілдерімен тікелей байланысты. Ал Қазақстанда жартас суреттерін зерттеу саласының негізін қалаушы көрнекті ғалым, археолог М. Қ. Қадырбаев болып табылады. Жартас суреттерін зерттеуші мамандар Жетісу петроглифтерінің сюжеттері мен композициялары көп жағынан Оңтүстік, Шығыс Қазақстан, Саян-Алтай, Моңғолия жартас суреттеріне жақындығын айтып өткен (Бейсенов, Марьяшев, 2014, 4, 7 б.).

Жетісудың оңтүстік-шығысындағы Кетпен жотасы петроглифтерінің зерттелуіне тоқталар болсақ, олар туралы мәлімет алғаш рет 1885 жылы Жетісу облысының әскери губернаторы жанындағы арнайы тапсырмалардың жауапты қызметкері, шығыстанушы және әуесқой археолог Н. Н. Пантусов еңбектерінде кездеседі. 1882 жылы Құлжа аумағын Қытайға беру жөніндегі комитеттің мүшесі болған, Қытайдан Іле алқабына қоныс аударған ұйғырларды орналастыру мәселелерімен айналысқан Ресей ғалымы Н. Н. Пантусов Кетпен тауының солтүстік сілемінде орналасқан Дардамты ауылына қарасты шатқал петроглифтерінің шағын шоғырын анықтап, зерттеу жүргізген. Тас бетіндегі өнер туындыларындағы аң-жануар бейнелерінің сызбаларын жасап, қысқаша сипаттама берген (Амаргазиева, 2020, 182 б.).

Араға ұзақ жылдар салып Кетпен петроглифтерін түркітанушы, филология ғылымдарының докторы А.С. Аманжолов та зерттеген. Ғалым көне руна жазуларын іздестіру мақсатында 1964 жылы Қазақ КСР ҒА жүргізген этнографиялық және археологиялық кешенді экспедициясына мүшелік етіп, барлау жұмыстарының барысында 18 нысанды анықтаған. Зерттеу барысында жартастар мен жекелеген қойтастардан үш көне түркі жазуы, жиырмаға жуық таңбалар мен көптеген жартас суреттер шоғыры анықталған (Аманжолов, 1964, 87 б.). Олар – Үлкен Ақсу, Кіші Ақсу, Ауат (автор Ауат ауылының бұрынғы атауын Баян-қазақ болған деп көрсетеді), Тиірмен, Ақтам, Дардамты, Сұңқар, Үлкен Кетпен ауылдарына қарасты таулардың сай-салалары мен жыраларында орналасқан.

Ғалым анықталған 18 нысанның орналасу орындарын, петроглифтердің сарыны мен ерекшеліктерін айтып өтіп, руна жазуларын зерттей келе, олардың мағынасын ашқан. Сонымен қатар осы аймақтағы қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне тиесілі бірқатар жерлеу орындары мен мүсінтастарды анықтаған. Осындай ескерткіштерді салыстырмалы тұрғыда қарай отырып жартас суреттерін неолит дәуірінен ортағасырға дейінгі кезеңге тән деп мерзімдеген екен. Ғалымның зерттеу жұмысының басты бағыты руна жазулары болғандықтан петроглифтердің сюжеттеріне жеке тоқталып, оларға ғылыми сұрыптау, талдау немесе интерпретациялау сынды жұмыстарды жүргізбеген. Кей аймақтарда жерлеу орындары мен мүсінтастардың анықталғанын және ол ескерткіштерге жүргізілген зерттеулер жөнінде есеп бере кеткен (Аманжолов, 1964, с. 90).

Одан кейінгі уақыттарда Кетпен петроглифтерінің Дардамты ауылына қарасты бөлігін М. Найманбаев, А.Н. Марьяшев сынды ғалымдар жүйелі түрде зерттеген (Зікірия, 2021, https://anatili.kazgazeta.kz/news/59047). Бұл зерттеулер нәтижесі бойынша ғылыми мақалалар жарық көріп, зерттеу қорытындылары монографиялық еңбектерге енгізілген.

А.Н. Марьяшевтың «Петроглифы раннего железного века Жетысу» атты монографиялық еңбегінде Дардамты жартас суреттерінің осы аттас ауылдан оңтүстікке қарай 7 шақырым жерде, көне, тартылған өзен арнасының сол жағалауындағы тік жартастарда орналасқан орындарын нақ көрсетеді. 30-50 м биіктікте орналасқан шатқал жартастарына суреттер салу үшін төрт бірдей текпешектер түсірілгені де сипатталады. Мұндағы петроглифтер басқа ескерткіштердегі сияқты қола дәуірі мен ортағасыр аралығын қамтиды. Суреттердің негізгі бөлігі ерте темір дәуірінде қашалған, оның ішінде айтарлықтай бөлігі кейінгі кезеңге тиесілі (б.з.д. 1-мыңжылдықтың соңы). Дардамты петроглифтерінің стилі жануарлар бейнелерінің көптігімен ерекшеленеді. Мұндағы сюжетте азаптау, шабуыл көріністері де, скиф-сақ өнерінің негізгі бейнелері де жоқ, тек бұғы, арқар, ешкі және тб. жануарлардың жеке-жеке бейнелері немесе олардың көші (тізбегі) кездеседі (Бейсенов, Марьяшев, 2014, 27 с.).

М. Найманбаевтің жүргізген барлау жұмыстарының барысы мен нәтижелерінің басым бөлігі әлеуметтік желілерге жарияланып отырған. Мұндағы басты мақсат көпшілік пен арнайы мамандардың аталмыш жарат сураттеріне деген назарын аударту, туризім бағытын дамыту болған (Найманбаев, 2006, https://archive.np.kz/old/2006/03/rant.html).

Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер қатарына Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты 2006 жылы Алматы облысы Үйғыр ауданы аумағында ауқымды ғылыми-археологиялық барлау-зерттеу жұмыстары жатады (экспедиция жетекшісі – К.М. Байпақов, топ бастығы – А.А. Горячев). 2007 жылы осы зерттеулер нәтижесінде «Алматы облысы Үйғыр ауданындағы Алматы барлау археологиялық экспедициясы Түрген тобының далалық зерттеу жұмыстары туралы есеп» жинағы жарық көрген. Нәтижесіне негізгі зерттеу жұмыстары Үлкен Бұғыты мен Кетпен тауларының солтүстік қыраттарында, Темірлік пен Шарын өзендерінің аңғарында жүргізіліп қола және ерте темір дәуіріне тән 100 ескерткіштер тобы анықталғанмен жартас суреттері туралы ешқандай дерек келтірілмейді.

2017-2018 жж. Кетпентау өңіріндегі «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберіндегі «Жетісу сақтарының идеологиясы мен мифологиясы» ғылыми қолданбалы жоба аясында жүргізген ғылыми-іздестіру зерттеулерінде Үлкен ақсу және Сүмбе а/о қарасты аумақтағы жартас суреттеріне басты назар аударылып Науакескен, Ұзынкүнгей-2, Аққора сынды петроглифтер шоғыры анықталған болатын (Амаргазиева, Чекин, 2017, 47 б.) (1-сурет). Аталмыш жылдарғы жүргізілген зерттеулер бойынша зерттеу топ мүшелерінің ғылыми және ғылыми-танымдық мақалалары жарық көріп отырды. Зерттеуші топ Кетпентау петроглифтеріне жалпы сипаттама беріп, мерзімделу мәселелері және петроглиф шоғырының орналасуна, өзіндік ерекшеліктеріне, кей сюжеттері мен композициялардың семантикалық интерпритациясына тоқталып өткен.

Зерттеу жұмыстарын далалық және камералды-зертханалық (музейлік) жұмыстар деп екіге бөліп қарастыруға болады (2-суреттер).

Далалық зерттеу жұмыстары барысында: 1) Барлау (петроглифтердің орналасу орындарын, шоғырын анықтау); 2) Суретке түсіру (цифрландыру) (жартас суреттерін тас бетіне түсіру барысындағы құрал іздерді фотофиксациялау, сондай-ақ жартастағы бейнелерді фотоқұжаттау); 3) Сипаттау (суреттердің жотада орналасу шоғыры байынша топтастыру, бейнелерді нөмірлеу, ғылымда қалыптасқан стандарты бойынша орындау техникасының негізінде сипаттамасын жасау); 4) эстампаж (петроглифтердің көшірмелерін алу) (3-сурет).

Камералды-зертханалық (музейлік) жұмыстар: 1) Далалық жұмыстар нәтижелерін талдау және жүйелі сипаттау; 2) Мерзімделу мәселелері бойынша сұрыптау; 3) Қолданбалы-ғылыми жоба негізінде есеп беру; 4) Петроглифтер бойынша мемлекеттік, ғылыми басылым беттеріне мәліметтер жариялау;

Сонымен қатар, музей қызметіне байланысты алынған материалдар негізінде көрме ұйымдастыру, далалық жұмыстар нәтижесін көпшілікке таныстыру жұмыстары жасалды (4-сурет). Дегенмен әзірше Жетісу өңіріндегі басқа нысандар сынды (Таңбалы, Баянжүрек және тб.) бұл аймақтың жартас суреттеріне толыққанды жүргізілген зерттеулер жөнінде көлемді ғылыми еңбектер жарық көре қойған жоқ. Осы арада Кетпентау петроглифтерінің кейбір таңбалары мен бейнелеріне қысқаша тоқтала кетсек.

Кетпентау пертоглифтері неолит кезеңінен этнографиялық дәуірге дейінгі мерзімді қамтиды (Аманжолов, 1964, 87 б.). Олардың басым бөлігі жартас беті өнерінің шарықтау кезеңі деуге болатын қола дәуірі мен ерте темір дәуіріне тиесілі. Бұл тек осы өңірге ғана тән құбылыс емес. Себебі, металды игеру, шаруашылықтың қарқынды дамуы сынды қоғамның сол кезге тән өндіріс орындарының дамуы жартас суреттеріндегі сюжеттердің күрделенуіне де әкеліп соққан. Қоғамдағы болып жатқан құбыластар мен діни көзқарастардың бір-біріне деген ықпалы зор болған. Мұның бәрі рет-ретімен тас бетіне қашалып отырған. Петроглифтер репертуарында мифологиялық, дүниетанымдық сарын басым. Осындай діни наным-

сенімдерінің ықпалымен туындаған петроглиф – күн бейнесі. Күнге табынушылық ең ежелгі діни наным түрі. Таңның атысымен, күн сәулесі ең әуелі жарық, жылулық әкеледі. Адамды қараңғы түнектен құтқарады. Күннің нұры болмаса тіршілік атаулының тоқтайтынын аңғарған адам, күнді құдіретті күшке балаған. Оған барлық тіршілік көзінің бастамасы деп, Көк Тәңір немесе Құдай есебінде сыйынған.

Күн бейнелі таңбалар ең ежелгі мемлекеттіліктің нышаны болып табылғаны анық. Олар (табынушылық көрінісі) жартас суреттерінде шеңбер, дөңгелек табақша (диск) және шиыршықталған шеңбер пішінінде беріліп, басым бөлігі жануар бейнесі арқылы, яғни жануарлардың мүйізі мен құйрықтары *сәулесі түрінде* бейнеленіп, тарамдалған күйінде кескінделген. Мысалы, Ұзынкүнгей 2 сайындағы сандықтастың бетінде денесі буылтық пішінде бейнеленген үш ірі, төрт шағын бұқалар фигурасы бар. Бұқа мүйіздері шеңберлене тоғысқан, құйрықтары шоқпар іспеттес, кейбірінің құйрығы жоғары көтерілген күрзі ретінде бейнеленген.

Діни сарындағы көріністерге қола және сақ дәуіріндегі бақсы, арқар, бұқа, қасқыр және тб. бейнелері жатады. Сондай-ақ, бұл жартас суреттерінен басқа да ескерткіштердегідей тауешкі, арқар, түйе, жылқы, ит, бұқа, бұғы сынды жануарлардың, сондай-ақ, салт атты және жаяу садақшылардың, шамандардың (бақсылардың) бейнелері табылды. Алайда А. С. Аманжолавтың еңбектерінде кездесетін руна жазуын біз әлі кездестіре қоймадық. Автор руна жазулары негізінен Үлкен Ақсу ауылына қарасты Терексай жартастарында деп көрсеткен.

Кетпентау жартас суреттері күңгірт түсті. Бұның себебі, жайпақ, жатыңқы тақтатастар мен жартастарға бәдізделген суреттерге түс уақытында күн сәулесінің тік түсуі, яғни, табиғи факторлар әсері болып табылады. Орындау техникасына келсек шеку (пикетаж) және сызу, қашау әдістері қолданылған.

«Есік» музей-қорығы жүргізген екі жылдық зерттеулер барысында бұл аймақта қола дәуір ескерткіштері (жерлеу орындары мен тұрақтары), ерте темір дәуірі мен түркі кезеңінің қорымдары (қорғандар мен ғибадат орындары – ғұрыптық кешендер) көптеп кездесті.

Мұндай көне ескерткіштердің анықталуы Кетпентау жотасының теріскей баурайы байырға заманнан-ақ адамзат баласы үшін жайлы қоныс болғанын аңғартса керек. Сонымен қатар, Кетпентау петроглифтері алдағы уақытта кешенді тың зерттеулерді талап ететін ежелгі қоғамның рухани танымын көрсететін полисемантикалық таңбалары болып табылады. Бір өкініштісі Жетісу жерінде өмір сүрген ежелгі адамдардың тыныс-тіршілігінен хабар беретін құнды тарихи деректер жылдар өткен сайын табиғи және адами факторлардың әсерінен жойылып бара жатыр. «Таңбалы» жартас суреттерін айтпағанда қалған өңірлердегі мұндай тарихи-мәдени ескерткіштеріне назар аударып, қорғауға алған органдар жоқтың қасы. Сондықтан да олардың көшірмелерін алып, суретке түсіріп қалу бүгінгі ғалымдардың басты міндеті.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Амаргазиева А.Ж. Науакескен, Болыссай және Ұзынкүнгей жартастарындағы арқар бейнесінің семантикалық түсіндірмесі.// Отан тарихы №2 (90) 2020 – Алматы, Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2020. 192 б. 181-191 бб.
2. Амаргазиева А.Ж., Чекин А.Г. Науакескен мен Қыземшек петроглифтері. Отан тарихы № 1 (77) -2017. – Алматы, Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2017. 192 б. 89-96 бб.
3. Байпақов К.М. Средневековые города казахстана на Великом Шелковом пути. –Алматы: Ғылым, 1998. – 216 стр.
4. Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. – Алматы, 2014, – 156 с.
5. Зікірия Д.Қ. Қарадаладағы қадым тарих іздері. 30 Наурыз, 2021. // https://anatili.kazgazeta.kz/news/59047. Қаралым 13.12.2021 г.
6. Самашев З., Жетібаев Ж. Қазақ петроглифтері. – Алматы, 2005, – 134 б.
7. Найманбаев М. Петроглифы у села Дардамты // «Новое поколение», № 3, 20.01.2006; «Аргументы и факты Казахстан», № 8, 2006 г. / http://www.np.kz/old/2006/03/rant.html
8. Найманбаев М. Петроглифы у села Дардамты. 20 января 2006 №3 (399 https://archive.np.kz/old/2006/03/rant.html. Қаралым 16.11.2021 г.

Абстракт. Петроглифы Кетпентау являются памятниками истории и культуры Казахстана, которые требуют проведения новых исследовательских работ. Авторами статьи произведен обзор существующих на сегодняшний день археологических разведовательных работ, а так же исследовательского изучения данной местности. А также рассматриваются результаты исследовательских работ, которые производились нечасто и с большими перерывами в 19-20 вв. В тоже время дается некоторые описания обенности петроглифов с обьекта, выявленных в 2017-2018гг. в результате археологических исследований, проведенных музеем-заповедником «Есік

Abstract. Ketpentau petroglyphs are the historical and cultural monuments that require new research. The authors of the article reviewed the archaeological exploration works, as well as research studies of the area performed to date. This is an observation of the research results conducted sporadically and with time intervals in 19-20 centuries.At the same time, there is an analysis of petroglyphs from this site, discovered as a result of archeological research conducted by Esik Reserve Museum.

Иллюстрация

1-сурет – Науакескен петроглифтерінің шоғыры, 2-ші секция

2-сурет – Аққора петроглифтеріне барлау жүргізу, жергілікті оқушылармен кездесу

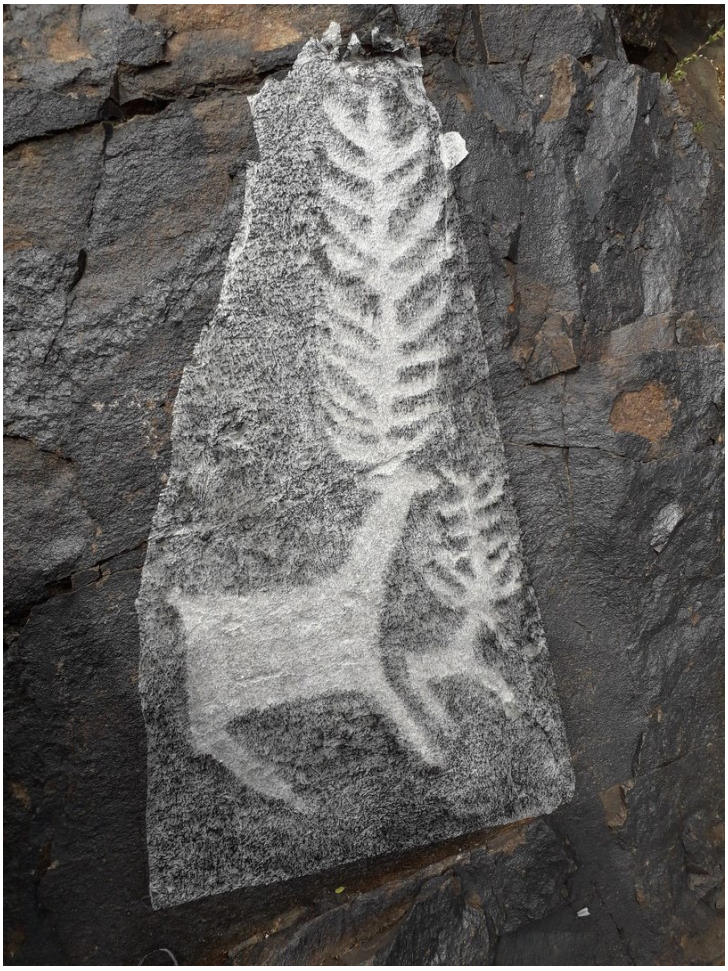

5-сурет – Ұзынкүнгей петроглифінің эстампажы

4-сурет – «Таңбалар. Петроглифтен ою-өрнекке дейін» атты көрме экспозициясы. 2018 ж.

Кариев Е.М.
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
eldos.82@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ I-II ТЫС. Н. Э. В КОНТЕКСТЕ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА И ЕВРАЗИИ (Некоторые итоги исследований в рамках программы «Культурное наследие»)

В рамках национальной стратегической программы «Культурное наследие» исследования осуществлялись на практически всех категориях археологических памятников самого широкого хронологического диапазона – от древности до позднего средневековья.

Осуществленные научные изыскания на памятниках археологии I-II тыс. н.э. внесли достаточно значимый вклад в изучение истории средневекового Казахстана.

В число историко-культурных объектов I тысячелетия нашей эры, исследованных в рамках программы «Культурное наследи», входят археологические памятники гунно-сарматского времени, древнетюркской и других культур раннего средневековья, объекты исследования представлены в основном погребально-поминальными и поселенческими памятниками, также изучались объекты городской культуры.

Практически все исследованные памятники относимы к нескольким историческим этапам.

В период работы по национальной программе исследования проводились на погребальном комплексе Борижары, который датируется в I-VIII вв. н.э., на городищах I тыс. н.э. Жуантобе и Сидак в Южном Казахстане, на памятниках древнетюркского времени и начальных этапов средневековья Мерке, Жайсан и Акыртас в Жамбылской области, Сарыколь в Восточном Казахстане, Иссык в Алматинской области. Также разовые археологические изыскания проводились на некоторых памятниках, соотносимых с I тыс. н.э., и пласты указанных периодов зафиксированы при изысканиях на объектах иных исторических эпох (Отчеты, 2005-2011).

Погребальный комплекс Борижары в Туркестанской области в результате многолетних исследований, в том числе и в период реализации национальной программы, дал обширный материал по погребально-поминальным памятникам и по связанным с ними верованиям и мировоззренческим основам ряда регионов Евразии I тыс. нашей эры. Зафиксированы возможные влияния на культы и верования населения Южного Казахстана религиозных течений Ирана, Римской империи и других стран Средней Азии и Ближнего Востока (Смагулов, 2011, с. 139), однако авторы исследований памятников Борижары делают итоговый вывод, что религиозные каноны племен Южного Казахстана I тыс. нашей эры имеют местное происхождение и берут свое начало с предыдущих эпох. Вместе с тем, признается определенное влияние ведущих культов и религий того времени из других регионов Евразии (Смагулов, 2011, с. 140).

Памятники городской культуры I тыс. н. э. Сидак и Жуантобе по итогам археологических изысканий, в среде которых значимую роль играют исследования в годы работ по национальной программе, принесли науке ценные материалы, касающиеся роли и места ранних городов Казахстана в процессах урбанизации Евразии I тыс. н. э. На основе практического материала и теоретических обобщений зафиксировано, что эти памятники играли роль межрегиональных центров торгового и сакрального характера, имели обширные разносторонние связи с прогрессивными центрами Казахстана, Средней Азии, Ближнего Востока, Китая и Восточной Европы (Железняков, 2011, с. 90-100; Смагулов, 2008, с. 378-408).

Одним из важных памятников I тыс. н.э. является крепость Акыртас в Жамбылской области. Исследователи, проанализировав значительный пласт данных, полученных за многие годы научных изысканий, в том числе в период реализации нацпрограммы, установили, что Акыртас отождествляется со средневековым Касрибасом и строился по приказу арабского полководца Кутейбы (Шарденова, 2006, с. 217).

Ученые зафиксировали широкие параллели Акыртаса с архитектурными и строительными канонами стран Ближнего и Среднего Востока, аналогии прослеживаются в средневековой архитектуре Сирии, Иордании, Омана и других арабских государств. По всем данным, Актыртас является памятником, получившим свое начало в период арабских религиозно-миссионерских походов в Среднюю Азию, материалы Акыртаса отражают широкий спектр сложных взаимоотношений и взаимовлияний арабской и тюркской культур Евразии (Байпаков и др., 2011, с. 399-413).

Следующая группа памятников, относимая ко второй половине I тыс. н.э., это – тюркские памятники раннего и развитого этапа. В их среде по объему выполненных в годы реализации программы работ значимое место занимают памятники Мерке и Жайсан в Жамбылской области, Сарыколь в Восточном Казахстане.

Исследователи уже в начальные периоды работ в рамках государственного проекта дали оценку вклада раннетюркских памятников Казахстана в исследование проблем тюркской культуры Евразии – территория страны играла роль трансграничного пространства, где проходили интенсивные процессы смешения и взаимовлияния различных этнических, религиозных и культурных групп (Төлегенов и другие 2011, 365-372 б.; Досымбаева, 2006, с. 151-159), результаты которых значительно сказались на этногенезе современных тюркских народов Евразии.

По итогам работ на указанных памятниках, по госпрограмме, авторы исследований делают важные выводы об автохтонности тюркской культуры Казахстана, о значительном влиянии тюркской историко-культурной общности на территории нашего государства на формирование тюркского мира Евразии, зафиксированы обширные связи с тюркскими культурами Волго-Донского региона, Тывы, Алтая, Монголии, Средней Азии, Ближнего Востока, Восточной Европы и других ключевых регионов Евразийского континента (Досымбаева, 2006, с. 163-165).

В ходе работ в рамках представленной темы автором осуществлены сравнительные исследования тюркской культуры Евразии на предмет поиска и обоснования истоков, по результатам работ сделан вывод о подавляющей автохтонности основных тюркских народов Евразии и прямой преемственности с племенами и племенными союзами предшествующих эпох. Вместе с тем прослежено, что в предыдущие исторические этапы, не все этнокультурные объединения в пределах современного тюркского ареала были прототюркскими – высказано мнение о полиязычии и поликультурности племен и народов на территории тюркской ойкумены Евразии наших дней в древние периоды, рассмотрено наследие древнетюркской культуры в духовном и материальном достоянии современных тюркских народов Евразийского континента (Кариев, 2016). Многое из сказанного подтверждается исследованиями признанного специалиста по сакской археологии и традиционной культуре казахского народа А.Т. Толеубаева, ученый на основе своих многолетних разносторонних изысканий, в том числе и в рамках нацпроекта, приходит к обоснованному мнению, что сакская культура в своей основе больше протюркская, чем индоиранская. И, что в перспективе возможны два варианта решения этого вопроса – либо будет общепризнана тюркская основа сако-скифской культуры и языка, либо ученые придут к выводу, что сако-скифский культурный комплекс сформировался в результате симбиоза тюркского и индоиранского компонентов (Толеубаев, 2018, с. 349).

Суммируя все сказанное, можно сказать, что территория страны в гунно-сарматскую эпоху была одним из импульсных очагов начала Великого переселения народов и трансформации

этнокультурной картины Евразии, и что именно на территории Казахстана проходили основные процессы этногенеза современных тюркских народов Евразии.

В период научно-исследовательских работ, в рамках национальной программы «Культурное наследие», одними из самых многочисленных из исследованных памятников археологии были средневековые города Казахстана. Научные изыскания проводились на таких широко известных памятниках, как Отырар, Сауран, Жуантобе, Караспантобе, Сидак, Шымкент, Сыганак, Созак, Туркестан и др. в Туркестанской области, Талхир, Койлык в Жетысу, Бозок в Акмолинской области, средневековые памятники Акыртас, Актобе (Баласагун), Туймекент и др. в Жамбылской области, городища Сарайшык, Жайык в Западном Казахстане, Хан Ордасы в Карагандинской области, Жанкент в Кызылординской области.

Некоторые памятники исследовались единожды при поддержке местных исполнительных властей и из других источников, но под эгидой нацпрограммы; также работы велись на археологических памятниках средневековья погребально-поминального и поселенческого характера по отдельным регионам Казахстана (Отчеты, 2005-2011).

По древним и средневековым городам и памятникам оседлой культуры Казахстана К.М. Байпаковым проведены масштабные обобщающие работы, в том числе и по итогам работ в рамках национальной программы «Культурное наследие». Согласно результатам аналитических исследований, ученым выделено несколько этапов оседло-городской культуры Казахстана в контексте урбанизации центральной Евразии.

Протоурбанизацонный этап связан с бронзовым веком – укрепленные поселения и памятники протогородского типа эпохи палеометалла Казахстана были первоосновой городов последующих периодов, особенности их архитектурных и строительных канонов находят широкие аналогии в синхронных памятниках Евразийского континента (Байпаков, 2012, с. 372-373). Более того, не исключено, что источники этих общих тенденций происходят как раз с территории Казахстана – в предыдущих разделах нами было показано место и роль памятников эпохи палеометалла в древней культуре народов Евразии.

Первый этап урбанизации Казахстана связан с эпохой раннего железного века и первой половиной I тыс. н.э., когда повсеместно распространяются укрепленные и открытые поселения саков, усуней и сарматов, появляются первые памятники городского типа. Архитектурные и строительные методы и приемы памятников погребально-поминального и поселенческо-городского характера указанных периодов указывают на начало становления городской цивилизации (Байпаков, 2012, с. 374-376).

На рубеже эр и в начале I тыс. н.э. значительную роль в развитии городской культуры Евразии начинает играть Великий Шелковый путь, связавший передовые культуры Европы, Ближнего и Среднего Востока, Индии, Кавказа, Китая, Средней и Центральной Азии – практически всех ключевых регионов Евразийского континента. Беспрецедентная торговая дорога древности и средневековья исполняла своего рода роль артерии жизни – благодаря ей появлялись новые и расцветали старые города, вчерашние заурядные поселения, по историческим меркам в одночасье, превращались в крупные межрегиональные и даже межгосударственные политические и экономические центры, семимильными шагами шел бурный процесс обмена материальными и культурными достижениями самых отдаленных регионов Евразии (Байпаков, 2007, с. 470-485). Именно с развитием Великого Шелкового пути можно связать второй и третий этапы урбанизации Казахстана.

В этот период, согласно данным археологических исследований, в среде которых немаловажное место занимают научные изыскания в годы работ по нацпрограмме, интенсивность роста городов Казахстана и их социально-экономический прогресс значительно активизируются, расширяются трансконтинентальные связи, территория Казахстана все больше начинает играть роль своего рода центра межрегиональных торговых, культурных и религиозных взаимодействий на просторах Евразии. Расширяются процессы синтеза и взаимовлияния тюркской, ирано-согдийской, арабской и монголо-сибирских культур – активно протекает симбиоз

различных этнических, религиозных и даже расовых общностей срединной Евразии и других регионов, несмотря на имевшие места периоды угасания и деградации, связанные в первую очередь с монгольским нашествием и последовавшим за этим разгромом и опустошением, за которыми следовал этап нового возрождения, города с оседлой культурой Казахстана продолжали свое развитие. Войдя в состав монгольской империи, земли Казахстана начинают играть еще большую роль в политических и социально-экономических процессах Евразии – археологические материалы золотоордынских городов и других памятников средневекового Казахстана показывают имевшие место торговые, дипломатические и иные связи с различными, порой с самыми отдаленными уголками Евразийского континента (Байпаков, 2012, с. 212-387; Байпаков, 2012, с. 54-79).

Тысячелетние процессы политогенеза, культурогенеза и этногенеза самых разных культур и цивилизаций Евразии, протекавшие на территории Казахстана, в итоге привели к образованию Казахского ханства в XV веке, и многовековой синтез племен, племенных союзов и народов Евразии, на основе ядра формировавшегося в местной среде, как минимум, от эпохи палеометалла, закончился образованием казахской нации. Города Золотой Орды, после ее ухода с политической карты средневековья, со временем стали ставками казахских ханов и продолжили существования до позднего средневековья, а некоторые и до нового времени (Байпаков, 2012, с. 54-79).

Очевидно, что города и оседлая культура средневекового Казахстана имеет в своей основе заложенную еще в эпоху первых поселений базу архитектурных и строительных канонов. Даже более того, можно небезосновательно предполагать о значительном влиянии протогородов Казахстана на становление и развитие урбанизации обширной территории Евразии. Однако, очевидно, что в силу своего географического положения как трансграничной и транскультурной территории городская цивилизация Казахстана не могла развиваться локально, и необходимо признать наличие согдийского, арабского и др. евразийских компонентов в культуре городов средневекового времени в истории страны.

Работа выполнена в рамках гранта КН МОН РК № BR10965240.

Список использованных источников и литературы:

1. Отчеты об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» за 2004-2010 гг. – Алматы, 2005-2011.
2. Смагулов Е.А. Наземные склепы Борижарского могильника // Вопросы археологии Казахстана. – 2011. – Вып. 3. – С. 119-141.
3. Железняков Б.А. К Вопросу о датировке верхних слоев городища Жуантобе // Известия НАН РК. Сер. общ. наук. – 2011. – № 3. – С. 90-100.
4. Смагулов Е.А. Сидакский культовый центр в системе межрегиональных связей // Древняя и средневековая урбанизация Евразии и возраст города Шымкент: матер. междунар. науч.-практ. конф. – Шымкент, 2008. – С. 378-408.
5. Шарденова А.З. Крепость Акыртас // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» 2005 года. – Алматы, 2006. – С. 217-220.
6. Байпаков К.М., Капекова Г.А., Воякин Д.А., Марьяшев А.Н. Сокровища древнего и средневекового Тараза и Жамбылской области. – Тараз: Археологическая экспертиза, 2011. – 620 с.
7. Төлегенов Е., Оралбай Е., Қариев Е., Әлжанов Қ. Сарыкөл ескерткіштеріндегі 2010 жылғы қазба жұмыстарының қорытындылары // Материалы международной археологической конференции. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2011. — С. 365-372.
8. Досымбаева А.М. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. – Алматы: Тюркское наследие, 2006. – 168 с.
9. Досымбаева А.М. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. – Алматы: Service Press, 2013. – 250 с.
10. Кариев Е.М. Еуразия көне түркі өркениетінің бастаулары және мәдени мұрасы (ерте темір дәуірі және қазіргі заман) (Электронный ресурс) // «edu.e-history.kz» Халықаралық электронды ғылыми журнал. – 2016. – 01 Қазан. – № 4 (08). URL: http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/ 562.
11. Толеубаев А.Т. Раннесакская Шиликтинская культура. – Алматы: ИП «Садвакасов А.К.», 2018. – 528 с.

12. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. I: Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы-раннем средневековье. – Алматы: ИА им. А.Х. Маргулана, 2012. – 390 с.
13. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана: города XIII-XV века // Известия НАН РК. Сер. общ. наук. – 2012. – № 3. – С. 54-79.

Түйіндеме. Мақалада Казақстан Республикасында 2004-2011 жж. аралығында жүзеге асырылған «Мәдени Мұра» ұлттық стратегиялық бағдарламасы аясында б. д. I-II мыңжылдықтарымен мерзімделетін археологиялық ескерткіштердегі зерттеу жұмыстарының бірқатар нәтижелеріне Еуразияның және Қазақстанның ортағасырлық тарихы хақында баға берілуде.

Abstract. The article is devoted to some results of archaeological research on the monuments of the I-II millennium AD, investigated under the national strategic program of the Republic of Kazakhstan «Cultural Heritage» in the period from 2004 to 2011, in the context of the medieval history of Kazakhstan and Eurasia.

Ожерельев Д. В.
Россия, г. Москва
dim_as_oj@mail.ru

Джасыбаев Е. А.
Республика Казахстан, г. Есик
ormik80@mail.ru

Мамиров Т. Б.
Республика Казахстан, г. Алматы
tmamirov@mail.ru

МНОГОСЛОЙНАЯ СТОЯНКА РАХАТ (ЮГО-ВОСТОЧНЫЙ КАЗАХСТАН): РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК (2018-2021 ГГ.) И ПЕРВИЧНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПОЛУЧЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ

Стоянка Рахат расположена на территории Юго-Восточного Казахстана, который составляет основную часть географической области, известной под названием Семиречье (Жетысу). Непосредственный район исследований расположен в предгорно-степной высотно-климатической зоне хребта Заилийский Алатау. В административном отношении это Алматинская область, Энбекшиказахский район. Стоянка локализуется на правом берегу одноименной реки при выходе ее из ущелья в предгорную зону, в 1,3 км к юго-востоку от с. Рахат. Вплоть до 2000-х гг. в регионе практически отсутствовали данные о наличии палеолитических находок (Артюхова, 1992; Таймагамбетов и др., 2009). В настоящее время здесь активно открываются и изучаются несколько многослойных памятников верхнего палеолита.

Впервые стоянка Рахат была обнаружена в 2006 году (Мамиров, 2007; Ожерельев, 2007). Однако первые масштабные археологические раскопки на Рахате были начаты в 2018 году (Ожерельев и др., 2019). В течение четырех лет (2018-2021 гг.) исследования памятника проводятся на основании официального договора о сотрудничестве совместной российско-казахстанской археологической экспедицией Института археологии РАН (Москва) и Института археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы), при активном участии Государственного музея-заповедника «Иссык» (Алматинская область). За это время на площади 45 кв.м. была изучена культуросодержащая толща памятника, включающая 13 м отложений лессовидного суглинка. Всего на разных уровнях было выявлено 16 культурных слоев. В отличие от некоторых ранее известных памятников, исследуемая стоянка содержит в себе прекрасно сохранившиеся культурные слои в виде древних уровней обитания. В слоях обнаруживаются многочисленные прокалы, углистые пятна, а также очажные ямы, самая крупная из которых достигает 1,5 м в диаметре. В очажных ямах фиксируется горизонт красного прокала, заполнение формируют угли, углистая масса черного и темно-серого цветов. Фрагменты костей животных, часто обожженных, встречаются практически на всех участках раскопанной площади памятника. Среди необычных и редких находок одна целая и три фрагментированные раковины водных моллюсков с отверстиями, на которых сохранились остатки вещества красного цвета (охра?). Раковины использовались в качестве украшений. Данные находки являются уникальными, поскольку до сих пор палеолитических украшений с территории Казахстана известно не было. Сами моллюски этого вида *(Corbicula tibetensis)* не встречаются непосредственно в предгорьях. Ближайшие известные находки раковин этих моллюсков происходят из ископаемых местонахождений Прибалхашья, расположенных в сотнях километров к северу от стоянки. В ходе раскопок из всех культурных слоев были получены находки каменного инвентаря – остатков хозяйственно-бытовой деятельности древних людей. В каменном инвен-

таре отмечаются заготовки нуклеусов, нуклеусы, дебитаж и орудия. Нуклеусы расщеплялись в призматической и дисковидной технике. Среди орудий – скребки, резцы, микропластины с притупленным краем, треугольные микролиты, мелкие острия и другие. Каменное сырье, которое использовалось для изготовления орудий, разнообразное. Подавляющее большинство находок произведено из вулканогенных порфиритов и эффузивов, которые собирались в древности непосредственно в русле рядом расположенной реки Рахат. Меньшая часть предметов представлена кремневыми изделиями, ближайшие местонахождения которого расположены в десятках километров к северу от стоянки. Дальняя транспортировка качественного каменного сырья, а также обнаруженные украшения из раковин указывают на высокую мобильность обитателей стоянки. Этот факт открывает новые перспективы для изучения хозяйственной деятельности и поведенческих особенностей древних людей эпохи верхнего палеолита аридных зон Центральной Азии (Ожерельев и др., 2021).

Рисунок 1 – Общий вид на стоянку Рахат в процессе раскопок.

Исследования памятника носят комплексный междисциплинарный характер. Помимо собственно археологического изучения каменных коллекций нами проводятся различные естественнонаучные исследования, включающие установление радиоуглеродного и OSL-возраста отложений на разных этапах функционирования стоянки, проводится анализ цветовой спектрофотометрии суглинков, гранулометрический и изотопный состав отложений, споро-пыльцевые, палеонтологические анализы костных находок и раковин моллюсков. В этих направлениях исследования участвуют специалисты из разных научных учреждений России, Германии, Дании и Казахстана. Полученные данные позволяют устанавливать изменения климатических условий в период последнего плейстоценового похолодания и их влияние на заселение территории северных предгорий Тянь-Шаня в это время. Так, например, методом электронной томографии (лаборатория изотопных исследований РГПУ им. А.И.

Герцена, Санкт-Петербург) был установлен вид кустарника, который использовали в качестве топлива обитатели стоянки. Им оказался курильский чай или иначе лапчатка кустарниковая *(Dasiphora fruticosa)*. Данный кустарник и в современное время активно произрастает в окрестностях стоянки. Его использование в качестве топлива на стоянке верхнего палеолита предлагает как минимум два важных вывода. Во-первых, произрастание лапчатки около 20000 тысяч л.н. и в современности на этом же высотно-климатическом уровне говорит о схожести климата в ту эпоху и в нынешнее время. Во-вторых, использование кустарника в качестве топлива, имеющего низкую и кратковременную теплопередачу, может указывать на теплый сезон (конец весны-лето-начало осени), в который в данное время была стоянка заселена. Следует добавить, что древесная растительность в условиях гор была доступна и в позднем плейстоцене.

Рисунок 2 – Стоянка Рахат. Расположение каменных находок в слое 9 (глубина -11,22/-11,35 м от условного нулевого репера).

Само место стоянки за исключением периода максимума последнего похолодания постоянно посещалось древними людьми. По радиоуглеродным датировкам стоянка заселялась в период ~ 30-20 тыс.л.н. За это время культура первых Homo sapiens развивалась и видоизменялась – менялись методы обработки камня, виды и форма каменных заготовок, из которых делались орудия, и сами виды этих орудий. Одним из важных значений памятника является то, что его материалы позволяют детально устанавливать эти изменения. Полученные данные также указывают на тесные культурные связи обитателей стоянки с носителями одновременных культурных традиций западной части Центральной Азии и Ближнего Востока (Иранское нагорье, Левант). Фундаментальное значение исследований стоянки заключается в возможности создания единой периодизационной схемы культурного развития средней и начала поздней поры верхнего палеолита региона и возможности

ее сопоставления с синхронными культурными событиями в наиболее изученных частях западной части Евразии.

Работа выполнена при финансовой поддержке гранта РФФИ №20-09-00285.

Рисунок 3 – Стоянка Рахат. 2021 год. Участники экспедиции.

Список использованных источников и литературы:

1. Артюхова О.А. Мустьерские памятники Семиречья (Актогай 1-4) // Маргулановские чтения -1990. М., 1992. С. 44-48, 234-236.
2. Мамиров Т.Б. Новые материалы по палеолиту Юго-Восточного Казахстана (по данным разведочных работ 2006 года) // Археология, этнология, палеоэкология Северной Евразии и сопредельных территорий: материалы 47 региональной археолого-этнографической конференции студентов и молодых ученых Сибири и Дальнего Востока (г.Новосибирск, 3-4 апреля 2007 г.). – Новосибирск, 2007, с.27-28.
3. Ожерельев Д.В. Открытия палеолита в предгорьях Заилийского Алатау (Юго-восточный Казахстан) // Археология, этнология, палеоэкология Северной Евразии и сопредельных территорий: материалы 47 региональной археолого-этнографической конференции студентов и молодых ученых Сибири и Дальнего Востока (г.Новосибирск, 3-4 апреля 2007 г.). – Новосибирск, 2007, с.33-35.
4. Ожерельев Д.В., Джасыбаев Е.А., Мамиров Т.Б. Первые данные о стратиграфии и культурной атрибуции многослойной стоянки верхнего палеолита Рахат (Юго-Восточный Казахстан) // КСИА. 2019. Вып. 254. С.57-70.
5. Ожерельев Д.В., Джасыбаев Е.А., Мамиров Т.Б. Особенности культурного слоя и поселенческие объекты на стоянке верхнего палеолита Рахат (слой 2) в Юго-восточном Казахстане // КСИА. 2021. Вып. С.7-26.
6. Таймагамбетов Ж.К., Ожерельев Д.В. Позднепалеолитические памятники Казахстана. Алматы, 2009. 256 с.

Түйіндеме. Мақалада Рахат тұрағына 2018-2021 жж жүргізілген қазба жұмысының барысы, анықталған тарихи қабаттар мен зерттелген мәселелері қарастырылған.

Abstract. The article describes the course of excavations at the Rakhat site in 2018-2021, the identified historical layers and the issues studied.

Петров П. Н.
Республика Казахстан, г. Алматы
ppnsainkhan@rambler.ru

НОВЫЙ ГОД ЧЕКАНКИ СЕРЕБРЯНЫХ ДИРХАМОВ НА МОНЕТНОМ ДВОРЕ АЛМАТУ

В настоящее время совершенно очевидно, что монетный двор *Алмату* работал не долго и объем эмиссии серебряных дирхамов в государстве Чагатаидов был мизерным по масштабам государственных потребностей в такой продукции. По крайней мере объем чеканки невозможно сравнить не только с эмиссиями столичного Алмалыка, или таких центров как Тараз, Кенджек, Отрар, Бухара, Самарканд, Шаш или Термез, но и существенно менее активными производствами, как Андиган, Ходженд, Ош. Скорее объем эмиссии сравним лишь с Узджендом.

Надо сказать, что дирхамы *Алматы* в массе своей и не «ушли» уж слишком далеко от эмиссионного центра, видимо, в силу малочисленности эмиссии. Подавляющее большинство дирхамов обнаружены в г. Алматы и в западной части Алматинской области. Это обстоятельство отмечалось еще в работе В. Н. Настича в 2000 году (Настич, 2000). За прошедший период в 21 год существенно увеличилось количество известных мне находок этих монет, и топография их обнаружения с учетом количественной характеристики лишь подтверждают сделанное В.Н. Настичем заключение.

К настоящему моменту выпуски дирхамов монетного двора *Алмату* введены в научный оборот уже несколькими работами с указанием годов чеканки и их метрологических параметров (Настич, 1993, 2000, 2005; Исин, 1998, 2005; Петров, Камышев 2005; Петров 2012; Петров, Байпаков, Воякин 2014) несмотря на то, что опубликованными оказались далеко не все известные автору экземпляры. Были установлены следующие годы чеканки: 684 г.х./1285-1286 г.; 685 г.х./1286-1287 г.; 686 г.х./1287-1288 г. Но только ли в эти годы работал монетный двор Алмату? Можно ожидать существование и других, указанных на дирхамах годов чеканки. Установить период функционирования этого денежного производства крайне важно, поскольку это связано как с денежной политикой в государстве, так и с определенным этапом товарно-денежных отношений.

Расширению наших знаний о хронологических границах чеканки алматинских дирхамов послужила случайная находка в районе Сихыма под Шымкентом. В ходе строительства коммерческого объекта у трассы при выравнивании площадки тракторами под асфальтирование была замечена одна блеснувшая, как потом оказалась серебряная монета. Находчик сфотографировал монету и переслал изображение П.Н. Петрову на атрибуцию. Предварительное ознакомление с изображением загрязненной монеты позволило установить, что это дирхам Алмату. После очистки поверхности монету еще раз сфотографировали, взвесили (на весах с точностью 0,01 г) и определили размеры. В результате удалось прочесть год выпуска и остальные монетные легенды. Приведем ее описание и изображение:

Дирхам. Анонимный, 688 г. х. / 1289 г. 3 тамги. Монетный двор утрачен.

В=1,86 г; д=20-18 мм.

Л.с. Картуш – два линейных ободка, разделенные круговой легендой.

В центре поля – 3 тамги: слева трехногая разноплечная тамга, средняя тамга хана Кайду, правая – тамга одного из сыновей(?) Кайду. В поле между знаками разбросаны без видимого порядка точки. Кругом – видны остатки слов калимы *Нет Бога кроме Аллаха ...* , воспроизведенной почерком куфи. *О.с.* Картуш – двойной линейный ободок. В центре квадратом в две строки: *ал*-[мали]к*(?) / ал-а`зам* (*Владетель*(?) */ величайший*). По сторонам: справа – *дуриба* (*бито* [*в*]); вверху – утрачено; слева – *санат* (*год*); внизу – ∴°α (обозначение года буквами по системе *абджад* – 688). Несмотря на то, что название монетного двора оказалось не прочеканено отнесение этого дирхама к выпускам *Алмату* устанавливается однозначно, поскольку Л.с. монеты с тамгами полностью повторяет Л.с. опубликованного дирхама 685 г.х./1286-1287 г. (Настич, 2000, с. 261, фототабл. 10/1). Прослеживается также известная по опубликованным монетам «рука» резчика штемпелей. Оборотная сторона представляет собой новый вариант содержания «круговой» легенды, напоминающий О. с. 685 г. х. – на нашем экземпляре легенда явно сокращена.

Определенное удивление вызывает следующее обстоятельство. Монеты 684 и 686 гг.х. имеют на Л.с. одну тамгу Кайду и на О.с. одну тамгу «трехногую разноплечную». А дирхамы с тремя тамгами только на Л.с. обнаружены с годами 685 г.х. и 688 г.х. Тамги на монетах связаны с получателями доходов от чеканки монеты – каждому владельцу тамги поступает их часть. Об этом свидетельствует анализ размещения и смены тамг именно на монгольских монетах. То есть, в нашем случае мы наблюдаем либо погодовое чередование распределения доходов с чеканки на монетном дворе Алмату (в 684 и 686 гг.х. между двумя эмитентами и в 685 и 688 гг.х. между тремя эмитентами – возможна смешанная типология чеканки), либо год 685 г.х. прочтен ошибочно. Если год 685 г.х. (⊃°α), написанный по системе *абджад*, прочтен ошибочно (последняя его цифра), то единственно возможный вариант иного прочтения – ⊂°α , т.е. 686 г.х. Неоднозначность чтения последней буквы определяется нечеткой палеографией. В этом случае мы имели бы дело с хронологически последовательной сменой типов, когда на смену двухтамгового типа дирхамов 684 – 686 гг.х. пришел в 686 г.х. трехтамговый тип и он же фиксируется в 688 г.х. Мы пока не готовы отдать безоговорочное предпочтение какому-то одному из двух упомянутых вариантов построения типологического ряда чеканки на монетном дворе *Алмату*. С одной стороны, оба варианта смены состава эмитентов возможны и известны в практике реализации права *сикка*, а с другой стороны, отсутствует возможность проведения сравнительного анализа написания года, прочтенного как 685 г.х., поскольку дирхам известен лишь в 1 экземпляре (Настич, 2000, с. 261, №1 и фототабл. 10/1). Оставим решение этого вопроса до момента обнаружения новых экземпляров этого типа, но его датировку запишем теперь иначе: [685/686](?) г.х.

Алматинские выпуски конца XIII века изначально явно были рассчитаны на покрытие потребностей исключительно местного населения, на пополнение обращавшейся серебряной денежной массы собственной продукцией. Чеканка монеты осуществлялось на монетных дворах из давальческого серебра. Поэтому даже относительный объем эмиссии дирхамов определяет не просто активность монетного производства, а уровень потребности в дополнительной монете, т.е. при определенных отношениях относительный уровень товарно-денежных отношений в данной местности. Когда заказчиков на чеканку монеты длительное время не было монетный двор либо закрывался (исчезал), либо переходил на изготовление ювелирных изделий. Алмату находился на значительном удалении и от Алмалыка (в Восточном Туркестане) и от Тараза (в Таласской долине на территории современного Кыргызстана). Поэтому в данном случае местные рынки в основном могли использовать лишь привозимую торговыми караванами звонкую монету. И по логике открытие здесь нового монетного двора должно было иметь успех в плане увеличения налоговых поступлений эмитентам от чеканки. Но этого не произошло и дирхамов *Алмату* 690-х мы не встречаем совсем. Поскольку после смерти Кайду в 701 г.х./1301-1302 г. владения его потомков стали подвергаться нападениям и грабежам со стороны сыновей

Дувы, и даже в правление Чапара б. Кайду до 704 г.х./1304-1305 г., то ожидать функционирования монетного двора позднее этого периода не приходится.

Чеканка монет только лишь с «трехногой разноплечной» тамгой осуществлялась в конце XIII века еще и в Тарсакенте (городище Кара-Джигач вблизи современного города Бишкек) (Петров, Камышев, 2020, с. 268-269, типы 1.2; 2; 3). Причем, тип 1.2 датируется 672 г.х./1273-1274 годом. Позднее (к 679/1280-1281 году) эта тамга исчезает с монет Тарсакента, но в 684/1285-1286 г. она обнаруживается на монетах монетного двора *Алмату*. Причем, на этих дирхамах она проставляется регулярно, в отличие от тамги «две параллельные линии». Важно, что в Тарсакенте тип монет с «трехногой разноплечной» тамгой сменил серебряные выпуски Хубилаевской местной администрации. Возможно нам удастся установить имя владельца этой тамги из рода Угедея (родственника Кайду хана), если сможем узнать кто вытеснил из Тарсакента войска и администрацию Хубилая в 672 г.х. Возможно, именно этот Чингизид получил в награду право ставить свою тамгу на монеты и пользоваться единолично правом *сикка* в Тарсакенте? Монетная чеканка в этом городе осуществлялась из низкопробного серебра и не могла принести значительного дивиденда эмитенту. Это или какие иные соображения послужили причиной перевода эмитента владельца тамги из Тарсакенте в Алмату, где начали чеканиться полновесные дирхамы и их фракции из относительно высокопробного серебра – установить, видимо, не удастся. Но после монетной эмиссии *Алмату* эта тамга пока не зафиксирована нами больше ни на каких других монетах государства Кайду. Использование права *сикка* владельцем тамги не означало, видимо, что он был управляющим («наместником») города или области, где чеканились монеты с его знаком. Уверенно можно говорить только о том, что эмитент имел право получать долю налогов с чеканки монеты. Тем не менее нельзя исключать организации монетного двора *Алмату* самим эмитентом тем более, что это Угедеид – родственник хана Кайду.

Таким образом, новая находка из-под Шымкента дирхама, битого на монетном дворе *Алмату* сообщает нам новый год чеканки – 688/1289 г., расширяя хронологические границы фактического функционирования этого денежного производства. Одновременно дирхам указывает на изменение состава эмитентов, в отношении которых реализуется монетная регалия на монетном производстве *Алмату*, однако, в настоящее время есть сомнения в очередности этой смены. То есть, либо чеканка типов монет чередовалась из года в год, либо изначально чеканились дирхамы с двумя тамгами, а затем ее сменила чеканка с тремя тамгами. Поиск новых письменных источников, освещающих события первой половины 670-х гг. х. в Восточном Туркестане, восточном Казахстане и Кыргызстане в будущем может позволить установить принадлежность «трехногой разноплечной» тамги исторической персоне из рода Угедея и роли этой личности в истории Алматы.

В результате исследования установлены хронологические границы ожидания новых возможных годов выпуска дирхамов монетного двора *Алмату* в интервале: от возможного начала функционирования монетного производства (при определенном условии) не ранее 679 г. х. /1280-1281 г. и до возможного завершения не позднее 704/1304-1305 г. В настоящий же момент мы можем констатировать его работу лишь в 680-х гг. х. / 1280-х гг.

Статья подготовлена в рамках проекта №AP09261233, Грантового финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2021-2023 гг.

Список использованных источников и литературы:

1. Исин А. Көне Алматынын акшасы калай табылды // Абай, № 2, 1998. – 42-45 бб.
2. Исин А. К монетному чекану Алматы XIII в. // Отд. оттиск Семипалатинский гос. пед. Институт. – Семипалатинск, 2005. – С. 1-8.
3. Настич В.Н. Алмату – неизвестный монетный двор XIII в. // Бартольдовские чтения 1993 год десятый. Тезисы докладов и сообщений. – М. 1993. – С. 68-69.
4. Настич В.Н. Алмату – монетный двор XIII в. // Древности Поволжья и других регионов. Вып. III, том II. Нижний – Новгород, 2000. – С. 257-266.

5. Настич В.Н. Алмату – монетный двор XIII в. // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. общественных наук. № 1 – Алматы, 2005. – С. 152-160.
6. Петров П.Н., Камышев А.М. Алматы – монетный двор государства Чагатаидов // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. общественных наук. №1 – Алматы, 2005. – С. 161-164.
7. Петров П.Н., Байпаков К.М., Воякин Д.А. Монетное дело и денежное обращение в Великой Монгольской империи, государствах Чагатаидов и Джучидов. Казахстан. – Алматы: Хикари, 2014. – 264 с.
8. Петров П.Н., Камышев А.М. Новый чагатаидский монетный двор XIII-XIV вв. (к нумизматике городища Кара-Джигач) // Маргулановские чтения – 2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 17-18 сентября 2020 г.). Том I. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана., 2020. – С. 266-285.
9. Петров П.Н. Алматы XIII-XV вв. по нумизматическим данным // Алматы. История тысячелетия / Материалы международной научно-практической конференции «Древняя и средневековая урбанизация Евразии: возникновение, развитие и возраст города Алматы» 17-18 ноября 2010 г. Вып.3. – Алматы, 2012. – С. 23-27.

Түйіндеме. Шымкент маңынан табылған дирхам Алматы ақша сарайының жылын – 688/1289 ж. көрсетеді. Осы олжаның арқасында оның қызмет етуінің хронологиялық шекарасы 2 жылға ұзартылды. Дирхам бойынша Алматы ақша сарайында монетаға регалиялар енгізілгенін, эмитенттердің құрамындағы өзгерісті байқауға болады. Автор түрлердің өзгеру тәртібіне күмәнмен қарайды. Мақалада осыған байланысты екі түрлі болжам келтірілген. Монеталарды бір жылда екі таңбамен (бір түрі), тағы бір жылы үш таңбамен (басқа түрі), үшінші жылы тағы екі таңбамен (бір түрі) және т.б. соққан. Дирхамдарды бастапқыда екі таңбамен (бірнеше жыл қатарынан) соғуға болатын, содан кейін олар үш таңбалы теңгемен ауыстырылды. Екінші нұсқа 685 hижри монетасының бұрынғы мерзімінде қате болғанын болжайды. 685 хижра жылы бойынша жаңа дирхемдер табылған жағдайда ғана мәселе түпкілікті шешіледі.

Abstract. A new find of the dirhams of the Almaty mint from near Chimkent informs us of the new year of minting – 688/1289. For this mint, the chronological boundaries of its operation were expanded by 2 years. The dirham indicates a change in the composition of issuers in respect of which the coin regalia is being implemented at the mint of Almaty. The author doubts the order of changing types. The article makes two assumptions in this regard. Coins could be minted in one year with two tamghas (one type), in another year-with three tamghas (other type), and in the third year with two tamghas again (one type), and so on. Dirhams could be minted initially with two tamghas (for several years in a row), and then it was replaced by minting with three tamghas. The second option assumes that there is an error in the previous dating of the coin of 685 AH. The issue will be finally resolved only if new dirhams of 685 AH are found.

Самашев З. С.
Республика Казахстан, г. Нур-Султан
archaeology_kz@mail.ru

Қиясбек Ғ. Қ.
Республика Казахстан, г. Алматы
Samuryq2103@gmail.com

Төлегенов Е. Т.
Республика Казахстан, Катон-Карагайский р
yerlik_t@mail.ru

ИТОГИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАЗВЕДОК В КАТОН-КАРАГАЙСКОМ РАЙОНЕ (Восточный Казахстан)

В текущем сезоне 2021 года, в рамках проекта «Памятники Казахского Алтая начала 1 тысячелетия н.э.: истоки Великого переселения народов и формирования этнокультурной структуры Евразии», были проведены полевые разведочно-поисковые работы в Восточно-Казахстанской области. Широкомасштабные работы велись в пределах Аккайнарского, Жамбылского, Орелского, Катон-карагайского и Белкарагайского сельских округов Катон-Карагайского района. Перед нами стояла задача получение максимальной информации по археологическим памятникам историко-культурного наследия, это – фиксация местоположения каждого кургана и других объектов методом глобального позиционирования (GPS), топография местности и ситуационные планы могильников пр помощи лазерного тахеометра Leica-TCR407 швейцарского производства, обзорная и поточечная фиксация каждого объекта из фотоаппарата и с беспилотных летательных аппаратов (БПЛА), полное описание могильника и каждого объекта. В результате зафиксированы следующие памятники: в Орелском сельском округе – могильник Таутекели; в Жамбылском сельском округе – могильник Берел (группппа III); Аккайнарском сельском округе – могильники Аккайнар-1, Аккайнар-2, Шу, Кансар, Акдала; в Катон-Карагайском сельском округе – могильник Катонкарагай; в Белкарагайском сельском округе – могильник Топкайын; в Солдатовскком сельском округе – могильник Солдатово-2 (Рис. 1).

Рисунок 1 – Границы Катон-Карагайского района и нумерация разведанных могильников: 1.Таутекели; 2.Берел; 3.Ақдала; 4.Аққайнар-1-2, Шу, Қаңсар; 5.Катонқарагай; 6.Топқайың; 7.Солдатово-2.

Катон-Карагайский район, административным центром которого является село Улькен Нарын (Большенарымское) – это крайняя северо-восточная часть страны, граничащая с Российской Федерацией на севере и северо-востоке, с Китайской Народной Республикой на юго-востоке. А в 40 км от восточной границы находится территория Монголии. Географически данный район обозначен как Казахский Алтай или Юго-западный Алтай. Богатая животным миром, растительностью, озерами, реками и полезными ископаемыми территория Алтая с древних времен привлекала взоры и внимания многих племен и народов. Поэтому здесь сосредоточены памятники разновременных культурно-исторических периодов от палеолита до этнографического времени. Археологически Казахский Алтай, а точнее Катон-Карагайский район, уже изучалась начиная с XIX века и именно здесь впервые в науке стала известна «феномен замерших курганов», которую исследовал в 1865 году тюрколог В.В. Радлов в могильнике Берел (Радлов, 1989, с. 449-452). В начале XX века на этом же регионе ведет раскопочные работы А.В. Адрианов и исследует курганы в могильниках Майемер, Солонечные белки, Черновое, Кара-Каба (Адрианов, 1916, с. 14-72). Из советских ученых одним из первых в этом регионе работает С. И. Руденко. Он исследовал курганы близ села Катон-Карагай (Руденко, 1930, с. 146-148). В конце 50-х-в начале 60-х годов в Катон-Карагайском районе свои научные работы вел С.С. Сорокин. Он продолжает работы на Большом Берельском кургане (Сорокин, 1969, с. 208-236) и проводит исследования в урочище Курту и Таутекели (Сорокин, 1966, с. 35-57). В 1971 году в могильнике Солдатово проводил свои исследования С.С. Черников (Черников, 1975, с. 282-286). В 80-е годы XX столетия около села Аққайнар в могильниках Черновая 1, 2, 3 проводил археологические раскопки А.М. Оразбаев (Оразбаев, Омаров, 1998, с. 9-71). Исследования после обретения Независимости начались с 1997 года в могильниках Майемер, Берел, Тарасу, Солдатово, Каракаба, Таутекели и др. и продолжаются по сей день. Руководителем научных проектов по вышеназванным памятникам является З.С. Самашев (Архив, Берел, 1997-2020).

Основной целью данной археологической разведки являлся определить и зафиксировать координаты уже известных могильников и курганов, а также выявить новые памятники эпохи раннего железа. С помощью отснятых топографических планов местности и по аэрокосмическим фото снимкам предпологаем определить в каких природно-ландшафтных зонах находятся курганы/могильники скифо-сакских и гунно-сянбийских племен, отразились ли миграционные процессы племен при освоении и использовании той или иной территории на данном регионе.

Могильник Таутекели находится в 11 км к юго-востоку от села Аршаты (Рис.2). Географические координаты: N 49° 13′ 20.9″ E 086° 39′ 47.7″ высота над уровнем моря 1317 м. Могильник расположен на горной долине окруженный с севера рекой Бухтарма с юга горным хребтом с востока рекой Курту и с запада рекой Таутекелы. Долина между реками Курту и Таутекели узкая, равнинная, местами сужается горными отрогами шириной 400-500 м длиной 7,5-8 км. Площадь могильника составляет чуть больше 30 га. Возможно многие объекты все еще скрыты под наносным слоем чернозема.

Памятники расположены на второй надпойменной террасе, в пологом склоне горы переходящий в равнинное плато. В долине при визуальном осмотре зафиксировано 116 объектов погребально-поминального сооружений эпохи ранних кочевников, предтюрского и древнетюркского времени. Курганы сконцентрированы в три группы: 1-группа: №1-11 курганы; 2-группа: №12-37 курганы; 3-группа: №38-116 объекты. Курганная группа, относящаяся к раннему железному веку, расположена в цепочку, ориентированная по линий север-юг, а памятники более позднего периода установлены рядом с цепочками раннего железного века, в основном с восточной и западной стороны. В третьей группе объекты расположены относительно цепочкой, по направлению северо-восток – юго-запад. Размеры курганов раннего железного века варьируются от 15х15 м до 20х20 м при высоте до 0,5 м. По форме курганы раннего железного века округлые, а памятники более позднего периода имеют подквадрат-

ную и овалную форму, размерами от 2-х метров до 8-10 м. Курганы под №37,39 раскопаны С.С. Сорокиным, а объекты под №17 (2), №25 (7), 26 (8), 47 (1), 98 (1) раскопаны 2019-2020 гг. отрядом А. Чотбаева, под руководством З. Самашева (Самашев, Чотбаев, 2020, с. 10-21). Топография и ситуационный план могильника Таутекели сделана впервые несмотря на то, что объекты здесь изучались и раньше.

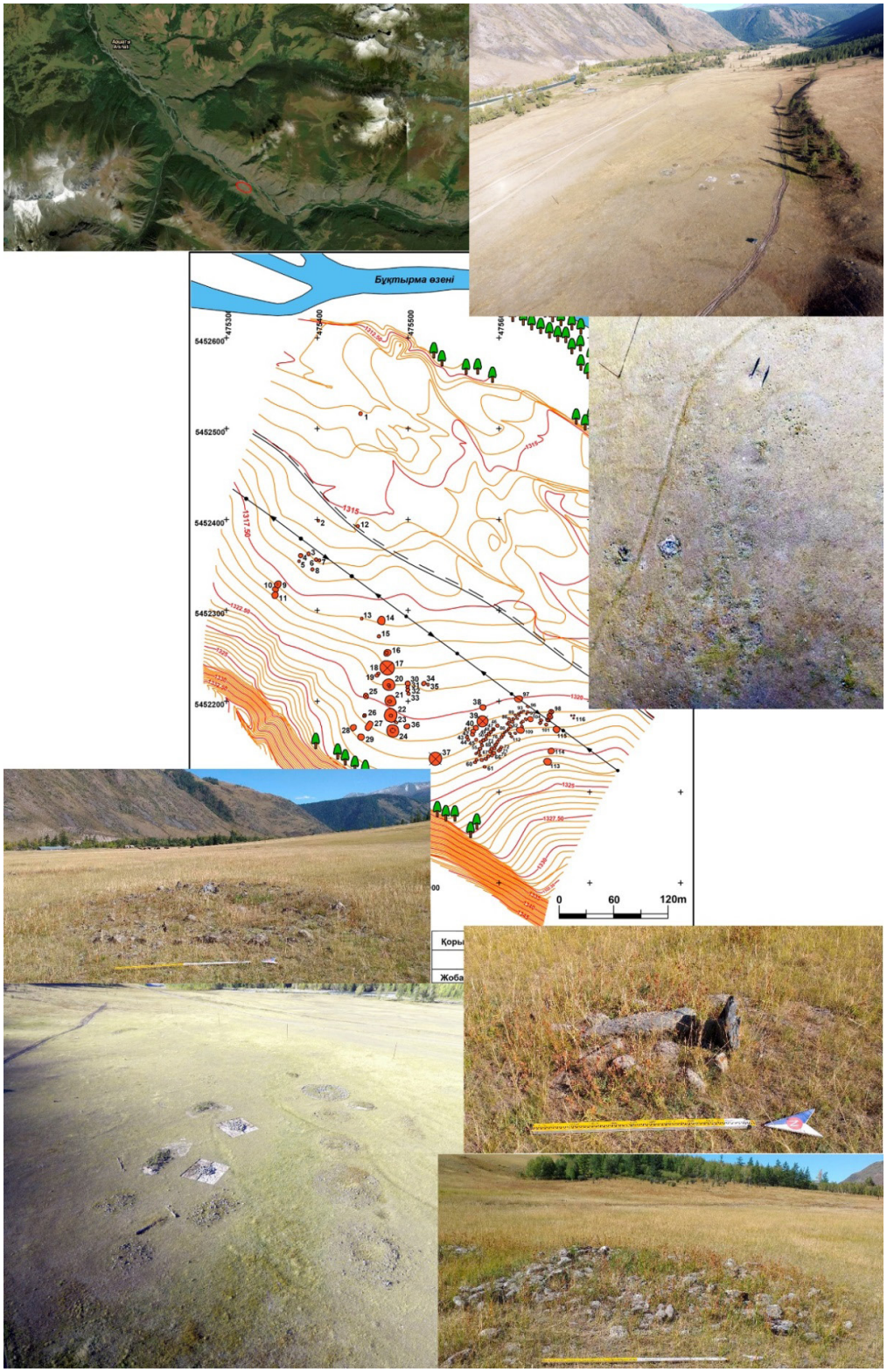

Рисунок 2 – Ситуационный план, панорамное фото и виды объектов могильника Таутекели.

На известном и непрерывно исследуемом, вот уже более 20 лет, *могильнике Берел* (координаты N49°203’37”, E086°15’47”), впервые полная топографическая съемка с нанесением ситуациооного плана была осуществлена в 1998 году (Рис. А64-А66). Тогда было известно всего 35 курганов. В 2012 году большая команда археологов под предводительством З. Самашева, с двумя лазерными тахеометрами в наличии, тщательно и полномасштабно заново провели топографическую съемку не только всего могильника (третья надпойменная терраса), но и большую часть второй надпойменной террасы до речки Бухтарма, с нанесением всех на тот момент известных памятников. Площадь всего нанесенного на топографию и план составила более 300 га. Тогда памятников раннего железного века и тюркского периода насчитали 98 единиц. В текущем сезоне, в рамках проекта, были проведены и добавлены в основном в IV-группу курганов, несколько оградок раннего железного века (Рис. 3). Это в основном оградки так называемого гунно-сянбийского перода. Оградки данного периода имеют небольшие размеры, в среднем от 2-3 м до 10 м, высотой от 30-40 см до 50-60 см. В данном участке оградки сконцентрированы к востоку и северо-востоку от курганов №1 и №2 и еще несколько оградок встречается и в северо-западной, западной части Больших Берельских курганов. Все они были сильно задернованы и скрыты от взора. Их случайно обнаружили входе раскопочных работ при исследовании №2 кургана в 2012 году и по сегоднящний день каждый год, в процессе расширения участка исследуемой территоррии раскрываются и добавляются в количестве памятники данного типа. На сегоднящний день число курганов и оградок в могильнике Берел насчитывает более 125 памятников.

Могильник Акдала расположена в правобережье реки Бухтарма, в 16 км к востоку от аула Аккайнар (координаты N49°13’18”, E085°04’12”) с северной стороны дороги Аккайнар-Берел (Рис.4). В 5 км к юго-западу от могильника расположен аул Кызыл-Жулдыз, а в 6 км к юго-востоку аул Енбек.

Могильник, площадью 143 га, находится в сравнительно ровной местности, с западной стороны проходит дорога в поселок Акмарал. С запада и с севера могильника проходит горные гряды. Долина могильника сейчас используется в качестве сенокосной поли, а в советское время возможно ее спахивали и сеяли злаковые культуры, как и многие долины и поля в Казахстане.

Почти все курганы деформированы, то есть подверглись очень большому антропогенному разрушению с южной и с северной стороны. Это и есть следствие пахоты на данных участках, при которой, все насыпи из камня и грунта, были убраны и перенесены в восточные и западные части объекта. Поэтому курганы ныне имеют овальную форму.

Все курганы возведены из скалистых горных камней, диаметры которых колеблется от 6 м до 30м, высота от 0,4 м до 1,8 м. В общем количестве зафиксировано 51 курганов. Можно отследить 3 чепочки, которые тянутся с севера на юг. А курганы расположенные в юго-западной части могильника не имеют цепочек и системы. Возможно что они сконцентрированы вокруг одного из больших курганов, например вокруг кургана под №40. Все курганы на поверхности имеют заросли из кустарников караганника, шиповника и других растений. В некоторых курганах, расположенных в юго-западной части могильника, с востока вертикально торчат менгиры или каменные столбы-балбалы.

Могильник Аккайнар-1 (координаты N49°14’08”, E085°53’40”) расположен на правом берегу реки Чу (Аккайнар, Черновое) в сравнительно на ровнинной местности, с небольшими и не глубокими оврагами, которая является второй надпойменной террасой, в 1 км к северо-востоку от села Аккайнар (Рис. 5). Общая площадь могильника 20га. В 20 метрах от могильника проходит грунтовая проселочная дорога. Курганы на могильнике расположены бессистемно, но сосредоточены в одном месте (в кучу) и они небольшие, в среднем от 3-х до 7-8 метров в диаметре. Основным объектом в могильнике является – овальный курган размерами 40х60 метров и высотой 2 м. На поверхности данного строения так же обнаружено множество погребально-поминальных и культовых пристроек. Параметры данных объектов так же не большие,

от 2 до 6 метров. Если некоторые объекты, как оградки и жертвенные строения, не имеют насыпи на поверхности, то некоторые имеют небольшую высоту максимум до 0,3 м, а в некоторых объектах присутствует следы ограбления в качестве большой ямы-воронки. Еще одной особенностью на данном овальном кургане яляется дугообразная или в виде подковы культовое строение построенное из речьных валунов средних и больших размеров в два параллельных ряда.

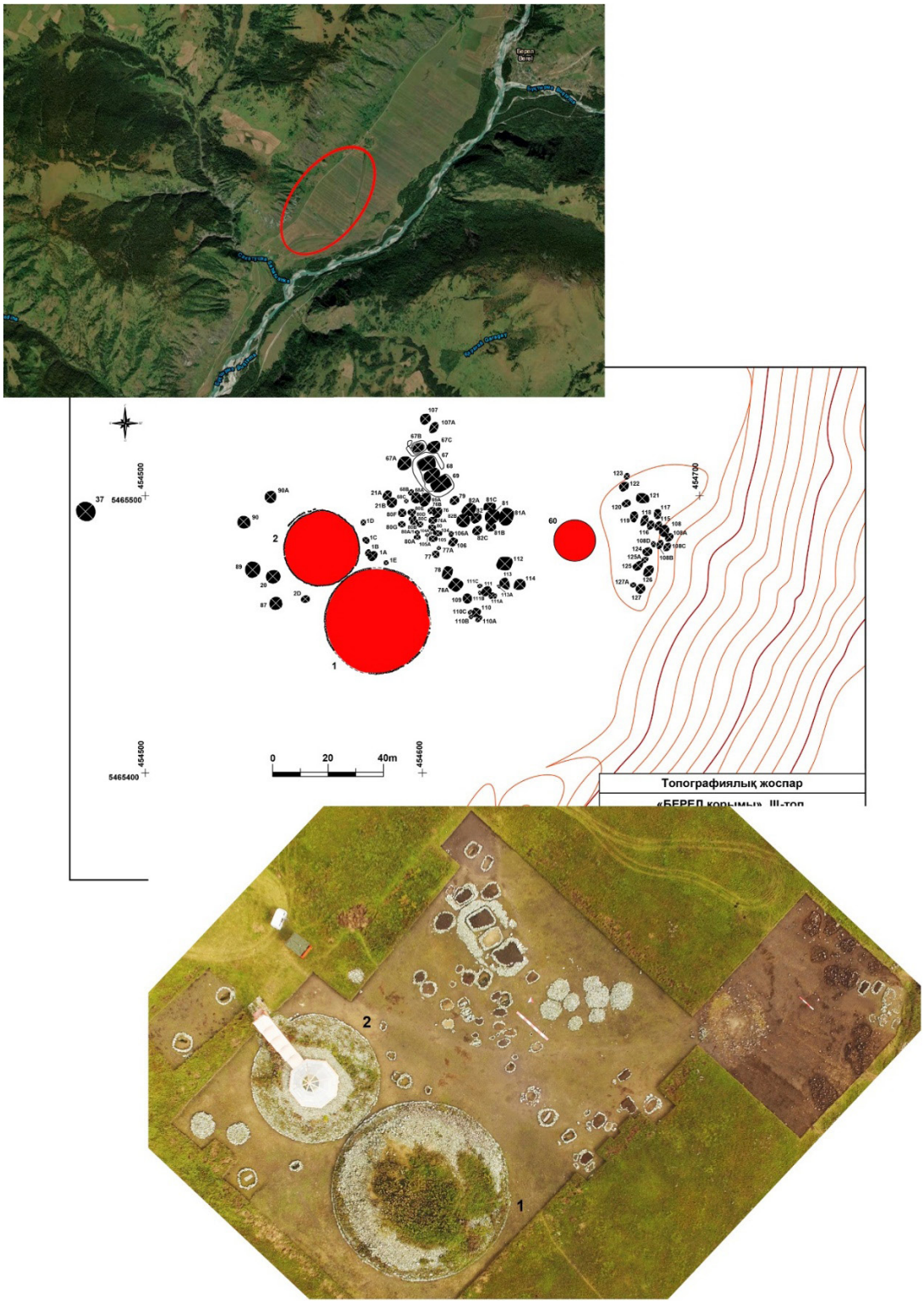

Рисунок 3 – Могильник Берел. Ситуационный план III-группы и ортофотоплан.

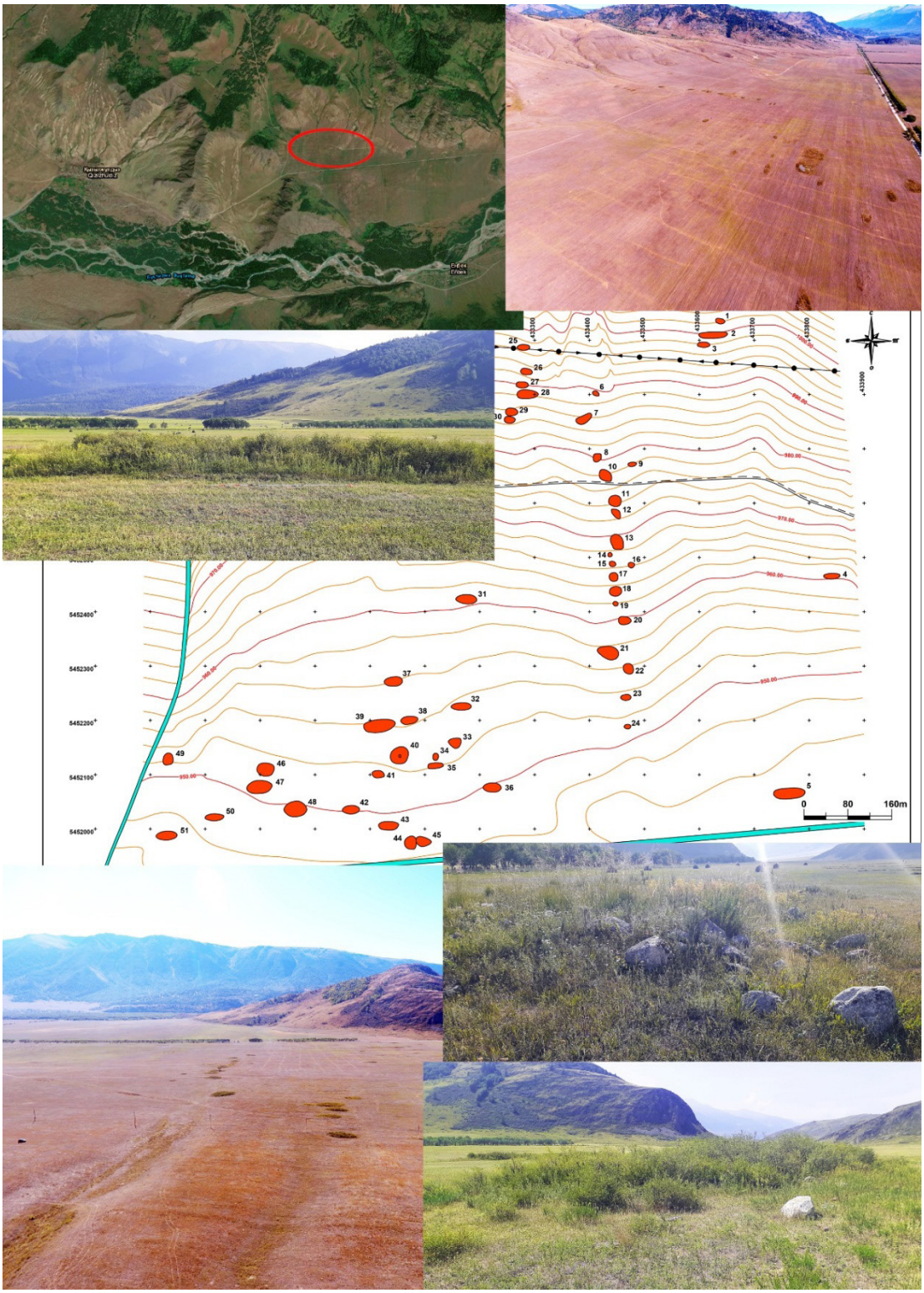

Рисунок 4 – Топография и ситуационный план, панорамное фото и виды объектов могильника Ақдала.

Подковообразное строение дугой направлена на юго-запад, а два его кончика направлены на северо-восток. Расстояние между кончиками 20 м. Количество разнообразных объектов на овальном кургане -18.

Другие курганы в могильнике расположены вокруге данного овального строения, в основном они сосредоточены в северо-восточной, восточной и юго-восточной части овала. По расположению объектов в могильнике можно условно разделить их на 5 груп: 1-группа –это цепочка из 5 курганов в северо-западной части; 2 – северо-восточная группа с 6 по 48 объек-

ты; 3 – восточная группа, объекты с 50 по 64; 4-группа – овальное строение и объекты на нем (№49, 65-82); 5-группа – это юго-восточная группа, с 83 по 97 объекты. В текущем сезоне начались исследования нескольких объектов во 2-ой и 3-ей группе.

Общее количество объектов в могильнике Аккайнар-1 состовляет 97. Размеры в среднем 4х6, 5х5 м, высотой 0,20-0,40 м, сооружены в основном из речного галечьника, но в некоторых курганах встречаются и горные породы камней. Судя по расположению и внешнему виду памятников в основном могильник состоит из курганов гунно-сянбийского периода. А к какому периоду относится овальный курган и расположенные на нем оградки, жертвенники и культовые строения – остается догадкой.

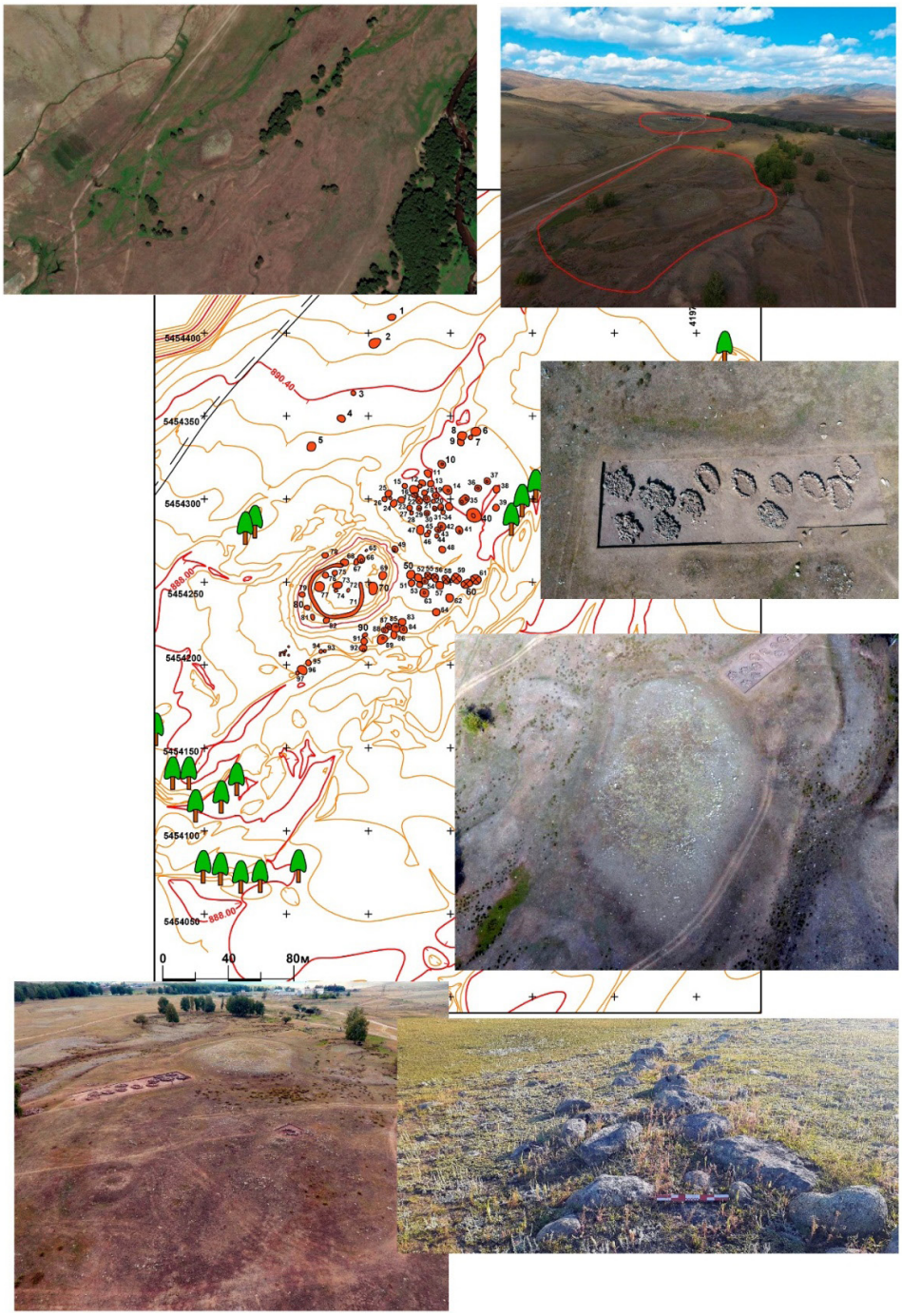

Рисунок 5 – Топография и ситуационный план могильника Аққайнар-1. Панорамное фотографии могильника и некоторых объектов.

В 200 метрах к северо-востоку от могильника Аккайнар-1, с северной стороны грунтовой, проселочной дороги расположено казахское кладбище вокруг которого находится *могильник Аккайнар-2* (рис. 6). Местность сравнительно ровная, это третья надпойменная терраса, без оврагов, но чуть со склоном в южную сторону, так как с северной стороны могильника и кладбища проходит высокие сопки. Общее количество объектов в могильнике 67, которые занимают площадь 18 га. В основном маленькие курганы и оградки возведенные из речных галечников и валунов средних размеров. По сравнении с курганами в могильнике Аккайнар-1 курганы в могильнике Аккайнар-2 расположены не в кучу, то есть не сосредоточены в одном месте, а расположены в разброс. С юга от кладбища и дороги расположены 31 курган, расстояние между курганами колеблется от 5 м до 30 м. Многие курганы распаханы и разрушены, в некоторых местах лежат много разбросанных камней, не сохранилось ничего из конструкции и системы, очень сложно определить наличие в данном месте какого-либ объекта. Мы старались зафиксировать в ситуационный план только те объекты, где более-менее можно «прочитать» насыпь, конструкцию кургана или оградки. Размеры курганов колеблется от 5-6 м до 10-15 м, многие оградки без насыпи, не имеют высоты, а там где есть насыпь высота максимум до 0,3 м. К юго-западу от кладбища расположены другая часть объектов, количество 36. В этой части более-менее прослеживается какая-та система цепочек курганов. Курганы с насыпями из камней и грунтом, по середине которых имеются разные по глубине воронки. Размеры курганов от 5-6 м до 10м, высота до 0,4 м. Нами было земечено, что в могильнике несколько объектов методично раскопаны исследователями.

Могильник Шу (географические координаты: N49 °15’19,0”, E085°54’44,7” H 935 м) находится в 2,86 км к северо-вотоку от села Аккайнар возле второй зимовки (Рис.7). Могильник расположен к востоку от зимовки на южном сколоне возвышенности, с восточной стороны 13 объектов разделяет глубокий овраг, с южной стороны проходит грунтовая дорога, соединяющая другие зимовки с населенным пунктом. Могильник при визуальной фиксации насчитывает 56 объектов с обшей площадью всего 9 га. В основном это оградки округлой и квадратной формы, выложенные в часности из окатанных камней в один или два ряда, в некорых случаях каменный пояс встречаются шириной около 1-1,2 м. Оградки разных размеров которые варьируются от 1 м до 18 м.

Встречаются и «восьмикаменники» предназначенные для ритуальных обрядов. Данные же памятники расположены в южной части могильника. Так как основные объекты могильника расположена на склоне, часть наземной конструкции возведенные из окатанных камней не фиксируется. Вероятнее всего под воздействием антропогенных или природных факторов камни оградок были сдвинуты с исходных мест или вовсе удалены. А в некоторых местах оградки возведенные из камней малых размеров покрыты наносным слоем и поэтому наземная конструкция слабо выражена.

Могильник Кансар (географические координаты: N49°14’21,1”, E085°52’15,1” H 953 м) расположен в 1165 метрах к северу от села Аккайнар, у подножья горы Каратау в местности Кансар (Рис. 8). Юго-восточную сторону могильника огибает небольшая возвышенность. С южной и восточной стороны могильника расположено пахотное поле. Данное поле действовало до недавнего времени, поэтому наземная конструкция большинства объектов разрушена или вовсе уничтожены. Камни с пахотных полей собраны близ больших курганов. Количество исторических объектов может быть больше чем визуально фиксируется. На данный момент в могильнике зафиксировано 66 объектов. В основном это оградки, выложенные в один или два ряда камней, встречаются и объекты с вертикально установленными плитами по периметру оградки. Могильник состоит из объектов малых размеров диаметрами от 1,5 – до 5 м, в некоторых оградках слабо фиксируются камни, и объектами больших размеров диаметры которых варьируются от 12 – до 18 м., а также встречаются и квадратные оградки, размерами от 2х2 м до 5х5 м. Общая площадь могильника 11,3 га.

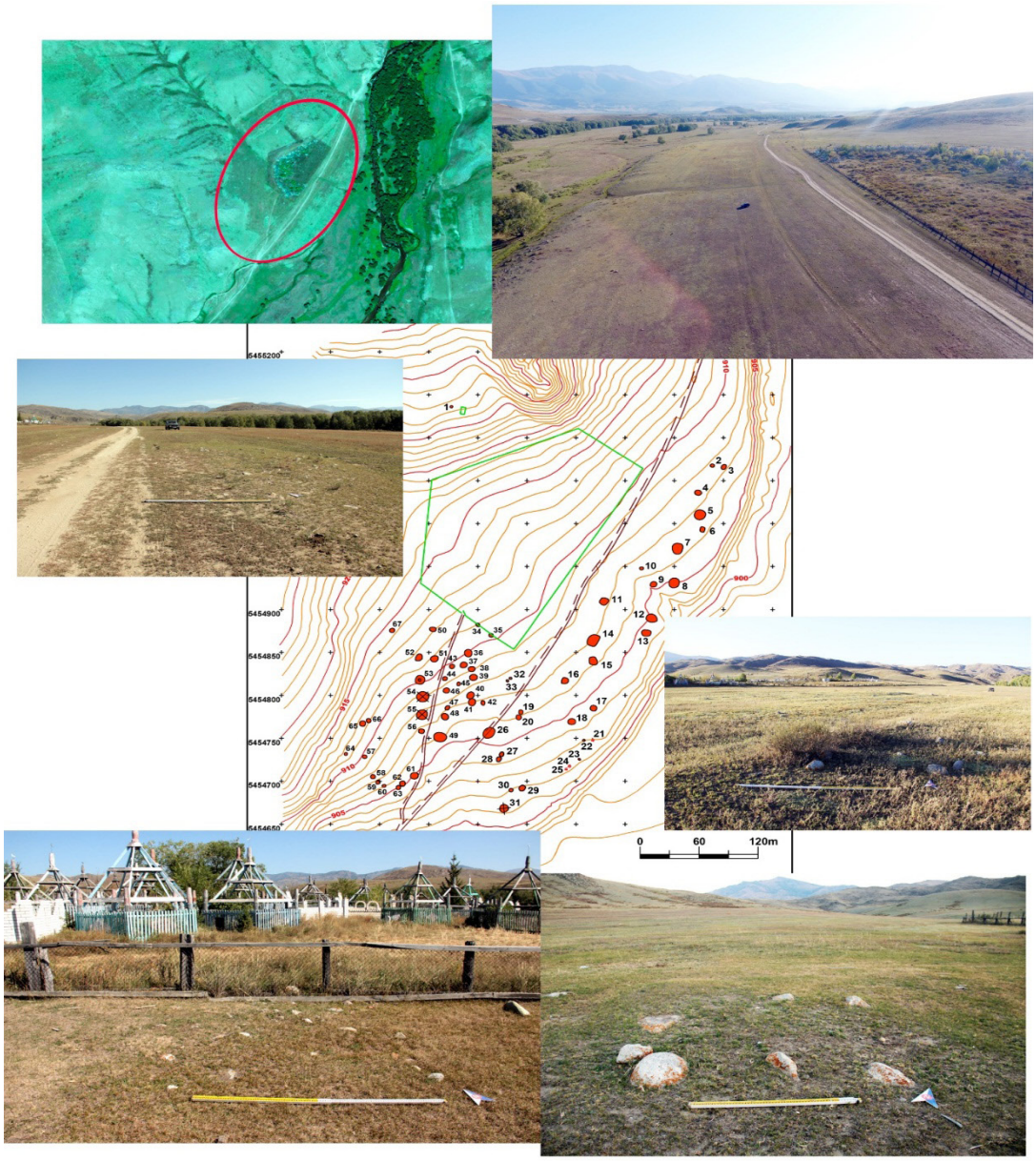

Рисунок 6 – Топография и ситуационный план могильника Аққайнар-2.
Виды некоторых объектов.

Исходя из концентрированности объектов данный могильник можно разделить на четыре группы. Первую группу составляет семь объектов расположенные в северо-восточной части могильника, ближе к подножью горы. Вторая же группа расположена в восточной части могильника где с концентрированы 18 объектов. Здесь в основном преобладает оградки квадратной формы.

Третья группа расположена в центральной части могильника. Объекты небольших размеров расположены цепочкой северо-запад юго-восток, где насчитывается 10 объектов.

Четвертая группа находится в западной части могильника, которая состоит из 20 объектов расположенная тремя цепочками по оси северо-запад и юго-восток. А остальные же объекты находятся в юго-западной части могильника которые фиксируются в разброс, не выражая определенную систему.

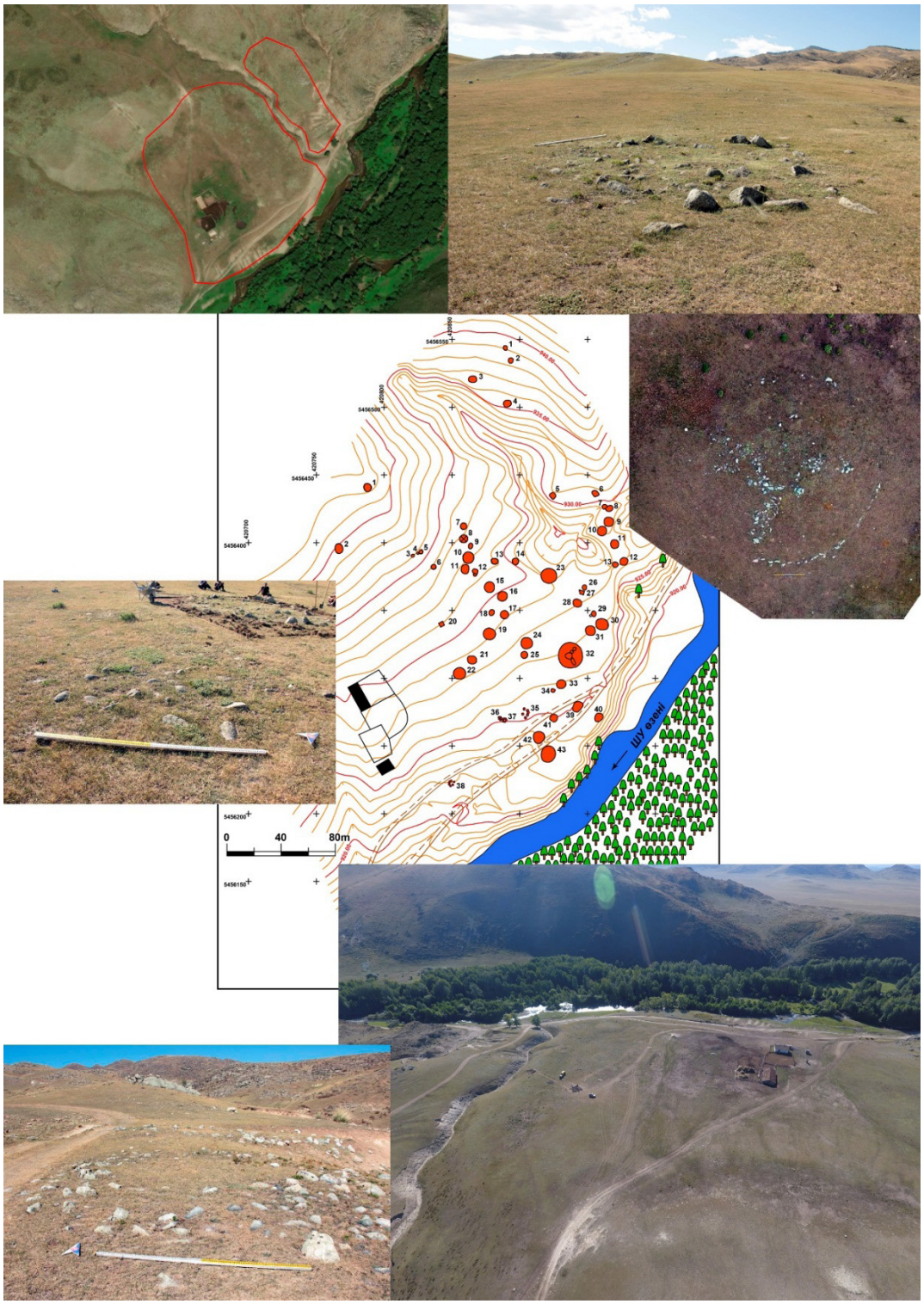

Рисунок 7 – Топография и ситуационный план могильника Шу.
Панорамные фотографии и виды объектов.

Могильник Катонкарагай расположен к северу от дороги Катонкарагай – Топкайын, в 3,5 км к Западу от села Катонкарагай на равнинной местности (Рис.9). В могильнике при визуальной фиксации насчитывается более 76 объектов, которые рассыпаны на площади объемом 60 га. Так как данная местность ранее использовалась в качестве посевного поля, в следствие чего наземная конструкция объектов малых размеров полностью удалены, тем самым крайне сложно определить параметры памятника. Крупные же курганы сохранились хорошо и расположены цепочкой по линии север-юг, с незначительным отклонением на северо-запад – юго-вос-

ток. Очень сложно определить количество цепочек или группы, условно можно разделить их на 7 групп. Курганы самых больших размеров достигают до 15-20 метров в диаметре, высотой до 1,8 м. Самые мелкие объекты диаметром 1-1,5 м, высота 0,2 м. Можно предположить, что могильник раннего железного века, но насыпи маленького типа возможно предтюркского и тюркского времени.

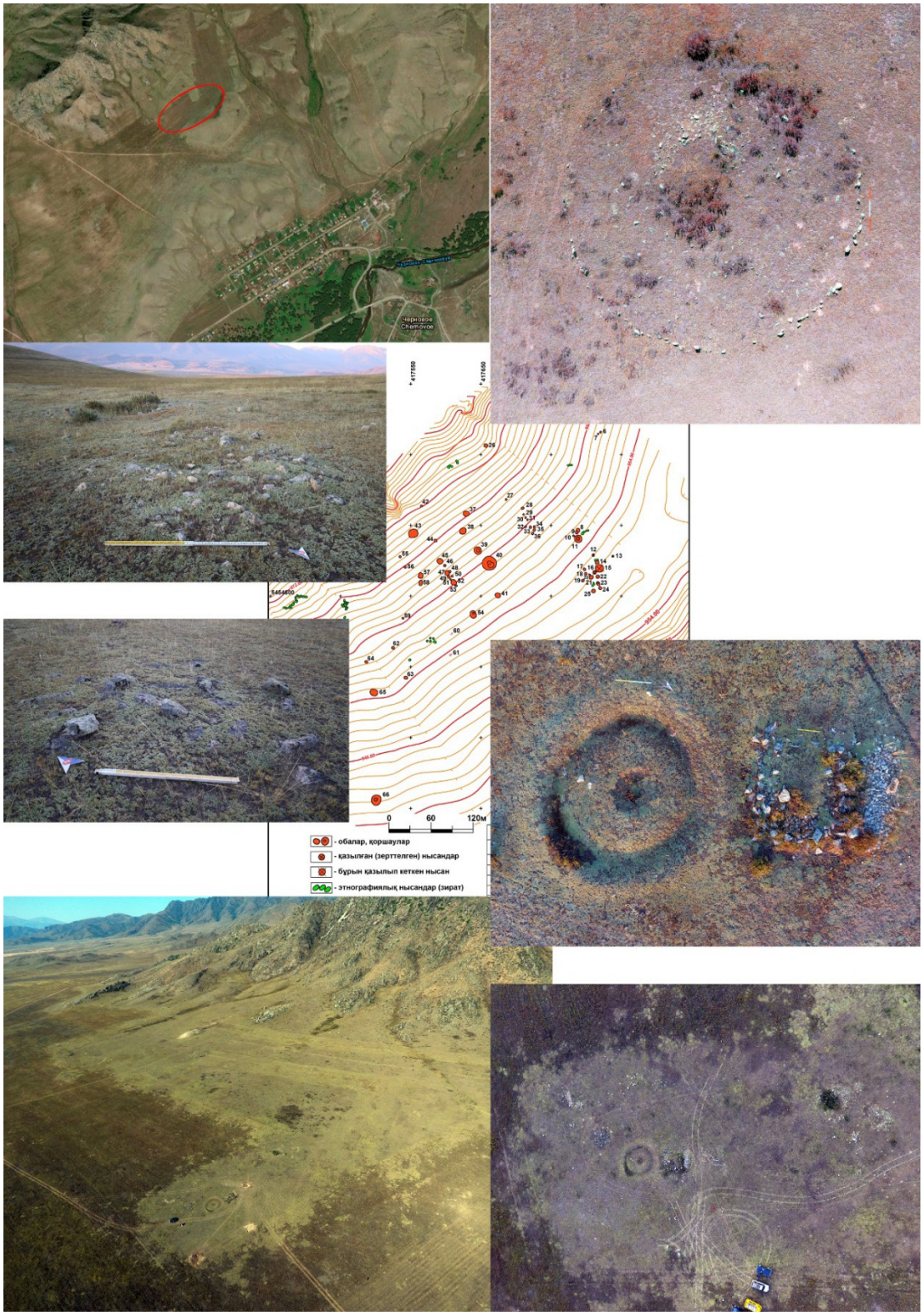

Рисунок 8 – Топография и ситуационный план могильника Қаңсар.
Панорама и виды памятников.

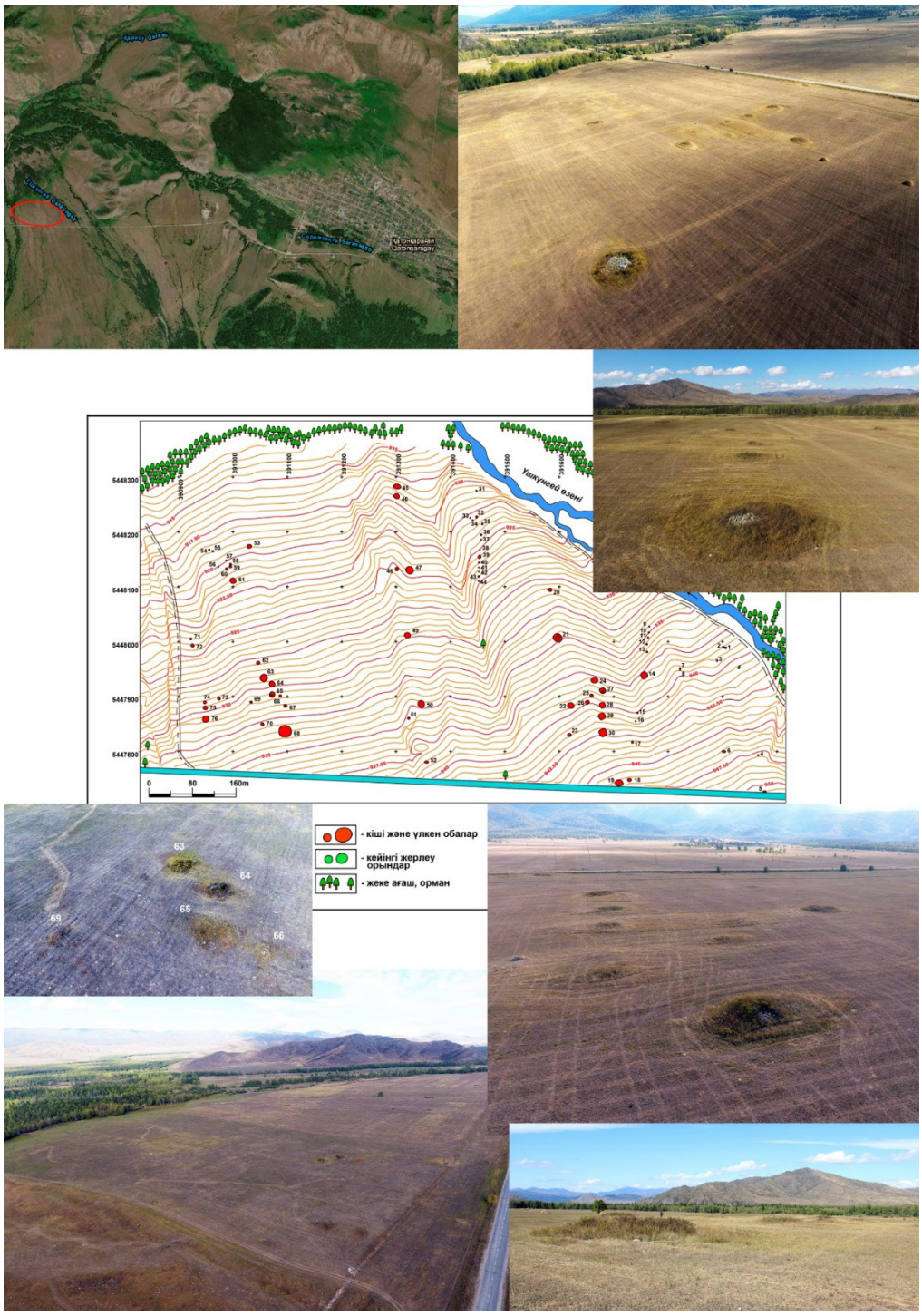

Рисунок 9 – Топография и ситуационные планы могильника Катонкарагай.
Фото курганов с высоты и со стороны.

Могильник Топкайын расположен к северу от дороги Катонкарагай – Топкайын, в 3 км к востоку от села Топкайын на равнинной местности (Рис.10). Выше описанного могильника Катонкарагай и данный могильник разделяют лишь речка Солонечное. Объекты занимают на данном участке 52,25 га земли, где насчитывается 38 объектов. Возможно их было больше, судя по разбросанным камням в поле.

Могильник Солдатово-2 (географические координаты N49^0 14’ 31” E085^0 07’ 27”), находится в 5 км к северо-западу от села Солдатово, на не очень широкой, пологой долине левобережья речки Таловка (Рис. 11). С северной стороны поляны, на которой расположен могильник, по направлении запад-восток растягивается горная гряда. Южная часть поляны, до побережья

речки, полностью покрыта кустарниками караганника, шиповника и т.д. В могильнике зафиксировано всего 27 памятников. Занимаемая площадь составила 10,64 га. В основном конструкция объектов типа грунтово-каменные курганы и оградки небольших размеров от 4-5 м до 12-14 м, высота 0,2-0,5 м. Объекты расположены цепочкой по направлении север-юг, три или четыре группы. Встречаются и одиночные курганы. Нумерация объектов начинается с севера на юг, от запада на восток. Расстояние между группами 30-50 м, между курганами 3-5 м.

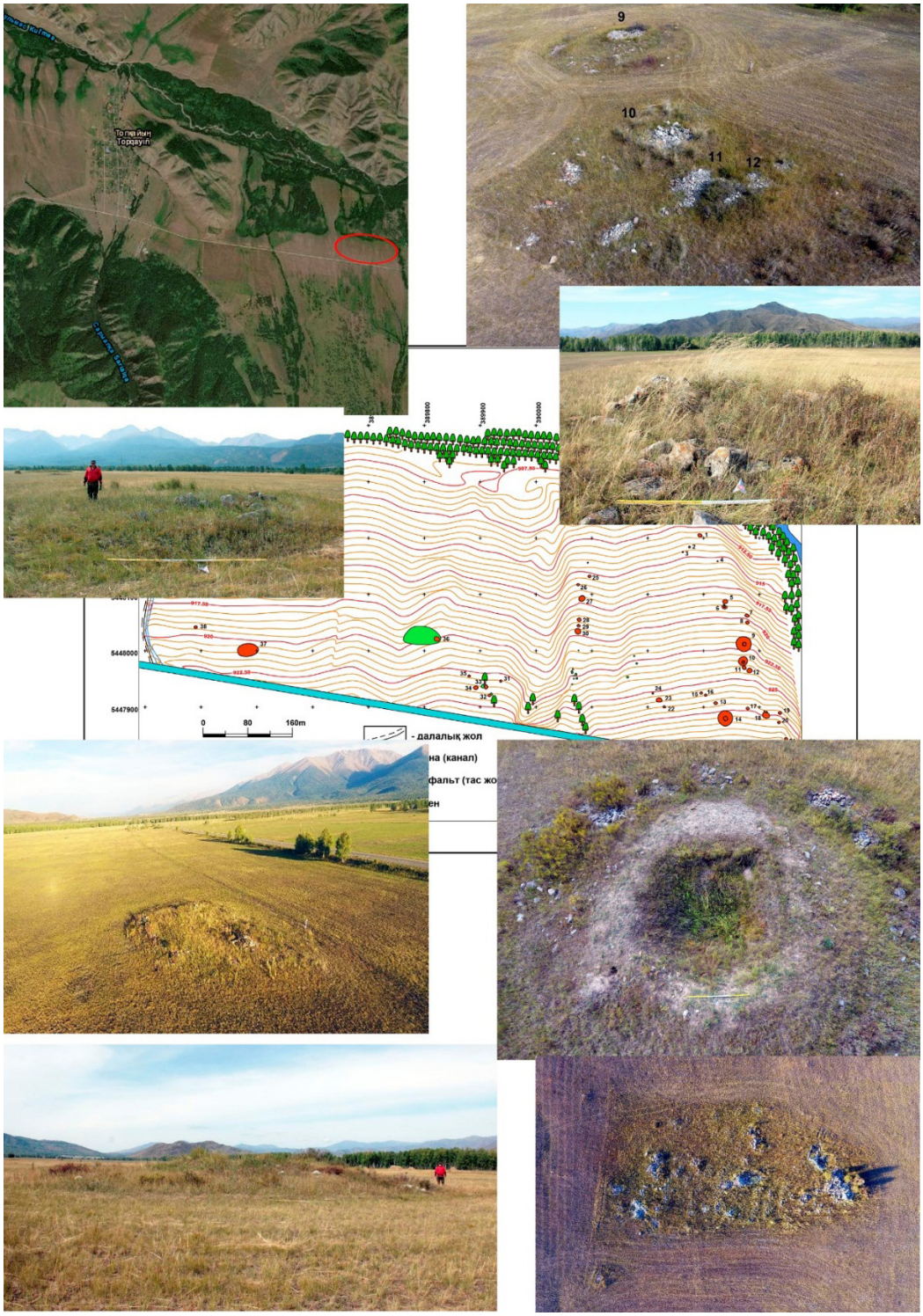

Рисунок 10 – Топография и ситуационный план могильника Топкайын. Фото объектов.

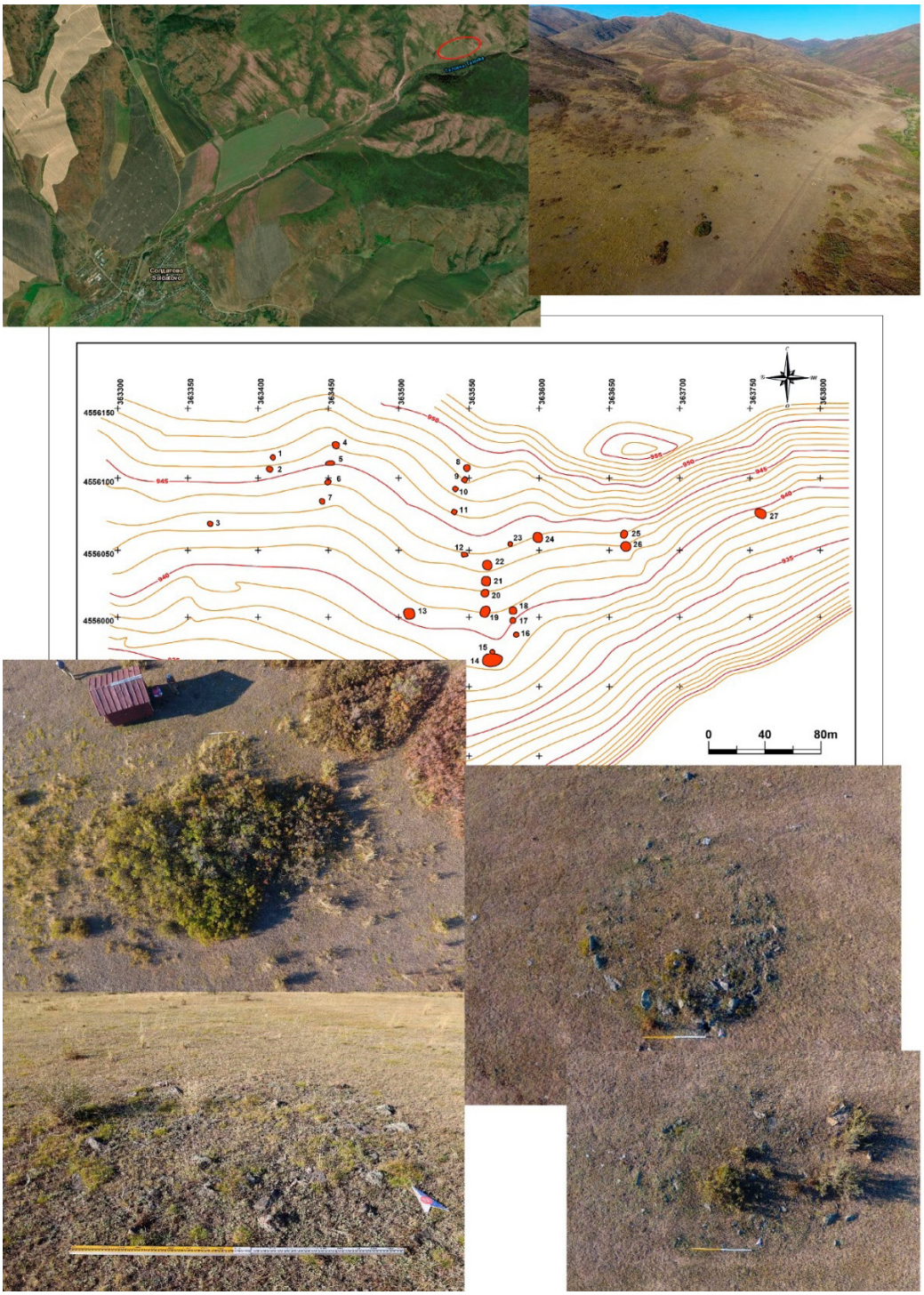

Рисунок 11 – Топография и ситуационный план могильника Солдатово-2.

Фотография могильника и некоторых объектов с разного ракурса. Подводя итог археологической разведки в Катон-Карагайском районе, нами были исследованы 9 могильников, в которых рассредоточены памятники разных периодов, от эпохи ранних кочевников до предтюркского и тюркского времени. Всего было зафиксировано и описано 688 памятников (таб. 1). Из них самое многочисленное раскопонные объекты в могильнике Берел-93. Памятники раннего железного века составляет большинство – 672 единиц, а средневековья около 16. Это не окончательное количество, число может варьироваться в ту или иную группу. Все могильники расположены в предгорных равнинах, на берегах рек. Курганы раннего периода образуют цепочки, по направлению север-юг, с небольшим отклонением (Берел,

Акдала, Катонкарагай, Таутекели 2-группа и т.д.). А более поздние памятники сосредоточены около больших курганов, с восточной и/или с западной стороны, и составляют отдельную группу (Аккайнар-1, Кансар, Берел 3-группа). Иногда они так же распологаются в цепочку, ориентированные по линии северо-восток – юго-запад (Таутекели 3-группа, Аккайнар-2, Шу, Кансар), северо-запад – юго-восток (Кансар).

Таблица 1

Название могильника	Исследованы в 1865-1991гг.	Исследованы в 1991-2021 гг.	Культовые объекты: восьмикаменники, жертвенники	Р.Ж.В.	Средневековые объекты	Общее количество
Таутекелі	2	6	5	116	-	116
Берел	1	93	13	94	-	94
Ақдала	-	-	-	51	-	51
Аққайнар-1	-	7	10	97	-	97
Аққайнар-2	3	-	10	67	-	67
Шу	-	1	5	56	-	56
Қаңсар	2	2	4	50	16	66
Катонқарағай	-	-	-	76	-	76
Топқайың	-	-	-	38	-	38
Солдатово-2	-	-	-	27	-	27
Всего	9	108	47	672	16	688

Список использованных источников и литературы:

1. Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911г). Петроград, – 1916, – С. 14-72.
2. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана: Отчеты МОН РК, АИ, ВКАЭ, Берел (с 1997-по 2020 гг.).
3. Радлов В.В. Из Сибири. М., «Наука», 1989 г.
4. Руденко С.И. К палеонтропологии Южного Алтая // Казахи. –Л., 1930. –С. 146-148.
5. Самашев З. Чотбаев А. Предварительные результаты археологических исследований памятников Казахского Алтая в 2020г. // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. Өскемен, 2020. – С. 10-21.
6. Сорокин С.С. Памятникик ранних кочевников в верховьях Бухтармы // АСГЭ. –Л., 1966. – Вып. 8. – с. 35-57.
7. Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание раскопок 1865 и 1969 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Л., 1969. – Т. X. – С. 208-236.
8. Оразбаев А.М., Омаров Г.К. Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. – Алматы, 1998. – С. 9-71.
9. Черников С.С. Некоторые закономерности исторического развития ранних кочевников (по археологическим материалам Западного Алтая). // Центральная Азия в Кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии м культуре. М., Наука, 1975. – С. 282-286.

Түйіндеме. Мақала авторлары «Б.д.І-мың жылдығындағы Қазақ Алтайының ескерткіштері: халықтардың Ұлы қоныс аударуының бастауы және Еуразия этномәдени құрылымының қалыптасуы» жобасы аясындағы жасаған Шығыс Қазақстанның Катонқарағай ауданындағы археологиялық барлау жұмыстарының нәтижесімен таныстырады. Жалпы саны 9 қорымнан 600-ден аса ерте темір дәуірінен түркі дәуіріне дейінгі әртүрлі нысандардың топографиялық және ситуациялық жоспары түсіріліп, әр нысанның ғаламдық орналасу орын (GPS) координаттары алынып, толық сипаттамасы жасалып шыққан.

Abstract.This article provides results of the archaeological reconnaissance survey that we conducted within the framework of the “Archaeological sites of Kazakh Altai at the beginning of first millennium BC: the origins of the great migration of peoples in Eurasia and formation of Eurasia’s ethnocultural structure” project. Specifically, the article elaborates on the conducted topographic surveys and the developed situational plans for the nine Early Iron Age-Turkic period grave fields located in the Katon-Karagay district of the East Kazakhstan region. We provide more general descriptions for each of the nine burial complexes as well as more detailed reports on every mound included in each of the complexes.

Erbay F.
Istanbul, Turkey
erbayf@gmail.com.tr

HAYDARPAŞA TREN İSTASYONU ARKOLOJİK KAZILARI

Introduction Haydarpaşa Train Station, as the starting point of the Anatolian Railway, has been the center of trade with ports and railways throughout history. As a historical station building that reflects historical, social and cultural values, it has always maintained its importance until today. Railways have brought richness to the places they passed through in every period of history in terms of commercial and cultural values. They played an important role in the change of political and social dynamics. Railway station buildings also have a unique architectural structure in terms of history. Haydarpaşa Train Station is a large residential area with its historical station building, pier, breakwater, offices and lodgings, and surrounding buildings.

Establishment of Haydarpaşa Train Station

The name of the land where Haydarpaşa Train Station is located is included in the sources he received from Architect Koca Haydar Pasha, who lived during the reign of Suleiman the Magnificent (1520-1566) and built the Sultan's Kavak Palace in Üsküdar. Since the garden of Haydar Pasha, who was promoted to the vizierate in 1533, is located here, his land was called by this name. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.32). Evliya Çelebi mentioned in his writings that Haydarpaşa had hanging gardens and private gardens. (Kösebay;2013, p.102)

It was decided to build today's station building instead of the station that could not meet the transportation demand during the II. Abdulhamid Period. In this period, the "Hijaz Railway Project", which will increase trade and transportation and continue from Istanbul to Baghdad, has come to the fore. It started with the construction of Haydarpaşa on August 4, 1871, as the starting point of the Anatolian-Baghdad Railways. The foundation of the first Haydarpaşa Train Station was laid on March 11, 1872 as a two-storey wooden structure. The building was put into service in 1873 with the start of the Haydarpaşa-Pendik line in September of the same year. (Kösebay, 2007, p.102).

The building, which was built as Haydarpaşa Train Station at that time, burned down in the early 1890s. The same building has survived to the present day, and has suffered a fire disaster again. The construction of Haydarpaşa Station building came to the agenda again after this disaster. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.32)

The location of this first station building was indicated in the layout plans drawn during the construction of Haydarpaşa Port between 1900-1903. (Kösebay, 2007, p.259; Kösebay, 2013, p.103)

The construction of Haydarpaşa port started in 1899. The port was put into operation in 1903. The breakwater was put into service in 1902 on the birthday of II. Abdulhamid, the Ottoman Sultan of the era. A column was erected on the breakwater to commemorate the 25th anniversary of II. Abdülhamid's accession to the throne. Today's Haydarpaşa Train Station was built by Sultan II. During the Abdülhamid period, its construction started on May 30, 1906 and was put into service on August 19, 1908. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.32)

Architectural Features of the Building

In 1906, during the construction of the building, the German Holzman Company drove 1700 piles into the sea (in some sources, 1100 wooden piles with a length of 21 meters were driven) and the foundations of the building were placed on the piles. The earthquake resistance of the building has been increased by using lightly perforated stones in the foundation.(Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.31)

The project prepared by German architects Otto Ritter and Helmuth Cuno was implemented, and German and Italian stonemasons worked together in the construction of the station.(Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydarpa%C5%9Fa_Gar%C4%B1)

Influenced by the Baroque architecture, German and Italian stonemasons use Lefke stones, which are resistant to moisture, brought from Bilecik, on the exterior of the building. (Mimdap Haber, 2010)

Masonry system, supported by steel beams was used in the construction of the building. It is known that its foundations were built on wooden piles. The basement floor was built with barrel vaults extending perpendicular to the sea front in a masonry system. The South Tower, where the stairs and elevators that provide access to the upper floors are located, were built as masonry until the first floor. Haydarpaşa Train Station has the symbols of the Ottoman Empire with its 19th century Empire decorations. (Kösebay; 2013, p.108)

The building consists of three floors rising above the ground floor and an added mezzanine and a basement. The windows in the roof pediments illuminate the interior of the roof. The main entrance of Haydarpaşa Train Station, which is a symmetrical structure, used by passengers, is elevated from the ground with 12 marble steps. The Neo-Renaissance style building is divided into three horizontal planes of different heights, and the window/door openings in these sections are designed in different shapes and heights. It is notable for its composite capital columns and neoclassical window pediments. A facade decorated with garlands, acanthus leaves and cartridges is similar to the structures of the classical period. However, the embossed crescent-stars and tugras inside the medallions on the side facade are of Ottoman character. The date 1908 is read on the medallion above the side entrance on the south-east facade of the building facing Kadıköy bay. (Kösebay, 2013, p.109)

The clock on the roof of the train station was completed together with the building itself in 1908, unlike many similar roof and facade clocks in Anatolia. The clock on the pediment with Baroque decoration consists of a circular dial. While the original mechanism of the watch is preserved, the Eastern Arabic numerals on the dial have been replaced with Arabic numerals with the Alphabet Revolution. (Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydarpa%C5%9Fa_Gar%C4%B1)The station building is lined around a corridor on each floor of the 5-storey building, and study rooms are built. The south facade of the building is Neo-Renaissance, inside the stairs and ceiling beams are in Baroque and Gothic styles. The stone carvings on the facade and the two towers impress those who use the building or view it from the sea. On the other hand, the "U" shaped inner courtyard part of the building is plain. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.31)With a law enacted in 1927, the General Directorate of Railways and Ports Administration was established. In 1929, the port was connected to the General Directorate of State Railways and Ports. (Kösebay, 2013, p.110)

Restoration Works of Historical Haydarpaşa Train Station

Historical Haydarpaşa Train Station; From the year it was built to the present day, it has tried to survive against the destruction created by nature. The building has been destroyed several times as a result of 2 major explosion accidents and fires.Along with the War of Independence and the Republic, the impact of railway transportation on society was also important. Haydarpaşa Train Station was used as a military arsenal during World War I. On September 6, 1917, an explosion occurred in the arsenal part of the building, a fire broke out and a trainload of soldiers died. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.37). The roof of the building was destroyed in the explosion. There was damage to the facade of the building and its facade cladding. The glass and stained glass of the windows were broken. (Eyice, 2004, p.12-16).

In 1931, there was an article with a photograph describing the construction process of the roof in Arkitekt Magazine. This article is a valuable resource as it is a document showing the restoration of the building and the construction stages of the roof. In the 1940s, the closest proposal to the original roof form was put into practice during the restoration works. (Kösebay, 2013, p.110)

On 15 November 1979, a Greek-flagged dry cargo freighter and a Romanian-flagged oil-laden tanker named Independenta collided and exploded off the Kadıköy pier off Haydarpaşa, causing extensive damage to the area and the building. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.39).. The tanker accident, which I also witnessed, burned for 15 days; It caused irreversible damage to the train station building. The lead-stained glass made by master O Linneman was damaged by the explosion. At the

end of 1983, the restoration of the four facades of the building and the two towers was completed. (Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydarpa%C5%9Fa_Gar%C4%B1)

Renewal application of the ferry port in front of Haydarpaşa Train Station was required. Pier building: It is an orientalist style design by Architect Vedat Tek (1873-1942), one of the representatives of the First National Architecture Movement. The interior of the building is covered with tiles of Mehmed Emin Bey, one of the valuable masters of Kütahya ceramics. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.39) In 1953, the port area was expanded, large-tonnage silos and cranes were added, and a railway line was laid. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.38) The pier building was extensively repaired in 1976 in accordance with its original form. It underwent an important restoration in 1987 again. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.8)

In 1995, "Haydarpaşa Train Station and TCDD's Restructuring Project" came to the fore with the work carried out by Booz & Allen Hamilton and CANAC companies. This project created discussions in the social structure and in the press. With the 1999 Marmara Earthquake, the building needed structural reinforcement.In accordance with the laws 5234 and the following laws numbered 5235 enacted in 2004, the transfer of Haydarpaşa Station and the port land to the General Directorate of TCDD Management has created a new discussion platform in the society. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.78-79) Since 2005, the layout plans of Haydarpaşa Station and the port area have been constantly discussed. (Binark; Gazi; Kocabıyık; 2007, p.81) Since 2004, the Anatolian and European side Marmaray Project high-speed train works have been at the center of these discussions.

Figure 1 – Haydarpaşa Station, 2021 (Source: Eyüp Muhcu;2021)

The Haydarpaşa Platform activities, organized by the Chamber of Architects to make the region, which includes Haydarpaşa, a trade center, further increased the interest in this area. Haydarpaşa Train Station restoration projects, along with its surroundings, have been constantly on the agenda by the Haydarpaşa Platform within the framework of urban transformation policies. Reactions have increased with the concern that the symbolic identity of the Haydarpaşa Train Station building will be destroyed. It was opposed to the design of Haydarpaşa Station and the port area as a new settlement and consumption-based attraction.

As a result of these discussions, public awareness of the use of the space has increased. Since 2006, Haydarpaşa Station building and its surroundings have been accepted as an "industrial and historical site" area to keep the railway culture alive. (Ekinci, 2006).

Within the scope of the restoration projects carried out to keep the railway culture alive, on the roof of the building; The roof of the building collapsed in the fire on 28 November 2010. The 4th floor has become unusable. (Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydarpa%C5%9Fa_Gar%C4%B1)

Figure 2 – Haydarpaşa Station Fire, 2014
(Source: Ezgi Capa, 2014; 4th Year of Haydarpaşa Station Fire, Hürriyet Haber Gündem, https://www.hurriyet.com.tr/gundem/haydarpasa-gari-yanginin-4-yili-27664717)

Train services have been completely closed as of 19 June 2013. The restoration works of Haydarpaşa Station started in 2016. On May 11, 2018, the 2nd stage restoration works continued. Although it is planned to be completed in 2020, it continues until today. At the moment, researches and examinations on the remains have been completed, and the works on covering the remains, laying the rails and restoration work on the station building are continuing. (Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydarpa%C5%9Fa_Gar%C4%B1)

Restoration works brought up the debates about maintaining its function as a train station, preserving its connection with the past, and being a museum. Under train tracks during restoration work with the discovery of the ancient city ruins, the building and its surroundings have turned into an open-air museum area that is unique in the world. (Akşam Gazetesi 2021). Archaeological studies have created a new discussion topic on how to evaluate Haydarpaşa Train Station and its surroundings because of excavation. When all the works are completed, there are also press releases that will serve as both an archeopark and a station.

Today, in the excavations carried out on an area of approximately 300 thousand square meters on and around the rails of Haydarpaşa Train Station, finds belonging to different periods in terms of Turkish and World History have emerged. Excavations are carried out with approximately 430 people, including 400 workers, 30 experts or archaeologists.

Figure 3 – Haydarpaşa Excavation Site (Source: Akşam Gazetesi, 2021)
Recent Archaeological Excavations:

Under the rails of Haydarpaşa train station, historical remains of the ancient city of Kalkedon have been revealed. In the documents in the Istanbul Archeology Museum Archive; "In petitions written by the Minister of Education Zühdü to the Muze-i Hümayun, it was claimed that the sarcophagus and other ancient artifacts found during the foundation excavation of a building built in Haydarpaşa for the use of railway engineers in 1892 belong to the Byzantine period." (Kösebay, 2013, p.102).

Informing DHA about the ongoing excavations, Istanbul Archeology Museum Director Rahmi Asal said, "Kadıköy has always been known for its archeology and history, with the transfers of ancient sources mentioned by historians in the writings. With this work we have done, Kadıköy has really come to the fore with its archeology and history and has come to light. We can say that" explains the importance of the excavations.

During the excavation works; Church ruins, mass graves, architectural remains and nearly 10 thousand coins were found.

Istanbul Provincial Culture and Tourism Director Dr. Coşkun Yılmaz made a statement on NTV News that "10 thousand coins were found". Yılmaz said, "When we look at the finds in the Haydarpaşa region, the coins are dated 4-5 BC. We see that there was construction in this region until the 19th century. About 10,000 coins were found. The abundance of coins, namely coins, reveals the real place of this area in history. The area where the excavation was carried out covers an area of approximately 300 thousand square meters. When we look at the main structure of this area, we see that it was structured as a port city and a trade center. As a matter of fact, we see that the structuring is more intense on the side towards the sea. When we examine the area, we see that there is a main square, roads, streets, and structures connected to it. There is a big commercial city, we can define it as a port city", revealing the importance of the finds for today.

In the news of CNNTÜRK; It was reported that a great wall was found during the excavations. According to the news, it was thought that a large wall would be associated with the ancient port.

In the research, it has been understood from both the construction style and archive research that it is a structure belonging to the Ottoman Period and was built in about 1872 and used as a set wall. (CNNTÜRK, 2019)

Figure 4 – Haydarpaşa Excavation Site
(Source: CNNTÜRK, Haber, Gündem 2.8.2019)

Today, during the excavations carried out in and around the rails of Haydarpaşa Train Station, church ruins, mass graves, architectural remains, 26 skulls and skeletons, which are stated to belong to the 5th century, were found. A plate and a coin were found during the excavations. The coin is dated to the period of Murad III, 1590. In addition to these, a 'T' shaped alternating stone and brick structure was also found. The station in this region has been identified as a 4th-5th century building, which is estimated to be the earliest building in the excavation area after the platform in the region. (CNNTÜRK, Haber, 2019)

Rahmi Asal, Director of the Istanbul Archeology Museum, said that during the excavations in the Peron region;

"There is a building group starting from the reinforced concrete and stone structures built in the 1960s and going all the way back to the Hellenistic Period. We are talking about structures that intersect and disrupt each other, not in terms of stratification. Also, we encountered a different building group that we guessed during the first excavation. Right under the platform, Early A column capital from the Byzantine Period stands under the ground." The description reveals the richness of Ottoman, Roman, early and late Byzantine finds and archaeological discovery. (Gazete Kadıköy, http://www.gazetekadikoy.com.tr/gundem/garin-acilmasi-arkeolojik-kazilara-bagli-h15534.html)

Figure 5-6 – Haydarpaşa Archaeological Excavation Findings
(Source: CNNTÜRK, Haber, 2019)

Figure 7 – Haydarpaşa Archaeological Excavation Site
(Source: CNNTÜRK, Haber, Gündem 2.8.2019)

The restoration works and excavations of Haydarpaşa Train Station and its surroundings have once again brought up the discussions on how to use this station. In terms of the continuity of social memory, it has emerged that the visual image of the building with its symbolic feature should be preserved. It has been proposed to transform into a museum, such as the Muse d'Orsay, by showing similar structures as an example. The proposal to establish the Istanbul Archeology Museum is also among the suggestions. Transforming Haydarpaşa Train Station into an international railway museum is also among the suggestions. In the News of Akşam Newspaper dated February 9, 2021; *"When Haydarpaşa Train Station, restoration, museum and archaeo park works are completed; The statement "It will be both a museum and a train station"* was also included in the press.(Akşam Newspaper News dated February 9, 2021)

Figure 8 – Haydarpaşa Station, 2021 (Source: Eyüp Muhcu;2021)

Conclusion. In the ongoing excavations at Haydarpaşa Train Station and its surroundings; The settlement is being rediscovered every day with new finds. The presence of the ruins of the ancient city under the train tracks turns the building and its surroundings into a museum area like no other in the world. Ongoing archaeological studies; It offers new resources to the history of Turkish archeology and museology.

There are train station buildings used for many different purposes in our country. This study has been prepared to draw attention to the conversion of these historical train stations into museums. In the re-functioning of the globalizing Istanbul and Haydarpaşa, public sensitivity towards the use of the space is taken into account. Haydarpaşa Train Station is transformed into an open-air museum that rewrites the urban archeology of Istanbul with its historical identity. I wish to preserve the historical memory structure of the station.

Reference list:

1. Akbulut, R. (1994) Haydarpaşa, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, (4).
2. Akşam Gazetesi. https://www.aksam.com.tr/foto-galeri/guncel/haydarpasa-gari restorasyonunda-cati-bitti-saat-calisiyor/56522.
3. Akşam Gazetesi. https://www.aksam.com.tr/ekonomi/hem-muze-hem-tren-istasyonu-olacak/haber-1147887.
4. Arkitekt (1931) Haydarpaşa Garı Çatısı Tamiri, (8).
5. Binark, M., Çulha, G., Kocabıyık, İ. “Zaman ve Uzam İçinde Haydarpaşa Garı”, Mülkiyeliler Birliği Yayıncılık İşletmesi, Ankara, (2007).
6. Demiryolları Dergisi (1939). En Eski Haydarpaşa Garı, 14 (168) 1091-2.
7. Erbay, Fethiye. (2020). Amazonian Women at Museum Exhibitions. 4th International Symposium of Silk Road Academic Studies. Ankara, Turkey.
8. Erbay, Fethiye. (2020). Place of Warrior Women in Amazons in Museum Exhibits. International World Women Conference. February 11-12. Volume:2. Baku Girls University. Azerbaijan.
9. Erbay, Nuri Özer. (2021). Railway Museums. The 5th International Symposium on Silk Road Academic Studies. 16-17 September 2021. Kocaeli University.
10. Erbay, Nuri Özer. (2021). Women in Archeological Finds 2020. 2nd. International World Women Conference. February 11-12. Volume:2. Baku Girls University. Azerbaijan.

11. Erbay, Nuri Özer. (2021). Ancient Cities, Sites and Ruins Museums. Project of Cultural Heritage Introduction Video Presentation. 18 May 2021. Esic Museum. Almati, Kazakhstan.
12. Gazete Kadıköy. http://www.gazetekadikoy.com.tr/gundem/garin-acilmasi-arkeolojik-kazilara-bagli-h15534.html).
13. Istanbul Metropolitan Municipality. Culture Inc. Miniaturk Building Series. Haydarpaşa Train Station.
14. Kösebay Erkan, Y. (2010) Haydarpaşa Nasıl Kurtulur, Radikal Gazetesi Yaşam Eki, 29 Kasım 2010, 12-3.
15. Mimdap. http://mimdap.org/2010/12/yananlaryn-ardyndan-sozumuz-bitmiyor-bir-haydarpatha-huznu-mevsimi/4/ (2010).
16. Soğancı, M. (2001) Haydarpaşa Garı: Avrupa ile Anadolu Arasındaki Anıtsal Kapı, Arredamento Mimarlık 100 (33).
17. Wikipedia. https://tr.wikipedia.org/wiki/Haydarpa%C5%9Fa_Gar%C4%B1.

Абстракт. Анадолы темір жолынан басталатын Хайдарпаша теміржол вокзалының тарихи, әлеуметтік және мәдени құндылықтарды көрсететін тарихи станция ғимараты ретінде сақталған теміржол аймағы туралы баяндалады. Бірегей сәулет құрылымы бар, сол аймақтағы әлеуметтік және әлеуметтік өзгерістерге ықпал еткен, сонымен қатар темір жолдар арқылы өтетін жерлерге коммерциялық және мәдени құндылықтар тұрғысынан байлық әкелді. Тарихи деректер бойынша ол Османлы сұлтаны II Абдулхамидтің бұйрығымен салынған. Тәуелсіздік және Республика соғысымен бірге бұл темір жол көлігінің қоғамға тигізген әсері де маңызды болды. Ғимарат бірнеше рет қалпына келтірілді. Оның төбесі 2010 жылы өрт кезінде өртеніп, 2013 жылдан бері пойыз қозғалысы үшін жабылған. Бұл зерттеуде Ыстамбұлда жылдар бойы қарастырылмаған тарихи Хайдарпаша теміржол вокзалы тарихи тұрғыдан, оның жүргізген қалпына келтіру жұмыстары және жүргізіліп жатқан археологиялық зерттеулер барысындағы өзгерістер қарастырылады. Бүгінде Хайдарпаша вокзалында және оның маңында қазба жұмыстары кезінде шіркеудің қирандылары, жаппай бейіттер, сәулет ескерткіштері және 6 мыңға жуық теңге табылды. Хайдарпаша станциясын қалпына келтіру жұмыстары мен қазба жұмыстары да осы станцияны қалай пайдалану керектігі туралы пікірталас тудыруда. Оны Mused'Orsay тәрізді музейге айналдырумен қатар, Ыстамбұл археологиялық музейі туралы ұсыныстар күн тәртібінде. Хайдарпаша вокзалының халықаралық теміржол мұражайына айналуы Түркиядағы музейлер үшін маңызды орын болмақ. Жүргізіліп жатқан қазба жұмыстары барысында қалашықтан күн сайын жаңа олжалар табылды. Хайдарпаша теміржол вокзалының айналасындағы археологиялық зерттеулер Ыстамбұл қалалық археологиясын түрік археологиясы мен тарихы үшін жаңа ресурстар ұсынатын ашық аспан астындағы музейге айналдырады. Бұл оқу жұмысы емтихан арқылы дайындалған; Хайдарпаша станциясына және оның археологиялық орнына, сәулетшілер палатасы қорының жұмысына, әлеуметтік желілерге, теледидар жаңалықтарына және баспасөзге назар аудару үшін жазылған академиялық мақалалар жарық көрді.

Abstract. Haydarpaşa Train Station, which is the starting point of the Anatolian Railway, is a railway area that has survived as a historical station building that reflects historical, social and cultural values. It has a unique architectural structure that has contributed to the social and social change of the region as well as bringing richness in terms of commercial and cultural values to the places it passes through with the railways.Haydarpaşa Train Station has challenged the years with its historical building and furniture. In its historical development, it was built by the order of the Ottoman Sultan Abdulhamid II. Along with the War of Independence and the Republic, the impact of this railway transportation on society was also important. The building has undergone restoration several times. Its roof was burned in the fire in 2010, and since 2013, it has been closed to train services.

In this study, the historical Haydarpaşa Train Station, which defies years in Istanbul, is examined from a historical point of view, the restoration works it has undergone and the change it will undergo with the archaeological studies being carried out. Today, during the excavations carried out in and around the rails of Haydarpaşa Train Station, church ruins, mass graves, architectural remains and nearly 6 thousand coins were found.

The restoration works and excavations of Haydarpaşa Station have also brought up the discussions on how to use this station. In addition to its transformation into a museum like the Muse d'Orsay, proposals for the establishment of the Istanbul Archeology Museum are on the agenda. Transforming Haydarpaşa Train Station into a railway museum at an international level will be an important venue for Turkey's museums.

During the ongoing excavations, the settlement is being re-discovered with new finds every day. Archaeological studies around Haydarpaşa train station are rewriting the urban archeology of Istanbul as the Open Air Museum, which offers new resources to Turkish archeology and history. This academic work were prepared by examining; academic articles written to draw attention to Haydarpaşa Train Station and its archaeological excavations, works of the Chamber of Architects Foundation, social media, TV and print media news.

Erbay M.
İstanbul, Turkey
erbaym@boun.edu.tr

EGYPTIAN WOMAN LEADER MUMMIES HAIRS AND FACIAL RECONSTRUCTION PROJECTS

Hair is one of the most important bodily parts that enable people to perceive the other person as beautiful and is an undeniable element of female beauty. Because hair is not only a part of the body, especially when women are considered, it is also an ornament. Throughout the ages, hairstyles can be followed over head sculptures through drawings, paintings, and reliefs. Various archaeological objects emerging on this theme will be investigated and hair models will be researched and the cultural importance of hair will be revealed.

The history of hair is full of different and original hair styles. Hairmodels and hair styles are quite diverse, especially for women. Especially long hair provides the opportunity for women to make very different hair styles. People and especially women have always expressed the culture and traditions of the age and the geography they live in, with their hair styles. Sometimes the unspoken things are described with the hair or the jewelry used in the hair. Women have strived to be beautiful and well-groomed in every culture. Hair styles, which vary according to ethnicity and race, have been an indispensable part of social identity throughout the history of the world.

Well-groomed hair is very important for women of all ages. They shaped their hair to be well-groomed or adorned their hair using precious crowns and hairpins. Hair was often being beautified with care. Their colors were tried to be changed (Koç, 2018) While been investigated the beauty of women in a hair-oriented way, while analyzing them from the first age to the present, we come across the richness of the shapes and the beauty of women in Egypt, Mesopotamia and Western Europe.

Hairstyles in History. Hair is always combed, dyed, styled with a curler or curler and allows it to be combed correctly. In some cultures, curls are attached to hair using a suitable technique. Lush and dense hair facilitates styling. Silk soft hair is very difficult to style vertically. Hair is styled in these ways with ingredients like lemon and sugar water. Hair is styled in the direction of growth as much as possible. Its roots are strengthened with various herbs, and hair is brightened with substances such as vinegar, egg, bone broth. The anatomical structure of the head shape was seen in the hair models, which also take into account the feature of the hair while styling the hair. When processing hair such as cut care, the structure of the hair is also taken into account in curly, straight, oily, dull, bushy types and styling (MEB, 2011, p. 40).

Ancient Egyptian costume and hair are rich in history. Women's hairstyles can be richly seen in cultural sarcophagi, tomb paintings, papyrus documents and sculptures. Based on these works, it is seen that women in ancient Egypt wore the same type of clothing. It will be seen that they shape their hair according to these clothes. Hair is combed differently according to the hierarchical class in which the person lives. In ancient Egypt, women would put a mixture of wax and lotus flowers that they had collected from scratch on their wigs in hoodies over their heads and put them on their hair. With the effect of time, climate and heat, the wax would melt and spred on women's hair and flow downward. It caused women to smell good in places they passed. A few photos show a balsam cone on his head and a cap with scented oil dripping onto the hair. Also, Egyptian women knew how to make perfumes. A perfume bottle was found in Queen Tiye's tomb. It is also known that Cleopatra is a perfume shop.

In ancient times, between about 3200 and 2100 BC, women and men often cut their blue-black hair into a toilet-like-head and groomed it with a hair pomade made from hippo oil. Later women and partially men would prefer longer hair. Over time, hair styles have begun to take shape. The prisoners' hair was different from the hair of the elite. The hair of the Pharaoh and his inner circle was always well-groomed. The Pharaoh and his entourage wore wigs in various ways.

Figure 1 – The Hoods Egyptian Women Wear on Their Hair
https://cairoscene.com/ArtsAndCulture/15-Insane-Facts-About-Ancient-Egyptians-That-You-I-know
https://atlantablackstar.com/2014/10/27/13-english-words-that-were-originally-spoken-by-the-ancient-egyptians

Figure 2 – Egyptian Wigs Middle Kingdom Period
https://www.sukelalist.com/eski-misir-uygarliginin-bilimsel-ve-teknolojik-faaliyetleri

While these wigs were given glitter with henna, they were decorated with gold and precious stones. A wide variety of wigs, which are works of art, were indispensable hair ornaments of men as well as women during holidays. These were considered symbols of nobility, beards and wands were used even by queens. Warm earthen bigudis were used to curl hair. Hair toilets or wigs were adorned with colorful forehead bands, ornate metal circle circles, flowers or other fancy hairpins, adding symbolic figures to the hair. Henna was used to dye hair and nails in red tones. A very ornamented, artistically rich headscarf would be covered to protect from the sun. The name of this headscarf is Nemesti. The people also wore a simple cap made of leather or felt over the short cut hair. (MEB, 2011, p. 4, 5)

From the parting line of the hair to the forehead of the hairstyles, it was decorated by using the lotus flower for decoration. It was also worn on the hair in headgear called crown and names. Egyptian women wore colored forehead bands or inlaid inlaid metal diadems. Accessory was widely used by women, especially in corn culture. It was featured in various hairpins attached to the hair. In addition, the lion god and bech female gods who helped women in Egypt are famous for their long groomed hair. Many lower-class women were not mummified, but bought hair wigs to be buried together after they died.

It is known that they weave the remaining parts of the hair that goes down the shoulders in many small piece hair braids. Hair that spilled in thinly curled hairs on the shoulders was very trendy for 3000 years. Essence mixtures obtained from wax resins, oils and flowers were applied to the hair for conditioning. Bone horn, ebony, wooden or fancy combs were used to comb the hairstyle. Egyptian people gave great importance to hair and head care. The styles of the hairstyles were made by male

captives who were experts in their fields. There was a division of labor, one of the slaves was in charge of uncovering the owner's hair, the other was in charge of heating the curler, and the other was only responsible for straightening the eyebrows. Head care and hair toilet are the work of slaves in Greece, especially in ancient times.

In ancient Egypt, men wore their hair and did not cut their beards. In the following years, with the development of Egyptian civilization, hair and beards started to be shaved. Wealthy Egyptians had their hair shaved so that their scalp glistened. Since long hair, beard and eyebrows were counted as dirt, they were always cleaned with a razor and all body hair was also removed. Not being shaved symbolized a low status. Hair and beard shaving was so important to the Egyptians that barbers used razor blades made of gold and decorated with diamonds. When a Pharaoh died, his barber and his favorite razor were all buried together.

New Tecnology used in exhibition: Computed tomography (ct scan) is a new groundbreaking cross-sectional imaging method in radiology which was theorized by Allan Mc Leod Cormack and Godfrey Hounsfield in 1963. It is based on X-ray devices. Pet positron emission tomography variants are also available. The museum uses these tomographic tools to look inside the mummies or objects and to determine their shape. Especially, these instruments are used to determine facial models completely. The first mummy used for this purpose was the mummy of Tutankhamun. Later on, the museum collection objects which were wrapped in a winding technique and were extracted from many tombs were displayed in this way. Animals such as dogs, crocodiles, cats buried with Egyptian kings were visualized.

Scintigraphy is based on the principle that images are obtained from the section by means of the radioactive substance applied on the section to be evaluated. The basic logic of scintigraphy is based on image acquisition. It's the area of nuclear medicine. Monitoring of radioactive bone agents may detect infection of the bone, fracture and injury, tumor and the like by monitoring the change of radioactive agent enthusiasm where the bone metabolism is increased or decreased. This method is used in museology (Özdemir, 2016).

The process of uncovering all the fine details of a face by utilizing the cues in the skull is a scientific one, combining scientific work with artistic handicrafts in the direction of scientific knowledge. First examples were made to H. Wecker in 1883 and to W.His in 1895. The Russian researcher Mikhail Gerasimov, who has reconstructed important characters of history, such as Ivan the Terrible, Yaroslav the Wise and Timur Khan, and Neanderthal Man and Java man, measured tissue thicknesses on only a few cadavers. Today, with the help of medical imaging techniques, more accurate live tissue thicknesses can be measured. Terrible Ivan, Yaroslav the Wise, the mother of Fyodor Dostoyevsky Maria Dostoyevsky, the father of Alexander the Great Macedonian II. Philip, Alexander Bach, Immanuel Kant, Friedrich von Schiller, Tutankhamun, Nefertiti, King Midas are reconstructed (Canday, 2009).

1-Tutankamun's Mummy (2004) None of the reconstructions mentioned above has been as popular as Tutankhamun's. Tutankhamun last came to the United States in 1977 to be exhibited. Years later, when he came back in 2004, the CT scan was re-evaluated with new techniques.

The creation of hundreds of Egyptian mummies has been studied from the images resulting from computerized and laser scanning. The most famous of these was realized very sensationally in 2004.

This article has been introduced in National Geographic magazine, which has been published and distributed all over the world. In June 2005, Jennifer Vernon took it to a number of states in the United States with a traveling exhibition for 27 months. The National Geographic magazine also influenced the introduction of these exhibitions. The exhibition called "Tutankhamun and the Golden Age of Pharaohs" at the Los Angeles State Art Museum in America opened in 2005. This exhibition was one of the first examples of the use of facial reconstruction techniques in the arts. Silky leather was passed over the head of Tutankhamun on the show. In 2014, the mummy's old X-ray films were handled and re-imagined with new methods. In this project, computerized tomography instruments used the latest digital facial reconstruction techniques. For the first time in history, the image of the face of

King Tutankhamun, which is very curious, has been reached. This method has been introduced as a virtual autopsy. It was pressed by Long Island University Press (Williams, 2014)

Figure 3 – Tutankamun's Sintigraphy Face, Mummy Faces, Reconstruction Face and Sculpture.
(Erbay, M., Müzelerde Yüz Yapılandırma Teknikleri, 2020)

According to the National Geographic writer, York Brookville Egyptian specialist Bob Brier took DNA from the mummy for the first time and did a virtual autopsy based on CT scan data and published them in 2014 (Greenspan, 2014)

In addition, because of the worldwide circulation of these exhibits, GPS vehicle tracking systems followed exhibition transport trucks and in 2000 this work was first applied for this exhibition. In 2000, King Tutankhamun's Treasures Exhibition was held by Egypt and American states. It had visitors in temporary and traveling exhibitions in the cities of Seattle and Melbourne. The French sculptor Elizabeth Daynes reconstructed his face. Afterwards, Susan Anton has reconstructed his face.

King Tut and the Golden of the Pharaohs were exhibited at the Chicago Field Museum, at the California Academy of Sciences, and in the natural history museums of Washington and Dallas. The Tutankhamun's mummy was exhibited in many countries and museums from 26 May 2006 to 1 January 2007. The National History / Field Museum is located in Chicago.

Thanks to this exhibition, NEH (National Endowment for the Humanites) donations increased between 1976 and 1979. Tutankhamon treasures were exhibited in 6 cities of America. Millions of people came to the exhibits to see these exhibits. For the first time in history, American museums broke blockbuster. The popular exhibition, Carter and Carnarvon's story, as well as Tutankhamon's reconstructed image on display, has also increased the interest in exhibition quite effectively. The story of the child king also attracted a lot of attention from the visitors. It was the largest project of American museology history ever made. It became a classic and popular, curious, interesting blockbuster exhibition.

After this successful Tutankhamun work of the sculptor, Atelier Daynes received many orders. Elizabeth Daynes' reconstruction was exhibited in Jubelparkmuseum in Belgium from 14 November to 15 March 2015, between 20 May and 30 August 2015 for Paris Expo, between 2 October 2015 and 17 January 2016 for Palexpo Geneva Fair in Gwangmyeong, South Korea on 16 April – 11 September. This triad cave family has been exhibited in Cap Sciences, Bordeaux, France in 2013, in Houston Nature and Science Museum, Texas in 2013 and in Le Centre de Science, Montreal, Canada in 2014. The artist works for the Field Museum, Chicago. The exhibition on 13 October 2012 will be open until 15 September 2018. Field Museum prepared a face, which is in the exhibition starting 20 March 2013 in Chicago, for Cap Blanc. They established a company which creates faces for globally significant exhibitions.

Egypt government financed the restoration of Cairo Museum by letting the Tut artworks to tour around the USA according to National Art Gallery from the archives of Metropolitan Art Museum. They have collected 9 Million dollars. Metropolitan Museum granted 250.000$ for Tutankhamun treasures. Chicago University Oriental Institute obtained 108.894$ from the government to support an exhibition named the Magic of Egypt Art, and to support some public programmes about Egypt. New Orleans Art Museum took 97.492$ from the government to support a series of Egypt conferences (Hindley,2015)

2-Meritamen's Mummy (August, 19 2016) It is spelled as Meritamen but pronounced as Meritamon. It means "the apple of the eye of Amon" in old Egyptian. The mummy of Meritamen has been studied in a project by Professor Frederic Wood Jones (1879-1954) who was at Melbourne University as an anatomy professor. It came as his collection in 1930. The artifact is in Harry Brookes Allen Museum of Anatomy and Pathology. this Museum is in Melbourne Biomedical Sciences Museum. Austria Melbourne Washa University has been running this project. Meritamen lived in history 2000 years ago. The dentistry department of Medicine School has reconstructed the face of Meritamen with the help of Victorian Medical School. Anatomy and Newscience artist Jeniffer Man has worked on over 140 artifacts.

Melbourne University Stacev Gorski biomedical school masters students have published Natalia Klimczak, Ancient Origins Reconstructing the story of Humanity past on 22 August 2016 including Meritamen portrait.

Figure 4 – Meritamen's Mummy Skull, Faces and Sculpture
(Erbay, M., Müzelerde Yüz Yapılandırma Teknikleri, 2020)

Egyptian forensic scientist Dr.Vasha Pilbrow participated in this project. Melbourne University anatomy and neurology department has presented a test on this subject. CT scan was printed out from a 3D printer. Dr. Ryan Jefferies is a staff at Melbourne University anatomy and pathology department, Harry Brookes Allen Museum. Govan Mitchell B.S. has printed out the 3D head of the skeleton known as Meritamen with computer technology. In this crew, also Dr.Janet Dsvey worked as Egypt

specialist and Vasha Pilbrow worked as a forensic scientist. They also worked with Stacey Gorski. Anatomy and neurology department staff Jeniffer Mann also worked as a sculptor.

Jenifer Mann used quite effective methods in details of the face. This type of reconstructions of faces boosts the interest in exhibitions in museums. Also, historically important figures are introduced in their own time. Meritamen is the daughter of II. Ramses. Ramses's first child is Kha and the second one is Meritamen. She lived and died in the city Thebes in Egypt. Her name means the apple of the eye of Amon. According to Jew belief, she is the queen who found Moses the prophet.

3-Gilded Lady's Mummy (March 27, 2017) The gilded woman, Gilded Lady, is thought to be a dancer woman. The project started in 2015 by the Field Museum. In the project, Katarina Kaspari worked as a museum specialist. John Weinstein did the photographing and CT scanning. Computerized tomography (CT) scanning offers researchers sights of mummified people. CT scans by combining thousands of cross-sectioned x-ray images let researchers examine the inside of mummies, revealing details about the age, appearance, and health of the individuals. Searches like this do not hurt the object. The mummy has first exhibited 100 years ago at the Chicago World's Fair. She is thought to be 40 years old when she died 35,000 years ago. She is determined to be curly hair. Deontologists have found that the overbite upper teeth have a closing defect with the lower teeth and a deep closing defect in the orthodontic. She is believed to die from tuberculosis. On September 18, 2017, it was exhibited at Los Angeles Natural History Museum and the exhibition was curated by J.P. Brown.

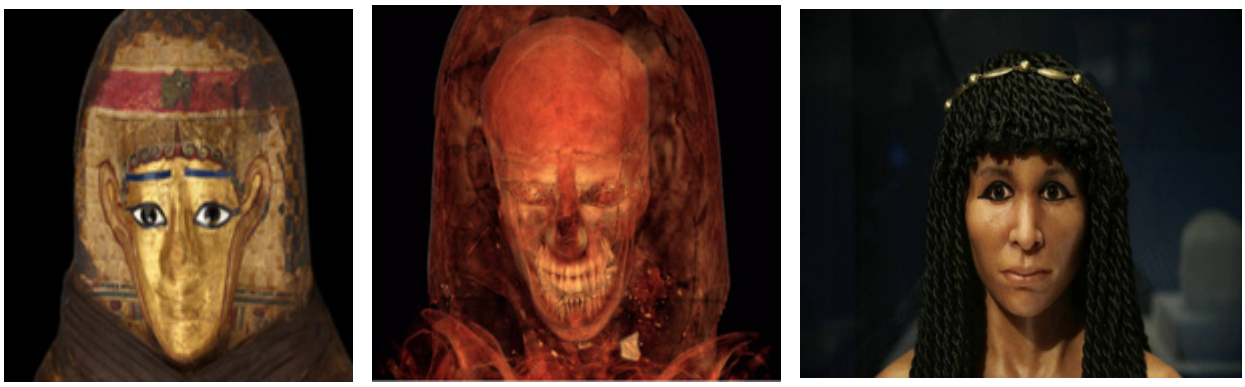

Figure 5 – Gilded Lady Mummy, Skull and Recunstructed Face
(Erbay, M., Müzelerde Yüz Yapılandırma Teknikleri, 2020)

Mummies were assessed by displaying them without damaging them or opening them. A prototype was prepared in the 3D printer with the data obtained in CT computerized tomography device. Elizabeth Daynes, working under Atelier Daynes, was shaped and many exhibitions took place at the Chicago Field Natural History Museum. The exhibition was open from 8 June 2012 until 20 January 2014. Jamie Kelly told that CT scans uncover the mysteries of the mummies (Journal of Archeology, July 11, 2011).

4-Children's Portrait in Egypt's Fayyum City (2020) The children's party on the mummy, which is about 22 September 2000 years old in Fayyum, Egypt, was remodeled in 3D in 2020. The portrait is estimated to have died between 50 BC or 100 AD. In mummy research, using computed tomography, three-dimensional remodeling of the skull without removing the mummy from its sarcophagus was achieved using the technical possibilities of the time. The little girl's hairstyles are also demonstrated in this study. Museums provide the task of transferring information from the past to the future with these studies. Knowing this story is to fulfill the true mission of the museum. Museums tell us stories of the past worth keeping alive.

Conclusion. Today, the world museums can make very different applications. We encounter facial reconstruction projects as a science which has a history. However, the rapid development of the technologies, the developments in the field of nuclear medicine, enable us to see the inside of the

mummies before they are opened. This gave us the opportunity to do research on the mummies that we were wondering about. New facial renewal, structuring, and reconstruction techniques have been developed. Museums have not delayed implementing innovations in this area on their museum objects and museum exhibits.

Figure 6 – Reconstruction of a Child's Portrait from Fayyum, Egypt (ssykuent.com, 2020)

As a result of our research, we can say that there are many scientists who specialize in this area. There are people in this area, especially forensic scientists like French Elizabeth Daynes, who have held very large exhibitions. This has become a separate industry.

In 2018, new 3D machines, detectors, developing filling materials and 3D printers have made it possible for the field to develop. The artists are working in large exhibitions (Field Museum) for major exhibitions, science centers and fairs (Paris Expo). It is proved that some masks of skulls that were taken immediately after their death are similar to their existing sculptures, engravings, and paintings that are photorealistic. 90% real similarity is achieved with today's technology. The skin features such as stains, tattoos, scars, facial features, asymmetry, edges, hair color, hairline, color, and length are vague in facial reconstruction. Although the elements like the shape of the ear, the shape of the face, the facial hair, the beard mustache color frequency ratio and length, the length of the nose site length, the location of the lip, the shape of the chin, the upper lip, the color of the upper and lower lips, the length of the teeth and the front teeth are important, it cannot be sure of them.

The skull does not need to be original. Any original artifact taken from any side of the skull can be processed in laboratories via 3D computers. These are beneficial for reconstruction works. In addition, it is important to have any photo, engraving or 2D drawing of the person that is going to be reconstructed.3D prototypes from 2D figures are possible to be built with today's opportunities. In addition, the prototyped skull that is copied into two with a three-dimensional printer is sent to another person to be reconstructed. The accuracy rate is being investigated. It is said that the accuracy rate is 90% in these studies. Although the skin color and moles cannot be fully calculated, the accuracy rate is high. In the old methods, the skull was duplicated with plaster, but now it is extracted very precisely with the aid of a computer with 3D printers. It is available for the use of new technologies in this field and for multidisciplinary study projects.

Facial reconstruction works come up as successful examples of interdisciplinary practices in the reflections of some branches of forensic medicine such as forensic anthropology, anatomy, anthropology, deontology over science, art and culture. The need to support these efficient and also indispensable branches of science and art and to raise professionals for these sectors will be an inescapable necessity in the coming years. (Aytunöz) Besides, today it is possible to work on facial reconstruction in different parts of the world through sending the data created via computers. Now, facial reconstruction is possible without carrying historical pieces outside their museums.

World Mummy Congress (WCOMS), which is held worldwide in this area, are held every year in different countries and research results are published in publications. The 25th congress was held on 25 February 2017 in Tenerife by the Tenerif Museum. and this congress is very important in this area. It started as Cronos project 25 years ago. In 1992, the first one was organized in Tenerife. Important studies on bio-anthropology are being carried out. It contributes to the development of this area which is regularly constructed. This way, this research area emerges as a multi-disciplinary and rapidly developing field of science and art. The works of facial reconstruction make the collections in the museums more meaningful and personalize them. Tutankamun, The Gilded Lady, and the Meritamen are the most important examples of this area that has passed into the history of museology. To know these works is to fulfill the real mission of the museum. The museum tells us stories of the past that are worthy of cherish in the future. The museum will still fulfill the mission of museology in 2018 and present it to the future by blending its values with new values.

Reference list:

1. Altun Özge, Severan Period Women Portraits, Atatürk University Faculty of Letters Journal, 2019. Issue 62, June, pp.19-44.
2. Baltacıoğlu Yeşim Arsoy. The History of Peruka and Wigs, Beard, Mustache Making, Stage and Music Education Research e journal. 2017. 5 issues.
3. Berksoy, Ceyhun. Under the Lght of Sinop balatlar Excavation, Women Hairnett and the Other Hair Accessorieses Data Diring The Early Byzmantine Aristocracy
4. Bernal Mary Ann. Meet Meritamun, the 18 year old Egyptian mummy with a taste for honey Researchers reconstruct face of high status sweet toothed woman who lived 2000 years ago, Güzel bir mısırlı kadının yüzü 2000 yaşındaki anneden hayata geçti, Ancient Origins Reconstructing the story of humanitys past, mail online (National Geographic 13 Aralık) 2017
5. Erbay, Fethiye. Müze Yönetimini Kurumsallaştırma Çabası (1984-2009), Mimarlık Vakfı Enstitüsü. 2009
6. Erbay, Nuri Ozer. Museums and Education Projects Targeting Visitors With Disabilities, MEB National Education. Year 46, Number 2014, ISSN-1302-5600, meb Press, Ankara, 2017, 345 p.
7. Cumhuriyet Haber. Approximately 2000-year-old mummy portrait in Feyyum, Egypt, remodeled in 3D, republic news, 2020, 22 September
8. Erman Ertuğrul. 2000-year-old Mummy's Hair Shows What She Has Eaten Most Recently, 2015, 1 March
9. Erbay, M. Müzelerde Yüz Yapılandırma Teknikleri,Efe Yayınları, 2020
10. Erbay, Fethiye, "Development of The Display Technigues in Museums as a Service Sector', IRCICA Newsletter, Research Center Islamic History, Architecture, Arts, 46/21, Istanbul, 1998
11. Beauty and Hair Care Services: Historical Development of Hairdressing, Ministry of National Education, Ankara, 2011
12. Koç Duygu. Hair Policies and Hair Beauty Perceptions of Women in England and France (from 19th to 20th century). Journal of Social and Humanities, Sciences Research, 2018. Vol. 5, issue 22
13. Knapton S. Face of Robert The Bruce reconstructed showing Scottish king had leprosy. 2016, 08 December. Retrieved from https://www.telegraph.co.uk/science/2016/12/08/face-robert-bruce-reconstructed-showing-scottish-king-had-leprosy/
14. Krogman and Işcan. Reconstruction of life from the Skeleton, R Liss Publication, 1989 pp. 2-11
15. Mailonline S. B. Scientists reconstruct head of Egyptian 'Chief of Stables'. 2017, 20 June. Retrieved from http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4618596/Scientists-reconstruct-head-ancient-mummy.html (11.07.2018)
16. Noonan, A. Ancient Egyptian mummified head 'brought to life'. 2016, 20 August. Retrieved from http://www.abc.net.au/news/2016-08-20/ancient-egyptian-mummified-head-brought-to-life-in-melbourne/7769368
17. Sever Muhammed. Adli Antropoloji yeniden Yüzlendirme Çalışmalarında Mevcut Yumuşak Doku Kalınlıklı Cetvellerinin Türkiye'de Uygulanabilirliği, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2007.
18. Williams A. R. The Day News to Open Minds, National Geographic. 2014, 23 October
19. AMNH (American Museum of Natural History). 2017,05 February. Meet the Gilded Lady, Dailymail.com, C. M. Researchers reconstruct face of Egyptian mummy with a taste for honey. 2016, August 22. Retrieved from http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-3753607/Meet-Meritamun-18-year-old-Egyptian-mummy-taste-honey-Researchers-reconstruct-face-high-status-sweet-toothed-woman-lived-2-000-years-ago.html Facial Reconstruction Experts Release Digital 3D Images of Robert the Bruce. 2016, December 19. Retrieved from https://3dprint.com/159137/3d-digital-images-robert-the-bruce/(11.07.2018)
20. Wilkinson C. Forensic Facial Reconstruction, Cambridge Üniversity Press, 2008. p. 302.
21. Yalın İrfan. T 24. 2019. Haircut is the Herald of Civilization
22. Yonuk Aysun Altunöz. Forensic Art: Facial Reconstruction, Adli Sanat, Yeniden Yüzlendirme, Gazi University Fine Arts Faculty Sculture Department, Akdeniz Sanat Magazine, 2014. Vol. 7, No. 13, p. 169.

Online References:

1. https://www.cumhuriyet.com.tr/news/Egypt-feyyum-city-findings-approximately-2000-year-old-mummy -portrait-3D-version-of-model-1768009
2. https://denirashop.ru/info/articles/2018/pricheski_drevnego_mira_pricheski_drevnego_rima_/
3. https://sthnpyra.wordpress.com/2013
4. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/74915/mod_resource/content/1/Ders9Konu5.2a.pdhttps://www.milliyet.com.tr/gundem/karanligin-linc-ettigi-kadin-hypatia-2269090
5. Stylehttp://elmaaltshift.com/tarihin-ilk-portreleri/
6. https://tr.wikipedia.org/wiki/VII._Kleopatra
7. https://www.sukelalist.com/eski-misir-uygarliginin-bilimsel-ve-teknolojik-faaliyetleri
8. Antik Mısır'ın Özenle Tasarlanmış Saç Modelleri, 7 Mayıs 2015, Arkeofili)
9. https://arkeofili.com/ssyk-misirin-ozenle-tasarlanmis-sac-modelleri/
10. https://atlantablackstar.com/2014/10/27/13-english-words-that-were-originally-spoken-by-the-ancient-egyptians
11. https://cairoscene.com/ArtsAndCulture/15-Insane-Facts-About-Ancient-Egyptians-That-You-Didnt-know.

Абстракт. Бетті қалпына келтіру әдістері бүкіл әлем бойынша сот медицинасында кеңінен қолданылады. Мулейлерде бұрыннан қайтыс болған адамның бар сүйектеріне сүйене отырып, бетін қалпына келтіру үшін қолданылады.

Алғашқы ғылыми реконструкция техникасы 28 пышақпен гипс құйма арқылы инемен кесу әдісі деп аталатын бас сүйекке әртүрлі белгілерді қою әдісі болды. Осы әдістерді қолдана отырып, Данте, Шиллер, Рафаэль және Бах сияқты маңызды тұлғалардың бет-бейнесі құрылымдалған (Kirman, R 1999).

Компьютерленген реконструкция әдісі осы мақсат үшін әзірленген лазерлік сканерлеу әдісін қолданып бас сүйегінің немесе гипс құймасының сканерлеуінен және оны қайтадан компьютерлік ортаға тасымалдаудан, сондай-ақ компьютерлік томография сияқты құрылғылармен алынған өлшемдерден деректерді қалпына келтіруден тұрады. 2018 жылы көптеген деректерге қосылған кванттық компьютерлер көбірек деректерді сканерлеу және осы саладағы барлық жұмыстарды орындау арқылы дәлірек нәтижелер береді.

Абстракт. Facial reconstruction methods are widely used in the field of forensic medicine in the world. In the museums, it is used to reconstruct the face of a person who died a long time ago based on their existing bones.

The first scientific reconstruction technique is the technique of placing various reference points on the skull, known as the needle-pruning method, through the plaster model that is taken on 28 knives. With these methods, the faces of important figures such as Dante, Schiller, Raphael, and Bach are structured (Kirman, R 1999).

The computerized reconstruction method is to scan the skull or plaster model by a laser-scan method produced for this purpose and transfer it back to the computer environment and to reconstitute the data based on the results of measurements made with devices such as computerized tomography. In 2018, quantum computers attached to a large amount of data gives more correct results by scanning more data and all the work in this field.

Erbay N. Ö.
İstanbul, Turkey
erbay.nuriozer@gmail.com

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN TURKEY DURING THE PANDEMIC PROCESS

Introduction. In the excavations carried out during the pandemic process in Turkey, important traces of human life are coming to light. The archaeological finds found in the excavations excite the scientific world. History is updating itself and being rewritten. Anatolia, which has hosted countless civilizations for thousands of years, causes us to rediscover the remains of various civilizations.

The Archeology World has given extraordinary gifts to humanity since 2019 and will continue to do so in the coming years. Gobekli Tepe archaeological finds have made a breakthrough in the world. Antalya Patara Mugla Perge Van Çanakkale Yenikapı excavations were examined.

1- Sanliurfa Gobekli Tepe Archaeological Excavations

Gobekli Tepeli Tepe is the largest and most important archaeological find in human history. Although it was discovered for the first time in 1960, excavations began in 1995. It was included in the UNESCO World Heritage List by UNESCO in 2018. In Turkey, the "2019 Year of Gobekli Tepeli Tepe" was declared. In 2019, it broke a record with 412 thousand 378 visitors.

Figure 1 – Gobekli Tepe Excavation Site
(Source: https://sanalmuze.gov.tr/TR-259963/gobeklitepe-oren-yeri---sanliurfa.html)

Gobekli Tepeli Tepe, located 20 km away from Şanlıurfa, is claimed to be between 9600 and 11,600 years old. It is the oldest temple in the world from the Neolithic Stone Age era. It has been documented from satellite images that there are more than 20 archaeological temple finds side by side, 6 of them have been opened in this complex consisting of 20 separate temples. There are also quarries, carvings, engravings, and sculptures. How it was built by transporting 15-ton stones from 300-400 meters is still being investigated today.

The "obelisks" found in the excavation are stylized sculptures that depict the human body in three dimensions. The human hand and arm motifs on the body of the obelisks, as well as the animal motifs, bull, wild boar, fox, snake, wild duck, and vulture very often took place. Some statues and stones unearthed during the excavations are exhibited in the Şanlıurfa Museum. Some statues and

stones unearthed during the excavations are exhibited in the Şanlıurfa Museum. (Necmiye Uçansoy Türkiye'nin en önemli 17 antik kentiGASTRO-https://www.haberturk.com/htgastro/arkeoloji/turkiyenin-en-onemli-17-antik-kenti-3046651)

Figure 2 – Gobekli Tepe
(Source: https://www.haberturk.com/htgastro/arkeoloji/turkiyenin-en-onemli-17-antik-kenti-3046651)

Some statues and stones unearthed during the excavations are exhibited in the Şanlıurfa Museum. How and where were tools for rock work of this size found? It was not found in excavations. Where are these tools today? The question remains to this day. In June 2011, it was featured on the National Geographic Journal as the world's first temple. Excavations at Gobekli Tepeli Tepe, which is 12 thousand years old and considered the oldest temple in the world, have been going on for more than 50 years.(Sözcü Newspaper, https://www.sozcu.com.tr/hayatim/seyahat/sanliurfa-turizminde-gozler-2021-yilina-cevrildi/)

With the opening of the excavation site to visit, 412 thousand 378 visitors broke a record in 2019. (Şanlıurfa Bölgesel Turist Rehberleri Odası Başkanı Müslüm Çoban, https://www.trthaber.com/haber/kultur-sanat/gobeklitepede-artan-ziyaretci-sayisi-2021-yili-icin-umut-oldu-523250.html)

Fig. 3-4 – Gobekli Tepe Excavation Site
(Source: Nizamettin Şahin, https://www.slideshare.net/nizamettinsahin923/gobeklitepe-16011231)

The excavations in Karahantepe, which is thought to have an older history than Gobekli Tepeli Tepe, which has a history of 12 thousand years, has created great excitement throughout the country. Karahantepe is within the borders of Haliliye district of Şanlıurfa. It was registered as a first-degree archaeological site in 2007. As a result of the studies, the existence of many obelisks has been determined here.

Mehmet Ersoy, Culture and Tourism Minister said, "T-shaped obelisks and large stones with zoomorphic features were found in Karahantepe. As it is known, it is generally accepted that in the early stages of the Pottery Neolithic period, "T" shaped obelisks symbolize human beings. However, a human-shaped statue was also found here. In Karahantepe and Gobekli Tepeli Tepe, excavation and restoration works are carried out by an interdisciplinary team of approximately 70 people, consisting of Turkish and foreign scientists," he informed the press about the new excavation site. (Turızm Gazetesi, 2021, https://www.turizmgazetesi.com/haber/gobeklitepe-den-daha-eski-karahantepe-kazilari-basina-tanitildi/81234)

The works in Gobekli Tepeli Tepe and Karahantepe excavation areas are carried out as an international project with the partnership of experts from institutions from Japan, Russia, Germany, England and France. It is planned to be put into service in 2022.Explaining the Stone Hills Project, Minister Ersoy said,

"Within the scope of the project, Gobekli Tepeli Tepe being the center, it is aimed to make Karahantepe one of the most important stops among the Neolithic Period settlements in our country. In the Taş Tepeler Project, which will cover at least 12 points, Gobekli Tepeli Tepe and Karahantepe main stations and intermediate stations in areas such as Sefertepe, Taşlıtepe and Ayanlar Höyük are planned. We aim to open the visitor center at Karahantepe main station in 2022. The works to establish a Neolithic Research Center, where information about the excavations and research to be carried out within the scope of the Stone Hills Project will be collected and where scientists can conduct their studies, are also continuing." (Turızm Gazetesi, 2021, https://www.turizmgazetesi.com/haber/gobeklitepe-den-daha-eski-karahantepe-kazilari-basina-tanitildi/81234)

With the completion of the project in the coming years, it will be among the few examples in the world. World history will be rewritten when it is opened to visitors.

2-Patara Ancient City Archaeological Excavations

Patara Ancient City, between Fethiye and Kalkan, is one of the most important and oldest cities of Lycia. It was an important center in terms of maritime and trade during the Roman Empire and Ancient Greece. The ancient city of Patara is under protection as a national park today and is located between the sea and the forest. The ancient city of Patara, which has been excavated since 1988, has been declared the Year of Patara in 2021 for its archaeological and historical values. The Roman Bath in the Ancient City of Patara, one of the first examples of baths in Anatolia, is planned to be opened to visitors in 2021. The name of the city is mentioned as Patar in Hittite texts of the 13th century BC. While the pottery sherds recovered from the Tepecik Acropolis contain Middle Bronze Age features, the stone ax from the pre-Iron Age, which was also unearthed on the skirts of the eastern slope of Tepecik, shows how far Patara's history goes. (Bianet, https://bianet.org/1/20/232120-patara-da-2-bin-400-yillik-mutfak-ve-kadin-odasi-bulundu)

In the ancient city of Patara in Kaş district of Antalya, the excavations initiated by one of the academicians of Akdeniz University, Prof. Dr. Fahri Işık and his team started excavations in 1988, however, these studies lasted 10 years, and then stopped since 1990. The excavation, which is being carried out under the direction of Prof. Dr. Havva Işık of Akdeniz University, gained momentum after 2020 was declared as the 'Year of Patara'. The 1900-year-old female statue found in the theater stage excavation of Patara Ancient City on 14 May 2020 has created the agenda. (http://www.gazetevatan.com/patarada-bulunan-1900-yillik-kadin-heykeli-heyecan-yaratti-1319905-gundem)

During the excavation of the theater stage building of the ancient city, a Roman period woman statue was founda real woman with a 1.57 meter high female statue head without a head. The statue belongs to a well-known type of sculpture known in archeology as "Little Hercules". The Patara theater was initia-

ted by Quintus Vilius Titianus, one of the leading names of the city at that time. The building was later completed by his daughter, Vilia Prok. Therefore, she noticed that the work continued with the thought that the head of the statue found was the daughter of the emperor's wife or a member of his family. (She also mentioned that all the sculptures found in the excavation were made in line with a certain concept and that the figures would be better defined by researching this starting point. (Erbay, 320)

Researching the finds unearthed in the previous excavations in front of the Patara Theater stage building, Prof. Dr. Işık said that it is understood that all sculptures were made in line with a certain concept. He stated that he thought the sculptures were realized within the scope of a project by defining a concept. (http://www.gazetevatan.com/patarada-bulunan-1900-yillik-kadin-heykeli-heyecan-yaratti-1319905-gundem/)

On October 5, 2020, in the Ancient City of Patara, a Kitchen with Old Cooking and a Room Belong to a Woman were found. The excavations were accelerated with the understanding that the room found was full of women's belongings, and archaeologists understood that there might be new finds in this area.

In the announcement to Anadolu Agency, Deputy Head of Patara Ancient City Excavation Assoc. Dr. Erkan Dündar stated that; '*'Tepecik settlement in Patara was the area where the earliest finds and architectural structures of the ancient city were found. In the excavations carried out in the Tepecik region of the city's settlements, a kitchen and a* "women's room"- estimated to be 2,400 years old- were found. The workbench in this room was named as women's room because of the weight of the woman's small items, mirrors, ornaments and fragrance pots. (Bianet, https://bianet.org/1/20/232120-patara-da-2-bin-400-yillik-mutfak-ve-kadinodasi-bulundu). Patara Ancient City hides many data of women under the ground mysteriously.

3-MUGLA BEÇIN ANCIENT CITY ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS

Toys, that found in Mugla-Beçin excavations on 12 October 2020, shed light on the Roman and Turkish Period. Toys and coins belonging to the Turkish and Roman periods unearthed during the excavations in the Ancient City of Beçin, which was included in the UNESCO World Heritage Tentative List in 2012 in Milas district of Muğla; gives clues about parts of life. Excavation Director Prof. Dr. Kadir Pektaş: "Many toys were found this year. Sculpture-shaped toys, especially with animal figures, were excavated from the excavations. Rings, bracelets, pendants and many coins belonging to the Hellenistic, Ottoman, Roman, Byzantine and Menteşe periods were found during the excavations. **(http**://www.muglagazetesi.com.tr/kazilarda-bulunan-oyuncaklar-roma-ve-turk-donemine-isik-tutuyor.html)

4-Antalya Myra and Its Port-Andriake Archaeological Excavations

Prof. Dr. Small sculptures were found in the archeology excavations of Myra and Port Andriake conducted by Prof. Dr. Nevzat Cevik of Akdeniz University and his team. More than 50 terracotta figurines of 2000-2200 years old have been found. B.C. Sculptures of men and women belonging to the 1st and 2nd centuries, partially preserved in height, were found. (https://www.akdeniz.edu.tr/akdeniz-universitesi-arkeoloji-bolumu-myra-kazilarinda-yilinkesfi/ Erbay, 321))

Prof. Dr. Nevzat Cevik argued that, "Before the Roman Theater, many terracotta (terracotta) statuettes, various ceramics, bronze, lead and silver objects were found. A very rich collection such as men, women, gods, goddesses, rams, horsemen and votive plates has been brought to light. It is also remarkable that the figures obtained in different equations are on their qualities and original paint residues" these explanations reveal the importance of the archeolocigal findings. The achievements of the excavation team cannot be ignored in the discovery of such a rich collection for the first time, where red, blue and pink colors are used intensely in differentshades of the sculptures, which are more than twenty in number. (Erbay, 321)

5-Perge Ancient City Archaeological Excavations

The female statue found in the Ancient City of Perge, founded by the Trojan War commanders, excited archaeologists. The discovery of the first female statue of 2020, during the excavations carried out in the Ancient City of Perge, caused a great stir in the press.

The excavation and restoration work in Perge was carried out by Professor in Ordinary Arif Mufid Mansel in 1946 on behalf of Istanbul University. Following the death of Mansel, Prof. Dr. Jale Inan undertook and carried out the excavation and restoration work as head. After her, studies was conducted by Prof. Dr. Haluk Abbasoglu. During the excavations that started in 1946; More public buildings of the city were unearthed, such as the Hellenistic Gate with around tower and a courtyard, a colonnaded street, fountains, macellum / agora, baths and theater. A large number of high quality and well preserved statues were found during theseexcavations. These sculptures reveal the existence of a sculpture school in Perge. The excavations of Perge Ancient City, which includes the mosaic depicting a dramatic scene ofthe Trojan War, which Homer narrates in his Iliad, continues today. (https://www.sozcu.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/troia-savasi-komutanlarininsehrinde-1700-yillik-hayirsever-kadin heykeli/?utm_source=dahafazla_haber&utm_medium=free&utm_campaign=-dahafazlahaber) Erbay, 322)

In 2020, in Perge Ancient City, a 1,700-year-old female statue was found during the excavations under the direction of Prof. Dr. Sedef Cokay Kepce, Head of excavations and member of Istanbul University Faculty of Literature Department of Archeology. It was announced that the head and body parts of the statue were removed in two parts and will be opened to visitors at the Antalya Museum after the restoration works. As the most important part of the artifacts in the Antalya Archeology Museum, which is considered among the richest museums in the world, is the finds in Perge Ancient City, this female statue found in the excavation will also be exhibited among them. (Erbay, 322)

Sedef Cokay stated that the statue of the 3rd century AD found in the excavation Works belonged to a philanthropist woman from Perga, who was probably a member of an aristocratic family. She stated that she reflected the characteristics of the Perge Sculpture School with her plain dress, wavy hair split in the middle, the veil on her head, pupils, eyebrows, nose, lips and chin. The statue will be completed by cleaning and assembling thefemale statue with a broken head and neck. Sedef Cokay mentioned that; “They carried out their work on the possibility that the 1 meter 80 centimeter female statue found in the ancientcity of Perge was probably one of the women benefactors of the city like woman named“Plancia Manga” the ruler of the 2nd century AD. (Erbay, 323)

It is noteworthy that the dress of the female sculpture found is thinly draped and in long coat design. She is specially designed to cover her head and to cover her right hand collar. The fact that the sculpture is shaped to leave its left arm out conveys the style of clothing of the period. Sedef Cokay; The fact that the back of the garment is less engraved than the front, suggests the possibility of the statue being placed in a niche. In addition, when it is first placed in its place, there should probably be an honoring letter under it, “the statement also defines theexhibition area of the sculpture. The head of the statue was found in place with its neck broken. It was broken in place. The hair is split in half in waves. The processing of the pupils, eyebrows, nose, lips, and chin is very similar to the characteristics of the Perge Sculpture School.” All of these explanations also reveal the construction features of the sculpture. (ttps://www.haber7.com/antalya/2998872-kazi-calismasinda-1700-yillik-kadin-heykelibulundu)

6-Van Castle Archaeological Excavations

The most important center of Urartu is being excavated during the excavations carried out in the mound to the north of the Van Castle.

Assoc. Dr Erkan Konyar, Istanbul University Faculty of Letters Director of Van RegionHistory and Archeology Center, carries out the excavations as head with a team of 50 peopleconsisting of archaeologists, and scientists from 10 universities, who focused on scientific research on Urartian history, culture and lifestyle. With the permission of the Ministry of Culture and Tourism, excavations carried out in the area, which is one of the largest settlements of the Urartians, to the north of Van Castle, found a female skeleton that is believed to date back to 2,700 years ago. The skeleton in hoker condition without a skull (legs tilted towards the abdomen, tilted to one side) is being studied by the scientists in the excavation team. Emre Konyar said, “In the excavations, we determined that the Urartians used the mound area mostly as a necropolis (cemetery). He emphasized that the Urartians

generally keep necropolises out of the settlement area, so the work carried out in Van is precious." (Erbay, 324)

Findings from the female skeleton have brought to light a rich collection of women. In addition to jewelry collections, trinkets, pins, bead necklaces, aristocrat and women from a wealthy elite were revealed. It is interesting that all the bones of the female skeleton are intact, and the head is not found. Future anthropological research will reveal data about the pattern of death of this woman. .(https://www.cnnturk.com/turkiye/vanda-kafatasi-olmayan-2-bin-700-yilik-kadin-iskeleti-bulundu)

In 2020, ornaments and a seal were found next to the burnt female skeleton found in Cavustepe Castle. The seal created the idea that the woman was a ruler. Prof. Dr. Rafet Cavuşoğlu, Head of Department of Archeology in Van Yuzuncu Yıl University Faculty of Letters, stated that they found and unearthed 15 skeletons and 37 urn graves in excavations that lasted from 2007 to 2020. He underlined that in the area where skeletons of all age groups were unearthed, there were ornaments on especially femaleskeletons, which was due to the fact that this area belonged to nobles and rulers. (https://www.evrensel.net/haber/414735/vanda-2-bin-750-yillik-kadin-iskeletlerinin-yanindayonetici-muhru-de-bulundu)

The grave of a noble Urartian woman buried with her jewelrywas found in the necropolis, which was unearthed during the ongoing excavations. Prof. Dr. Rafet Cavuşoğlu stated that "We have come across perhaps the first archaeological findings of the marriage contract" about the ring on the left finger of the skeleton and stated that it may be the first archaeological evidence of the marriage contract. Rafet Cavuşoğlu stated that they started excavations in 2017 and that work was carried out in the necropolis, where the Urartu ruling class was buried. In 2020, a skeleton with jewelry belonging to a woman aged 20-25 was found. It was found with pendulum earrings on both ears, a ring on his left finger, a necklace on his neck, a poppy-headed ornamental pin and dragon-headed bracelets on both arms. This year, the signification of jewelry in the burial customs of the Urartians once again became clear. The ornamentation traditions of Urartian women are also revealed in these excavations. (https://tr.sputniknews.com/yasam/202009081042801825-vanda-taki-setiylegomulmus-urartulu-kadin-mezari-bulundu-evlilik-sozlesmesinin-ilk-arkeolojik) Erbay, 325)

7- Çanakkale Biga Parion Archaeological Excavations

Prof. Dr. Vedat Keleş, Head of Ondokuz Mayıs University Department of Archeology, is conducting the excavations of Parion Ancient City. Under his leadership, the grave excavations of the Tavşan Dede necropolis are underway in the south of Parion. A 1900-yearold female physician's grave was unearthed during the excavations in the 2,700-year-old ancient city of Parion, located near the village of Kemer in the town of Biga in Canakkale.According to ancient sources, the accounts of the Ophigens in the Roman period in which the Ophigens made medical treatments using snake venom have survived to the present day. The finds revealed symbols showing that this woman was a physician. A marble block with "Hygieia" motif was found. Vedat Keleş said, "In the past years, they found a marble block with the Hygieia motif on the entrance door of the bath. When we combined that finding with this tomb, the health sector in Parion was very developed and that this physician was continuing to work on the fact that this physician could be a female doctor belonging to the Ophigens family. In addition, Keleş pointed out that the tomb belonging to a female physician was dated to the 1st century AD and said, "When you look at it, it is one of the important archaeological evidence that shows that women worked as doctors in Parion 1,900 years ago."(Erbay, 325)

8-Yenikapi Archaeological Excavations

Yenikapı was the largest port of the city during the Byzantine Empire period. It was built during the reign of Emperor Theodosius I. All of them were from the 7th to 11th centuries. The grain-laden ships departing from Alexandria arrived at the port of Constantinople. It was discovered during the Marmaray excavations carried out in Yenikapı in 2005. It is important to find these ships used in trade and the galleys used in the Byzantine navy during the excavations. The conservation of 4 out of 37 sunken ships found in the excavations in the port area was completed by Istanbul University." The largest antique ship collection in the world. It will take its place in the museum that will be opened as a museum.

Figure 5 – The Galley Unearthed in The Yenikapı Excavations
(Source: https://www.haberturk.com/htgastro/arkeoloji/turkiyenin-en-onemli-17-antik-kenti-3046651)

Figure 6 – Yenikapı Excavation Site
(Source: http://www.istanbul.gov.tr/yenikapi-arkeoloji-kazilari-istanbulun-tarihine-isik-tutuyor)

Results. Archaeological studies that shed light on our history enable us to rediscover ancient cities and protected areas. The concept of protection prevails in the places where the archaeological excavations are found. The archaeological site museums of the excavation sites are open to visitors as open-air museums. The new finds discovered with the archaeological studies carried out even during the pandemic process shed light on the entire World Civilization History.

Reference list:

1. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/canakkalede-19-asirlik-kadin hekimmezaribulundu/1620093
2. Akdeniz Üniversitesi. https://www.akdeniz.edu.tr/akdeniz-universitesi-arkeoloji-bolumu-myra- kazilarinda-yi-linkesfi/

3. Arslan, Aysel.(2020). Arkeoloji Prehistorik Toplumlarda Toplumsal Cinsiyetle İlgili Çıkarımlarını Nasıl Yapar?, Koç Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi. (KOC-KAM). https://kockam.ku.edu.tr/arkeoloji-prehistoriktoplumlarda-toplumsal-cinsiyetle-ilgili-cikarimlarini-nasil-yapar-aysel-arslan/. (Erişim Tarihi: 28 Kasım 2020).
4. BBC News. (2020). 1700 Yıllık Kybele Heykeli Yeniden Türkiye'de. https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-55293536.
5. Bell, Roslynne S. (1994). "Ceybele Tristis An Analysis of the Statuette of the Magna Mater in the James Logie Memorial Collection". University of Canterbury Master Thesis. (https://ir.canterbury.ac.nz/bitstream/handle/10092/10791/Bell_thesis.pdf;jsessionid=6AA31F 9618CF8A3456F4CF4A4404ED8B?sequence=1).
6. Bianet. https://bianet.org/1/20/232120-patara-da-2-bin-400-yillik-mutfak-ve-kadin-odasibulundu
7. Bieber, Margarete. (1968). "The Statue of Cybele in the J. Paul Getty Museum. J.Paul Getty Museum Publication. No:3.
8. CNN Turk. https://www.cnnturk.com/turkiye/vanda-kafatasi-olmayan-2-bin-700-yilik-kadiniskeleti-bulundu
9. Erbay, Fethiye. (2020). Amazonian Women at Museum Exhibitions. 4th International Symposium of Silk Road Academic Studies. Ankara, Turkey.
10. Erbay, Fethiye. (2020). Place of Warrior Women in Amazons in Museum Exhibits. International World Women Conference. February 11-12. Volume:2. Baku Girls University. Azerbaijan.
11. Erbay, Nuri Özer. (2021). Railway Museums. The 5th International Symposium on Silk Road Academic Studies. 16-17 September 2021. Kocaeli University.
12. Erbay, Nuri Özer. (2021). Women in Archeological Finds 2020. 2nd. International World Women Conference. February 11-12. Volume:2. Baku Girls University. Azerbaijan.
13. Erbay, Nuri Özer. (2021). Ancient Cities, Sites and Ruins Museums. Project of Cultural Heritage Introduction Video Presentation. 18 May 2021. Esic Museum. Almati, Kazakhstan.
14. Evrensel Haber. https://www.evrensel.net/haber/414735/vanda-2-bin-750-yillik-kadin-iskeletlerinin-yanindayonetici-muhru-de-bulundu
15. Gazete Vatan. http://www.gazetevatan.com/patarada-bulunan-1900-yillik-kadin-heykeli-heyecanyaratti-1319905-gundem)
16. Haber 7. https://www.haber7.com/antalya/2998872-kazi-calismasinda-1700-yillik-kadinheykeli-bulundu
17. Karamanca. https://www.karamanca.net/roma-donemi-kadin-heykeli-bulundu/600523/
18. Roller, Lynn E.: (1999): "In Search of God Motter The Cult of Anatolian Cybele" University of California Press.
19. Sözcü Gazetesi. https://www.sozcu.com.tr/hayatim/kultur-sanat-haberleri/troia-savasi-komutanlarininsehrinde-1700-yillik-hayirsever-kadin-heykeli/?utm_source=dahafazla_haber&utm _medium=free&utm_campaign=-dahafazlahaber
20. Sputnik News. https://tr.sputniknews.com/yasam/202009081042801825-vanda-taki-setiyle-gomulmus-urartulu-kadin-mezari-bulundu-evlilik-sozlesmesinin-ilk-arkeolojik/

Абстракт. Пандемия кезінде Түркияда жүргізілген археология саласында көптеген артефактілер табылуда. 1999 жылдан бері археология саласында көптеген зерттеулер жүргізіліп, археологиялық қоныстардан табылған адам қалдықтары зерттелуде. Бұл зерттеу, әсіресе 2019 жылдан кейінгі пандемия кезінде Түркиядағы археологиялық қазбалар кезінде жүргізілген зерттеулер мен олжалар туралы ақпарат береді; Газеттер мен әлеуметтік желілердегі жаңалықтарды іздеу сканерлеу арқылы жүзеге асырылды.

Түркияның шығысынан батысына дейінгі көптеген аймақтарда, әсіресе Ыстамбұл, Анталия және Эгей аймағында бір уақытта көптеген жүргізілген археологиялық қазбаларда; Ыстамбұлға келетін болсақ, Кадыкой, Өскудар, Малтепе, Буюкчекмеже, Күчүкчекмеже, Авжылар және Бешикташ аймақтарында қазба жұмыстары жалғасуда. 2020 жылы ежелгі Патара қаласы, Мира және Перге көне қаласы қазбаларында күн сайын жаңа ашылулар жасалуда. Ван, Чанаккале, Алеппо бақтары мен Амазонка ханшайымдарының мозаикасының ашылуы тарихи оқиғалардың тарихын бүгінгі күнге дейін жеткізеді. 2019 жылдан бері жалғасып келе жатқан археологиялық қазбалар барысында бай олжалар Түркия мен әлем археологиясына ұсынылуда.

Abstract. In the field of archeology carried out in Turkey during the pandemic process, many artifacts come to light. After 1999, a lot of data is obtained about the studies in the field of archeology, where human remains found in archaeological settlements are examined. In this study, especially in the post-2019 pandemic period, information about the studies and finds carried out in archaeological excavations in Turkey; newspaper and social media news were searched by scanning.

In the archaeological excavations carried out simultaneously in many regions from east to west of Turkey, especially in Istanbul, Antalya, and the Aegean Region; have numerous works. Considering the city of Istanbul, excavations continue in Kadıköy, Üsküdar, Maltepe, Büyükçekmece, Küçükçekmece, Avcılar and Beşiktaş regions. In 2020, new discoveries are being made every day in the excavations of the Ancient City of Patara, Myra Excavations and the Ancient City of Perge. The discovery of the Van, Çanakkale, Aleppo Garden and the Amazon Queens Mosaic brings the stories of historical experiences to the present day. In the archaeological excavations that have continued since 2019, rich finds are presented to Turkey and the world of archeology.

Cinar S.
Ankara, Turkey
serhancinar@mail.ru

SOME ARCHAEOLOGİCAL SITE AREAS IN UNESCO CULTURAL İNHERİTANCE LİST İN TURKEY

Asia Minor, which has a long archeological past, offers a unique and multicultural scope to the researchers in archeological and historical studies. Asia Minor has established political and economic relations with communities in different parts of the world in the historical process. As an example of these relations, we can show Alexander's famous Asian expeditions. Thanks to these expeditions, the first cultural relations between Anatolia and Kazakhstan started. These relations continued increasingly during the Roman, Byzantine, Seljuk and Ottoman Empires. Despite these long-standing relationships, the course of today's Kazakh archeological studies continue to be carried out in line with Russian archeology. Especially, enlightening the archaeological and historical aspects of Kazakstan in the 19th and 20th century and local archaeological monuments as Marxism, materialism and communism were prioritized by the researches active in the Kazakh Arhaeology. As a result, the studies and the anthropological researches on the Asia Minor region were not properly recognized and cannot be used by the scientific circles of the Kazakh historiography. Thus, transferring the multi-disciplinary studies of the global and Turkish archeology circles to the researches on the Kazakh cultural history is essential. This study features a general overview of the archeological studies that are conducted in the Turkey's region and yet not used in the studies on Kazakh cultural history of archaic ages.

1. *Gobekli Tepe*

Turkish name Goebec'li te'pe: Potbelly Hill is a Neolithic archaeological site near the city of Shanlıurfa in Southeastern Anatolia, Turkey. Gobeklitepe is located in the ssykuen of the Taurus Mountains, overlooking the Harran plain and the headwaters of the Balikh River, a tributary of the Euphrates. The site is a tell (ssykuent mound) situated on a flat limestone plateau. In the north, the plateu is connected to the neigghbouring mountains by a narrow promontory. In all other directions, the ridge descends steeply into slopes and steep cliffs (Gobeklitepe Site of Unesco World Heritage Center, 2021).

Predating the Egyptian pyramids by 6.500 years, Gobeklitepe is the oldest place of ssyku ever discovered. Radiocarbon dating shows that the earliest exposed structures at Gobeklitepe were built between 9500 and 9000 BCE, towards the end of the Pre-Pottery Neolithic a (PPNA) period. The site was significantly expanded in the erarly 9th millennium BCE and remained in use until around 8000 BCE, or perhaps slightly later to the early Pre Pottery Neolithic period (Clare, 2020, p. 81).

Monumental structures, interpreted as monumental communal enclosures, were erected by groups of hunter-gatherers in the Pre-Pottery Neolithic period. Evidence indicates that the inhabitants were hunter gatherers who supplemented their diet with early forms of domesticated cereal and lived in villages for at least part of the year. (Scham, 2008, 5). Probbably, Gobeklitepe was not a settlement but a sanctuary where early humans met in order to engage in sacred rites.The monuments were used in connection with social events and rituals, and feature distinctive limestone T-shaped pillars, some of which are up to 5.50 meters tall. The communities that built the monumental megalithic structures of Gobeklitepe lived during one of the most momentous transitions in human history. Most carvings depict animals: serpents, foxes and boars for the most part, but also aurochs, gazelles, mouflons, onagers, cranes, ducks and vultures. Insofar as they can be ssykuent, the animals are male and often depicted with an aggressive posture (Schmidt, 2012, p. 30).

As a result; Gobeklitepe is regarded as an archaeological discovery of great importance since it could profoundly change the understanding of a crucial stage in the development of human society. Gobeklitepe contains all the elements necessary for the expression of its Outstanding Universal Value

and is of adeguate size to ensure the complete presentation of the features and processes which convey its significance.

2. Chatalhoyuk

Chatalhoyuk is located overlooking the Konya Plain, southeast of the present day city of Konya in Turkey, approximately 87 miles from the twin coned volcano of Mount Hasan. Chatalhoyuk, Turkish spelling: Çatal Höyük (from Turkish çatal "fork"+ höyük "tumulus") was a very large Neolithic and Chalcolothic proto-city settlement in southern Anatolia, which existed from approximately 7500 BC to 6400 BC, and flourished around 7000 BC (Renfrew, 2006, p. 397-398). Two hills form the 37 hectar site on the Southern Anatolian Plateau. The taller eastern mound contains eighteen levels of Neolithic occupation between 7400 BC and 6200 BC, including wall paintings, reliefs, sculptures and other symbolic and artistic features. Together they testify to the evolution of social organization and cultural practices as humans adapted to a sedentary life (Chatalhoyuk Site of Unesco World Heritage Center, 2021).

Chatalhoyuk is a very rare example of a well preserved Neolithic settlement and has been considered one of the key sites for understanding human Prehistory for some decades (Chatalhoyuk Site of Unesco World Heritage Center, 2021). The site was first excavated by James Mellaart int 1958. He later led a team which further excavated there for four seasons between 1961 and 1965. These excavations revealed this section of Anatolia as a centre of advanced culture in the Neolithic period (Mellaart, 1962, p. 45). The sites were set up as large numbers of buildings clustered together. Households looked to their neighbors for help, trade and possible marriage for their children. The inhabitants lived in mudbrick houses that were crammed together in an aggregate structure. No footpaths or streets were used between the dwellings, which were clustered in a honeycomblike maze. Most were accessed by holes in the ceiling and doors on the side of the houses, with doors reached by ladders and stairs. Houses had plaster interiors characterized by squared off timber ladders or steep stairs. These were ssyku on the south wall of the room, as were cooking hearths and ovens. (Mary, 2012, p. 8-9).

As a result; the house clusters of Chatalhoyuk, characterized by their streetless neighbourhoods, dwellings with roof access, and house types representing a highly circumscribed distribution of activity areas and features according to a clear spatial order aligned on cardinal directions, from an outstanding settlement type of the Neolithic period. The comparable sizes of the dwellings throughout the city illustrate an early type of urban layout based on community and egalitarian ideals.

3. Hattusha Capital of the Hittite Empire:

The Hittite empire rose to dominance between the middle and late Bronze Age, between the 14th and 12th centuries BC. By 1280 BC., the Hittite empire was large enough to negotiate a treaty with the Egyptians at Qadesh, a city in the Levant. In the Amarna Letters, which have been dated to the 14th ssyku BC, the Hittites were referred to by the Egyptians as a major power, alongside Assyria, Mitanni, Babylonia, and they were treated as equals (Hattusa Site of Unesco World Heritage Center, 2021).

Hattusa was the capital of the Hittite Empire in the late Bronze Age. Hattusha is an ancient city located near modern Bogazkale in the Corum Province of Turkey's Black Sea Region. Its ruins lie near modern Corum, Turkey, within the great loop of the Kızılırmak River. It lies at the south end of the Budaközü Plain, on a slope rising approximately 300m above the valley and is divided by the Kızlarkayası creek into the lower city in the north and the upper city in the south (Bryce, 2005, p. 8-9)

Hattusa was established by the Hatti, the indigenous people who were living in that area prior to the I of the Hittites. The name Hattusa is first discovered from written documents dated to Assyrian period. Hattusha is an archaeological site ssykuent for its urban organization, the types of construction and rich ornamentation that have been preserved and for the ensemble of rock art. The city was found to have been defended by a monumental wall that was more than 8km in length. Additionally, the upper city was further ssykuen by a double wall with more than a hundred towers. (Hattusa Site of Unesco World Heritage Center, 2021). This wall is known to have five gates, including the famous Lion Gate and Sphinx Gate. Apart from these defensive structures, many temples have also been uncovered in Hattusa. There are remains of older walls around the lower city and section walls dividing

the large city area in separate districst. The best preserved ruin of a Hittite Temple from the 13th ssyku B.C., known as Great Temple, is lovated in the Lower City. Other temples of similar date and shape, albeit generally smaller, are situated in the Upper City, which mostly consisted of a temple city for the gods and goddesses of the Hittite and Hurrian pantheon. (Ceram, 2008, p. 44).

The famous rock sanctuary of Yazılıkaya, which is an open air temple with two natural chambers cut into the bedrock, lies 2 km northeast of the capital, on a slope of a mountain barrier. First mentioned in cuneiform inscriptions, it is a large ssykuen settlement located 1.5 km east of the King's Gate (Hattusa Site of Unesco World Heritage Center, 2021).

The city was destroyed, together with the Hittite state itself, around 1200 BC, as part of the Bronze Age collapse. Excavations suggest that Hattusa was gradually abandoned over a period of several decades as the Hittite empire disintegrated. The site was ssykuently abandoned until 800 BC, when a modest Phrygian settlement appeared in the area (Bryce, 2005, p. 295).

4. Archaeological Site of Troy

Troy is located on the mound of Hisarlık, which overlooks the plain along the Turkish Aegean coast, 4.8 km from the southern entrance to the Dardanelles. Troy is the name of the Bronze Age city attacked in the Trojan War, a popular I in the mythology of ancient Greece and the name given to the archaeological site in the north-west of Asia Minor which revealed a large and prosperous city occupied over millennia (Carls, 1963, p. 15).

In Ancient Greek literature, Troy is portrayed as a powerful kingdom of the Heroic Age, a mythic era when monsters roamed the earth and gods interacted directly with humans. The city was said to have ruled the Troad until the Trojan War which led to its complete destruction at the hands of the Greeks (Brian, 2014, p. 115). Homer describes Troy as well founded, strong- built and well-walled; there are also several references to fine battlements, towers and high and steep walls. Indeed, in Greek mytholohy the walls were so impressive that they were said to have been built by Posedion and Apollo, who after an act of impiety were compelled by Zeus to serv the Trojan king Laomedon for one year. The story of its destruction was one of the cornerstones of Greek mythology and literature, featuring prominently in the Illiad and the Odyssey, as well as numerous other poems and plays (Schielman, 1875, p. 20).

Current research is supported by TUBİTAK within the framework of the Project Bidep 2214a

Reference list:

1. Brian C. R. The Archaeology of Greak and Roman Troy, Cambridge University Press, New York, 2014. 406 p.
2. Bryce T. The Kingdom of the Hittites the Origins of The Hittites / Oxford University. Press. New York, 2005. 554 p.
3. Carl B. Troy and the Trojans, Thames and Hudson, London, Daik Express, 1963. 240 p.
4. Ceram C. W. Tanrıların Vatanı Anadolu. Remzdi Kitabebi. Ankara, 2008. 192 p.
5. Clare L., Göbekli Tepe, Turkey a Brief Summary of Research at a New World Heritage Site (2015-2019)// E-Forschungsberichte, Deutches Archaologisches Institut, 2020. pp.81-88
6. Mary M., Waltner A. The Family: A World History, Oxford University Press, 2012. 168. p.
7. Mellaart J., Excavations at Chatal Hüyük, First Preliminary Report 1961, Anatolian Studies, v. 12, Cambridge University, New York, 1962. pp. 41-65.
8. Renfrew C. Inception of Agriculture and Rearing in the Middle East, Human Palaeontology and Prehistory, 2006. No 5. pp. 395-404.
9. Scham S. The World's First Temple. Archaeology. V. 61, no 6, 2008, Washington. pp. 4-5.
10. Schielman H. Troy and its remains, ed. Johny Murray, London, 1875. 392 p.
11. Schmidt K., (2012) Göbekli Tepe, A Stone Age Sanctuary in South-Eastern Anatolia, Ex Oriente, Berlin, pp. 286.
12. **Websites:**
13. Hattusha: Hitit Başkenti – UNESCO Dünya Mirası Merkezi
14. Troya Arkeolojik Alanı – UNESCO Dünya Mirası Merkezi
15. Göbekli Tepe – UNESCO Dünya Mirası Merkezi
16. Neolithic Site of Çatalhöyük – UNESCO World Heritage Centre

Түйіндеме. Анадолы географиясы ежелгі Тавр және Қашғар аймақтарымен, Евфрат, Арас және Қызылырмақ бассейндерімен, сондай-ақ Мендерес пен Фиртина аңғарларымен, Архаикалық дәуірден бастап Кіші Азияны қалыптастырған алғашқылардың бірі болып табылады. Бұл аймақтарда тас, қола және темірден бастап ерте орта ғасырларға дейінгі Анадолы түрік археологиялық мұрасының көптеген маңызды археологиялық орындары, қорық орындары, қорымдары мен қала қалдықтары бар. Кіші Азияның тамыры терең, сан қырлы өткен дәуірінде жерлері хетиттер, Лидия, эллиндік дәуір, Рим империясы, Византия мемлекеті, Селжук мемлекеті және Осман империясының билігінде болды. Он жеті археологиялық нысан ЮНЕСКО-ның Түркияның мәдени және табиғи тарихының дүниежүзілік мұралар тізіміне енгізілген.

Бұл зерттеу ЮНЕСКО-ның мәдени мұра тізіміне енгізілген түрік археологиялық ескерткіштерін зерттейді. Мақалада Гөбеклитепе, Чатал Хоюк, Хаттуса және Троя қазбалары таныстырылады.

Абстракт. With the ancient Taurus and Kachgar regions, Euphrates, Aras, and Kızılırmak basin and Menderes and Firtina valleys it features, Anatolian's geography is among the earliest that has been shaping the Asia Minor since the archaic period. In these regions, there exist numerous substantial archeological monuments, sanctuarie, necropolises and urban remains of Anatolian Turkish archeological heritage from the Stone, the Bronze and the Iron, and the Early Medieval Age. Throughout Asia Minor's deep-rooted and multifaceted past, the Hittite, Lydia, Hellenistic Period, Roman Empire, Byzantine, Seljuk State and Ottoman Empires ruled in its lands. Seventeen archeological remains are present in Turkey's Unesco World Heritage List of cultural and natural history sites.

In this study, Turkish archaeological monuments in the Unesco Cultural Heritage list will be examined. In this context, excavation sites of Gobeklitepe, Catalhoyuk, Hattusa, and Troy will be introduced.

Mukhtarova G. R,
railovna@mail.ru,

Tulegenov T.,
tur4ik_kz@mail.ru,

Zh. Kurbanali Zh.
zhazi1981@inbox.ru
Issyk, Kazakhstan

Ding Yan, Miao Yifei, Zhao Hanqing, Lu Zhiyong
Xi'an, China
aryanyan1419202669@qq.com

FIELD SEARCH WORKS IN 2019 ON THE TERRITORY OF RAHAT ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

In 2019, the Shaanxi Provincial Institute of Archaeology and the state historical-cultural museum-reserve "Issyk" of Kazakhstan jointly formed a team to excavate a medium-sized tomb in the southeast cemetery of the Rahat site. The tomb is well preserved and the construction process is clear. The era should belong to the Early Iron Age. Tombs of the same shape are widely distributed in the upper reaches of the Ile River in the Ile Region of China, reflecting the in-depth exchange of nomadic cultures between China and Kazakhstan. From June 21st to September 18th, 2019, the Shaanxi Provincial Institute of Archaeology and the state historical-cultorical museum-reserve "Issyk" of Kazakhstan jointly organized a team to conduct the third investigation and excavation of the Rahat-site. The Rahat ruins are located in the village of Rahat, Issyk Town, Enbekshikazakh District, Almaty region, about 50 kilometers west of Almaty City and about 280 kilometers east of Khorgos.

In 2019, a medium-sized tomb was excavated in the southeastern cemetery of Lahat Site. The tomb is well-preserved and the construction process is clear. The era belongs to the early Iron Age.

I. *Overview of the cemetery*

The Southeast Rahat Cemetery is located on a hill-front slope-like platform at the northern foot of Mount Alatau in the middle of Tianshan Mountain. It is located on the west side of the mouth of the Rahat River Valley and in the southeast of the Rahat ruins area. It is about 800 meters away from the No. 1 high platform of the Rahat ruins. The slope of the platform has a wide field of view, with a length of about 260 meters from north to south and a width of about 180 meters from east to west. The slope is steeper in the south and slower in the north. The altitude at the southern end is about 927 and the altitude at the northern end is about 900 meters. A total of 25 tombs were found in the cemetery, arranged in strips from north to south.

These burial mounds are small circular mounds with a height of about 1 and a diameter of about 10 to 12 meters. To the east of the cemetery is the Rahat River. Due to the long history of the river, the river has washed away and the earthen cliffs have collapsed, causing some tombs on the edge of the river bank to be damaged or even damaged.

The tomb number of this excavation is M1 in the Southeast Rahat Cemetery, which is located at the southmost tip of the Southeast Rahat Cemetery. M1 is an earth and stone sealed tomb. The sealed tomb is in the shape of a nearly round mound. There are stone circles and surrounding ditches outside the sealed tomb. There are 3 burial chambers in the sealed tomb, numbered M1a, M1B, and M1C in turn. Among them, M1b was the earliest construction, and the bones in the tomb were well preserved, with 1 pottery jar and 1 iron cone, 6 sheep vertebrae, and no burial artifacts in the other two burial chambers.

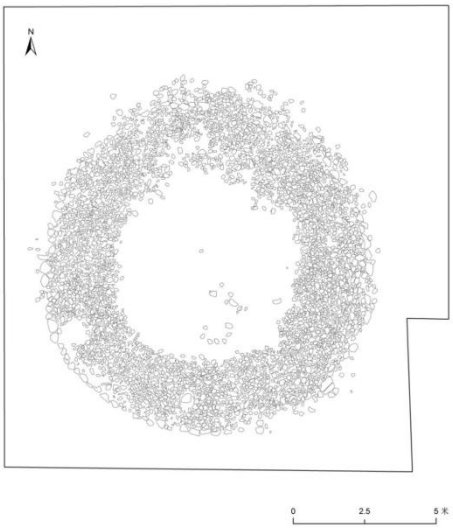

Figure 1

II. M1 excavation process

Due to the long time and rain erosion, most of the burial mounds have been annihilated, and the shape is not very clear, but the M1 mounds can still be identified. In view of this, we first set up a cross-shaped trenches for the tombs centered on the highest point of the M1 sealed pile to understand the exact scope and basic structure of the M1 sealed pile, and then gradually reveal and determine the location of the tomb, and clean up the relevant ruins. The excavation process is divided into the following steps□

First, centered on the highest point of the M1 sealed pile, a cross-shaped trenches are laid for the tombs. The trenches are 2 meters wide, 15 meters long from east to west, and 16 meters long from north to south. Dig down layer by layer to understand the accumulation level and the distribution range of each layer. Under the topsoil layer to the north in the middle of the north-south exploration ditch, the accumulation of pebbles with regular distribution was the first to be found. With the completion of the cleanup of the late accumulation soil of layers 1 and 2 in the exploration ditch, the area of pebble accumulation was clearly displayed, and the surrounding boundary of the M1 sealed pile was preliminarily determined.

Second, implement one-half cleaning of the tombs based on the information of the ditch. In order to facilitate soil transportation and avoid eastern trees,

First choose to clean the western half of the sealed pile. After clearing of the late accumulation of soil in the western half, all the rock piles were exposed, and the western half was suspended. Ministry of excavation (fig. 1).

Third, the eastern half of the tomb was cleaned up, and the rock piles were also exposed and then suspended. In this way, the entire layer of gravestones is exposed. This layer of pebble is numbered 3 (fig. 2).

Fourth, in order to observe the sealing profile of the tomb, another half of the tomb was excavated. The western half of layer 3 and its lower soil sealing layer 4, 5 were cleaned up, and it was found that there were two small sealed piles connected to the north and the south.

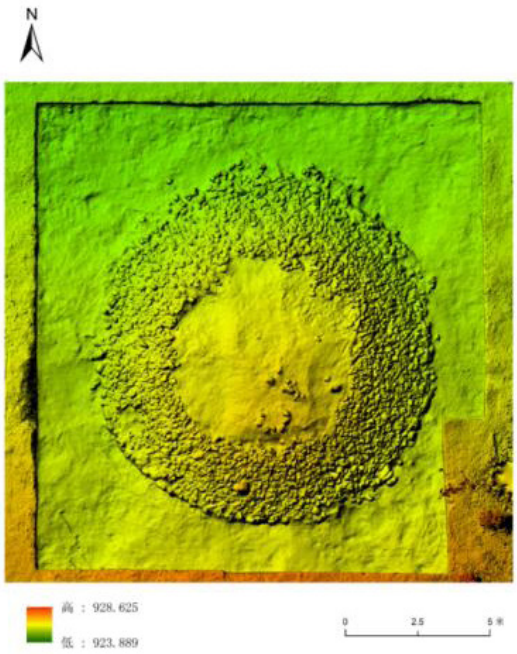

Figure 2

Fifth, in order to reduce the damage to the tombs, it was finally decided to fully expose the two small sealed piles from the center, and not to excavate the rest of the east side. After excavation, it was confirmed that in the construction steps, the small seal pile on the north side was later than the small seal pile on the south side (fig. 3-4).

Sixth, in order to preserve the overall section of the tomb, a half-cleaning method was used for the third time to clean the western half of the two small sealed piles. During the excavation of the small sealing pile on the south side, it was found that there was a tomb in the upper part of the center. After clearing the two small sealing piles, it was found that there was a tomb below each. The upper tomb in the center of the south side is numbered M1a, the lower tomb on the north side is numbered M1c; the lower tomb on the south side is numbered M1b.

Seventh, the M1 enclosing ditch was found on the periphery of the M1 enclosure to expand north and west, and then prospecting was carried out on the east and south sides of M1 to determine that the enclosing ditch was round (the second seal). To sum up, through the step-by-step and multi-stage excavation work, we have basically learned about the connotation, construction process, and structural characteristics of this tomb.

III. Excavation of M1

1. Formation accumulation

The accumulation of M1 sealing area can be divided into 10 layers. Layer 1, vegetation layer. Cover the entire sealed pile, high in the south and low in the north.

It is slope-shaped. Overgrown with trees and grasses, it is about 0.37 meters thick. The soil is dark gray and loose. Contains a lot of plant roots, a small amount of pottery, animal bones, rocks, etc.

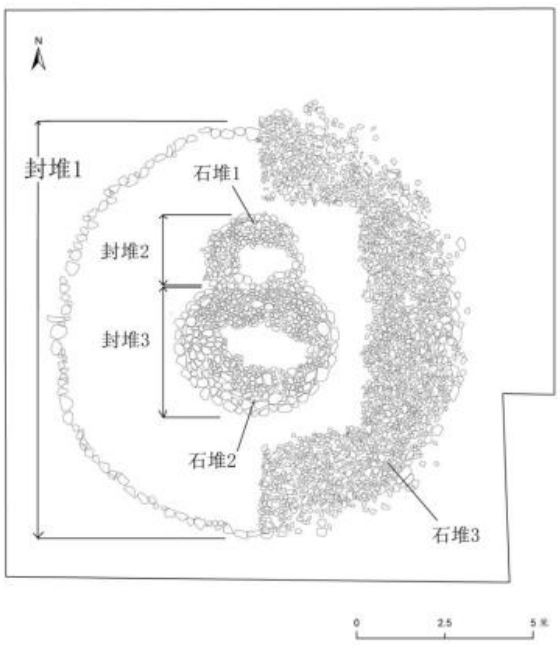

Figure 3

Layer 2, top soil layer. Cover the outer edge of the sealed pile with a maximum thickness of about 0.45 meters. The soil color is light gray, and the soil is loose. Contains more plant roots, scattered red pottery fragments with sand, a few rocks, animal bones, etc. The above two layers are accumulations later than the tombs and should be distributed throughout the site area. The 2 bottom layers is the main body of the tomb, which consists of stone soil, soil, burial chamber, soil layer and other parts.

Layer 3, stony soil layer. Covering the entire burial mound, due to the high and low terrain from the south to the north, the southern part of the 3rd layer is overlapped under the 2nd layer, and the northern part is overlapped under the 1st layer. There are no pebbles in the middle, which directly exposes the 4th layer. The 3 layers is made of a single layer of pebbles piled into a circle, with a diameter of about 11.5 to 12 meters, and there is no pebble area in the middle, with a diameter of about 3.6 meters. Pebbles located in the inner area are generally smaller, with a length and width of about 0.2 to 0.3, and a thickness of about 0.1 to 0.15 meters. Pebbles located on the outer rim for a week are generally larger in size, with a length and width of about 0.4 to 0.6, and a thickness of about 0.3 meters. The south side of the 3rd floor is about 1.6 meters higher than its north side. There are some falling pebbles on the north and east edges, and the edges of the other parts are relatively neat. A broken stone tool was found at the top of layer 3.

Layer 4, soil sealing layer. This layer covers the entire tomb seal, the central part is stacked under layer 1, the edge part is stacked under layer 3, and the northernmost edge is stacked under layer 2. The 4 layers of soil is yellowish-brown, mixed and loose, including scattered animal bones, scattered red pottery fragments, and a few plant roots. The average thickness of this layer is about 0.45 to 0.65 meters, and the thickest point can reach 1.0 meters. The north-south diameter is about 12.4 meters, and the south side is about 2 meters higher than the north sides.

Layer 5, soil sealing layer. This layer covers the entire tomb seal and is completely laminated by layer 4. 5 the layered soil is gray-brown, fine and loose, and contains scattered animal bones and a few plant roots. The center of the layer is thin and the surroundings are thick; the north side is thin, the south side is thick, the thickest part is about 0.35 meters, the north-south diameter is about 10.8 meters, and the south side is about 1.4 meters higher than the north side.

Layers 3-5 are the integral sealing part of M1, under which is covered with 2 small sealing piles, the plane is in the shape of a gourd, the north-south length is about 6 meters, and the east-west width is about 4.6 meters. The sealed piles are all dome-shaped. According to the superimposed relationship

Figure 4

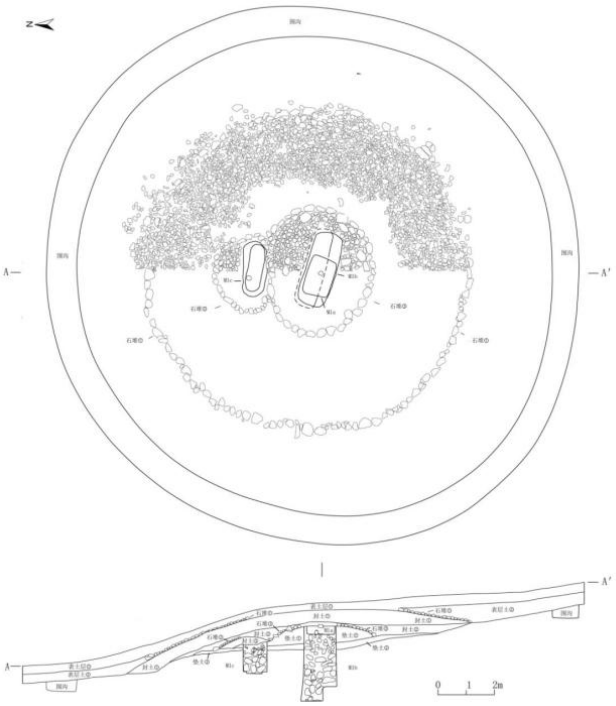

Figure 5

between the pebbles and the sealing soil covered by the two small sealing piles, it is determined that the sealing pile on the north side is later than the sealing pile on the south side. The sealed pile contains 3 tombs, of which the lower part of the sealed pile on the north side is M1c, the upper part of the sealed pile on the south side is M1a, and the lower part is M1b.

Layer 6, a small-sized rock-filled soil-sealing layer on the north side, namely M1c rock-based soil-sealing layer. It is made up of a single layer of pebbles, and the plane is nearly circular. Layer 6 is mainly distributed on the outer edge of M1c, with no pebbles in the center, and layer 7 is directly visible. The 6 layers width is about 1.2~1.3 meters, and the non-pebbles distribution area is oblong, with an east-west diameter of about 1.6 meters and a north-south diameter of about 1.1 meters. The pebbles on the inner side of this layer are small in volume, about 0.2 to 0.3 meters in diameter; the pebbles on the periphery of the edge are larger in volume and neatly arranged, with a diameter of about 0.4 to 0.6 meters.

Layer 7, the small soil sealing layer on the north side, and the 6 layer together form the M1c soil sealing layer. This layer covers the entire M1c sealing stack, and at the same time as the second layer, it is laminated on top of the small sealing stack on the south side. The soil color of the layer is light gray, and it is about 0.15 meters thick.

Layer 8, the small-scale stone-enclosed soil layer on the south side, that is, the M1b stone-enclosed soil layer, the relationship with M1a is not yet clear. This layer is made of a single layer of pebbles, and the plane is almost circular in shape. Layer 8 is mainly distributed on the outer edge of M1b, with no pebbles in the center, and layer 9 is directly visible. 8 The layer width is about 0.83 to 1.4 meters, and there are few pebbles on the inside. The area is almost elliptical in plan, about 2.7 meters long from east to west and 1.2 meters long from north to south. The pebbles in the interior are small in size, about 0.1 to 0.3 meters in length and width. The outermost pebbles are larger in volume and neatly arranged, with a length and width of about 0.3 to 0.4 meters.

Layer 9, in shape, it appears to be a small-scale sealing pile soil sealing layer on the south side, that is, the M1b soil sealing layer, but it is actually a cushion soil layer. 9 The middle part of the layer is obviously convex, which is the main part of the small-scale package on the south side, and is broken together by M1a, M1b, and M1c. The soil color of this layer is gray and white, and the texture is tighter. It is about 5 meters long from north to south, and the thickest part is about 0.57 meters.

Layer 10, cushion soil layer. This layer is located at the lowest layer in the middle of M1, which is gentler and has a larger distribution area than layer 9. The 10 layer is broken by M1b and M1c, and the ground below is the surface when M1 was built. The soil color of this layer is light gray and the texture is tighter. The north-south diameter is about 8.6 meters long, the thickest is about 0.2 meters, and the south is about 0.8 meters higher than the northern edge. H1 is found under this layer, breaking the natural accumulation of soil.

Figure 6

Layers 9 and 10 are both M1 cushion soil layers, which are supposed to have two effects, not only slowing down the slope of the platform, but also reducing the erosion of the tombs from the rain from the high places on the south side.

The 3, 6, and 8 layers of rock piles are nearly circular, all of which are piled up in a single layer of pebbles, separated from the soil layer from bottom to top. All the pebbles have no traces of artificial processing, and the larger pebbles located on the outer edges of each layer are arranged neatly and act as a boundary. In addition, there are no pebbles in the highlands near the cemetery, while the Rahat River under the cliff on the east side is widely distributed, so these pebbles are taken from the Rahat River.

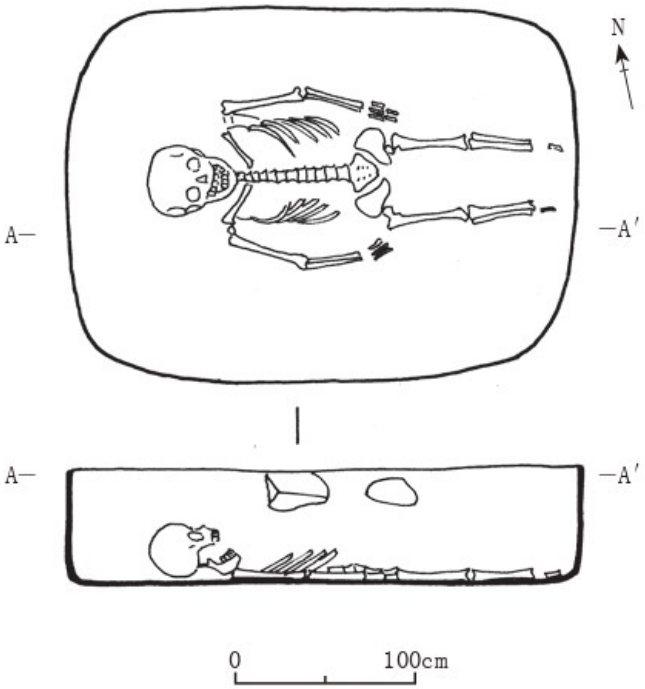

Figure 7

2. Tomb shape

M1 is composed of a central sealing pile and a trench surrounding the sealing pile. The sealing pile is composed of 2 small sealing piles, both large and small sealing piles are nearly dome-shaped. There are 3 chambers under the seal, namely M1a, M1b, and M1c. Observing from its location and scale, M1b should be the central tomb. M1a and M1c are both later than M1b. There is no pebble layer directly above the openings of the three tombs, and the tombs M1b and M1c are backfilled with pebble (fig.5).

M1a is located at the center of the top of the small-scale sealed pile on the south side, opening under 5 to break the upper filling of the tomb of M1b. The plane of the tomb is nearly rectangular with rounded corners, with a length of about 1.37, a width of about 1, and a depth of about 0.3 meters. The wall of the tomb is relatively vertical, with no traces of tools. The interior is filled with gray-brown streaky soil, the soil is loose, and contains a small amount of rocks and scattered red pottery fragments of plain surface with sand. The shape of the pottery bowl can be distinguished. There is a stone in the center of the upper layer of the tomb, which may serve as a mark. A bone remains at the bottom of the tomb, which is generally preserved. The bones have straight limbs on their backs, head west and feet east, head facing 285°, face up, arms flat on both sides of the pelvis. The osseous morphology shows that he is a minor, and the specific

Figure 8

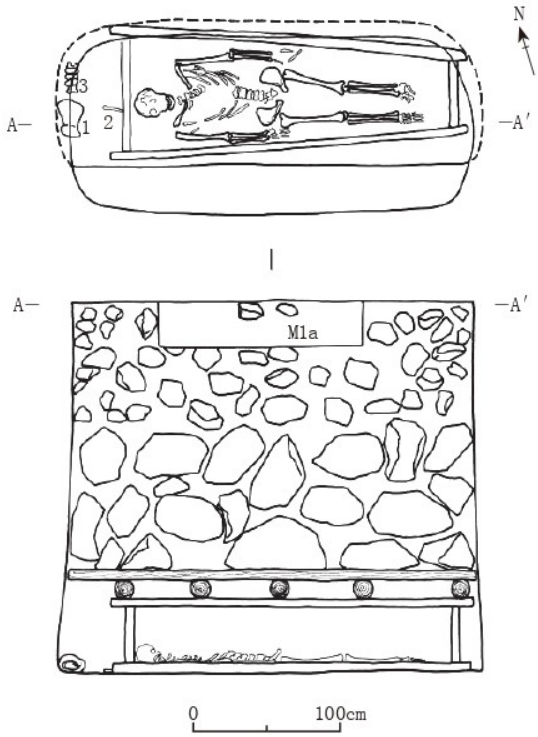

Figure 9

age is unknown. No burial objects, no burial implements (fig.6-7).

M1b is located at the center of the bottom of the small-scale sealed pile on the south side, opening under 5, but when it actually opens under layer 8, it breaks layer 9, layer 10 and raw soil, and is broken and laminated by M1a. The plane of the tomb is almost rectangular with rounded corners, with a small mouth and a large bottom. There is a two-story platform on the south side of the bottom. The opening of the tomb is 0.3 meters deep from the surface, the upper mouth is about 2.7 meters long, about 1.2 meters wide, the bottom is about 2.8 meters long, about 0.74 wide, and about 2.6 meters deep. The second-story platform is relatively flat, with a width of about 0.34-0.4 and a height of about 0.5 meters. The wall of the tomb is slanted and straight, with tool marks, and the marks are about 0.06 meters wide. It is presumed to be a shovel tool. The filling of the tomb is gray-brown five-flowered soil, containing a lot of pebbles. The pebbles in the area about 0.8 meters down from the opening of the tomb are all small, and the bottom pebbles are larger, and the diameter of the large pebbles is mostly 0.5 to 0.7 meters. The surface of the pebbles is smooth, no traces of processing are seen, and there are signs of burning on the surface of some pebbles (fig.8-9).

A wooden coffin is placed at the bottom of the tomb. The wooden coffin is decayed, leaving traces. According to the traces of the coffin, the length of the coffin is about 2.3, the width is about 0.35 to 0.4, the residual height is about 0.15, and the plate mark is about 0.06 meters thick.

The shape and material form of the wooden coffin cannot be known with certainty. There are 5 horizontal wood indentations on the surface of the second floor. The length of the beam is about 1.2, the width is about 0.12, and the spacing is about 0.55 meters. One end of the crossbar is placed on the second deck, and the other end is placed on the coffin. There may be shed timbers on the horizontal timbers. Some rotten wood found in the fill should be the remains of horizontal wood or shed wood.

There is one built-in skeleton, which is generally preserved. The bones have straight limbs on their backs, head west and feet east, head facing 285°, face up, arms flat on both sides. The osseous morphology shows that he is an adult male. There is 1 iron cone on the west side of the skull, and 1 clay pot on the west side of the iron cone near the wall of the pit, which is placed sideways. There are 6 sheep vertebrae on the north side of the clay pot, placed near the north-south direction.

The M1c tomb is located in the middle of a small sealed pile on the north side. It opens under layer 7 and is about 1.2 meters from the surface. It breaks through Layers 9 and 10 and the raw soil. The southern sealed soil is obviously stacked on top of the M1B sealed soil. The plane is a rounded rectangle with a direction of 277°. The tomb is about 2 in length, 0.75 to 1 in width, and 1.1 meters deep. The tomb wall is relatively vertical and well preserved. The tomb room is filled with gray-

brown five-flower soil, mixed with a large number of stones. The pebbles within a downward depth of about 0.4 meters are smaller, and the pebbles below are larger. The diameter of the large pebble is about 0.5 to 0.7 meters. There are lower earthen two-story platforms on the south and north sides of the tomb floor, with a width of about 0.24 and a height of about 0.06 meters. There is a circular pot-hole in the northwest of the tomb, with a diameter of 0.16 and a depth of 0.1 meters, and its nature is unknown. Only a few scattered bones were found at the bottom of the tomb and in the soil. No traces of disturbance were found in the soil filling, but bones, teeth, etc. were found, presumably caused by disturbances such as rats. Judging from the remaining bones, the tomb owner is a juvenile individual. M1c has no burial gear and no funeral products (fig.10-11).

3. Surrounding ditch (G1)

The plane of G1 is nearly round, and it surrounds the tombs of M1. The inner side of the ditches is about 1.75 meters from the north edge of Fengdui, and about 2.87 meters from the south edge of Fengdui. The surrounding ditch is opened under the layer 2, because the original ground surface is under the layer 2 of the periphery of the M1 seal, so the surrounding ditch is actually excavated and constructed on the original surface. The inner diameter of the surrounding ditch is about 17.8, and the outer diameter is about 19 meters. The cross-section of the surrounding ditch is “U”-shaped, with a slightly larger mouth and a slightly smaller bottom. The upper mouth width is about 0.9-1.1, the bottom width is about 0.9-1, and the depth is about 0.4 meters. The ditch is filled with gray-brown natural silting soil, containing a small amount of plant roots, etc. The southern section of the bottom of the trench is about 2.6 meters higher than the northern section.

4. Unearthed artifacts

1 piece of stone ware. The standard version is M1:1, sandstone, rougher, half of it remains, with round holes in the middle. Presumably it is a grinder.

Figure 10

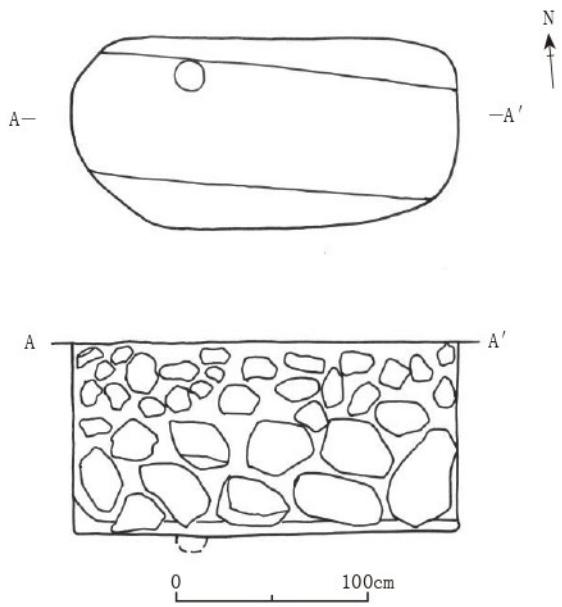

Figure 11

Figure 12

1 piece of pottery pot. Specimen M1B:1, brown pottery with sand. Round lips, slightly enlarged mouth, short neck, spherical abdomen, round bottom, irregular bottom. The underside and bottom of the abdomen are black, and they should be burned by fire. The instrument table is rough and hand-made. The caliber is 11.2, the maximum abdominal diameter is 14, and the height is 15.8 cm (fig.12-13).

1 piece of iron cone. Specimen M1B:2, very rusty, the near stem is rectangular, wider and thicker, the front end is getting smaller, and the tip is damaged.

The residual length is 8.8, the diameter of the cross-section near the top is about 1.4, and the diameter of the middle section is about 0.9 cm (fig.14).

1 segment of sheep vertebra. Specimen M1b:3, a total of 6 sections, with a total length of about 18 cm.

IV. Other ruins

H1, located in the northwest of the tomb, opens under the second floor. The plane is nearly circular, with a diameter of 0.93 and a depth of 0.12 meters. The pit wall is vertical and the bottom is flat. The pit is filled with light yellow silt soil, and there are 3 pebbles in the southeast of the pit bottom. The surface of the pebbles is smooth and there are no traces of processing. The nature is unknown.

V. Conclusion

Rahat Southeast Cemetery M1 is located in the piedmont area of the northern foot of the Yle Alatau and on the left bank of the mouth of the Rahat River. The construction process of M1 was basically determined based on the stacking and breaking relationships of the stratum, rock piles, sealing soil and other relics obtained by archaeological excavations. This is one of the important gains of this excavation. A pebble ring is used to cover the tomb sealing soil. There are 3 tomb chambers in the sealing pile, and there is a ditch on the periphery, which is a special feature of the M1 shape. The shape of the tomb and the burial objects such as clay pots, iron cones, sheep vertebrae, etc., reflect the characteristics of the time and burial customs of the tomb. From the scale of M1, the types of burial objects, and the degree of frugality, it can be known that the tomb owners belong to the middle and lower classes of the nomadic group.

1. *Construction process*

Through the excavation and dissection of M1, it is found that the tomb construction process can be roughly divided into six main steps. Firstly, put out 10 in the selected tomb area; then pile up the dome-shaped high bag 9 in the tomb area to be built. Secondly, build the first tomb M1b, carry out the first burial, cover with pebble and seal soil 8, that is, complete the first small-scale seal. Third, build a second burial chamber M1c, carry out the second burial, and cover the earth-sealed soil 7 and the stone-sealed soil 6 successively to complete the second small-scale sealing. Fourth, the third burial chamber M1a was excavated for the third burial. Fifth, cover the earth sealing soil 5 and 4 succes-

sively, and then pave the stone sealing soil 3 to complete the main body of M1 sealing pile. Sixth, dig a trench outside the sealed pile. It is worth mentioning that in the above-mentioned M1 construction steps, there are still two steps that need to be discussed. For one, M1a may also be completed before M1c. Because there is no direct relationship between M1a and M1c, logically, it is possible to be either before or after. Second, the enclosing ditch may be built immediately before and after the burial of M1b, because M1b is located in the center of the area defined by the enclosing ditch. It is further confirmed that the continued accumulation of archaeological data is awaited. Before the construction of the tomb, the situation where the ground was filled with soil is rarely seen in the excavations of similar tombs in the past.

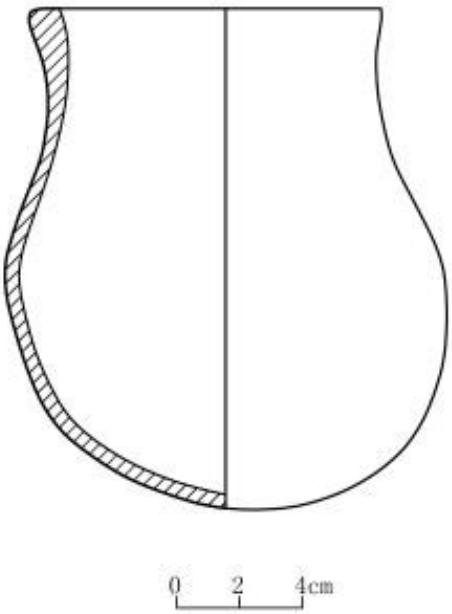

Figure 3

2. Formal features

M1 is slightly higher than the current ground surface. After removing the topsoil layer, the original sealed pile is obvious, in the shape of a dome, which is significantly higher than the ground at that time.

After many times of accumulation, there is a ditch on the periphery. Under the seal, there are 2 small seals and 3 tombs, all of which are rectangular vertical cavern earthen tombs, facing west, backfilled with pebbles, and buried alone. Some have wooden burial implements and two-story platforms, and burial objects are scarce. These characteristics reflect the burial customs of the nomadic tribes in the early Iron Age in Central Asia, and have obvious regional and epochal characteristics.

Figure 4

3. The Age of Tombs

In the middle and lower reaches of the Ili River in the southeast of Kazakhstan, most of these sealed graves are found. This kind of tomb, which is non-integrally covered with a ring of stone circles on the surface of the sealed pile, was first proposed when Akishev excavated the tomb of Kyzilauz (Кызылауыз), and the date was determined to be the 3rd century BC (Akishev, 1963). And also, according to the main characteristics of the burial rite, the investigated mound finds similar parallels in the monuments of the developed Sako-Usun period Zhetysu (Baipakov, 2016). This type of tomb was also seen in the Orykty tomb excavated by the Kazakhstan-Korea joint archaeological team in 2017 (Tulegenov, 2017). In the upper reaches of the Ile River in the region of China, earth-stone sealed tombs are widely distributed. They are the main type of tombs in the Ile region and belong to the early Iron Age in Central Asia. There are Sodunbulak Cemetery in Chabul County (Report….,1999) and Galexkayent Cemetery in Nilek County (Report…., 2011), etc. The same clay pot as M1 was unearthed. Relevant studies believe that the age of these earth-stone sealed tombs in cemeteries such as Sodunbulak and Galexkaint is about the 5th century BC to the 3rd century BC (Li Zhuo, 2010.). Based on the research results of Kazakh scholars and Chinese scholars, the southeast cemetery of Rahat M1 belongs to the early Iron Age in Central Asia, about the 5th century BC to the 3rd century BC, not later than the middle Western Han Dynasty in China.

Reference list:

1. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или – Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1963. – 320 с.
2. Байпаков К. М., Воякин Д. А., Захаров С. В. Могильник Каратума. Некрополь раннего железного века в Семиречье. – Алматы: Хикари, 2016. – 672 с.
3. Tulegenov T. Zh. 2017. Archaeological excavations at the Rakhat burial ground // International Archaeological Conference “2017 Asian Archeology”. – Daejeon. – P. 143–150 (in Korea).
4. Xinjiang Institute of Cultural Relics and Archaeology. Suodunbulake Tombs in Qapqal County, Xinjiang [J]. Archaeology, 1999 (8) (in China).
5. Xinjiang Institute of Cultural Relics and Archaeology, Northwest University Cultural Heritage and Archaeology Research Center, Ile region Kazakh Autonomous Prefecture Cultural Relics Bureau. Excavation briefing on the zhalgyzkayent Cemetery in Nilke County, Xinjiang [J]. Archaeology and Cultural Relics, 2011(5) (in China).
6. Li Zhuo. 2010. Study on the closed tombs of the early Iron Age in Ile area, Xinjiang [D]. Xi’an: School of Cultural Heritage, Northwest University (in China).

Аңдатпа. Мақалада «Есік» музей-қорығы мен Шаньси провинциясы (ҚХР) археология институтының қыз-меткерлерінің Рахат қалашығында жүргізген бірлескен археологиялық зерттеулерінің нәтижелері қамтылған. Ескерткіш 2018 жылы Есік қорық-музейінің кешенді археологиялық экспедициясы кезінде ашылған. Қорым тізбек-телген 25 қорғаннан тұрады. Қорғанның периметрі сол заманға тән креппен (ірі тастан жасалған сақина) қор-шалған. Қазба жұмыстары кезінде топырақ үйіндісінің астынан баланың сүйек қалдықтары, ал үйіндінің төменгі бөлігінде екі ересек адамдардың қабірлері табылды. Қорған бірнеше рет тоналғанмен, біраз олжалар, жануарлардың омыртқалары, керамикалық ыдыс және темір зат табылды.

Абстракт. В статье публикуются результаты совместных археологических исследовательских работ на городище Рахат, произведенных сотрудниками заповедника-музея «Есик» и Института археологии провинции Шанси (КНР). Памятник обнаружен комплексной археологической экспедицией заповедника-музея «Есик» в 2018 году. Могильник состоит из 25 курганов выстроенных в цепочку, периметр кургана обрамляла крепида (кольцо из крупного камня), характерная для того времени. В ходе раскопок под грунтовой насыпью обнаружены костные останки ребёнка, в нижней части кургана обнаружено две взрослых захоронения. Курган неоднократно был разграблен, тем не менее обнаружены некоторые находки, кости задней части животного, керамический сосуд и железный предмет.

3-СЕКЦИЯ

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ ОБЬЕКТІЛЕРІН САҚТАУ, ПАЙДАЛАНУ, ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ТАНЫМАЛ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ, СОХРАНЕНИЯ, ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ОБЬЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Айтқұлова Э. Ә.,
elmira.3006@mail.ru,

Құрбанәлі Ж.
zhazi1981@inbox.ru
Қазақстан Республикасы, Есік қ.

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫНЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ РУХАНИ-МӘДЕНИ САБАҚТАСТЫҒЫ (Ерте заманнан бүгінгі күнге дейін)

Төрт түліктің бірі, жылқының қолға үйретілуі – адамзат тарихындағы елеулі жаңалықтардың бірі болып саналады. Жылқының қолға үйретілуі көшпелі шаруашылық пен өркениет дамуының негізін қалап қана қоймай, көшпелілердің рухани өмірінде де маңызды рөл атқарды. Ат жалындағы өркениет өз дамуының бірнеше сатысын басынан кешті.

Қазақстан аумағын мекен еткен ежелгі көшпелілердің өмірінде жылқының қолға үйретілуі және рухани дүниетанымындағы ерекшеліктері археологиялық және этнографиялық деректер негізінде қарастырылды. Зерттеу барысында қазақ даласындағы энеолит кезеңінен бастап қазіргі қоғамға дейінгі жылқы қаңқалары мен оған байланысты ырым-тиымдар, наным-сенімдер туралы еңбектер пайдаланылды.

Археологиялық деректерге сүйенсек бүгінгі таңда еліміздің солтүстік өңірінде белгілі археолог В. Ф. Зайберттің жетекшілігімен «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі жылқының тұңғыш рет Қазақстан аумағында қолға үйретілгені дәлелденді. Адамзаттың жылқыны қолға үйретуі және оған қатысты әдіс-тәсілдерді пайдалануы энелоит дәуірінде, яғни осыдан 6 мың жыл бұрын пайда болған. Ботай қонысынан табылған сүйектердің 99,9 пайызы жылқы сүйегі екені анықталған. Үй тұрмысы мен шаруашылық құралдары – ине, біз, тескіш, қырғыш, қалақ, пышақ, жылқының қабырғы сүйектерін қалып ретінде, жер қазатын құралдың ұшы, аң аулайтын құрал, ат тұсайтын тұсамыстың тиегі, ауыздықтың сулығы сынды заттар жылқы сүйектерінен жасалғаны белгілі болған. Сол заманда ауыздықты қайыстан немесе жылқының тарамысынан жасап, сүйек сулық арқылы жүгенге бекіткен. Сондай-ақ Ботай қонысынан табылған ыдыстар жылқы сүтін сақтауға арналғандығы дәлелденген (Зайберт, 2009). Дәл осындай пікірді ресейлік зерттеушілер Н. Б. Виноградов пен Е. Е. Кузьмина өз еңбектерінде келтірсе, көшпелілер өмірінде жылқыны бірге жерлеу ғұрпының ерекшеліктерін белгілі археолог З. Самашев, Р. Жұматаевтар өз зерттеулерінде атап көрсетеді.

Сондай ақ, Н. Виноградовтың пікірінше б.з.д. 2200-1800 жылдары жылқы шаруашылығы Оралдың шығыс бөлігінде кеңінен таралған (Виноградов, 2003). Ал, Е.Е. Кузьмина өз еңбегінде Днепр мен Оралдың аралығында жылқыны қолға үйрету үдерісі жүрген және Шығыс Еуропа далалары жылқы қолға үйретілген басты аймақ деп көрсетеді (Кузьмина, 2004).

Сақ кезеңінде жылқыны мәйітпен бірге алтынмен аптап, күміспен күптеп жерлеген. Оған дәлел ретінде Шығыс Қазақстандағы патша қорғандардың бірі, Қатонқарағай жерінде орналасқан Берел қорымындағы №11 қорғанынан (б.з.д V-IV ғғ. қамтиды) табылған әлеуметтік мәртебесі өте жоғары ер адам мен әйелдің мумияланған мәйітінің жанына қойылған 13 жирен жылқы сүйектерін атап айтсақ болады. Жылқылардың бастары солтүстік-шығысқа бағытталған, жылқылардың барлығы әшекейленген және ерттелген, ал бастапқы екі жылқының басында ағаштан жасалған тау ешкінің мүйізі болды. Мүйіздің салаларына жұқа алтын фольгалар қапталған. Жылқылар жерлеу ғұрпына арнайы дайындалғаны болу керек, өйткені барлығы ауыздықталған және ерекше сән-салтанатқа ие болған. Бұл дәстүр ежелгі көшпелілердің дүниетанымында о дүниеге аттанған адамды жолдағы биік асулармен, тасып аққан өзендерден алып өткізетін ерекше қасиетке ие деген түсініктен туындаса керек деп келтіреді З. Самашев (Самашев, 2011).

Қазақстан территориясында мекен еткен көшпелілердің қоғамдық, рухани өмірі жылқымен байланысты екенін және жылқыға деген құрметтің жоғары болғанын батыста Герадот, шығыста Сыма Циянь, Я. Құмар және отандық этнограф А. Тоқтабайдың еңбектерінен байқауға болады. Ал, Алтайдағы Пазырық қабірлерінен сақтардың жылқыны әсемдеу үлгісі дүниені таңғалдырған. Бұндай әсемдеу сол дәуірлерде терістік көшпелілермен бірге шығысқа дейін тараған. Жылқыны әсемдеудегі мақсат әрине жылқыға және иесіне жасалған құрмет болса керек. Н.В. Полосьмактың пікірінше «пазырықтардың таным-түсініктері бойынша бұлт басқан таулардың арғы жағында олардың өлілер елі, «аспандағы жайылымдары» болған. Таутекенің мүйізімен әшекейленген жылқы шектеуі жоқ мүмкіндіктер арқылы қиял-ғажайып жаратылысқа айналады, сол арқылы өлгендерді аталған жайлымдарға жеткізеді деген сенім болған. Дала көшпелілерінің тірісінде ғана жылқыны өзіне жан серік етіп қана қоймай, өлгенде де жылқыдан айырылмайтын, өмірінен өліміне дейін жылқымен байланысып жататын рухани дүниесін көре аламыз (Жұматаев, 2019). Жылқымен бірге жерлеу дәстүрі кейінгі ғасырларда өзгеріске ұшырап, жылқыны мәйітпен бірге жерлемей, сойып етін азаға келген қонақтарға асқан. Қабір басына жылқының терісін, бас-сирағын, дене мүшесін қоятын немесе мүсіні, бейнесі ойылған тас ескерткіш орнататын болған. Осының жалғасы жылқыны тұлдау немесе асына, жетісіне, қырқына, жылдығына арнап шалу қазақ қоғамында қазірге дейін жалғасып келеді. Сақ кезеңі пен бүгінгі қазақ қоғамының арасында соншама заман айырмасы болса да, мәдени үндестік рухани жалғасын тауып келеді.

Ежелгі грек тарихшысы Герадоттың айтуынша сақтар Алтайдан Дунай өзеніне дейінгі кең байтақ аумақта үйір-үйір жылқы өсіріп, ат құлағында ойнаған және оны өнер дәрежесіне дейін көтерген. Сақтардың әйелдерімен бірге балалары да жас кезінен бастап ат үстінде соғысу тәсілдерін жетік меңгерген. Оны әскери әдіс-тәсілдермен шебер ұштастыра білген сақтар өз заманының ең қуатты еліне айналған. Олар өздерінің жаңа жерлерді жаулап алуына, тіршілікке қажетті байлықтарға кенелуіне жағдай жасаған жылқы малын аса қатты құрметтеп, жан серігі санаған. «Олар аттарына да мыстан кеудені жауып тұратын сауыт кигізеді, ал жүгендерін, шылбырын алтынмен әшекейлейді», сақтардың патшалары, қолбасшылары тек өздерінің бас киімдеріне ғана емес, мінген аттарының бас сүйегіненің жоғарғы жағына да лауазымдық белгі – жыға таққаны туралы деректер бар. Олар қайтыс болған хандарды, ханзадаларды, батырларды жерлегенде, оның жан серігі болған атын жанына бірге қою ғұрпы «иесіне аты о дүние де серік болады» деген сенімнен пайда болған – деп жазады (Геродот, 1972).

1974 жылы Қытайдың солтүстік батыс бөлігіндегі Сиань қаласынан табылған жауынгерлер мен олардың сәйгүліктері Цинь әулетінің алғашқы императоры Цинь Ши Хуандимен бірге жерленген. Сыма Цяньның айтуынша, таққа отырған Ин Чжэн (болашақ Цинь Ши Хуанди) өзінің мазарын тұрғыза бастайды. Осы кесенеден табылған жылқы мүсіндері оны о дүниеге шығарып салып, сол дүниеде өзінің шын өміріндегідей билігін жалғастыруға көмектеседі екен деп баяндайды (Әлемнің ұлы кереметтері, 2005). Қабірге жылқы мен арбаны қоса жерлеу салты түбін қуғанда сақтардан жалғасын тапса керек. Осы аталған деректер арқылы біз сақтар жылқыны ерте заманнан бастап басқа мал түлігіне қарағанда, ерекше ардақтап, тіршілігінде міниіс көлігі болған жылқысы арғы өмірінде серігі ретінде бірге кететіндігіне сенгендігін байқаймыз.

Кей деректерде қыпшақ тайпасында жылқының мыңғырып өсетіндігін, басты сусынының қымыз болғандығын, қымыздың көптігі жылқының көптігінен екенін, кейбір ауқатты адамдарда 10 мың бас жылқы болғаны туралы көрсетілген. Ал шығыста ғұндар туралы «жасөспірімдері дәлдеп садақ атуды үйренді, жігіттері шетінен садақ асынып, атты сарбаз болады» десе, қытай деректерінде үйсіндер туралы, оның жылқышы ел екендігін, ауқатты адамдарда 4-5 мыңға дейін жылқы болатындығы баяндалады (Құмар, 2014). Сол көшпелілердің соңғы ұрпақтары қазақ ұлты туралы қазақ жеріне сүргінге айдалған Поляк төңкерісшісі А. Янушкевич «Қазақтар ең алдымен ер адамды, содан соң жылқыны, үшінші кезекте әйелді құрметтейді» деп жазады. XIX ғасырда өмір сүрген орыс этногрофы К.Н. Калачев «Қазақтар уақыттың көп бөлігін

ат үстінде өткізеді. Дүниеде олар үшін бұдан артық ештеңе жоқ» деп естелік қалдырады (Жұматаев, 2019).

1876 жылы қазақ даласына экспедициямен келген неміс ғалымы А. Брем «Қазақтар нағыз шабондоз халық, оларды жылқы малынан бөліп қарауға болмайды. Олар құлын тайдай бірге өсіп ержетеді, өмірін атсыз елестету мүмкін емес, атпен бірге ғұмыр кешеді. Олар басқа түліктерге мініп те жүре береді, бірақ жылқы оның ең адал досы есептеліп, тек астындағы аты ғана айнымас жолсерігі болып қалады. Ерлермен әйелдердің атқа отырыстары бірдей, қыз-жігіттердің шабандоздығы көп ретте ер азаматтардан кем түсіп жатпайды (Құмар, 2014).

Түркі кезеңінде тіршілікте мінген жылқыны адам қайтыс болғаннан кейін тұлдап асына, жылдығына арнап құрбандық шалған, яғни қайтыс болған адамның мінген атының жалын қиып, құйрығын кесіп, бір жылдан соң асына сойған. Тіпті түркілердің арғы аталары сақтар өздері табынған ең құдіретті күштің иесі күнге арнап тасаттыққа шабандоз жылқы малын шалатын болған. Ал, жылқы бейнесін балбал тасқа ойып батырдың моласының басына орнату көшпелілерде ерте кезеңдерден бері жалғасып келе жатқан әдет. Жылқыға деген құрметтілік, салт дәстүрлер қазақ қоғамында да өз жалғасын тапты. Халық арасында әлі күнге дейін ат тұлдау дәстүрі сақталған. Бұл дәстүр сақ кезеңіндегі тіршілікте мінген жылқыны өлгенде қоса жерлеу салтының жалғасы екендігінің көрінісі.

Жылқы тұқымын қадірлеу, оны киелі деп білу көнеден келе жатқан салттардың бірі. Оның шығу төркіні ерте сақтар, тіпті одан да бұрынғы көшпелілер заманындағы наным-сенімдермен қабысады. Олар аттың бас сүйегін, тұяғын тұмар ретінде пайдаланған. Мысалы: соғыс кезінде жазымнан, өлімнен сақтап, жауынгерлерге сәттілік әкеледі деген ырыммен сарбаздарының белдігіне жүйрік аттың тұяғын байлап қоятын. Мұндай әдет қазақ тұрмысында да кездеседі (Құмар, 2014).

Ежелгі көшпелілердің рухани дүниетанымындағы жылқыға байланысты құндылықтар, бүгінгі таңда қазақ қоғамында сабақтастасып жалғасын тауып келеді. Оны қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде түрлі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардан көруге болады. Мысалы, адам өмірі атқа мініп үйрену, оны күту, бабын табу сияқты халықтық білімдерге байланысты қарастырылғандықтан, жас-жыныстық кезеңді белгілейтін салттың бірі – «атқа мінгізу» арқылы 3-5 жасында атқарылады. Осы кезде балаға арнайы жасатқан бала ері – «ашамайға» мінгізеді. 7-9 жас арасында өзі бас болып, тізгінді дербес иеленіп, жолға шыққанда, «тоқым қағар» кәдесін жасайды. 25-40 жас арасын қазақ ер жасы – «жылқы жасы» деп атайды.

Жылқы халық түсінігінде ел серігі, айшылық алыс жерлерге жылдам хабар жеткізетін, желден озған жүйрік немесе байлықтың өлшеушісі ғана емес, ол қазақ үшін сән-салтанат, сұлулықтың өлшемі. «Ердің атын аты шығарады» демекші, барлық жасау, батыр атану тек жылқы малының арқасында ғана мүмкін болатындығын түсінген ата-бабамыз сайгүліктерін аса құрметпен қарап, ерекше күте білген. Оларға көз тимесін деп мойындарына тұмар байлаған, жабулап ұстап, кекіліне, жалынына немесе құйрығына «үкі» таққан. Қазақ ғұрпында жылқыны ұрып соғу былай тұрсын, жылқы байланатын желіден аттап өтпейді, ат сатқанда жүгенін, ертоқымын сатпайды. «Аттан айырылсаң да, ертоқымнан айырылма» дейді, ер тұрман әбзелдері азаматтың ырысы саналады. Ер тұрманды киелі көреді, одан айырылуды жамандыққа жорыған. Сонымен қатар, жылқышының құрығын да аттамаған (Құмар, 2014).

Қазақ жылқыны ерте заманан анттың, серт пен сенімнің куәсі еткен. Қанына қолын немесе қаруының ұшын малып тұрып ант алысып және достық пен жауласудың белгісі деп санаған. «Ат кекілін кесіп – жауласу» «Орта жолда атың өлмесін, орта жаста қатының өлмесін» – деген сөздер осыдан қалса керек (Тоқтабай, 2010).

Қазақ халқының жылқы құмарлығы мен жылқы мәдениетіне берілгендігінің айғағын қазақ мақал-мателдері, бата-тілеулері, шешендік сөздерінен кеңінен кездестіруге болады. Қазақ баталарында «Алтын ерлі ақ бозат, астында жүріп арысын. Қолаң шашты, қой көзді, таңдап алған бұраң бел, қасында жатып қарысын» деген сияқты бата жолдары бар (Шыңжаң қоғамдық ғылымы, 2007). Сондай-ақ, жылқының түр-түсіне, жүрісіне қарай ат қойған, әсіресе жүйрік,

жорға, мініске жайлы аттарды ерекше бағалаған. Мысалы, «Майда қоңыр», «Қаражорға», «Ақтанау», «Шалқұйрық», « Торқасқа» т.б. Қазақ жылқыдан басқа малға да ат қояды, бірақ ол ит пен жылқыға ат қойғанға ұқсамайды. Тек малды түстеу рөлін ғана атқарады.

Дәстүрлі қазақ ән күйлерінің аса қомақты жинағын жылқы туралы ән-күй құрайды. Ал жылқы сыны өз алдына бір төбе. Жалпы, жылқы малы қазақта біріншіден – ер қанаты, екіншіден – табыну нышаны, үшіншіден – байлықтың, құттың нышаны, төртіншіден – қазақтың эстетикалық нышаны болған.

Қорыта айтқанда жылқы адамзатқа Табиғат-Ана тарту еткен баға жетпес байлық екендігі баршаға аян. Көшпелілер тарихында жылқы адамдардың негізгі серігі болып, тарихтың келесі белестерінде басқа да бір сапалық құндылықтарға ие болып отырды. Жылқыны қолға үйретіп, кейін келе оны міністі көлігіне айналдырудың арқасында ежелгі қоғамның мәдени-тарихи көкжиегі кеңейе түскен. Үйретілген жылқының көмегімен адам ұзақ қашықтықты бағындырып, үлкен құрлықтар мен кеңістіктерді игерді. Уақыт пен кеңістікті бағындырған ат өз кезегінде адам тарапынан үлкен құрметке ие болып, ұлыстар мен ұлттардың рухын ұштайтын, жігерін шыңдайтын, адамзаттың мінез-құлқын қалыптастыруға түрткі болған күш ретінде жоғары бағаланды.

Зерттеулер нәтижесінде жылқы көшпелілердің шаруашылығында ғана емес, әлеуметтік өмірінде де үлкен мәнге ие болғанын байқаймыз. Атқа міну мәдениетінің даму эволюциясын басынан кешкен халқымыз Еуразия құрлығында атты әскердің көмегімен үстемдікке қол жеткізіп, адамзат тарихында өшпес із қалдырғаны белгілі. Алайда, әлі күнге дейін атқа міну мәдениетінің пайда болу, даму және құлдырау тарихының беймәлім тұстарын зерттеу өзекті мәселенің бірі болып отыр. Ерте көшпелілер кезеңінен қазақ қоғамына дейінгі жылқыға байланысты ғұрыптық салт-дәстүрдің сабақтастығы әлі де терең зерттеуді талап етеді.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Әлемнің ұлы кереметтері. Алматы, 2005. – 64 б.
2. Виноградов Н. Б. Могильник бронзового века Кривое озеро и Южном Зауралье. – Челябинск, 2003. – 362 с.
3. Геродот. История. Мельпомена. 4 книга. – Ленинград, 1972. – 256-273 с.
4. Жұматаев Р.С. Қазақстанды ежелгі дәуірлер мен орта ғасырларда мекендеген жұрттардың әдет-ғұрыптарындағы жылқы (Мәденигенездік аспект) // Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D020800 Археология және этнология. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. – Алматы: 2019. – 190 б.
5. Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы: КазАкпарат, 2009. – 576 с.
6. Кузьмина Е.Е. Современное состояние проблемы доместикации лошади и происхождение колесниц // У истоков цивилизации. Сборник статией к 75-летию В.И. Сарианиди. – М.: Старый сад, 2004. – с. 1129-141
7. Қазақтың бата тілектері // Шыңжаң қоғамдық ғылымы. 2007, № 2. – 89 б.
8. Құмар Я. Сақтан қалған сарқыттар. – Үрімші. 2014. – 576 б.
9. Самашев З. Берел. – Алматы. 2011. – 236 б.
10. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы. 2010. – 496 б.

Абстракт. В статье рассматриваются роль лошади в контексте истории ранних кочевников и обычаи казахского общества, связанные с коневодством. Прослеживается связь народов Великой степи и коневодства с древнеших времен до наших дней. Одним из самых удивительных и замечательных достижений в истории человечества на Евразийском континенте стало приручение лошади. Лошадь стала одним из ярких и значительных показателей развития культуры ранних кочевников. Одомашнивание лошадей положило начало развитию кочевого хозяйства и цивилизации номадов. Лошади, имели особое значение не только в хозяйстве, но и в духовной жизни. Ранние кочевники в течении тысячелетий сформировали удивительную конную культуру.

Abstract. One of the most amazing and remarkable achievements in the history of mankind on the Eurasian continent. The horse became one of the brightest and most significant indicators of the development of the culture of the early nomads. The domestication of horses marked the beginning of the development of nomadic economy and civilization. Nomads Horses were of special importance not only in the economy, but also in spiritual life. During the millennia of horse riding, the early nomads formed an amazing equestrian culture, which, from the pastoral culture, went beyond the subject culture of humanity, embraced the spiritual world and social life. The article tells about the history of the early nomads, the role of the horse and the customs of the Kazakh society associated with the horse, traces the deep connection between the peoples of the Great Steppe and the horse from ancient times to the present day.

Жұмай Г.
Қазақстан Республикасы, Есік қ
jboti@mail.ru

АРХЕОЛОГ И.И. КОПЫЛОВТЫҢ ҚАЗБА ЖҰМЫСТАРЫ МЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ (ортағасырлық Талғар қалашығы бойынша)

Талғар (Талхиз) қалашығы Алматы қаласынан 25 шақырым жерде орналасқан, Жетісу ортағасырлық ескерткіштерінің бірі. Қалашық 2014 жылы Ұлы Жібек жолы бойында жатқан ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне «Жібек жолы: Чаньан-Тянь-Шань дәлізінің маршруттық желісі» атты номинация нысандарының бірі ретінде енген. Номинация – Қазақстан, Қытай және Қырғызстан елдерінің өкілдерінің қатысуымен өткен.

Ортағасырлық Талғар қаласы (Талхиз) – VIII-XIV ғғ мерзімделінеді. Талғар қалашығы – Ұлы Жібек жолы бойындағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара тоғысқан, қала мен дала арасындағы байланысты көрсеткен елді мекен.

Ортағасырлық Талғар қалашығы қала ретінде жазба деректерде X ғасырдың аяғынан белгілі болған. 982 жылғы «Худуд аль-Аламмин ал-Мамрак-ила-л-Магриб» яғни «Әлем шекаралары» атты географиялық трактатында қалашықтың ауданы 28 гектарға жетті деген деректер бар (Копылов, 1978, 61-65 бб).

Талғар қалашығы XIX ғасырдың ортасынан бері археологиялық ескерткіш ретінде танымал болған. Алғаш рет 1921 және 1924 жылдары В. Городецкий көне қалаға археологиялық зерттеу жүргізді. А. Н. Бернштам бастаған Жетісу археологиялық экспедициясы да қалашықты зерттеді. Осы күнге жеткен деректер бойынша 1920-1930 жж Талғар қалашығынан табылған алғашқы олжалар саздан жасалған арыстан бейнелі мөр мен қыш бұйымдар екен. Олар қазіргі таңда ҚР МОМ музейінің қорында сақталуда (Мухтарова Г.Р, Железняков Б.А., Жумай Г., 2021, 45 б).

2018 жылдан бастап «Есік» музей-қорығы Ортағасырлық Талғар қалашығын басқаруда. 2019 жылы «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қорына археолог И.И. Копыловтың жеке құжаттары түсті. Осы кезден бастап музей-қорықтың қызметкерлері И.И. Копыловтың жеке құжаттарын сұрыптауда. Археолог И.И. Копыловтың Талхиз қалашығына жүргізген зерттеулері мен қазба жұмыстары туралы жарық көрген еңбектері мен ғылыми мақалалары өте аз. Сондықтан «Есік» музей-қорығы қорындағы археологтың жеке құжаттарындағы материалдарды сұрыптай келе, көпшілік қауымға Талғар қалашығы бойынша жүргізген қазба жұмыстары туралы кейбір деректерін ұсынуды жөн көрдік.

И.И. Копыловтың жеке құжаттарында 1955-1980 жылдар аралындағы ортағасырлық Талхиз қалашығына жүргізілген қазба жұмыстарының фотосуреттері, материалдары, археологиялық қазба кезінде жазылған кейбір қолжазбалық далалық жазбалары бар. И.И. Копыловтың жеке құжаттары «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қорына ЕҚМ ҒКҚ 200 тіркеу нөмерімен тіркелген.

И.И. Копылов 1915 жылы қазіргі Алматы облысы, Талғар қаласында дүниеге келген. Қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогі, зерттеуші, Жетісу өңіріндегі ескерткіштерді зерттеген, археолог, өзінен кейінгі шәкірттерге ұстаз. Мәселен, И.И. Копылов Ленинградтағы Александр Натанович Бернштаммен тығыз байланыс орнатып, шәкірттерінің ғылым жолына түсуіне тікелей ықпал еткен.

И.И. Копыловтың жеке құжаттарындағы деректер бойынша археолог 1955 жылдан бастап Талғар қалашығына қазба жұмысын жүргізген екен. Зерттеу жұмыстарында барысында елді мекеннің түрлі аумағынан тұрғын үй, шеберхана, зергерлер үйінің орындары мен оннан астам шаруашылық орындары анықталған. Аталмыш орындардың оңтүстік-батыс бөлігінде орналасқан кешеннің біріне толық қазба жұмысы жүргізілген. Кешеннен үш қонақ бөлме, үш

қойма және ауламен қоршалған қосалқы шаруашылық орындары табылған. Сондай-ақ қазба барысында сирек кездесетін өнер туындылары да анықталған. Піл сүйегінен ойылған будда мүсіні бейнеленген бірегей туынды зергер үйінің орнынан табылған. Қалашық орталығынан ұсталар үйі де анықталған. Демек, елді мекеннен табылған бірегей ескерткіштер ерекше назар аударумен қатар оларды сақтап қалудың шаралары мен зерттеуге деген күш-жігерді арттыруды талап етті дейді зерттеуші И.И. Копылов (Копылов, 1978, 61-65 бб).

1-сурет – Талғар қалашығы И. И. Копылов қазбасы 1986 ж архивтік фотосурет

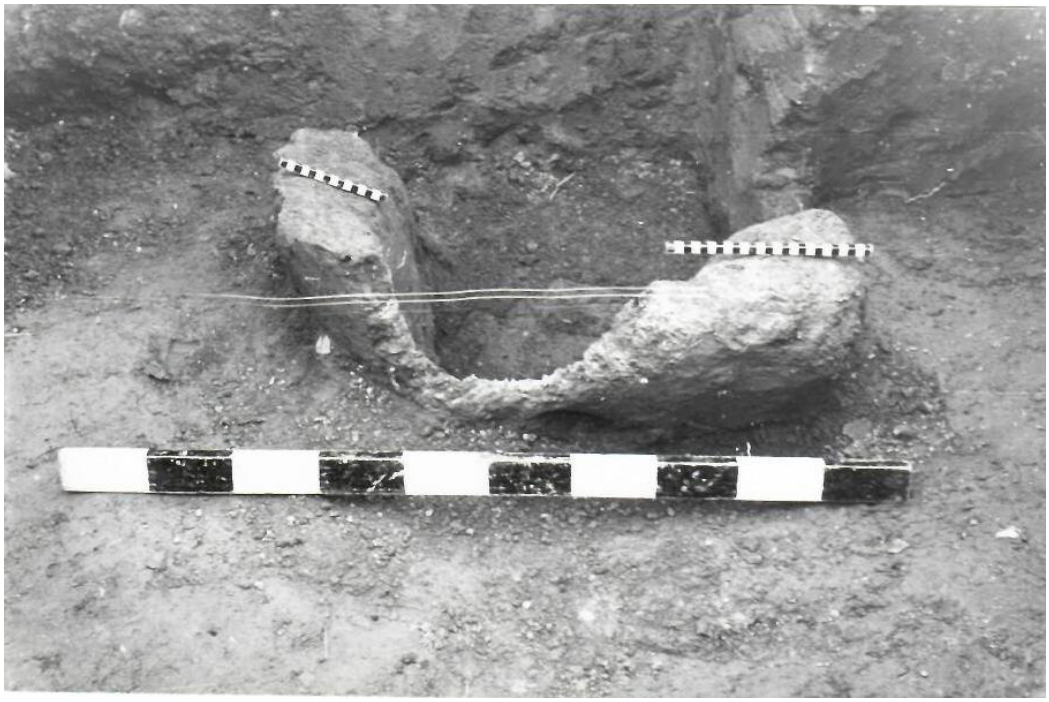

2-сурет – Ошақ. Талғар қалашығы оңтүстік жағы И. И. Копылов қазбасы
1985 ж архивтік фотосурет.

3-сурет – Тандыр пештің орны И.И.Копылов қазбасы 1985 ж архивтік фотосурет.

И.И. Копыловтың жеке құжаттарындағы жазба деректерге сүйенсек, 1955-1956 жж. елді мекеннің оңтүстік бөлігіндегі № 1 қазбадан табылған қыш бұйымдардың бөлшектері қалашықтың шығыс пен батыс бөлігінде де табылған.

1963 ж. Талғар қалашығының ортасынан ағып жатқан «поповский» арығының қасына жүргізілген № 7 қазба кезінде тегістелген тас үстелі анықталған. Тас үстелдің сақиналы ойығы оның тегістелген бетіне қағылған. Археологтың зерттеулері бойынша № 7 қазбада шаруашылық бөлмелердің бірінен станоктағы қыш ыдыстарды шығаруға арналған темір қырғыш табылған. Алайда аталмыш олжаның қазір қайда сақтаулы тұрғаны беймәлім (Копылов, ЕҚМ ҒКҚ 220).

1966 ж. қазіргі Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті тарих факультетінің бірінші курс студенттері жетекшісі И.И. Копыловпен Талғар қалашығының оңтүстік-шығыс аумағындағы мәдени қабатты анықтау үшін төрт шаршы бағытқа бөлінген кардиналды нүктелер бойымен бағдарланған стратиграфиялық шурф салынып, зерттеу жұмысы жүргізілген. Шұңқырды салуға ортасы сәл дөңес, тығыз шым қабатпен жабылған тегіс жер таңдалған. Қарашіріктен тұратын мәдени қабаттың шым қабатын алып тастағаннан кейін, шамамен 35 см тереңдікте қазылған жердің дәл ортасынан қыш пештің жоғарғы бөлігінің қираған қабырғалары анықталғаннан кейін құнды ескерткішке зиян келтірмейтіндей аталмыш орынды ары қарай қазба алаңына айналдырған екен. Мәдени қабаттың қазылған орнынан дөңгелек тастармен қаланған қабырғалардың іргетастарының қалдықтары анықталыпты. Тереңдігі шамамен 60-65 см шамасындағы іргетас қыш ыдыстар жасайтын шеберхананың орны екендігі анықталған. Зерттеушінің мәліметі бойынша бұл Талғар қалашығынан анықталған екінші қыш ыдыс жасайтын шеберхана орны екен.

Ғалымның жеке құжаттарындағы жазба деректер бойынша зергерлер мен ұсталардың шеберханаларын қазу кезінде қыш өндірісінің сәндік өнерінде қолданылатын түрлі-түсті бояулар жиынтығы анықталыпты. Зерттеушінің мәлімдеуі бойынша 1965 ж. тұрғын үйдің біріне жүргізілген қазба кезінде тұрғын үйдің ортасына қарай шамамен салмағы екі жүз грамм тартатын шашылған күйіндегі қызыл бояу қабаты табылған. Спектрлік талдау оның ақшылтым екендігін анықтаған. Аталмыш фактілердің барлығы қазылған бөлмеде қышқа

сурет салатын суретшінің шеберханасы болғандығын дәлелдейді. Сонымен қатар, аталмыш бөлменің орнынан бояуға арналған қылқаламдар мен сол кездегі бояуға қосатын қоспа да табылыпты. Археологтың мәлімдеуі бойынша аталмыш қоспа қыш бұйымдарды ангобтауға қосылатын қоспа болуы мүмкін делінген (Копылов, ЕҚМ ҒКҚ 220).

4-сурет – Талғардан табылған шахмат фигурасы.
И.И.Копылов қазбасы 1980 ж.

И.И. Копылов деректері бойынша Талғар қалашығынан түрлі зергерлік бұйымдар да табылған екен. Музей-қорық қорындағы Зерттеушінің жеке құжаттарында аталмыш зергерлік бұйымдардың архивтік фотосуреті ғана бар, ал қайда сақтаулы кімге тапсырылған жайлы ақпарат жоқ. Ол жағы бізге беймәлім. Ортағасырлық Талғар қалашығынан табылған зергерлік бұйымдардан қолөнер қоғамның мәдени өмірінде маңызды рөл атқарғандығын және жоғарғы деңгейде дамығандығын көрсетеді. Қазба барысында табылған күміс, мыс, қола, қорғасын, жартылай қымбат асыл тастар, шыны, паста мен сүйектен жасалған бұйымдар көптеп табылған. Зергерлердің үйлері қалашықтың ортасынан ғана емес, шахристан аумағынан да анықталған. Зерттеушінің зерттеулері бойынша зергер үйінің аумағына толыққанды қазба жұмысы жүргізілбегендіктен зергер пештері табылмаған. Сондай-ақ, Талғар қалашығы шахристан орталығындағы ұста үйінің қоймасынан табылған заттар жиынтығы ұстаның әмбебап шебер болғандығын көрсетеді делінген.

Ғалымның жеке құжаттарындағы жазба деректерге сүйенсек, 1975 ж жүргізілген қазба кезінде қалашықтың орталық бөлігінде орналасқан ұста үйінің орнынан піл сүйегінен ойылып жасалған, станокта өңделген екі шахмат фигурасы табылыпты. Кейін 1976 ж. елдімекеннің бекініс бөлігінің шығысынан қалашықты сумен қамтамасыз ету кезінде қираған тұрғын үйдің орнын қазу барысында аршылған мәдени қабатынан үшінші шахматтың фигурасы табылған. Үш шахмат фигурасының сыртқы пішіні мен ойылған өрнектері бір-біріне ұқсайды, барлығы да піл сүйегінен өңделіп жасалған. Шахмат фигурасының қазіргі таңда қайда сақталғаны жөнінде нақты ақпарат жоқ.

Дегенмен, шахмат ойыны қалашықта қашан және қалай пайда болды деген мәселені қарастыратын болсақ, зерттеуші археологтың мәлімдеуі бойынша, шахмат ойыны елді мекенге Қарахандықтар кезеңінен ертерек келу мүмкін делінген, XI ғ. аяғынан бастап тек қалашықтағы ауқатты адамдар ғана емес, орта топ адамдары арасында шахмат ойыны кең таралған, ал XIII ғ. басында ол жалпы халықтық сипатқа ие болды делінген (Копылов, ЕҚМ ҒКҚ 220).

Қорыта келе, Талғар қалашығын зерттеуде зерттеуші жүргізген қазба жұмыстарының маңыздылығы ерекше. Археолог ұзақ жылдар бойы елді мекенге қазба жұмысын жүргізу арқылы қалашықта мекендеген байырғы тұрғындардың немен айналысқандығын, қандай адамдар өмір сүргендігін, халықаралық қарым-қатынастың даму деңгейін салыстырмалы түрде зерттеген. Сондай-ақ, зергерлер мен ұсталардың бұйым жасау барысында жергілікті жердің шикізатын пайдаланғандығы түрлі ғылыми талдаулар арқылы көрсеткен. Музей-қорық И.И. Копыловтың жеке құжаттарындағы мәліметтер болашақ Талғар қалашығын жас зерттеушілерге жақсы көмек болатындығы белгілі. Бұл археолог И.И. Копыловтың Талғар қалашығы бойынша жүргізген зерттеулері мен қазба жұмыстары бойынша деректерінің алғашқы бастамасы ғана, алдағы уақытта жалғасын таба деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Жумай Г. Бронзовые зеркала из средневекового Тальхира как источник по материальной культуре: исследования И. И. Копылова // Қазақстан археологиясы. 2021. № 2. – С. 45-48.

Копылов И.И. О названии города на месте Талгарского городища // Сб. Каз. ПИ им. Абая. Вопросы социально-экономической истории дореволюционного Казахстана. – Алма-Ата. 1978. – С. 61-65.

Линдер И.М., Шахматы на Руси. – М.: Наука,1975. – 207 с.

Копылов И. И Личный архив. ЕҚМ ҒКҚ 220. л. 30-40

Абстракт. В статье рассказывается об археологе И.И. Копылова который много лет изучавшем средневековый город Талгар. Некоторые информации представлена на основании данных из личных документов И. И. Копылова. Также рассказывается об артефактах, найденных при раскопках 80-х годов.

Abstract. The article tells about the archaeologist I. I. Kopylov who has been studying the medieval city of Talgar for many years. Some information is presented on the basis of data from I. I. Kopylov's personal documents. It also tells about artifacts found during excavations in the 80s.

Зікірия Д. Қ.,
kyrbalasy@mail.ru

Амаргазиева А. Ж.,
klio_7@mail.ru

Байдаралин Д. Ж.
dbaidaralin@gmail.com
Республика Казахстан, г. Есик

ВОПРОСЫ ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ОБЪЕКТОВ МАТЕРИАЛЬНОГО ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СТЕПИ, (в плане развития музейного дела, познавательного туризма в музеях и на объектах наследия)

В высокоскоростном 21 веке музеи мира часто встречаются с проблемой падения интереса к историческому наследию среди широкой публики. Для того, чтобы преодолеть этот вызов времени и привлечь больше посетителей, музеи должны приспосабливаться и развивать новые методы, стратегии и тактику.

Один из таких методов – это художественная интерпретация-реконструкция исторических обьектов, предметов и событий на основе археологических доказательств, с целью сделать их более понятными и привлекательными для обычных посетителей, у которых часто нет достаточных знаний для правильного восприятия этих артефактов. Как сказано в старой поговорке: «одна картинка стоит сотни слов».

В данной статье рассматривается один случай применения метода к петроглифам, обнаруженным специалистами Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік» (Амаргазиева, Чекин, 2018, с. 6). Петроглифы, как феномен антропологии, представляют особый интерес и пользуются любовью у археологов и музейных специалистов, поскольку являются уникальными источниками информации о прошлом. По сути, они являются сохранившимися «фотографиями» сцен и событий давно-исчезнувших популяций людей. В них можно увидеть или прочитать с точки зрении специалиста расширяющееся мировоззрение древних жителей этой местности.

Петроглифы Казахстана являются информационным сокровищем, оставленное нашими предками, и служат важным источником для понимания прошлого. Петроглифы широко распространены на территории Казахстана, они выполнены с мастерством и изображают разные сюжеты. Древние мастера точно передали форму двугорбых верблюдов, скорость скакунов, мощь архаров или туров, ловкость оленей и сайги, хищную природу барса и тигра. Особенно интересны изображения, со сценами охоты, борьбы животных, единоборства воинов с хищниками (Маргулан, 2003, с. 12).

Но, к сожалению, для неподготовленного взгляда петроглифы не представляют собой сколько-либо впечатляющего зрелища. Более того, они кажутся невзрачными и даже откровенно скучными для широких масс посетителей, и даже для некоторых специалистов. Часто по ним даже трудно определить, что на них изображено. Можно сказать, что петроглифы – это неброское искусство, которое требует специальной подготовки для понимания. Поэтому, от музеев требуется разработка новых способов донесения, раскрытия и расшифровки этих изображений, для их понимания зрителями всех уровней подготовки (Алтынбеков, 2014, с. 14).

В таблице ниже показана инициатива команды музея-заповедника «Есік», с целью визуализации петроглифов для общего обозрения. Используя художественные навыки, знание местной истории и зоологии, всключая и вымершие виды животных, команда разработала серию пробных иллюстраций на основе художественно-графической интерпетации различных

сцен, изображенных на исходных петроглифах. Для иллюстрации и «обкатки» метода были отобраны петроглифы из урочищ Шошанай, Узынкүнгей, Науакескен, Қыземшек, ставшие объектом научного исследования музея-заповедника.

Данный пробный эксперимент был протестирован через социальные сети, и показал позитивные результаты в отношении широкой публики, что сигнализирует о будущем потенциале улучшения вовлеченности посетителей в процесс демонстрации петроглифов.

Таким образам, с целью достойно встретить этот вызов времени – задач популяризации музейного дела и решения проблемы музеев с падающей посещаемостью и вовлеченностью обычных посетителей – музеи и дожны вырабатывать новые методы работы, воспользовавшись потенциалом образовательного туризма.

Одним из таких методов является визуальная реконструкция обьектов, предметов и сцен из прошлого на основе археологических памятников. Это позволяет интерпетировать и презентовать некоторые визуально-малопривлекательные сюжеты в гораздо более интересном и увлекательном виде.

В прилагаемых иллюстрациях, выполненных сотрудниками музея-заповедника «Есік», даны современные интерпретации художника-реконструктора запечатленных на скалах древних сцен: охота конного сака с луком на тура, охота беркута на лису, охота волчьей стаи на горных козлов, охота с помощью собак, движение каравана, встреча диких животных, и др.

Zikiriya D. K.
kyrbalasy@mail.ru

Amargazieva A. Zh.
klio_7@mail.ru

Baidaralin D. Zh.
dbaidaralin@gmail.com
Republic of Kazakhstan, Yesik city

CHALLENGES OF POPULARIZATION OF THE OBJECTS OF HISTORICAL MATERIAL AND CULTURAL HERITAGE OF STEPPE AND CITY OASES, AS PART OF EFFORTS TO DEVELOP MUSEUM BUSINESS AND EDUCATIONAL TOURISM IN MUSEUMS AND HERITAGE SITES

In the fast-paced 21st century the museums of the world often struggle to deal with the decreasing interest in history and heritage by general population. In order to overcome this challenge and attract more visitors, as well as to tap into a potential of educational tourism, the museums must develop and adapt new methods, strategies, and tactics.

One of such methods is the artist's visual reconstruction of the historical objects, sites, and events based on archeological evidence, in order to make them more understood and appealing for general public, which often lacks the knowledge necessary to understand these artifacts. As the old proverb says, "one image is worth hundreds of words" sometimes.

This article is a case study of one method applied to petroglyphs discovered and studied by the members of the Issyk State Historical and Cultural Reserve-Museum (Esik City, Kazakhstan) (Amargazieva, Chekin, 2018, p. 6). Petroglyphs as anthropological phenomenon are of especial interest by the archeologists and museum specialists, because of the unique information that they carry about the past. Basically, they are surviving "photographs" of the events or scenes from lives of long-gone historical populations. In them, the specialist could trace how the local populations displayed their expanding world views.

The petroglyphs are information treasure left by our ancestors and they serve as an important source for understanding the past. The petroglyphs are widely spread in Kazakhstan; they are skillfully executed and depict various scenes. The ancient artists accurately captured the shapes of Bactrian camels, speedy stallions, might of argalis and ibexes, agility of deer and saiga, predatory nature of leopards and tigers. Especially interesting are the scenes of hunting, animal fighting, and warriors wrestling with predators (Margulan, 2003, p. 12).

However, for an untrained eye petroglyphs do not represent such a spectacular sight. In fact, they often appear dull and even boring for general visitors, and even some specialists. It is also often hard to read the objects and events depicted on them. It could be said that the art of petroglyphs is of a subtle nature that requires some training to understand. Therefore, museums need to develop new ways to translate or decipher these depictions to make them more clear for viewers of all levels (Altynbekov, 2014, p. 14).

Proposed in the table below is a new initiative of the Issyk team to visualize the petroglyphs for general level consumption. Using the artistic skills, knowledge of local history and zoology, including the extinct species, the team had developed a trial series of illustrations based on artist's interpretation of various scenes depicted on original petroglyphs. The petroglyphs from the following ecosites were chosen for test trials: Shoshanai, Uzynkungei, Nauakesken, and Kyzemshek.

The initial tests of this representation method through social media proved positive response from general public, which indicates a potential of improved future visitors' engagement with the subject of petroglyphs.

Many museums today struggle to keep the general public engaged and witness visitors' numbers dropping. In order to overcome this challenge, as well as to tap into a potential of educational tourism, new methods must be developed.

One of such methods is visual reconstruction of objects, sites, and events of the past based on archeological evidence. This allows translating and interpreting some of the not visually interesting objects into something more appealing and engaging.

The attached illustrations, drawn by the staff of the reserve-museum Esik, give a modern interpretation by the reconstructor artist of the ancient scenes depicting the Saka horseback archer hunting an ibex, steppe eagle hunting a fox, wolf pack hunting an ibex, men hunting with dogs, moving camel caravan, wild animals encountering each other, and others.

Photo / Фото *Artist's Rendering / Графическая визуализация* *Location / Месторасположение*	*Image interpretation / Интерпретация изображения*	
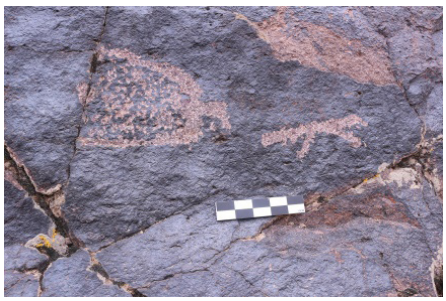 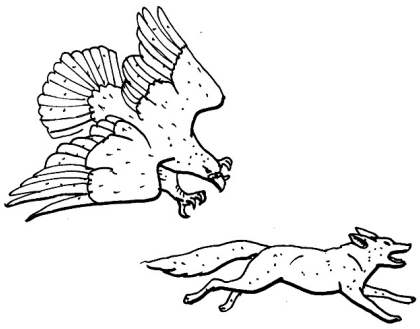 *Shoshantai / Шошанай*	A bird of prey is hunting a fox. Quite a rare depiction of a running fox and a flying bird shown in motion, as opposed to typical still posture. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Сцена охоты хищной птицы на лис. Довольно редкое изображение бегущей лисы и летящей птицы в движении, в отличие от типичных застывших поз. Период: РЖВ (Сакский период)
   Uzynkyngey/Ұзынкүнгей	Horseback archer is hunting an ibex (Central Asian mountain goat). An archer is shown shooting backwards, in the so-called "Parthian shot" manner. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Сцена охоты конного лучника на горного козла. Конный лучник показан стреляющим назад, в так называемой манере «парфянского выстрела». Период: РЖВ (Сакский период)

Photo / Фото *Artist's Rendering / Графическая визуализация* *Location / Месторасположение*	*Image interpretation /* *Интерпретация изображения*	
  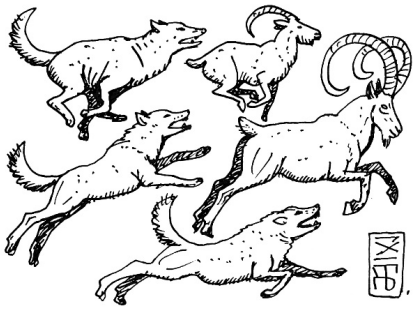 *Kyzemshek / Қыземшек*	A pack of wolves hunting two ibexes. The wolves' tails are raised in excitement as they are about to score their prey. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Сцена охоты волков на горных козлов. Хвосты волков задраны в предвкушении скорой добычи. Период: РЖВ (Сакский период)
   Kyzemshek / Қыземшек	A horseback archer is hunting running ibexes. The postures of animals and person are shown in typical frontal still manner, but the composition is still very dramatic. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Сцена охоты конного лучника на двух убегающих горных козлов. Животные и человек показаны в типичных замерших фронтальных позах, но сама композиция сцены очень драматичная. Период: РЖВ (Сакский период)

Photo / Фото *Artist's Rendering / Графическая визуализация* *Location / Месторасположение*	*Image interpretation /* *Интерпретация изображения*	
   Kyzemshek / Қыземшек	One hunter of a higher status is walking with a hunting dog on a leash. Other hunter of lower status (a chaser?) is helping him by scaring the ibexes. The uniqueness of this depictions is that both persons are shown with their hands raised on sides with open fingers, and that there is shown a dog on a leash. Period: Bronze Age	Сцена охоты Один охотник более высокого статуса ведет собаку на поводу, рядом другой охотник более низкого статуса (загонщик?) пугает горных козлов. Уникальность этого изображения в том, что оба человека показаны с растопыренными руками и разведенными пальцами, а также в присутствии собаки на поводке. Период: Бронзовый век
  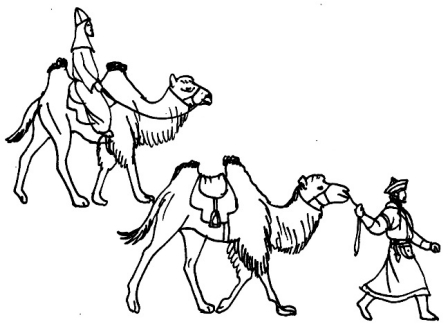 *Nauakesken / Науакескен*	Two camel riders: one rider is seating on top of a Bactrian camel, while other is leading his by reigns. Possibly that the rider on top of a camel is a bride, while the walking person is a groom. Period: Middle Ages	Два всадника: один верхом на верблюде, второй ведет своего верблюда на поводу. Не исключено что верховой ездок – это невеста, а пеший ездок – жених. Период: Средние века

Photo / Фото *Artist's Rendering / Графическая визуализация* *Location / Месторасположение*	*Image interpretation /* *Интерпретация изображения*	
  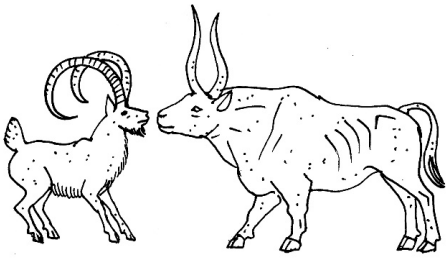 *Nauakesken / Науакескен*	A meeting of an ibex and an Aurochs (extinct wild bull). Ancient artist successfully represented the contrast of a powerful, but slimmer figure of a goat vs. tough and heavy stature of a mighty bull. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Встреча горного козла и ископаемого тура. Древний художник успешно запечатлел контраст фигуры мощного, но более стройного козла против мощного, тяжелого телосложения сильного быка. Период: РЖВ (Сакский период)
  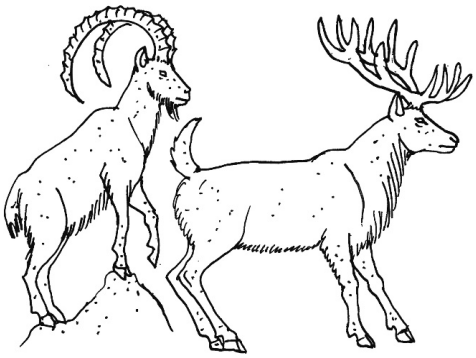 *Nauakesken / Науакескен*	An ibex and a Caspian red deer are staring at something. The deer has raised its tail as a sign of danger, while the ibex has climbed on a higher ground for a better vantage point. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Горный козел и олень-марал (сибирский марал, подвид благородного оленя) высматривают что-то. Марал задрал хвост как сигнал опасности, а козел забрался повыше, чтобы лучше видеть. Период: РЖВ (Сакский период)

Photo / Фото *Artist's Rendering / Графическая визуализация* *Location / Месторасположение*	*Image interpretation /* *Интерпретация изображения*	
	A foot archer is hunting ibexes and deer. All animals are show in a typical still frontal manner, while the dismounted archer is moving on his two feet and apparently is equipped with the Saka gorytos on his belt. Period: Early Iron Ages (Saka Period)	Пеший лучник охотится на горных козлов и оленя. Все животные показаны в типичной фронтальной застывшей манере, а спешившийся лучник передвигается на обеих ногах, и по видимому имеет сакский горит на поясе. Период: РЖВ (Сакский период)
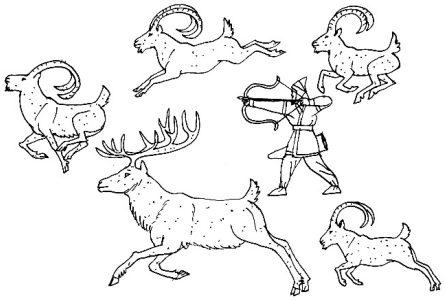 *Nauakesken / Науакескен*		

Список использованных источников и литературы:

1. Амаргазиева А.Ж., Чекин А.Г. Древние традиции кочевников в петроглифах Науакескен и Кыземшек // Этнография: Материалы 56-й международная студенческая конференция 22-27 апрель 2018. – Новосибирск; Новосибирский государственный ун-т, 2018. – С 5-6.
2. Маргулан А. Х. Сочинения. Том 3-4. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Каменные изваяния Улытау. – Алматы, 2003, – 295 с.
3. Алтынбеков К.К. Возрожденные сокровища Казахстана (опыт научной реставрации). – Алматы: Остров Крым, 2014. – 360 с.
4. Ахметжан Қ.С., Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. – 216 б.

Abstract. This article is a case study of one method applied to petroglyphs discovered and studied by the members of the Issyk State Historical and Cultural Reserve-Museum (Esik City, Kazakhstan). Petroglyphs are often not appreciated by the visitors to their full potential due to their subtle visual nature. By using the artistic skills, knowledge of local history and zoology, including the extinct species, the museum team had developed a series of illustrations based on artist's interpretation of various scenes depicted on original petroglyphs.

The initial tests of this representation method through social media proved positive response from general public, which indicates a potential of improved future engagement with the subject of petroglyphs.

Абстакт. Бұл мақалада «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейінің қызметкерлері ашқан петроглифтерге арнайы қызықты әдістің пайдалануы қарастырылады. Музейге келушілерге петроглифтердің мәні анық көрінбейтіндіктен олар көбіне дұрыс түсінбейді. Көркем өнер дағдыларын, өлкетану және зоология, оның ішінде жойылып кеткен жануарлар түрлері туралы мәліметтерді пайдалана отырып, музей қызметкерлері тобы заманауи интерпретациясымен түпнұсқа петроглифтердің бейнеленген көріністердің негізінде сынақ ретінде бірнеше көркем және графикалық иллюстрациялар әзірледі. Бұл пилоттық тәжірибе әлеуметтік желілер арқылы сыналған және ол жалпы жұртшылыққа жақсы әсер сыйлады. Бұл болашақта петроглифтерді насихаттау ісінде келушілер қызығушылығын арттыруға әсер ететін әлеуетке ие екенін көрсетеді.

Ибайдуллаев Х. Х.
Кыргызская Республика, г. Ош
ibaydullaev@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА В КЫРГЫЗСТАНЕ

Духовное богатство любого народа в значительной мере предопределяется его способностью сохранять свою историческую память, беречь и развивать национально-культурные традиции. Существенную роль в решении этой задачи играют музеи, которые собирают, сохраняют, реставрируют, классифицируют и экспонируют ценности истории и культуры.

Кыргызский народ с древнейших времён продолжает жить, своими богатыми культурными ценностями. Наши мудрые предки оставили за собой культурные наследие: через устное творчество (эпосов), обычаи, обряды, санжыра (родословие) и т.д. Но с развитием технологии, глобализации мира у отдельных народов появилось проблемы сохранить свои культурные особенности. Музейное дело в истории Кыргызстана является новым отраслям среди культурных учреждений. С приходом Советской власти, наш народ, как и страны содружества начинает сохранять и собирать свои истории и культуры через музейную деятельность.

В глобализирующемся обществе смена ценностных приоритетов общественного развития приводит к утрате духовности, национальных культурных черт, стиранию уникальности каждой отдельной культуры. В то же время, современный музей как социальный институт вбирает в себя черты новой, глобальной культуры, и уже не идентичен прежнему музею. Он консолидирует в себе культурные, образовательные, научно-исследовательские центры, досугово-развлекательные комплексы, перемещается в виртуальный формат, и в этом также видится перспективы развития музея как социокультурного института. Следовательно, трансформация музея требует обновленной концепции его развития, тесно увязанной с особенностями территории, на которой он располагается, менталитета народа, социально-экономической специфики региона.

Миссия музея в современном мире – накопление, сохранение и трансляция социальной информации посредством специальных технологий исследования и актуализации предметов. Музей можно рассматривать как средство и место связи познающего субъекта с объектом познания. В нем аккумулируется информация, осуществляется связь времен и народов путем актуализации культурного наследия в форме музейного предмета, коллекции, музейного собрания, музейной экспозиции. В современном мире он является важным связывающим звеном для этносов, социумов, территорий – местом, где специально демонстрируется роль каждого из них в общем культурном потоке. Государству, этносу, человеку для их сохранения и развития необходимо идентифицировать себя, определить свое место в мире и добиться, чтобы это самоопределение было признано другими. Музеи могут выполнять эту репрезентативную функцию, позволяя обществу воспользоваться возможностями «овеществленной памяти» – культурного наследия.

В историографии музейного дела Кыргызстана можно выделить два периода, которые отличаются количеством и квалификацией исследователей, концептуальными подходами и обобщающими выводами. Первый период (1926-1990 гг.) – период одновременного становления в Кыргызстане и музейного дела и историографии, положивший начало изучению вопроса. Комплексный анализ документов позволяет нам утверждать, что первые работы в данной области носили нарративный и декларативный характер: статьи в прессе о музейных событиях, путеводители по музеям, инструкции по различным видам музейной деятельности. В 1950-1960-е гг. начинается подготовка методических разработок по вопросам музейной деятельности, по большей части представленных различными пособиями, которые, во-первых, носили компилятивный характер с подобных пособий, разработанных ведущими

музеями Москвы и Ленинграда, а во-вторых, имели только прикладное значение (Ставская, 2009, с. 37).

В 1970-1980-е гг. крупные музеи в СССР становятся одними из важнейшим символов государственности. Это в полной мере относится и к ведущим музеям Кыргызстана, где как раз в этот период складывалась музейная сеть, состоящая в основном из музеев историко-краеведческого и историко-мемориального профилей. В музейной историографии Кыргызстана в этот период появляются работы по истории создания музеев, формирования коллекций, истории государственных деятелей и мастеров культуры, которым были посвящены мемориальные музеи. Работы данного периода написаны с позиции марксистско-ленинской методологии. Основным методом музееведения был институциональный (структурно-функциональный), который опирается на определение музея как одного из институтов культуры, осуществляющего целый комплекс функций по сохранению и пропаганде исторического и культурного наследия, значимых для общества.

Второй период (1990 г. – начало XXI в.) характеризуется появлением работ, в которых предпринята попытка создания целостной концепции музея, основанной на философско-культурологической теории, что позволяет осознать истоки, пути и перспективы развития сети музеев Кыргызстана. На первый план выходят исследования особого музейного отношения к действительности на основе феноменологического метода. Новая парадигма исследования из всех сторон музейной деятельности, в том числе и исторического направления музееведения, основана на анализе музея как специфического феномена культуры.

В этом социальном, политическом и музееведческом контексте во второй половине 20-х гг. XX в. появились первые музеи и начали складываться региональные и профильные музейные сети в Кыргызстане.

Комитет по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы Туркестанской Республики (Туркомстарис), в состав которой входила территория Кыргызстана, согласно Постановлению Совета Народных комиссаров РСФСР от 31 июля 1921 г. № 178 взял на учет исторические памятники Туркестана. Совместным Постановлением Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Туркестанской Республики от 27 марта 1923 г. № 52 данный учетный список был утвержден, а памятники переданы в ведение Туркомстариса (Архив Национальной Академии Наук Кыргызской Республики, л. 84). В список были включены средневековые мавзолеи и минарет в Узгене, Башня Бурана (средневековый минарет близ г. Токмака) и городище Ак-Бешим. После обретения государственного статуса Кыргызстан усилил внимание к сохранению памятников.

Датой рождения первого музея Киргизии принято считать 5 декабря 1925 года, хотя вопрос о первом музее Кыргызстана остается дискуссионным до настоящего времени. Государственный исторический музей Кыргызской Республики в своих проспектах и буклетах утверждает, что первым был именно исторический музей, основанный в 1925 г. как Центральный музей Кыргызстана (Притеева, 1997, с. 3). Первые экспозиции музея открылись в доме советского полководца и государственного деятеля М.В. Фрунзе 5 марта 1927 г. (Притеева-Рукопись, 1977, с. 8). Именно потому, что первая экспозиция была открыта в доме М.В. Фрунзе, сотрудники ныне Мемориального Дома-музея М. В. Фрунзе утверждают, что первым был музей М. В. Фрунзе.

В 1926 КАО была преобразована в Киргизскую АССР. Республика приобретала новый государственный статус, которому областной музей, конечно же, не соответствовал. А вот Центральный музей Кыргызстана был очень ко времени с его миссией политического просвещения. Открытие его было приурочено к Первому Учредительному съезду Советов Киргизской Автономной Советской социалистической республики 5 марта 1927 г. На момент открытия в музее были представлены этнографическая выставка и уголок документов о деятельности М.В. Фрунзе (Центральный государственный архив, Д. 57, л. 157-158.).

Музеи всегда идентифицировались как хранители и пропагандисты культурного наследия,

но в зависимости от политических, экономических и социальных факторов, те или иные функции музеев становятся доминирующими, и именно эти функции определяют направление развития музейной политики. Так, в советский период истории ведущими социокультурными функциями были образовательно-воспитательная и идеологическая, способствующие формированию единой картины исторического процесса.

Искусственная изоляция, в которой долгое время находилось музейное дело Кыргызстана, вела к укоренению догматических представлений, проявлявшихся в содержании и формах работы музеев, и к слабости теоретических аспектов музейного дела.

В последние годы Советской власти у нас уже работали 13 музеев, а к 1 января 2018 г. в республике насчитывалось 56 государственных музеев. Музейная сеть Кыргызстана представлена следующими музейными профилями:

1) исторические – Государственный исторический музей Кыргызской Республики (г. Бишкек), музей истории Ноокатского р-на (с. Ноокат), Алайский районный исторический музей им. Курманжан-датки (с. Гульча), музей истории г. Кызыл-Кыя, Сузакский районный исторический музей;

2) этнографические – Аксыйский этнографический музей (Джалал-Абадская область);

3) историко-этнографические – Историко-этнографический музей Ноокенского р-на (с. Масы), Жумгальский районный историко-этнографический музей (с. Чаек), Тогуз-Тороуский районный историко-этнографический музей (с. Казарман):

4) историко-архитектурные – музеи Шах-Фазиль, г. Узген, Башня I Бурана;

5) историко-краеведческие – Токмокский, Каракольский, Жалал-Абадский, Кочкорский, Нарынский историко-краеведческие музеи;

6) заповедники – Иссык-Кульский государственный историко- культурный музей-заповедник, Ошский объединённый историко-культурный музей-заповедник; Государственный национальный музей-заповедник «Манас Ордо»; мемориальные (к ним отнесены историко-мемориальные, художественно-Мемориальные, литературно-мемориальные) – в г. Бишкек: Мемориальный Дом-музей М.В. Фрунзе, Мемориальный музей-мастерская Г. Айтиева, Музей-квартира А. Малдыбаева, Дом-музей С.А. Чуйкова, Мемориальный Дом-музей О.М. Мануйловой, Музей-мастерская С. Чокморова; Мемориальный Дом-музей А. Токомбаева, Мемориальный музей И. Раззакова; Мемориальный музей Н.М. Пржевальского (г. Каракол), Дом-музей А. Осмонова (с. Каптал-Арык Панфиловского р-на), Дом-музей 3. Кайназаровой (Сокулукский р-н), Мемориальный музей Д. Шопокова (Сокулукский р-н);

7) художественные – в г. Бишкек: Кыргызский национальный музей изобразительных искусств им. Г. Айтиева, Музей скульптуры под открытым небом; Музей им. Т. Герцена (Таласская область)

8) литературные – Литературный музей им. Токтогула (г. Бишкек). Музей Т. Сатылганова (Токтогулский р-н), Музей Ч. Айтматова (Таласская обл.);

9) Музей-мемориал памяти жертв сталинских репрессий «Ата-Бейит» (с. Чон-Таш, близ г. Бишкек).

Всего музейные собрания Кыргызской Республики системы Министерства культуры, информации и туризма включают в себя 311811 единиц хранения (Инф. письмо, 2018-ж. № 04-2 / 335). Но республика пока еще не имеет Государственного музейного каталога.

Течение года, в среднем, музеи республики посещают до 500 тыс. человек. Музеи, со своей стороны, традиционно много внимания уделяют образовательной деятельности и пропаганде своих коллекций. Основными посетителями музеев остаются школьники и студенты, для которых организуются лектории, тематические и учебные экскурсии и музейные мероприятия.

Но вместе с тем, в работе музеев республики имеются некоторые проблемы. Из функционирующих музеев лишь 12 расположены в специально построенных зданиях, остальные располагаются в приспособленных помещениях, что является сдерживающим фактором для развития музейной деятельности.

В современном мире необходимым условием является знание основ менеджмента, маркетинга, современного музейного оборудования и технологий, умения ими пользоваться. К сожалению, на сегодняшний день остро не хватает профессиональные кадры, среди молодёжи нет заинтересованности в специальности музейного дела. Примерно половину музейных работников составляют пожилые люди пенсионного возраста. Поэтому необходимо расширить функции государственной поддержки, что позволило бы государственным музеям работать в соответствии со своими социальными функциями.

Главной причиной поиска новой модели музея в конце XX – начале XXI вв. становится изменение социокультурной ситуации. Можно сделать вывод о том, что роль и функции музея как социокультурного института в современном кыргызском обществе значительно видоизменяются.

Из приведенной выше информации видно, что в развитии музейной сети в стране существует множество проблем, которые требуют комплексного изучения. Актуальность института-музея, хранящего тысячелетней историю нашего народа, растет с каждым днем в сегодняшнем глобализированном мире. Поэтому мы считаем, что в решении этой проблемы, прежде всего, она должна решаться государством и поддерживаться широкой общественностью.

Список использованных источников и литературы:

1. Архив Национальной Академии Наук Кыргызской Республики. Исторический фонд. Д. 35. – Л. 84.
2. Государственный исторический музей / Автор текста Притеева Н. А, ред. Момункулов Дж. М, сост. Ставская Л. Г. – Бишкек, 1997. – С. 3.
3. Информационное письмо Министерство культуры, информации и туризма Кыргыской Республики от 23.03.2018 ж. № 04-2 / 335.
4. Притеева Н. А., Сейтказиева И. М. Путеводитель по Государственному историческому музею КыргызССР / Рукопись. 1977. Л. 84.
5. Центральный государственный архив Кыргызской Республики. Фонд 20. Оп. 1. Д. 57. Л. 157-158.
6. Ставская Л. Г. История становления и развития музейного дела в Кыргызстане (1920-е годы – начало XXI в.) / Под ред. В.А.Воропаевой. – Бишкек: КРСУ, – 2009. – 158 с.

Абстракт. Бұл мақалада Қырғызстандағы музей ісінің өсу ерекшеліктері мен оның қоғамдағы әлеуметтік қызметтері сипатталған. Әлемдегі жедел жаһандану үрдісінде әр ұлт өзінің болмысын сақтауға тырысуда. Осы орайда адамзаттың тарихи-мәдени мұрасын сақтайтын музейлердің қоғамдағы рөлі артып келеді. Мақаланың негізгі бөлімі Қырғызстандағы біздің бүгінгі қоғамдағы маңызды институт ретінде өткен ғасырда пайда болған музейлер желісіне арналды. Алғашқы музейлердің ашылуы, профильдің негізгі бағыттары және оның даму жолы туралы мәліметтер берілген. Бүгінгі таңда Қырғызстанның музей ісі басқа достастық елдері сияқты қиын кезеңдерді бастан өткеруде.Қазіргі қоғам талабына сай болу үшін тәуелсіздік жылдарында туындаған музейлер саласындағы мәселелер мемлекет тарапынан шешілуі тиіс.

Abstract. This article describes the features of the development of the museum business in Kyrgyzstan and its social functions in society. In the process of rapid globalization in the world, each nation is trying to preserve its identity. In this case, the role of museums in society, which preserves the historical and cultural heritage of mankind, is growing. The main part of the article was devoted to the network of museums in Kyrgyzstan, as an important institution in our today's society, which have appeared over the past century. Information about the opening of the first museums, the main directions of the profile and its development path are given. Today, museum affairs in Kyrgyzstan, like other countries of the commonwealth, are going through difficult times. In order to meet the requirements of modern society, the problems in the field of museums that appeared during the years of independence should be solved by the state at the highest level.

Нәлібаев Б.Б.
Қазақстан Республикасы, Шәуілдір.
nalibaev.berik@mail.ru

МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУДАҒЫ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУДАҒЫ МУЗЕЙ ІСІНІҢ КОММУНИКАТИВТІ РӨЛІ

Музей дегеніміз – ғылым мен тарих үшін қызығушылық тудыратын заттарды сақтайтын қойма іспетті. Атап айтқанда оның ішіне заттай коллекциялар: этнографиялық, тұрмыстық, археологиялық, нумизматикалық заттар және құжаттар, фото суреттер, сонымен қатар өнер туындылар жиынтығы кіреді. Олай болса, музейдің қойма болуы оның негізгі міндетін анықтайды, яғни музей ісінде тек жәдігерлерді қою ғана емес, оны сақтап, реставрациялау мүмкіндіктерімен де айналысады. Сондай-ақ, музей – ұлттық құндылықтарымызды сақтайтын, кейінгі ұрпаққа халқымыздың асыл мұраларын паш ететін, ұлттың ұлылығын ұлықтайтын ғылыми-мәдени орталық.

Қазақстанда 2000 жылдардың басында республикалық маңызы бар музейлер – 13, мекемелік музейлер – 5, облыстық музейлер – 25, қалалық музейлер – 31, аудандық музейлер – 47, қорық музейлер – 7 болған. Қазіргі қоғамдық өзгерістерге байланысты музейлерге сұраныс өсуде. Жаңадан ашылып жатқан музейлердің мазмұндық деңгейі мен құрылымдық жүйесі өзгеше. Оларға музейлендірілген ашық аспан аясындағы қорық-музейлер, экомузейлер, саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музейлер, Президент музейі, қоғамдық немесе антропологиялық музейлер жатады. Ашық аспан аясында музейлендірілген Қ.А. Ясауи кесенесі және Тамғалы археологиялық петроглифтері Бүкіләлемдік Мәдени мұра тізіміне енді. Тәуелсіздік алғаннан бері елімізде жүріп жатқан күрделі, қарама-қайшылығы мол мәдени үрдістер қарқыны мәдени-ағарту мекемелері жүйесіндегі музейлердің жұмысынан айқын көрініс табуда. Бүгінгі таңда Қазақстанның шамамен 200-ден астам музейлерінің коллекциялар қорын 2,5 миллионнан астам заттай деректер құрайды. Қазақстандағы музей әлемі, музейге келушілерге беретін білімі мен тәрбиесі және ағарту бағыты мен мәдениетті насихаттау жұмыстарын жүргізуде. Бүгінде Қазақстан музейлері әлемдік музейлер тәжірибесінен өткен, жалпыға тән музей қызметінің негізін басшылыққа алып жұмыс жүргізуде. Республикамыздың әрбір облысында жұмыс жүргізетін: облыстық, қалалық, аудандық, мекемелік музейлер – қор, экспозиция, экскурсия және түрлі тақырыптарда көрме ұйымдастыру жұмыстарын жүргізіп келеді. Музейлер өздерінің бағыттарына сай қорлар жинақтап, зерттеп, оны экспозицияда көрсету жұмыстарын жан-жақты дамытумен бірге келушілерге мәдени-ағарту бағыттарында қызмет көрсетеді. Қазақстан музейлерінің картасында музейлер республикалық, мекемелік, облыстық, қалалық, аудандық деп бөлінген. Осы аталған музейлер өз бағыттарына қарай ерекшеленеді (Раймханова, 2002, 68 б.).

Мысалы, тарихи-өлкетану, мемориалдық, бейнелеу өнері, тарихи-мәдени қорық, әдеби, археология, этнография, музейлендірілген ашық аспан аясындағы қорық-музейлер, экомузейлер, саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музейлер, Президенттік музей, қоғамдық немесе антропологиялық музейлер және т.б. XX ғасырдағы музей ісінің дамуы қоғамда болып жатқан өзгерістермен қатар жүрді. Қоғамда болып жатқан өзгерістер музей ісінің өзгеріп, жаңа сатыға көтерілуіне септігін тигізеді. Қазақстан музейлерінің даму тарихы әр өлкедегі, облыстағы музейлердің құрылуымен, қорларының жинақталуымен, ағарту, насихат жұмыстарының дамуымен бірге жүреді. Қазақ тарихындағы заттай мәдениет туындыларының, қазақ жерінің жануарлар, өсімдіктер дүниесінің дамуы, жер беті мен қонауындағы кенбайлықтардың үлгілері алғашқы музейлер мен жеке өлкетану шылардың коллекцияларының негізін құраған болатын. Қазақстандағы алғашқы музейлердің пайда болуы сол кездегі саяси-әлеуметтік, экономикалық өзгерістерге байланысты болғаны белгілі. Арнаулы мақсаттарға негізделіп жұмыс жүргізген

статистикалық комитеттер, ғылыми архивтік комиссиялар, жеке ғалымдар мен зерттеушілер, әр түрлі шенді зиялылар қазақ халқының материалдық және рухани туындыларын, археология, табиғат, жануарлар дүниесіне, этнографияға байланысты жәдігерлерді жинақтады. Кезінде музейлер қоры өлкетанушылардың жеке коллекцияларының негізінде көбейіп, дамыған болатын.

Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін музей саласы құрылымдық, саяси-идеологиялық, ұйымдық жағынан түбегейлі өзгерістерді бастан кешірді. Бүгінгі тәуелсіз Қазақстан үшін музейлер тек ғылыми-зерттеу, мәдени-білім мекемесі ғана емес, сол ұлттың ұлылығын айғақтайтын ерекше мәнді символ, мемлекеттік атрибуттардың бірі болды. Қазірде республикада тарихи өлкетану музейлердің басымдылығына қарамастан қолданбалы музейлерге үлкен мән берілуде. Өйткені музей жұмысында ғылыми қор, ғылыми жинақтау, экспозициялық, көрмелік, білімдік, тәрбиелік, насихаттау бағыттары жұмыс істеп, сол арқылы көпшілікті музей мәдениетіне тарту, тарихыңды сүю, еліңе деген мақтаныш пен отаншылдық сезімін ояту, бай рухани құндылықтармен таныстыру керек. Музейдің мәдени көпшілік жұмыстары музей коммуникациясының бір саласы ретінде жан-жақты білімді, қоғамда белсенді, эстетикалық талғамы зор, қоғамға пайдалы адам тәрбиелеуге бағытталады. Әсіресе экспозиция мен көрмелерді ұйымдастыру арқылы музей әр түрлі жастағы, әлеуметтік және әр түрлі категориядағы, әр мамандық саласындағы адамдарға қызмет етеді. Музей ісі – қоғамдық іс-әрекеттің ғылым-білім беру мен мәдениет пен тәрбиеге қатысы бар ерекше саласы болып табылады. Музей ісі қоғамдық іс-әрекеттің ғылым, білім беру, тәрбие, мәдениетке қатысы бар ерекше саласы болып табылады. Тәуелсіздік алғаннан бері қарай республика көлеміндегі музейлер саны 17,3%-ға артуда. Музейлердің басым көпшілігі (89,8%) мемлекеттік, қалғандары жеке меншікте. Ауылдық жерде 70-тен астам музей (40,5%) шоғырланған. Сондықтан музейлердің бәсекелестікке қабілеттілігін артыру ісін дамыту мен жандандыру бүгінгі күн талаптарына сай ұйымдастырылуы қажет (Раймханова, 2010, 103 б.).

Музей жұмысын дамыту барысында біріншіден, музей ісін түбегейлі қайта құру; екіншіден, музей қорларындағы жәдігерлерді сұрыптай отырып, мәселелік-хронологиялық тұжырымдарға негізделген жаңа экспозициялар құру; үшіншіден, жәдігерлерді жан-жақты зерттеу арқылы ақпараттық маңыздылығын арттыру; төртіншіден, экскурсоводтың қызметін жаңашаландыру, түрлендіру жолдарын қарастыру; бесіншіден, техникалық құрал-жабдықтарды, ақпараттық кеңістікті музей ісінде тиімді пайдалану арқылы көрермендерді музейге тарту; алтыншыдан, музейлердің тәрбиелік мақсаттарына сай музейлік педагогиканы дамыту; жетіншіден, музейлік бизнес, маркетинг және менеджмент мәселелеріне назар аударып, музей ісінде аталған жаңалықтарды енгізуге мүмкіндіктер беру тұстарына ерекше көңіл бөлінуі тиіс (Қартаева, 2013, 45 б.).

Тарихи-мәдени мұраны сақтау және насихаттау, зерттеуде қор коллекцияларын толықтыру ғылыми-зерттеушілік, археологиялық және этнографиялық экспедициялардың маңызы зор. Далалық экспедициялық жұмыстар арқылы ақпараттық құндылыққа ие болатын материалдар музей қорларына жинақталуда. Бірақ, қаржыландырудың жетіспеушілігінен жергілікті жерлерде музей қызметтері тиісті деңгейде жүргізілмей отыр. Мәселен, ғылыми экспедицияларды ұйымдастыруда, мәдени құндылықтарды зерттеу және насихаттауда, музейлердегі жәдігерлерді сақтау және есепке алуда, тарихи-мәдени және табиғи құндылыққа ие заттармен қорды жасақтауда, олардың тиісті дәрежеде сақталуында, жәдігерлерді жөндеу және қалпына келтіру жұмыстарын сапалы жүргізуде қиыншылықтар туындап отыр (Ирбаева, 2010, 78 б.).

Музейдің мынандай міндеттерін атап өтуге болады: – біріншіден, музейлер табиғат пен қоғамның даму заңдылықтарын, құбылыстар мен процестерін ғылыми деректендіреді; – екіншіден, олар ұлттық және әлемдік мәдени мүдде үшін мәдени-тарихи құндылықтарды қорғау міндеттерін ше шеді; – үшіншіден, музей олардың барлық қызметі негізделінетін ғылыми зерттеулердің өзіндік ерекше орталығы болып табылады; – төртіншіден, қоғам музейдің алдына жас ұрпақты қалыптастыру мен тәрбиелеу саласындағы талаптар қояды. Музейдің жинақта-

рына іріктелген, тарихи құндылығы бар, соның ішінде қазіргі замандық заттар да кіреді. Олар зерттеу жұмысына, экспозиция мен көрмелерге және музей қызметінің басқа да түрлеріне қолданылады. Тарихи музейлердің қоры негізінен түпнұсқа заттық, бейнелеу, жазба және дыбыстық деректерден тұрады. Барлық музейлер жалпы жаратылыстану мен қоғамдық ғылымдар жүйесімен тығыз байланысты және белгілі бір ғылыми салаға сай өзін міндеттерін шешеді. Музейдің үздіксіз дамуына, оның жұмысының жемісті болуына музей заттарын зерттеу және оларды жинау маңызды рөл атқарады. Музей өзінің білім беру, тәрбиелеу міндетін жүзеге асыру барысында жас ұрпақтың тарихқа деген ғылыми көзқарасын қалыптастырып, музейлік мәдениетке тәрбиелейді. Музейде тәрбие жұмысының түрлеріне тоқталар болсақ, олар: экскурсиялар, тарихимәдени ескерткіштерге саяхат, конкурстар мен белгілі бір тақырып көлемінде ұйымдастырылатын кештер, викториналар, дебат сайыстар, клуб пен үйірме жұмысы, дөңгелек стол, т.б. Музейдің ғылыми-ағартушылық жұмысының негізгі формасы – экскурсия. Музей жәдігерлері экспозициялық кешенді түрде жинақталып, ғылыми қосалқы материалдармен жабдықталады, мәтіннің мазмұнына орай коммуникативтік және сыртқы ақпараттық хабарға бай болады. Музей заттарын мынадай түрлерге топтауға болады: 1) жәдігерлік ескерткіштер тарихи кезеңдерден дерек беретін, әртүрлі тарихи оқиғалар, фактілер, қоғам қатынастарының дамуынан көрініс беретін, мәдениет, әдебиет, ғылым және тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметінің дерек көзі; 2) бейнелеу өнерінің ескерткіштері: көркемсурет, графика; 3) құжаттық ескерткіштер: баспа заттары, қол таңба, фото және кино деректер, слайдтар. Экспозицияның информативтік жағын дайындағанда төмендегідей талаптар қойылады: жүргізілетін ғылыми экскурсия барысында келушілерге берілетін мәлімет түсінікті, өзекті, ғылыми жағынан тарихи фактімен негізделген, тақырыпты терең жанжақты толық ашуға, тәрбиелік мақсаттарға сайболуы керек. Экскурсия барысында көрсетілетін экспозиция музейге келушілердің жас ерекшелігіне сәйкес болуы шарт. Музейге өтетін экскурсиялардың түрлері: жоспарлы, та қырыптың мазмұнына қарай тақырыптық шолу, ғылыми-ағартушылық, шетелдік туристерге арналған, арнайы мерейтойлық, сабақтар мен жазбаша тапсырмалар бойынша, белгілі тарихи даталы күндерге арналған, көшпелі, жылжымалы және т. б. (Қозғамбаева, 2016, 96б.).

Қорыта айтқанда қазақ халқының тарихи тамыры тереңде жатыр. Сонау сақ, үйсін, қаңлы тайпалар кезеңі мен түркі дәуірі, Қазақ хандығынан бастап үздіксіз жалғасып келе жатқан жетістіктер мен тарихи-мәдени құндылықтар бүгінгі ұрпаққа мирас етілген бай мұра. Бай мұраларды Қазақстан музейлері тауып, бағалап, ғылыми сұрыптаудан өткізіп, өз экспозицияларына қою арқылы халқымыздың тарихы мен мәдениетін күллі әлемге танытуда. Сондықтан да бүгінгі музейлер қоғамның даму кезеңдерін айқындап әрі тарихи үдерістерін құжаттаушы, мәдениетті, ұлттық бірегейлікті сақтаушы бірден-бір мекеме.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

Ирбаева А.Ғ. Қазақстандағы музей ісі: қалыптасуы мен дамуының тарихи тәжірибесі. – Астана, 2010. – 308 б.
1. Қартаева Т.Е. Әлемдік музейлер кеңістігі. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 148 б.
2. Қозғамбаева Г.Б. Қазақстан музейлері: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 182 б.
3. Раймханова К., Қатран Д. Музей ісінің теориясы мен практикасы. Оқу құралы. – Алматы, 2002. – 91 б.
4. Райымханова К. Музей жәдігерлері тарихи дереккөзі ретінде (Қазақстан музейлері негізінде). – Астана, 2010. – 309 б.

Абстракт. В статье рассматриваются роль и место музейной работы в сохранении и популяризации культурного наследия. Одна из важнейших задач, стоящих перед нашей суверенной страной, – поднять глобальный имидж отечественного музейного дела и создать коммуникативную систему для привлечения иностранных туристов.

Abstract. The article discusses the role and place of museum work in the preservation and promotion of cultural heritage. One of the most important issues facing our sovereign country is to raise the global image of the domestic museum business and to create a communicative system to attract foreign tourists.

Самратова Д. Б.
samratova92@mail.ru,

Сарбасов А. Т.
sarbasov.almas@mail.ru

Елемесова Ж. К.
yelemesova1991@mail.ru

Сегизбаева Ж. М.
segizbaeva8591@mail.ru
Республика Казахстан, с. Катон-Карагай

БЕРЕЛ – ПАМЯТНИК МИРОВОГО ЗНАЧЕНИЯ: ИЗУЧЕНИЕ, СОХРАНЕНИЕ И МУЗЕЕФИКАЦИЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Живописная Берельская долина, окруженная со всех сторон величественными грядами, является одной из ярких ландшафтных зон в системе Алтайских гор. Прекрасная, поистине легендарная Алтайская природа Берельского микрорайона, наряду с подобными местами на смежных территориях – таких как Пазырык, Укок и т. д., издревле привлекала к себе людей своим удобством и благоприятностью для жизни. Это наглядно доказывается обилием археологических памятников в этом регионе, практически всех исторических периодов.

Целью исследования является всестороннее изучение вклада заповедника-музея Берел в отечественную научную и музейную деятельность в конкретный период, а также обобщение и систематизация результатов мультидисциплинарной деятельности музея.

Памятники Береля, история исследования которых насчитывает уже порядка 150 лет, занимают особое место в кругу историко-культурного наследия Казахстана и Евразии. Можно с гордостью отметить, что Берельские находки, представляющие собой уникальные произведения древних мастеров, и их реконструкции, наряду со знаменитым «Иссыкским воином», становятся символами независимой республики.

Многим представителям научного мира и широкой общественности известно, что первые исследования на Береле связаны с именем В.Ф. Радлова, который 1865 году изучил Большой Берельский курган № 1 и ряд памятников предтюркского времени (Радлов, 1989, с. 750). До периода независимости научные работы на Береле в 1959 году проводила Южно-Алтайская археологическая экспедиция Государственного Эрмитажа СССР, под руководством С. С. Сорокина. Им были продолжены исследования Большой Берельский курган и вскрыто несколько малых объектов (Сорокин, 1969, с. 208-236).

Масштабные, систематические и полноценно научные исследования начинаются в 1998 году, когда международная казахско-французская экспедиция, под руководством А.П. Франкфора и З.С. Самашева исследовала курган № 11, принесший науке Казахстана сенсационные материалы (Самашев, 2011).

В период с 1999 по 2014 года на некрополе Берел научные работы проводились непрерывно, если не считать отдельные редкие сезоны. За это время исследовано множество курганов, материалы которых вошли в золотую копилку истории и культуры древнего населения Алтая. Среди них можно особо выделить курганы № 9. 10, 16, 36 (Самашев, 2011, 236 с.). Следует отметить вклад в исследовательские работы указанного периода таких видных представителей археологии и науки Казахстана, как: А.Т. Толеубаев, К. Алтынбеков, Ж.М. Жетібаев, С. Сунгатай, Г.К. Омаров, А.И. Исин, Г.А. Кущ, Г.С. Джумабекова, Г.А. Базарбаева, М.К. Киясбек, О. Ишманов, Д. Кожаков. Ученых молодого (или среднего на текущий день) поколения, таких

как: Г.К. Киясбек, У.У. Умиткалиев, А. Онгар, А.Е. Чотбаев, Е.Т. Толегенов, Б.Б. Бесетаев, Е.К. Оралбай, Р.С. Жуматаев, А.С. Жунисханов.

Новая веха в истории изучения памятников Берельского некрополя начинается в 2015 году, так как с этого времени на территории некрополя достаточно твердо атрибутируются и систематически исследуются ранее не известные для Казахского Алтая памятники сяньбийского культурного круга (Самашев, 2019, с. 385-393). В их исследование внесли и вносят значимый вклад А.Е. Чотбаев, Е.М. Кариев, Е.Т. Толегенов, С.Е. Ерболатов.

Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел» был создан в 2008 году Постановлением Правительства Республики Казахстан от 4.07.2008 года в целях сохранения историко-культурного наследия страны (Постановление Правительства №674, 2008).

Огромный вклад в создание музея внесен видным деятелем Республики Казахстан, выдающимся писателем Алибеком Асылбаевичем Аскаровым.

Формирование современного музейного учреждения шло постепенно, пошагово шла интеграция музейного комплекса в окружающую среду и в этом свете трудно переоценить вклад в становление музея первого директора ГИКЗМ «Берел» Ерена Кадошовича Жумагулова.

Однозначно, что материалы берельских курганов имеют огромное для отечественной и мировой науки значение, поскольку памятник является единственным на территории Казахстана археологическим комплексом с объектами сразу нескольких эпох и с отлично сохранившимися изделиями из органических материалов, имеющими тысячелетнюю историю (Ахметов, 2018, с. 211-215). В настоящее время вектор изучения археологических памятников направлен на комплексное изучение объектов с применением современных методов и с последующим сохранением для будущих поколений (Дараган, Бондарь, 2017, с. 178-189).

За годы исследований Берельского некрополя были достигнуты большие результаты как в плане мультидисциплинарного изучения археологических памятников с применением высокотехнологичного оборудования, так и в организации музейной деятельности, обеспечивающей сохранность и использование национального историко-культурного наследия в образовательно-воспитательных и культурно-развлекательных целях.

Ввиду того, что отмеченный период исследований определен как новый виток развития исследований памятников Берельской долины, отметим, что с указанного момента археологи начали применять масштабный метод изучения хронологических и системных взаимосвязей памятников – раскоп широкой площадью. Благодаря применению этого метода археологической группой при исследовании наземного сооружения кургана № 2 раннего железного века было выяснено, что памятник своей восточной частью плотно примыкает к кургану № 1. Дополнительно исследователи смогли вскрыть околокурганное пространство, благодаря чему было обнаружено и изучено около восьми – девяти внекурганных сооружений объекта № 2, которые, по предположению ученых, являются «жертвенниками» или кенотафами, а именно: объекты № 1A, 2 D, 87, комплекса объектов № 81 (a, b, c) предтюркского времени (позже их в исследованиях будут относить к этнокультурной общности сяньби) (Самашев, 2016, с. 234-252).

Итогом всестороннего изучения памятников данным методом является открытие новых границ применения комплексного подхода в археологических раскопках, что дает ранее неизвестные материалы по мировоззренческим, погребальным, религиозным представлениям культур Казахского Алтая начале I тысячелетия нашей эры.

В дополнение можно сказать, что также был приведен в надлежащий вид курган № 1, который был раскопан еще в 1865 году Радловым. Изучена его периферийная зона, что дало возможность подготовить почву для его дальнейшей музеефикации, которую осуществили уже на следующий год (Отчет о научно-исследовательской работе, 2015, 72 с.).

В период полевых работ 2016 года было изучено огромное количество объектов археологии, относящихся к разным историческим периодам – раннему железному веку и предтюркскому времени. Группа исследователей продолжила применять метод раскопа широкой площадью на следующий год, в результате чего получено большое количество материала. Попутно с

применением нового метода раскопа и геофизическими исследованиями начинают применять современное визуальное и инструментальное оборудование, которые применяют при неразрушающей методике исследований памятников, что позволяет для каждого объекта разработать свою уникальную программу исследования. Методика археологических раскопок предполагает тщательное, послойное изучение объектов, чертежно-графической и фотофиксации всех этапов разборки наземного сооружения и внутримогильных конструкции. До начала раскопок проводят геомагнитное зондирование для определения общей границы курганного сооружения. После удаления развала и дернового слоя производят фото- и видеосъемки с помощью камеры, устроенной в беспилотный летательный аппарат, что способствовало получению наиболее точного изображения исследуемого объекта.

В итоге археологических изысканий исследователи получили комплекс находок – искусные изделия древних мастеров из металла (железа и бронзы): колода с крышкой из лиственницы, украшения из кости, посуда из керамики и дерева, фрагменты кожи и золотых пластин в виде фигурок мифических крылатых существ, кости сопогребенных лошадей в полной парадной амуниции, зерна растения, останки древнего человека женского пола зрелого возраста, тело которой перед погребением было подвергнуто медицинскому вмешательству, предположительно связанному с болезнью женщины. К примеру, отметим пару находок – бронзовое зеркало с изображением барса в качестве ручки из кургана № 2 и кинжал, железные наконечники стрел и накладки на лук из около курганных сооружений.

При комплексном подходе в изучении памятников Берел особый акцент делался на музеефикацию и реконструкцию исследуемых курганов и консервацию полученных материалов по искусству и художественной культуре. Проводились междисциплинарные исследования – антропологический материал из курганов № 2 и 82А был изучен палеоантропологами Института археологии им. А. Х. Маргулана, проведен дендрохронологический анализ сруба и колоды из курганов №2 и 10 специалистом из Сибирского Отделения Российской академии наук, проведены палеогенетические исследования профессионалами из Японии и Назарбаев Университета, а также изучены останки костей животных палеозоологами.

Требовались работы по технической рекультивации памятников – вывоз отвалов, которые провели сразу после окончания изучения памятников. Необходимость в таких мерах состояла в том, что планировалась музеефикация кургана № 2, что требовало масштабных работ, связанных со строительством музейного сооружения над исследованным археологами курганом, и восстановления целостности и привлекательности нарушенного земельного покрова (Самашев, 2016, с. 234-252).

Еще во время первых исследований вышеуказанным методом исследования внекурганных сооружений предтюркского времени ученые обратили внимание на особенности этих захоронений и на отличия способов захоронения от курганов раннежелезного века, вокруг которых они расположены, но в то же время это близкое расположение к этим самым курганам наводит археологов на мысль о «идее родства и преемственности» между культурами, жившими в разные временные эпохи, но на одной Земле в духовной сфере, в данном случае через обрядовые действия по захоронению.

Тогда было выдвинуто предположение об отнесении каменных выкладок к сяньби-жужанскому периоду, предшествующему тюркскому, основываясь на специфические манеры захоронения обрядового животного отдельно от человека, немногочисленность сопутствующих атрибутов – легкое вооружение воина, которые предварительно датируют V-VI вв. н.э. и подготовили первоначальную историческую хронологию I тыс. до н.э. и I тыс. н.э. согласно материальным источникам из Берельских памятников. В целях подтверждения или аргументации выдвинутой хронологической теории исследования выкладок-оградок на Берельском комплексе продолжаются.

2017 год исследований дал хорошие материалы по изобразительному искусству древних кочевников, религиозному мировоззрению, ювелирному искусству, убранству верхового

коня, о жизнедеятельности человека, костным останкам древнего индивидуума и жертвенных животных (Самашев, 2017, с. 153-166).

Среди видных и ценных находок из кургана № 5, который был дважды ограблен, необходимо отметить следующие – костные останки женщины в церемониальном женском меховом костюме и головном уборе, украшенных изделиями, покрытыми золотой фольгой, останки двух коней в богатом убранстве, кости жертвенного барана, посуда в виде керамического сосуда и ножа и т.д. Женский декорированный костюм, к слову, был отреставрирован в 2021 году К.С. Ахметжаном и представлен широкой общественности в том же году (Қайнарұлы М, 2021) (рис. 1).

Попутно в 2017 году начинаются обширные работы по изучению оградок-выкладок сяньбийской культуры II-V вв. н.э. (№ 90А, комплекс памятников № 21 (А, В), № 76 и комплекс № 76 (А, В), № 80 и комплекс № 80 (А, А/1, В, С, D, E, F, G), комплекс № 68 (А, В, С), № 69 и № 69А, № 67А по теме: «Погребально-поминальные памятники сяньби Верховий р. Бухтарма» в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016-2018 годы», инициированной акиматом ВКО.

При проведении работ на данных памятниках была расширена очищенная от дернового слоя территория предыдущих исследованных конструктивных выкладок, часть которых являлись жертвенниками или кенотафами (68 В, 68 С, 80 В). Комплексы таких каменных выкладок в своем большинстве после очистки верхней конструкции выглядят в виде четырехлистного клевера, встречаются с заостренными углами «лепестков каменного цветка», в целом это вплотную расположенные несколько каменных сооружений (от двух до четырех) взаимосвязанные между собой.

С 2017 года в исследованиях памятников сяньбийского периода в течение трех лет активное участие принимал З. Гасанов, историк, культуролог, приглашенный из Азербайджана.

В последующем полевом сезоне исследований группой археологов было изучено огромное количество памятников, которые предположительно относятся к двум историческим периодам – пазырыкской культуре и сяньби-жужанским племенам.

Памятник, относящийся к первому времени – курган № 44, сравнительно небольшого размера и находится в четвертой цепочке объектов. Была изучена верхняя наземная каменная конструкция, внутреннее строение было решено продолжить изучение в предстоящем археологическом сезоне работ. Согласно полученным строительно-архитектурным данным, археологи отнесли этот памятник к пазырыкской культуре.

Относительно памятников второго периода – после расширения площади прошлогоднего раскопа было раскопано десять погребально-поминальных оград в пределах третьей группы памятников (ограды № 78А, № 104, № 106, № 108В, № 108С, № 109, № 110, № 112, № 113, № 114), пять новых объектов диаметром до 3 метров, (объекты № 108D, № 110А, № 110В, № 110С, № 113А), объекты № 67С, № 68, № 90, № 105, № 108, № 108А. Через изучение такого большого количества объектов был получен материал, который приблизил исследователей на шаг к разгадке главного вопроса – происхождения этих памятников. Ассортимент главных находок состоял из ювелирного украшения, подвески с клыком животного, элементы головного убора и одежды, крестообразной металлической нашивки, браслетов, бусин, раковины каури, изогнутых трубочек, изготовленных из рогов, серьга, изделия конского снаряжения.

Следующим этапом работ было осуществление лабораторных анализа и обработки полученных материалов:

– консервация и реставрация артефактов ведущим реставратором ГИИМК РАН Н.С. Кургановым;

– проведение необходимых измерений параметров антропологических останков индивидов, обнаруженных при исследовании более 20 объектов, для дальнейшего изучения, а также взятие краниологические образцы для лабораторных анализов ведущим антропологом Института этнологии и антропологии РАН (г. Москва, РФ) Е.П. Китовым и антропологом Центра

египтологических исследований РАН (г. Москва, РФ) А.О. Китовой. В результате дано подробное описание целого ряда скелетов.

Проводилась фото- и документальная фиксация всех этапов работ, как и в предыдущих годах применяли современное технологическое оборудование. Однако в 2018 году дополнительно все каменные кладки проверялись еще металлодетектором в целях обнаружения тайников и кладов (Самашев, 2018, с. 15-20).

В 2019–2020 годах археологи также изучали комплекс оградок-выкладок сяньбийского периода (объект № 67, № 111, № 111A, № 111B, № 111C, № 111D, № 67B и №77, №78, №107, №107A, №115, №116) (Самашев, 2020, с. 139-152).

За весь период изучения курганов Берельской долины применялся междисциплинарный подход, привлекались разнопрофильные специалисты – палеозоологи, антропологи, культурологи, реставраторы, геокриологи и т. д.

В археологических полевых исследованиях музей Берел принимает непосредственное участие с 2016 года и проводит научно-изыскательную деятельность по исследованиям комплекса памятников Берел в пределах программ «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016-2018 годы», «Погребально-поминальные памятники сяньби Верховий р. Бухтарма», «Памятники саков и сяньбийцев Казахского Алтая», грантового проекта «Эталонные памятники сакской культуры в Казахском Алтае». Необходимо отметить работы музея Берел, проводимые и на других памятниках Уланского, Зайсанского, Тарбагатайского районов Восточного Казахстана, начиная с 2017 года по 2020 год по таким программам как «Памятники древности и средневековья Шиликтинской долины и предгорий Тарбагатая» в Зайсанском и Тарбагатайском районах. По данной программе музей осуществлял исследования в течение трех лет с 2017 по 2019 года. С 2018 года в течение трех лет сотрудники музея активно участвовали в работах по изучению памятников Казахского Алтая – по грантовому проекту «Эталонные памятники сакской культуры в Казахском Алтае (Таутекели, Кара Каба, Орел, Солонечные белки, Берел)». В 2019 году музей участвовал в археологических работах на памятниках в Тарбагатайском, Катон-Карагайском, Уланском районах по программе «Алтай – Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» и внесли существенный вклад в исследованиях таких памятников как Елеке Сазы и Акбауыр.

Таким образом, сотрудники музея занимаются не только организационной, реставраторской, учетно-хранительской и кабинетной научно-исследовательской деятельностью, но и практической археологией. Результаты этих исследовательских работ специалисты музея публикуют совместно с коллегами-археологами.

В настоящее время на территории музейного комплекса имеется административное здание музея (рис. 3) с пятью выставочными залами, археологической лабораторией, реставрационной мастерской, оснащенными всем необходимым оборудованием и два музея под открытым небом, представляющих экспозиции об истории и культуре древнего и средневекового Алтая, этнографический зал и особый фонд, экспонирующий золотые и серебряные изделия, также два зала с находками из двух курганов № 36 и № 11 Берельской долины. На территории музейного комплекса предусмотрены помещения для сотрудников и два гостевых дома для археологов и гостей учреждения и др. подсобные хоз. постройки.

ГИКЗМ «Берел» активно сотрудничает с университетами, школами, другими музейными учреждениями, проводит выставки и экскурсии, и другие мероприятия с образовательно-просветительской целью, выполняет задачи по рекламированию и пропаганде культурно-исторических памятников национального достояния. Следует отметить, что сотрудники музея не только принимают на своей территории посетителей, но также организовывают выездные выставки в школы района, другие музеи (рис. 2).

В образовательных и воспитательных целях музей вовлекает студентов и школьников в археологические работы, организовывая летние археологические школы.

В 2007 году находки из Берельских курганов несколько раз представляли культуру древних кочевников на зарубежных выставках: выставке археологических экспонатов «Под знаком золотого грифа» в городах Берлин, Мюнхен, Гамбург и Стамбул, в Киеве в честь провозглашения Года Казахстана в Украине, выставке скифского искусства в Венгрии и Бохуме (Германия) (Официальный сайт «Берел»).

В первом зале хранятся предметы, которые принадлежат к культуре древних кочевников Казахского Алтая, относящимся к IV-III вв. до н.э. Предметы культуры кочевников имеют историю более двух с половиной тысяч лет. Второй зал содержит реставрированную копию лошади и конского снаряжения (рис. 4), найденных в одиннадцатом Кургане в 1998 году исследовательской казахско-французской группой. Подробно работы по консервации и реставрации материалов из 11 кургана описывает К. Алтынбеков в своих работах, чьи реконструированные копии выставлены во втором экспозиционном зале и в музее под открытым небом, возведенным над курганом №11, который также упоминается немного позже (Алтынбеков, 2019, с. 88-98). Третий зал представляет полное конское снаряжение, найденное в кургане №36, все изделия которого, выполнены из рогов оленя и покрыты золотом и красной краской. Следующий зал называется «Особый фонд», так как содержит различные экспонаты из серебра и золота, выполненные в зверином стиле, характерном для того времени, собранные с 1998 года. В пятом выставочном помещении показаны предметы недавно выделенного учеными нового хронологического сяньбийского (жужанского) периода. Последняя музейная коллекция представлена экспонатами, имеющая научную ценность для этнографии Алтайского края. Также предметы этнографии казахского народа выставлены в юрте, расположенной на территории музейного комплекса.

Первый музей под открытым небом над курганом №2 был построен в 2016 году (рис. 5). Зачинателем музеефикации кургана был Аким Восточно-Казахстанской области Д.К. Ахметов, который после посещения исследуемых памятников, воодушевленный итогами работы по изучению Берельских памятников и оценив вклад труда в программу «Культурное наследие», после обсуждения всех вопросов в том же году выделил финансовые средства из государственного бюджета на строительные работы, начавшиеся сразу же после окончания раскопочных работ на кургане №2 (Промежуточный отчет об археологических работах в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016-2018 годы по теме: «Археологические работы на курганах №2, 19 Берел, Катон-Карагайский район», 2016, 84 с.).

При возведении музейного сооружения нижняя часть захоронения была оставлена в первозданном виде, стены погребальной ямы были отделаны деревом, колоду-оригинал из лиственницы заменили на копию, так как подлинник был в плохой сохранности.

Благодаря строительству музея под открытым небом Берельский музейный комплекс стал уникальным музейным учреждением, как в Восточной области, так и во всем Казахстане. Для посетителей стало возможным глубже погрузиться в изучение истории, иметь понятие о размерах курганов и их конструкции, как проводятся исследования этих памятников, так как при посещении музеефицированных курганов рядом могут проходить археологические работы и т. д.

После археологических раскопок началось обустройство музея под открытым небом над 11-м курганом (рис. 6). Летом 2018 года здесь были закончены работы по возведению саркофага, именуемым «Царским», на средства, выделенные при содействии акима области из республиканского бюджета в рамках национальной стратегической программы «Культурное наследие» (Алтынбеков, 2019, с. 88-98).

Общеизвестно, что исследования кургана №11 начались в 1998 году. После шла подготовка условий для музеефикации исследованного объекта. Внутреннее содержание кургана было полностью воссоздано. Конское снаряжение одиннадцатого кургана было отреставрировано и подготовлено к показу еще в 2004 году (Алтынбеков, 2019, с. 88-98).

В целом музей имеет развитую инфраструктуру – проведены все инженерные сети и коммуникации, территория огорожена, проделаны работы по обустройству прилегающей территории. В штате сотрудников есть персонал, которые приводят в эстетический вид территорию комплекса и относящиеся к ней объекты – озеленение, уборка мусора, облагораживание и т.д.

На данный момент ведутся работы по модернизации экспозиционной деятельности посредством разработки новой экскурсионной методики, усовершенствования инфраструктуры музейного комплекса, а именно планируется строительство Визит-центра, где будут созданы экспозиции динамического характера по ряду сменяющих друг друга исторических периодов по принципу историзма и предметности, возможно выделение несколько экспозиционных комплексов – этнографии, археологии, природе Алтая и т.д. (рис. 7).

Существует несколько острых проблем с рациональной организацией работы из-за недостаточно развитой инфраструктуры, вследствие которых заповедник-музей функционирует не на пределе своих возможностей. По причине того, что за счет ежегодных археологических исследований фонды музея пополняются новыми артефактами и экспонатами существует необходимость в расширении хранилищ фондов и экспозиционных залов, также имеется ряд проблем с организацией культурно-досуговых мероприятий для гостей, в том числе иностранных, приемом и дальнейшим размещением зарубежных специалистов. Еще одной важнейшей задачей является то, что работники теряют свое время в пути от села, расположенного в 100 км от музея, в котором они проживают, до места работы. Проблемным вопросом является и расположение библиотеки в помещении, в котором сотрудники ведут научно-исследовательскую деятельность, которую посещают гости музея. Благоприятная рабочая атмосфера необходима для работников, занимающихся творческим видом деятельности. На повестке дня также стоит вопрос об отсутствии собственной реставрационной лаборатории. Для улучшения производительности планируется строительство Визит-центра, который будет перспективным проектом – решением всех вышеуказанных трудностей. Возведение данного центра обеспечит (Есік пен Берелде визит орталықтары салынад. Электронный ресурс).

- расширение и увеличение количества экспозиционных залов, что позволит показать экспонаты с более презентабельной стороны;

- создание комфортной зоны для отдыха, развлечения, образования, просвещения – это в свою очередь будет способствовать более глубокому погружению в изучение истории Берельской долины;

- постройка общежития, столовой и других помещений для проживания работников из сел, приглашенных специалистов и экспертов, посетителей позволит эффективно и полной мере реализовать человеческий потенциал;

- создание отдельного библиотечного помещения с огромным количеством книг художественной и научной литературы, редких рукописей сделает возможным людям, не имеющим прямого отношения к науке, получить доступ к редким трудам;

- лабораторные исследования всегда считались основой качества любого исследования, поэтому наличие собственной лаборатории научной реставрации с современнейшим оборудованием сделает возможным внести вклад в развитие отечественной реставрационной науки и, возможно, создать собственные научные разработки и методические рекомендации в этой сфере.

Совершенно очевидно, что обновление и укрепление материально-технической обеспеченности и всей музейной сети – это оптимальный и рациональный путь развития, который даст возможность органично сочетать установленные нормы классического музея с передовыми новшествами.

С момента музеефикации памятников изменилось преподношение берельских памятников туристам, ведь до этого важного момента посетителям представляли находки на стеллажах в разрыве от полной картины погребальной обрядности. Теперь же люди через ощущение реальности могут в полной мере представить всю красочность материальных и духовных до-

стижений, оттого лучше понять эту древнюю культуру и усвоить культурный опыт. Помимо музеефикации курганов №2 и 11, проделывается работа по пропаганде памятников историко-культурного наследия берельской долины, которая осуществляется при помощи всемирной глобальной паутины – создается электронный каталог видеоэкскурсий с подробным описанием памятников, и находок, найденных в памятниках Берел, на официальном сайте выкладываются фотоотчеты по проведенным сотрудниками музея мероприятиям, снимаются видео-экскурсии по музею, также имеются сувениры для посетителей музея – предлагаются именные футболки, ручки и многие подобные вещи с эмблемой музея.

Сотрудники музея за все годы работы достигли больших достижений в социализации памятников, которые развили работу музея до высокого уровня. Следует сказать, что известность памятника археологии “Берел” на местном уровне к настоящему времени сформирована. Необходимы более масштабные маркетинговые мероприятия по созданию имиджа учреждения не только в роли историко-культурного, но и придерживаться образовательно-просветительского курса развития на республиканском и мировом уровне.

Из всего вышеизложенного можно заметить, что оптимизация археологических исследований и те открытия, которые мы получили в результате, реставрационное и музеефикационные работы, стимулирующие музейную деятельность и соответственно его вклад в развитие разных сфер восточного региона страны, проводятся благодаря законам и государственным программам, реализующих культурную политику Республики Казахстан – Закон Республики Казахстан от 2 июля 1992 года «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия», Закон Республики Казахстан от 13 июня 2001 года «О туристской деятельности в Республике Казахстан», Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года «О культуре», Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406 (Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939 «О Концепции культурной политики Республики Казахстан». Электронный ресурс), Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207-III «О культуре» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.) (Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207-III «О культуре» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.). Электронный ресурс), Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной программе «Культурное наследие» на 2004-2006 годы» (24 декабря 2003 г.) (Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной программе «Культурное наследие» на 2004–2006 годы». Электронный ресурс). Это часть законов, продвигающих интересы отечественной культуры и науки, и в рамках этих законов создавались национальные программы о сохранении и продвижении материального наследия. Самые масштабные программы, в рамках которых активно велись работы по изучению и сохранению материального культурного наследия Восточного Казахстана – «Культурное наследие», «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», «Семь граней Великой степи».

Также огромную роль в свершении больших замыслов и высоких стремлений людей науки и культуры сыграли местные представители власти. Часть грантов и проектов финансировались акиматом Восточно-Казахстанской области под руководством Д. Ахметова, которые выполнялись в рамках вышеуказанных национальных программ.

Подводя итоги, выделим общие результаты многолетних трудов археологов, работников музея и государства. На современном этапе проводятся системные комплексные исследования Берельских курганов с привлечением зарубежных специалистов, установлено сотрудничество с отечественными и зарубежными организациями, заинтересованными в музейной деятельности, и планируется дальнейшее научное и творческое взаимодействие для всестороннего изучения, сохранения и пропаганды памятников материального наследия. Активно ведется исследовательская деятельность, приоритетными направлениями которой является изучение артефактов и музейных предметов, по которым специализируется музей. В скором времени

проектируется строительство Визит-центра с целью улучшения инфраструктуры, материально-технической обеспеченности и предоставления качественных услуг, соответствующих международным стандартам для пропаганды историко-культурного наследия на международном уровне, которое имеют мировое значение и представляют практический интерес для мировой науки.

Список использованных источников и литературы:

1. Алтынбеков К. Консервация и реставрация археологических находок как основа комплексной научной реконструкции // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2019. – С. 88–98.
2. Дараган М.Н., Бондарь К.М. От измерений к реконструкциям: методология неразрушающих исследований памятников археологии и истории. // Археологія і давня історія України – 2017. – Вып. 1 (22) – С. 178–189.
3. Есік пен Берелде визит орталықтары салынады. / Официальный сайт Международного информационного агентства «Казинформ» – URL: https://www.inform.kz/kz/esik-pen-berelde-vizit-ortalyktary-salynady_a3787814/amp?fbclid=IwAR2sKA8UqMfU0HhkQnEkk82FnauqyhFOdIwPTFaf8CJ5uy3Yal1SlikORXw. (дата обращения: 05.08.2021).
4. Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207-III «О культуре» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.12.2020 г.). / Информационная система «Параграф-Юрист» – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960. (дата обращения: 05.08.2021).
5. Историко-археологический комплекс берель // Алтай – золотая колыбель тюркского мира // Гл. ред. Д. Ахметов. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2018. – С. 211- 215.
6. Историческая справка. / Официальный сайт «Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел» – URL: https://www.berel-museum.kz/ru/2015-02-11-21-11-41/istoriya-muzeya.html. (дата обращения: 05.08.2021).
7. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Могильник Берел» (итоговый). // КазНИИ культуры; рук З. Самашев. – Астана, 2015. – 72 стр.
8. Постановление Правительства №674 от 04.06.2008 О создании Республиканского государственного казенного предприятия Государственный историко-культурный заповедник-музей Берел. – URL: https://kodeksy-kz.com/norm_akt/source%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE/type-%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5/674-04.07.2008.htm. (дата обращения: 05.08.2021).
9. Промежуточный отчет об археологических работах в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016–2018 годы по теме: «Археологические работы на курганах №2, 19 Берел, Катон-Карагайский район» / «Институт археологии им. А.Х. Маргулана» КН МОН РК РГКП; рук. З. Самашев. Алматы, 2016. – 84 с.
10. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М: Наука, 1989. – 750 с.
11. Самашев З, Боковенко Н.А., Ахмадиев Ж., Чотбаев А., Кариев Е., Толегенов Е., Самашев С., Киясбек Г., Жалмаганбетов Ж., Ерболатов С. Некоторые итоги исследований на некрополе Берел в 2016 году // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2016. – С. 234– 252.
12. Самашев З. Берел. – Алматы: Таймас, 2011. – 236 с.
13. Самашев З., Кариев Е., Александров С., Ахмадиев Ж., Киясбек Г., Толегенов Е., Самашев С., Ерболатов С. Выкладки-оградки периода сяньби на Береле – новый эталонный памятник эпохи великого переселения народов // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2018. – С. 15-20.
14. Самашев З., Кариев Е.М., Ерболатов С.Е. Хунну-сяньбэйский культурно-хронологический горизонт Береля // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. – Нур-Султан, 2019. – С. 385–393.
15. Самашев З., Кариев Е.М., Самашев С.К., Половцев М.Ю., Киясбек Г., Меделбек Ш., Самратова Д.Б. Исследования хунно-сяньбийских памятников Некрополя Берел в 2020 году // Алтай – золотая колыбель тюрского мира. Усть–Каменогорск: [Б.и.], 2020. – С. 139–152.
16. Самашев З., Чотбаев А., Кариев Е., Ахмадиев Ж. Жалмаганбетов Ж., Киясбек Г., Кожахметов Б., Ерболатов С., Боковенко Н., Самратова Д.Б. Работы на могильнике Берел в 2017 году // Алтай – золотая колыбель тюркского мира / гл. ред. Д. Ахметов. – Усть-Каменогорск: [Б.и.], 2017. – С. 153-166.
17. Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание материалов раскопок 1865 и 1959 гг.) // ТГЭ. Т. 10. – Л., 1969. – С. 208–236.
18. Указ Президента Республики Казахстан «О Государственной программе “Культурное наследие” на 2004–2006 годы». / Информационная система «Параграф-Юрист» – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1045645. (дата обращения: 05.08.2021).

19. Указ Президента Республики Казахстан от 4 ноября 2014 года № 939 «О Концепции культурной политики Республики Казахстан» / Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан – URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/U1400000939 (дата обращения: 05.08.2021) Қайнарұлы М. Шошақ бөрікті сақ ханшайымы. / Официальный сайт газеты «Егемен Казахстан» – URL:https://egemen.kz/article/263907-shoshaq-borikti-saq khanshayymy?fbclid=IwAR2EsmNqNqdn5Aay00lHPHAat5rWRTnEzWvpdJBgimQfiDnjg4xHBi_FIGQ (дата обращения: 05.08.2021).

Абстракт. Қазіргі уақытта біздің елімізде қоғамның мәдени және рухани дамуына бағытталған мемлекеттік бағдарламалар өзектендірілді. Мемлекеттің осы мәдени саясаты Музей ісі мен археология ғылымының одан әрі белсенді дамуына ықпал етеді. Бұған айқын мысал ретінде археологияның бірегей ескерткіші ретінде танылған және қарқынды дамып келе жатқан Берел музей кешені жатады, бұл сәйкесінше аймақтың дамуына ықпал етеді. Жыл сайын археологиялық зерттеулердің нәтижелері бар конференциялар өткізіледі, онда белгілі бір дала маусымының ізденістерінің деректері келтіріледі, осы ізденістердің барлығы міндетті түрде БАҚ-та жарияланады, өңірдің маңызды тарихи ескерткіштері туралы білімді қамтитын іргелі еңбектерді басып шығару жоспарлануда, олардың ішінде сөзсіз өзінің лайықты орнын Берел қорымы да алады. Алайда осы уақытқа дейінгі музей жұмыстары қорытындыланбаған, осы себепті осы мақалада ұзақ жылдар бойы патшалар алқабының ескерткіштерін зерттеген ғалым-археологтардың және музей кешенінің дамуының бастауында тұрған мұражай қызметкерлерінің қажырлы еңбегінің нәтижелерін қорытындылауға әрекет жасалады, сонымен қатар Берел қорық-музейінің ғылыми зерттеулерде, насихаттауда және музейлік қызметте одан әрі дамуы бойынша мақсатты бағдарлар анықталды.

Abstract. Currently, state programs aimed at the cultural and spiritual development of society have been updated in our country. This cultural policy of the state contributes to the further active development of both museum business and archaeological science. A striking example is the Berel museum complex, which is recognized as a unique monument of archeology and is developing rapidly, which accordingly contributes to the development of the region. Conferences with the results of archaeological research are held annually, where the data of surveys of a certain field season are given, all these surveys are necessarily covered in the media, it is planned to print fundamental works that will contain knowledge about significant historical monuments of the region, among which the Berel necropolis will undoubtedly take its rightful place. However, while the results of the museum's activities for the entire period of its existence have not been summed up, for this reason, this article will attempt to summarize the results of the painstaking work of archaeologists who have been studying the monuments of the Valley of the Kings for many years, and the museum staff who stood at the origins of the museum complex development, also identified targets for the further development of the Berel reserve-museum in the research, popularization and museum spheres of activity.

Тауасарова Д. Р.,
Нишанбаева Р. Х.
Қазақстан Республикасы, Түркістан қ.
dila777mktu@mail.ru

ТАНЫМДЫҚ ТУРИЗМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мәдениет халықтың тәуелсіздігін, егемендігін және өзіндік ерекшелігін дамыту, сақтау, нығайту процесінің іргелі негізі болып табылады. Мәдениет пен туризмнің тарихи эволюциясы жолдарының сәйкестігі олардың одан әрі дамуына жаңа тәсілдердің ортақтығын анықтады. Әлемнің көптеген елдерінде қоғам өмірінің ажырамас бөлігін құрайтын мәдениет пен туризмді демократияландыру процесі жүріп жатыр. Мәдени туризм XX ғасырдың екінші жартысында кең таралды, көптеген дамыған елдер индустриалды қоғамнан постиндустриалды қоғамға өтті, оның бір ерекшелігі мәдени тауарларға қол жетімділіктің едәуір кеңеюі болып табылады. Қазіргі уақытта ең танымалы-мәдени-танымдық туризм. Танымдық туризм XXI ғасырдағы туризмнің барлық түрлерінің ішіндегі ең танымал және дамушы болып табылады, туризмдің осы түрі тарих еншісіндегі жетістіктерді қолдана отырып, адамдар арасында өзара түсіністік орнатуға көмектеседі, мәдениеттердің алуан түрлілігін құрметтеуге тәрбиелейді және халықтың зияткерлік және рухани деңгейін арттырады (Горбунова, 2006,19-24 б.).

Мәдени-танымдық туризм – әлем мәдениетін рухани даму мен рухани дем алу қажеттіліктеріне сәйкес келетін, әртүрлі аймақтардың тарихын тікелей түсіну мен тәжірибе алу және ұйымдастырылған демалыс пен экскурсиялық іс-шаралар түрінде өтетін әртүрлі саяхаттар жиынтығы мен ерекшеленеді. Сәйкесінше, танымдық туризм табиғи, тарихи-мәдени көрікті жерлермен танысудан басқа, мәдени іс-шараларға, фестиваль, музей, театр, мәдени мұра объектілеріне баруды және жергілікті тұрғындармен байланысты қамтиды. Халықтың мәдени бейнесі шет және ел тұрғындарының әрқашан қызығушылығын тудырады. Туристтің әлемнің әртүрлі бұрыштары мен оларды мекендейтін халықтарға деген табиғи қызығушылығы ең күшті ынталандырушы мотивтердің бірін құрайды. Туризм-бұл басқа мәдениетпен танысудың ең жақсы тәсілі. Туризмнің гуманитарлық маңызы оның жеке даму мүмкіндіктерін, шығармашылық әлеуетін, білім көкжиегін кеңейту үшін пайдалану болып табылады. Білімге деген ұмтылыс әрқашан адамның ажырамас қасиеті. Демалысты басқа халықтың өмірі, тарихы мен мәдениеті туралы біліммен үйлестіру туризм толығымен шеше алатын міндеттердің бірі болып табылады. Әлемді өз көзіңізбен көру, есту, сезіну – туризмнің маңызды функцияларының бөліктері, олар үлкен гуманитарлық әлеуетке ие. Басқа елдің мәдениеті мен әдет-ғұрыптарымен танысу адамның рухани әлемін байытады. 1972 жылы 21 қарашада Парижде «Дүниежүзілік табиғи және мәдени мұраны қорғау туралы халықаралық конвенция» жарияланды, ол адамзат өркениетінің материалдық мәдениет объектілерінің жоқ болып кету қауіпіне деген қорқыныштан туындады. Оларға табиғи апаттар қауіп төндірмейді,табиғи ескіру – бұл сөзсіз уақыт. Тіпті вандализм актілері немесе қоғамның жекелеген бейсана мүшелерінің немқұрайлылығы. Ал әлдеқайда жойқын күш – өзгермелі әлемдегі өзгермелі жаппай сана қауіпі. 1980-ші жылдары академик Д. С. Лихачев адам өмірін сақтау үшін табиғи биологиялық ортадан, ата-бабаларының мәдениеті қазіргі қоғамнан кем емес маңызды екенін атап өтті. Мәдениет – ұлттың жаны. Қазіргі уақытта Қазақстанда туризмдегі басты мәселе – ішкі және сыртқы туризмді дамыту. Сондай-ақ, қазіргі уақытта ұлттық идеяны табу мәселесі өте өткір. Өзіміздің өткенімізді зерттеу және ежелде өмір сүрген көптеген жүздеген ұрпақтардың тәжірибесі мен жетістіктерін пайдалану оны шешуге жақсы ықпал етеді (Отнюкова, 2004, 24-27 б). Адами қарым-қатынастың әртүрлі формаларын дамытатын, өзара түсіністікті, мәдениеттер мен әдет-ғұрыптардың алуан түрлілігін құрметтейтін мәдени туризм екенін атап өткен жөн. Мәдениет халықтардың тәуелсіздігі мен өзіндік ерекшелігін дамыту, сақтау және нығайту процесінің іргелі негізі болып табылады. Мәдени-танымдық туризм мәдени демалыс пен рухани білім берудің мүлдем

жаңа саласы болып табылады. Қазіргі уақытта мәдени туризмнің кеңеюіне көліктің барлық түрлерінің дамуы, аймақаралық және халықаралық мәдени байланыстар, елімізде және әлемде туризм индустриясының қалыптасуы мен дамуы ықпал етеді. Шетелдік туристер мен біздің отандастарымызға Қазақстанның көптеген облыстары мен аудандарында ерекше археологиялық, этнографиялық, тарихи, сәулет және табиғи ескерткіштерінің бар екендігі белгілі. Соңғы онжылдықтарда біздің елімізде палеолит, неолит, қола дәуірі, ерте темір ғасыры және орта ғасыр дәуірінің аса қызықты ескерткіштері ашылды, олардың эстетикалық орындалу деңгейі мен тарихи маңыздылығы жағынан әлемдік өркениеттердің кеңінен танымал қазыналарымен салыстыруға болады. Бұл ескерткіштер, сарапшылардың пікірінше, аймақтағы туризмді дамыту үшін үлкен мәдени әлеует болып табылады. Айта кету керек, туристік айналымға жергілікті көрікті жерлерді енгізу бүкіл әлемде танымал және сұранысқа ие болып келе жатқан мәдени-танымдық туризмді дамытуға серпін береді. Бұл мәселенің тағы бір маңызды жағы бұл білім беру және тәрбие мәселесі. Адам мен қоғамның, табиғаттың үйлесуіне ықпал ететін мәдени туризмнің дамуы барлық дамыған елдерде мемлекеттің назарында.

Мұндай туризмнің негізгі объектілері тарих, табиғат және мәдениет, археология ескерткіштері болып табылады. Дәл сол ескерткіштер тұрақты маңызды табыс көзі болуға , жұмыс орындарын құру мәселесін шешуге және кіші отан туралы білуге ықпал етеді. Қазіргі мәдени-танымдық туризмнің үш негізгі айырмашылығы бар: 1) Туристің белсенді рөлі мен позициясы бірінші кезектегі мәнге ие, маршруттар мен олардың өту нысандарын таңдау мүмкіндігі өте жоғары; 2) Бұрынғыдай жеке ескерткіштердің емес, тұтас мәдени ортаның тартымды рөлі; 3) Қазақстанның белгілі бір аймағының мәдени ресурстары көбеюге қабілетті мәдени капитал ретінде әрекет етеді, оның ішінде туризмнің қазіргі формалары.

Туризмді дамытудағы ең перспективалы бағыттардың бірі археологиялық, этнографиялық, тарихи, сәулет, табиғи-ландшафтық ескерткіштер негізінде мәдени, ғылыми, білім беру орталықтарының, ал оңтайлы түрде ашық аспан астындағы кешенді музейлердің құрылуы болып табылады. Мұндай нысандарды құрудың бай тәжірибесі шет елдерде жинақталған, мысалы, Голландияда Флево, Данияда Лейр, Англияда Батсер – Хилл, Германияда Дюпель, Ресейде музейлік кешендер, мысалы, Калуга Этноәлемі, Воронеждегі Костенки, Челябинск облысындағы Аркаим. Мұндай орталықтар, шын мәнінде, іс жүзінде шексіз ресурстар мен мүмкіндіктері бар мәдени институттар қызметінің жаңа моделі болып табылады. Олардың негізінде көптеген аймақтар үшін түбегейлі жаңа танымдық – демалыс және ойын-сауық саласы құрылуы мүмкін. Бұл тұрғыда табиғи ұлттық саябақтарда, қорық ескерткіштері ерекше қызықты (Сапанжа, 2007. 27 б). Алайда, мұндай орталықтардың қызметі тек адамзат тарихы мен мәдениетімен шектелмейді.

Табиғатпен қарым-қатынас, оны зерттеу, табиғат пен адам арасындағы қарым-қатынас мәселелерін шешу, қоршаған ортаға ұқыпты қарауды тәрбиелеу де осындай орталықтың қызмет аясына кіруі керек. Жалпы, мұндай мекемелердің мақсаттарының бірі кең мағынада айтар болсақ адам өмірін экологияландыру. Соңғы жылдары археологиялық нысандар бойынша тар шеңберге белгілі мамандардың музеефикациялануы дамуда. Археологиялық нысандарды музеефикациялау көптеген ғасырлар мен мыңжылдықтарға созылған осы бірегей мұраны сақтау мәселесін шешіп қана қоймай, сонымен қатар осы бірегей экспонаттар мен кешендерді сақтаудың және көрсетудің түбегейлі жаңа формаларының пайда болуына ықпал етеді. Қазақстанның көптеген аймақтарында арнайы археологиялық музейлер, сондай-ақ ашық аспан астындағы музей-қорықтар құрылуда. Мұндай мекемелер археологиялық мұраны насихаттауды жақсартуға ықпал етеді.

Экспонаттардың көп бөлігін құрайтын археологиялық қорлар келушілер тұрғысынан ең қызықты болып табылады. Бірақ көп жағдайда олар өте қарапайым сақтау бөлмелері мен экспозициялық көрме бөлмелерімен шектеледі.Мамандардың,соның ішінде археологтар мен кәсіби музейтанушылардың жетіспеушілігі, көрме алаңдарының көрермен үшін қызықты емес және ақпараттың аз болуына әкеледі. Көптеген жағдайларда олар белгілі бір аймақтың немесе елді

мекеннің (қаланың, аймақтың, ауылдың) туристік брендтері болып табылады.Мәдени-танымдық туризмнің маңызды ресурстары – ежелгі тарихи қалалар болып табылады. Олар туристер үшін тартымды нысандар. Мәдени-танымдық туризмді дамытудың келесі маңызды факторы – мәдени мұрамен танысу үшін турларды жобалауға мамандандырылған туроператорлық компаниялардың болуы. Мұндай компаниялар көп, бірақ соған қарамастан көптеген жылдар бойы мәдени мұра нысандары туристік маршруттар мен бағдарламалардың құрамына енбей келу жағдайлары бар. Мұның себептері туроператорлардың өздері үшін «жаңа» нысандармен жұмыс істеуге қабілетсіздігі мен сипатталады (Ковалев, 2009, 22-25 б). Осы бағыттағы экскурсиялық қызмет көрсету сапасының мәселесі де маңызды.Бір жағынан, мазмұны жағынан жеткілікті терең және тартымды мәтінді дайындау және туристік ортаның кез-келген сегменті үшін экскурсияны сауатты және қызықты өткізу бірінші кезекте. Турларда тақырып бойынша белгілі бір объектілері бар бағдарлама қамтылуы керек. Бұл оны туризмнің басқа түрлерінен ерекшелендіреді. Тарихи ескерткіш, әдетте, сыртқы жағынан, мысалы, сәулет ескерткіші сияқты көрікті болмауы мүмкін.

Қазақстан бірегей табиғи және тарихи-мәдени әлеуетке, мәдени мұра объектілеріне ие. Бұл әлеует танымдық экскурсиялық турларды ұйымдастыру үшін пайдаланылуы тиіс. Мәдениет пен туризмнің тарихи эволюциясы жолдарының сәйкестігі олардың одан әрі дамуына жаңа тәсілдердің ортақтығын анықтады. Сондықтан оны туристік өнімге қосу туроператордан арнайы дағдыларды және гидтен арнайы дайындықты қажет етеді. Танымдық туризмді дамыту проблемаларының тұтас кешені оны ақпараттық қамтамасыз етумен байланысты. Танымдық туризмді ақпараттық қамтамасыз ету туристік-ақпараттық орталықтардың қызметін, танымал анықтамалық әдебиеттерді шығаруды, бұқаралық мерзімді баспасөзде тиісті сипаттағы мақалаларды жариялауды, радио және телехабарлар циклдарын дайындауды, компьютерлік технологиялардың мүмкіндіктерін кеңінен пайдалануды қамту, жарнаманың түрлері, қоғаммен байланыс, мамандандырылған туристік көрмелерді ұйымдастыру және өткізу. Алайда, мұндай ашық аспан астындағы музейлерде, әдетте, келушілер мен демалушыларға қызмет көрсетудің дамыған саласы жоқ (қонақүйлер, кафелер, автотұрақтар, дүкендер және т.б. жоқ (5). Әдетте, мұндай музейлерге бару экспозициямен танысумен шектеледі, өйткені мұндай музейлер ғылыми-зерттеу мақсатында құрылған, сондықтан да туристерге қызмет көрсету деңгейі төмен. Осы туристік нысандардың инфрақұрылымын дамыту қажет. Жаңа типтегі орталықтарды құру турист үшін қол жетімді көрікті жерлермен және экспозициялармен танысып қана қоймай, сонымен бірге жағымды эмоция алуға бағытталған болуы керек.

Өздеріңіз білетіндей, әлеуметтік-мәдени және туризм саласында жұмыс істейтін кез-келген мекеме қызметінің тиімділігінің ең жақсы көрсеткіші келушінің «қайта оралуы». Тиісінше, орталыққа барған кезде туристер мен экскурсанттардың ойын-сауықтары неғұрлым жақсы және әр түрлі болса, соғұрлым бұл көрсеткіштің жоғарылау ықтималдығы айқын болады.Айта кету керек, қазіргі танымдық туризмді дамытуда сауатты, кәсіби дайындалған менеджерлер үлкен рөл атқарады, сонымен қатар туризм мамандары жақсы психологтар болуы керек.Танымдық туризм тақырыбы жаңа көзқарасқа ие болатыны анық және үшінші мыңжылдықтағы адамзат дамуының маңызды доминантының бірі бола алады. Көптеген адамдар кеңістіктік кедергілерді басқа мәдениетпен танысу, жаңа білім мен әсер алу үшін басып өтеді. Осылайша, туризм жеке тұлғаның бос уақыт белсенділігінің тұрақты элементіне айналады және мәдени мұраны сақтауға, ақпарат алмасуға ықпал етеді (Коржанова, 2015, 404 б).

Қазіргі уақытта танымдық туризмнің дамуы, ең алдымен, оның оң имиджді, инвестициялық тартымды етуге ықпал ететіндігімен, халықтың білім және мәдени деңгейін көтеруге, өзінің ұлттық мәдениеті мен басқа халықтар мен елдердің мәдениеттерін құрметтеуге ықпал ететіндігімен байланысты. Танымдық туризмнің дамуы әлеуметтік мәселелерді шешуде маңызды рөл атқарады. Танымдық туризм – мәдениеттің материалдық және рухани нысандарымен танысу, бір елдің мәдени өмірі мен танысу мақсатында саяхаттау. Адамның рухани дамуына, оның құндылықтар жүйесіне, біліміне, әлеуметтік мінез-құлыққа әсер етеді. Мәдениет-

тің элементтері мен факторлары аймақтың туристік мүмкіндіктері туралы ақпаратты тарату арналары болуы мүмкін. Туризмді дамытудың табысы жалпы қабылданған стандарттар мен талаптарға сәйкес келетін материалдық-техникалық базаға ғана емес, сондай-ақ ұлттық мәдени мұраның бірегейлігіне де байланысты. Танымдық туризм туристердің көкжиегін кеңейтуге бағытталған.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі:

1. Горбунова М.Ю. Организационные основания культурного туризма // Проблемы и перспективы развития культурного туризма Саратовской области. Саратов, 2015. – С. 12-15
2. Ковалев Г.Д. Основы инновационного менеджмента: Учебник для вузов/ Под ред.проф. В.А. Шваддара. – М.: ЮНИТИ- ДАНА, – 208 с.
3. Коржанова А.А. Перспективные направления развития культурно-познавательного туризма в России // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-18. – С. 4044-4047. URL: http://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=37904 (дата обращения: 11.10.2021).
4. Лихачев Д.С. Русская Культура. – М.: Искусство, 2000. – 440 с.
5. Отнюкова М.С. Культурный туризм и социальное конструирование достопримечательностей // Проблемы и перспективы развития культурного туризма Саратовской области: сб. науч. ст. – Саратов: Поволж. акад. гос. службы, 2004. – С. 25-29
6. Сапанжа О.С. Основы музейной коммуникации. Учебное пособие. – СПб., 2007. – 116 с.

Абстракт. Культурно-познавательный туризм характеризуется набором различных поездок, которые отвечают потребностям мировой культуры в духовном развитии и духовном отдыхе, непосредственном понимании и опыте истории разных регионов и принимают форму организованного отдыха и экскурсий.

Abstract. Cultural tourism is characterized by a set of different trips that meet the needs of world culture in spiritual development and spiritual relaxation, direct understanding and experience of the history of different regions and take the form of organized recreation and excursions.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Абдуахитов Ерқожа Сейтжаппарұлы**, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Отырар ауд., Шәуілдір а.
2. **Абдуахитов Еркожа Сейтжаппарович**, научный сотрудник Отрарского государственного археологического музея-заповедника, магистр гуманитраных наук. Казахстан, Отырарский р-н., с. Шаульдер.
3. **Айтқұл Хамит Амантайұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Алматы қ.
4. **Айткул Хамит Амантайұлы**, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Казахстан, г. Алматы.
5. **Айтқулова Эльмира Әділбекқызы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Есік қ.
6. **Айткулова Эльмира Адильбековна**, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитраных наук. Казахстан, г. Есик.
7. **Амаргазиева Әсел Жаксылықбайқызы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Есік қ.
8. **Амаргазиева Асель Жакслыкбаевна**, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитраных наук. Казахстан, г. Есик.
9. **Байдаралин Данияр Жанатұлы,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, Қазақстан, Есік қ.
10. **Байдаралин Данияр Жанатұлы**, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік» Казахстан, г. Есик.
11. **Байқонақов Досбол Сүлейменұлы**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы қ.
12. **Байгунаков Досбол Сулейменович**, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, доктор исторических наук. Казахстан, г. Алматы.
13. **Бесетаев Бауыржан Берканович**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының аға оқытушысы, археология және этнология магистрі. Қазақстан, Алматы қ.
14. **Бесетаев Бауржан Берканович**, старший преподаватель кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, магистр археологии и этнологии. Казахстан, г. Алматы.
15. **Гаркавец Александр Николаевич**, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы қ.
16. **Гаркавец Александр Николаевич**, ведущий научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова, доктор филологических наук. Казахстан, г. Алматы.
17. **Дин Ян,** Шанхай провинциясы Археология институтының бөлім жетекшісі, Қытай Халық Республикасы, Сиянь қ.
18. **Ding Yan**, head of department The Shaanxi Provincial Institute of Archaeology, China. c. Xian.
19. **Елемесова Жанар Қайратқызы**, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми зерттеу бөлімінің басшысы. Қазақстан, Қатон-Қарағай ауданы.
20. **Елемесова Жанар Кайратовна**, руководитель научного отдела Государственного историко-культурного музея-заповедника «Берел». Казахстан, Катон-Карагайский район.
21. **Ербай Мутлу**, Боғазичи Университетінің көркем өнері бөлімінің меңгерушісі, доцент, профессор. Түркия, Ыстамбұл қ.
22. **Erbay Mutlu**, Assoc. Professor Bogazichi Unıversıty, Head of Fıne Arts Department. Turkey, Istanbul.
23. **Ербай Нури-Өзер,** Ыстамбұл университеті музей ісі факультетінің профессоры, доктор. Түркия, Ыстамбұл қ.
24. **Erbay Nuri Ozer**, Istanbul University, Professor of the Faculty of Museum Affairs, Ph PhD Doctor. Turkey, Istanbul.
25. **Ербай Фетхие**, Ыстамбул университетінің музейтану бөлімінің меңгерушісі, Музей менеджменті бөлімінің бастығы, Мәдени мұра аумақтарын басқару бөлімінің бастығы, Халықаралық университеттер музейлері қауымдастығының бірегей-платформалар басшысы, Халықаралық Жібек жолы музейлері мен музейлер зерттеушілері платформасының жетекшісі, IMAB профессор, доктор. Түркия, Ыстамбұл қ.
26. **Erbay Fethiye,** Istanbul University, Head of Museology Department, Head of Museum Management Department, Head of Cultural Heritage Areas Management Department, Head of International University Museums Association Platforms-Unimuzed, Head of International Silk Road Museums and Museum Researchers Platform, IMAB Doctor, Professor. Turkey, Istanbul.
27. **Жао Ханквин,** Шанхай провинциясы Археология институтының бөлім жетекшісі. Қытай Халық Республикасы, Сиянь қ.
28. **Zhao Hanqing**, head of department The Shaanxi Provincial Institute of Archaeology. China, c. Xian.

29. **Жасыбаев Ермек Аманжолұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қызметкері, тарих магистрі. Қазақстан, Алматы қ.
30. **Джасыбаев Ермек Аманжолович,** сотрудник Государственного историко-культурного музей-заповедника «Есік», магистр истории. Казахстан, г. Алматы.
31. **Жексенбаев Омар Абдуллаұлы**, Түркістан облыстық «Ұлы Дала Елі» орталығына қарасты Нәзір Төрекұлов музей филиалының меңгерушісі, тарих және география пәнінің мұғалімі. Қазақстан, Түркістан қ.
32. **Жексенбаев Омар Абдуллаевич**, руководитель музейного филиала Назира Торекулова при Туркестанском областном центре «Ұлы Дала Елі». Казахстан, г. Туркестан.
33. **Железняков Борис Анатольевич**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы Талғар қалашығын зерттеу және сақтау бөлімінің жетекшісі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Алматы қ.
34. **Железняков Борис Анатольевич**, руководитель отдела охраны и исследования городища Талгар Государственного историко-культурного музей-заповедника «Есік», магистр гуманитарных наук, PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.
35. **Жеменей Ислам Ақмұратұлы**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі «Иран-Тұран» зерттеу орталығының директоры, профессор филолология ғылымдарының докторы. Қазақстан, Алматы қ.
36. **Жеменей Ислам Акмуратулы**, директор Исследовательского центра «Иран-Туран» при Казахском национальном университете имени аль-Фараби, профессор, доктор филологических наук. Казахстан, г. Алматы.
37. **Жұмай Гүлмира**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, филология магистрі. Қазақстан, Есік қ.
38. **Жумай Гульмира**, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр филологии. Казахстан, г. Есик.
39. **Зекенұлы Тұрсынхан,** Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
40. **Зекенұлы Тұрсынхан**, профессор Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилев, доктор исторических наук. Казахстан, г. Нур-Султан.
41. **Зікірия Досым Қуатұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директор орынбасары. Қазақстан, Есік қ.
42. **Зикирия Досым Куатулы**, заместитель директора Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». Казахстан, г. Есик.
43. **Ибадильдаева Мадина Мананбайқызы**, «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени корық-музей қызметкері, тарихшы, «Әлеуметтік–мәдени қызмет көрсету» мамандығы бойынша ғылым магистрі. Қазақстан, Тараз қ.
44. **Ибадильдаева Мадина Мананбаевна**, сотрудник Государственного историко-культурного заповедника-музея «Памятники древнего Тараза», историк, магистр наук по направлению «Социально-культурные услуги». Казахстан, г. Тараз.
45. **Ибайдуллаев Хайрулло Хабибуллаевич**, «Сулайман-Тоо» Ұлттық тарихи-археологиялық музей кешені бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары. Қырғызстан, Ош қ.
46. **Ибайдуллаев Хайрулло Хабибуллаевич**, заместитель генерального директора по науке Национального историко-археологического музейного комплекса «Сулайман-Тоо». Кыргызстан, г. Ош.
47. **Кариев Елдос Максатович**, «Астана» Халықаралық университеті доцентінің м. а. PhD доктор. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
48. **Кариев Елдос Максатович**, и.о. доцента Международного университета «Астана». Казахстан, г. Нур-Султан.
49. **Қартаева Тәттігүл Ерсайынқызы**, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қ.
50. **Картаева Таттыгуль Ерсайыновна**, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Алматы.
51. **Қиясбек Ғалымжан Қиясбекұлы**, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері, археология магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Алматы қ.
52. **Киясбек Галымжан Киясбекович**, научный сотрудник Института археологии имени А.Х. Маргулана, магистр археологии, PhD докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.
53. **Қосжанова Анар Мухамеджанқызы,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының экскурсоводы. Қазақстан, Есік қ.
54. **Косжанова Анар Мухамеджановна,** экскурсовод Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», Казахстан, г. Есик.
55. **Құрбанәлі Жазира**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бөлім жетекшісі, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Есік қ.
56. **Курбанали Жазира**, руководитель отдела Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр гуманитарных наук. Казахстан, г. Есик.

57. **Лю Жион,** Шанхай провинциясы Археология институтының ғылыми қызметкер, Қытай Халық Республикасы, Сиянь қ.
58. **Lu Zhiyong,** researcher The Shaanxi Provincial Institute of Archaeology. China, c. Xian.
59. **Мамиров Талгат Базарбайұлы,** Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының директор орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қ.
60. **Мамиров Талгат Базарбаевич**, заместитель директора Института археологии имени А.Х. Маргулана, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Алматы.
61. **Миао Юфей**, Шанхай провинциясы Археология институтының ғылыми қызметкер Қытай Халық Республикасы, Сиянь қ.
62. **Miao Yifei**, researcher The Shaanxi Provincial Institute of Archaeology. China, c. Xian.
63. **Мухтарова Гүлмира Раилқызы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Есік қ.
64. **Мухтарова Гульмира Раиловна**, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», кандидат исторических наук. Казахстан, г. Есик.
65. **Нәлібаев Берік Бердібекұлы**, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің кіші ғылыми қызметкері. Қазақстан, Отырар ауданы.
66. **Налибаев Берик Бердибекович**, младший научный сотрудник Отрарского государственного археологического музея-заповедника. Казахстан, Отырарский район.
67. **Нишанбаева Роза Хамитқызы,** Түркістан облыстық «Ұлы Дала Елі» орталығына қарасты Нәзір Төрекұлов музей филиалының экскурсоводы. Қазақстан, Түркістан қ.
68. **Нишанбаева Роза Хамитқызы,** экскурсовод филиала Назира Торекулова при Туркестанском областном центре «Ұлы Дала Елі». Казахстан, г.Туркестан.
69. **Ожерельев Дмитрий Викторович**, Ресей ғылым академиясы Археология институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты. Ресей, Мәскеу қ.
70. **Ожерельев Дмитрий Викторович**, научный сотрудник Института археологии Российской академии наук, кандидат исторических наук. Россия, г. Москва.
71. **Петров Павел Николаевич**, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Алматы қ.
72. **Петров Павел Николаевич**, ведущий научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан, кандидат исторических наук. Казахстан, г. Алматы.
73. **Самашев Зайнолла Самашевич**, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
74. **Самашев Зайнолла Самашевич**, главный научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Берел», профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби, доктор исторических наук. Казахстан, г. Нур-Султан.
75. **Самратова Дана Бақытжанқызы**, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, археология магистрі. Қазақстан, Қатон-Қарағай ауданы.
76. **Самратова Дана Бакытжановна**, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Берел», магистр археологии. Казахстан, Катон-Карагайский район.
77. **Сарбасов Алмас Тілеужанұлы,** «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы директоры. Қазақстан, Қатон-Қарағай ауданы.
78. **Сарбасов Алмас Тілеужанұлы**, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Берел». Казахстан, Катон-Карагайский район.
79. **Сегизбаева Жания Мейірқызы**, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми-қор бөлімінің меңгерушісі. Қазақстан, Катон-Қарағай ауданы.
80. **Сегизбаева Жания Мейыркызы**, руководитель научно-фондового отдела Государственного историко-культурного музея-заповедника «Берел». Катон-Карагайский район.
81. **Сураганова Зубайда Кабиевна**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, тарих ғылымдарының кандидаты. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
82. **Сураганова Зубайда Кабиевна**, Государственный историко-культурный музей-заповедник «Есік», кандидат исторических наук. Казахстан, г. Нур-Султан.
83. **Ташимов Бағлан Кенбайұлы**, Түркістан облыстық «Ұлы Дала Елі» орталығына қарасты Нәзір Төрекұлов музей филиалының экскурсоводы. Қазақстан, Түркістан қ.
84. **Ташимов Баглан Кенбайулы**, экскурсовод филиала Назира Торекулова при Туркестанском областном центре «Ұлы Дала Елі». Казахстан, г. Туркестан.
85. **Тауасарова Дилорам Рахимовна**, Түркістан облыстық «Ұлы Дала Елі» орталығына қарасты Нәзір Төрекұлов музей филиалының экскурсоводы. Қазақстан, Түркістан қ.
86. **Тауасарова Дилорам Рахимовна**, экскурсовод филиала Назира Торекулова при Туркестанском областном центре «Ұлы Дала Елі». Казахстан, г.Туркестан.
87. **Төлегенов Ерлік Төлегенұлы**, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, археолог, археология магистрі. Қазақстан, Қатон-Қарағай ауданы.
88. **Тулегенов Ерлик Толегенович**, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Берел», археолог, магистр археологии. Казахстан, Катон-Карагайский район.
89. **Төлегенұлы Қажымұрат**, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы, тарихи-мәдени мұра нысандарын қорғау бөлімнің жетекшісі, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

90. **Төлегенұлы Қажымұрат**, заведующий отдела защиты объектов историко-культурного наследия Государственного историко-культурного музея-заповедника «Бозок», магистр гуманитарных наук. Казахстан, г. Нур-Султан.
91. **Тулегенов Туралы Жаксылыкович,** «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері, археология магистрі. Қазақстан. Есік қ,
92. **Тулегенов Туралы Жаксылыкович,** старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», магистр археологии. Казахстан, г. Есик.
93. **Херманн Люк,** тәуелсіз зерттеуші, филология докторы, доктор PhD. Бельгия, Арлон қ.
94. **Hermann Luc,** independent researcher, doctor of philology, PhD Doctor. Belgium, Arlon.
95. **Чынар Серхан**, Хитит университетінің PhD докторанты. Түркия, Аңкара қ.
96. **Serhan Cinar** PhD doctoral student at Hitit University. Ankara, Turkey
97. **Шамшиев Мирхат Зайнитдинұлы**, Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафттық музей-қорығының этнологі. Қазақстан, Өскемен қ.
98. **Шамшиев Мирхат Зайнитдинович**, этнолог Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно-ландшафтного музея-заповедника. Казахстан, г. Усть-Каменогорск.
99. **Шербаев Руслан Кудайбергенович,** директор ТОО «Научно-экспериментальная практическая археология», магистр гуманитарных наук. Казахстан, г. Алматы.
100. **Шербаев Руслан Құдайбергенұлы** «Ғылыми-эксперименттік практикалық археология» ЖШС директоры, гуманитарлық ғылымдар магистрі. Қазақстан Алматы қ.

II ЕСІК ОҚУЛАРЫ
«Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының ҚАРАРЫ

«Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясы 2021 жылдың 22 қарашасында Есік қаласында өтті.

Конференцияның **«Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары»** тақырыбы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 30-жылдығына орай мемлекеттіліктің өзекті мәселелеріне байланысты таңдалып алынды.

Іс-шараны ұйымдастырушы – Қазақстан Рсепубликасы Мәдениет және спорт министрлігі «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы.

II Есік оқулары Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясына Қазақстан, Белгия, Ресей, Түркия, Қырғызстанның жетекші ғылыми-зерттеу, музейлік және білім беру мекемелерінің, ғылыми қауымдастықтардың атынан 50-ге жуық ғалымдар мен зертетушілер қатысты.

Конференция барысында төмендегідей мәселелер талқыланды:

1. Ежелгі және орта ғасырлардағы далалық Еуразияның әлеуметтік және саяси тарихы;
2. Еуразияның археологиялық мұрасының өзекті мәселелері;
3. Ұлы даланың тарихи-мәдени мұра обьектілерін зерттеу, сақтау, пайдалану және дәріптеу мәселелері.

Қатысушылардың географиясы конференция тақырыбы мен онда көтерілген мәселелердің қаншалықты өзекті екенін көрсетеді.

Конференцияның онлайн-режим форматын ескере отырып 27 баяндамашы баяндама жасады. Пленарлық отырыста ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің өкілдері, Шәнси провинциясы Археология институтының (ҚХР), Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының, ҚР Орталық мемлекеттік архивының жетекшілері мен ғалымдары құттықтау сөз сөйлесе, «Берел», «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорықтарының, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Белгия ғалымдары баяндама жасады.

Секциялық отырыстарда «ICOM Kazakhstan» Ұлттық комитетінің, («Сулайман Тоо» тарихи-археологиялық музей кешені (Қырғызстан), «Берел», «Бозоқ», «Есік», «Отырар», «Ежелгі Тараз ескерткіштері» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорықтары, ҚР Орталық мемлекеттік музейі, Шығыс Қазақстан облысы сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафты музей-қорығы, «Ұлы Дала Елі» орталығы сынды отандық және шетелдік музейлердің, Шәнси провинциясы Археология институты (ҚХР), РҒА Археология институты (Ресей), Б. Джамангершинов атындағы тарих, археология және этнология институты, А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, «Казархеология» ЖШС-і сынды академиялық институттар мен зерттеу ұйымдарының, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-і, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, «Астана» Халықаралық университеті, Ыстамбұл және Боғазичи университеттері (Түркия) сынды ЖОО-ң ғалымдары мен зерттеушілері баяндама жасады.

II Есік оқулары «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясы жұмыстарын талқылай және қорытындылай келе оның қатысушылары төмендегідей қарар қабылдады:

— конференцияда айтылған тақырыптардың тарихи, филологиялық ғылымдармен және мәдени антропологиямен мемлекеттілік мәселелерді біріктіретін өзектілік пен пәнаралық байланысы баса айтылды;

— пленарлық отырыс пен бірінші секцияда ұсынылған баяндамалардың теориялық және тәжірибелік мәселелері, олардың мемлекеттілікпен байланысының маңыздылығы атап өтілді;

— секциялық отырыстарда Ұлы даланың материалдық ттарихи-мәдени объектілерін археологиялық зерттеу, сақтау, пайдалану мен дәріптеуді талқылау маңыздылығына көңіл аударылды;

— Мұраттану, тарих ғылымдары тарихына байланысты анағұрлым маңызды мәселелерді қамтитын «Есік оқулары» тұрақты ғылыми-тәжірибелік конференциясын екі жылда 1 рет өткізіп тұру туралы ұсыныс қолдау тапты;

— «Есік оқуларының» өзекті бағыттары мен конференцияға қатысушылар санын арттыруға мүмкіндік беретін талқыланатын маңызды мәселелер аясын кеңейтуге назар аударылды;

— конференция жұмысының нәтижелері тарих, археология, этнография, мәдениеттану, музейтану салаларындағы зерттеулерде пайдаланылуы және мамандар ғана емес, тарих пен зерттеушілер мұрасына қызығушылардың да ынтасын оятуы мүмкін деп танылды;

— пәнаралық зерттеу тәсілімен Қазақстан аумағындағы мемлекеттілік тарихы мәселелері саласындағы зерттеулерді жалғастыра беру қажеттілігі аталып өтілді;

— конференция материалдарын жинақ түрінде жариялауға ұсыныс берілді;

— конференцияның жоғары деңгейде ұйымдастырылғаны аталып өтілді;

— бекітілген қарарды «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының интернет-аккаунттарында орналастыру ұсынылды.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Абдуалиев А.Ж
Приветствие участникам конференции 3

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

Самашев З.С.
Древнетюркский культово-поминальный комплекс в Восточном Казахстане 6

Гаркавец А.Н.
Руническая надпись на малой иссыкской чаше 46

Зекенұлы Т.
Шығыс Тянь-Шаньдағы сақтардың тарихи-мәдени мұралары 57

Жеменей И.А.
Сақтар жазба деректер мен зерттеу еңбектерде 61

Мухтарова Г.Р.
Проблема возникновения и развития государственности в трудах К. А. Акишева 70

Hermann L.
Saka animal style petroglyphs from Saimaluu-tash (Jalal-abad province) in Kyrgyzstan 77

Қартаева Т.Е.
Музейлік этноархеологиялық экспедициялар және археологиялық ескерткіштерге этнографиялық интерпретация жасау әдістері 89

1-СЕКЦИЯ
ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ДАЛАЛЫҚ ЕУРАЗИЯНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСИ ТАРИХЫ

СОЦИАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ СТЕПНОЙ ЕВРАЗИИ В ДРЕВНОСТИ И СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Абдуахитов Е.С.
Көшпенділер өркениетінің тарихи философиясы 98

Жексенбаев О.А., Ташимов Б.К.
Халық аңыздарындағы бөрі бейнесі мен тілдік деректердің тарихи дереккөз ретіндегі маңызы 103

Ибадильдаева М.М.
Ұлы Жібек жолы бойындағы Тараз қаласының тарихы мен тағдыры 107

Сураганова З.К.
Социальный феномен «qazaqliq» в контексте средневековой истории Центральной Азии 112

Төлегенұлы Қ.
Қазақ ауыз әдебиетінде кездесетін ту ұстау дәстүріне байланысты деректерге шолу 116

Шамшиев М.З.
Шығыс Қазақстан облысының XIX ғ. және XX ғ. басындағы татар мешіттер 123

Шербаев Р.К., Железняков Б.А.
Керамический ритуальный сосуд (курильница) из кургана близ аула Таргап 128

2-СЕКЦИЯ
ЕУРАЗИЯНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫ: ӨЗЕКТІ СҰРАҚТАРЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЕВРАЗИИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И ПРОБЛЕМЫ

Айтқұл Х.А., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А., Косжанова А.М.
Жетісудың қола дәуіріне қатысты кейбір мәселелер 136

Байгунаков Д.С.
Заманауи эмпирикалық, теориялық, компаративті және тәжірибелік археологиядағы кейбір мәселелер 144

Бесетаев Б.Б.
Конское снаряжение средневековых кочевников из казахского Алтая 148

Железняков Б.А.
Актуализация наследия памятников наскального искусства: из опыта заповедника-музея «Танбалы», 2010-2019 гг. 153

Зікірия Д.Қ., Амаргазиева Ә.Ж.
Кетпентау – жартас суреттерінің зерттелу тарихы 162

Кариев Е.М.
Археологические памятники I-II тыс. н. э. в контексте средневековой истории Казахстана и Евразии (некоторые итоги исследований в рамках программы «культурное наследие») 169

Ожерельев Д.В., Джасыбаев Е.А., Мамиров Т.Б.
Многослойная стоянка Рахат (Юго-Восточный Казахстан): результаты раскопок (2018-2021 гг.) и первичная интерпретация полученных материалов 174

Петров П.Н.
Новый год чеканки серебряных дирхамов на монетном дворе Алмату 178

Самашев З.С., Қиясбек Ғ.Қ., Төлегенов Е.Т.
Итоги археологических разведок в Катон-Карагайском районе (Восточный Казахстан)..... 182

Erbay F.
Haydarpaşa tren istasyonu arkolojik kazilari 197

Erbay M.
Egyptian woman leader mummies hairs and facial reconstruction projects 206

Erbay N.Ö.
Egyptian woman leader mummies hairs and facial reconstruction projects 215

Cinar S.
Some archaeological site areas in UNESCO cultural inheritance list in Turkey 223

Mukhtarova G.R, Tulegenov T., Zh. Kurbanali Zh., Ding Yan, Miao Yifei, Zhao Hanqing, Lu Zhiyong.
FIeld search works in 2019 on the territory of Rahat archaeological complex 227

3-СЕКЦИЯ
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ ОБЬЕКТІЛЕРІН САҚТАУ, ПАЙДАЛАНУ, ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ТАНЫМАЛ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ, СОХРАНЕНИЯ, ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ОБЬЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Айтқұлова Э.Ә., Құрбанәлі Ж.
Қазақ қоғамындағы жылқының рөлі және рухани-мәдени сабақтастығы
(ерте заманнан бүгінгі күнге дейін) 238

Жұмай Г. Археолог И. И.
Копыловтың қазба жұмыстары мен зерттеулері (ортағасырлық Талғар қалашығы бойынша) 242

Зікірия Д.Қ., Амаргазиева А.Ж., Байдаралин Д.Ж.
Вопросы популяризации объектов материального историко-культурного наследия степи, городских оазисов (в плане развития музейного дела, познавательного туризма в музеях и на объектах наследия) 247

Zikiriya D.K., Amargazieva A.Zh., Baidaralin D.Zh.
Challenges of popularization of the objects of historical material and cultural heritage of steppe and city oases, as part of efforts to develop museum business and educational tourism in museums and heritage sites 249

Ибайдуллаев Х.Х.
Особенности развития музейного дела в Кыргызстане 255

Нәлібаев Б. Б.
Мәдени мұраны сақтаудағы және насихаттаудағы музей ісінің коммуникативті рөлі..... 259

Самратова Д.Б., Сарбасов А.Т., Елемесова Ж.К., Сегизбаева Ж.М.
Берел – памятник мирового значения: изучение, сохранение и музеефикация на современном этапе 262

Тауасарова Д.Р., Нишанбаева Р.Х.
Танымдық туризм ерекшеліктері..... 272

Авторлар туралы ақпарат / Сведения об авторах 276

II ЕСІК ОҚУЛАРЫ. «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының ҚАРАРЫ..... 280

Ғылыми басылым

П Е С І К О Қ У Л А Р Ы
Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30-жылдығына арналған «Еуразия далалық белдеуіндегі мемлекеттіліктің пайда болуы мен дамуы: алғышарттары, кезеңдері, салдары» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

22 қараша 2021 ж.

Компьютерде беттеген А. Алдашева
Мұқабасын көркемдеген Р. Скаков

ИБ № 15235
Басуға 13.01.2022 жылы қол қойылды. Пішімі 60х90/8.
Көлемі 23,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 13528. Таралымы 100 дана. Бағасы
келісімді. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды